नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान् एतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥

१. अइउण्।
२. ऋऌक्।
३. एओङ्।
४. ऐऔच्।
५. हयवरट्।
६. लण्।
७. ञमङणनम्।
८. झभञ्।
९. घढधष्।
१०. जबगडदश्।
११. खफछठथचटतव्।
१२. कपय्।
१३. शषसर्।
१४. हल्।

भगवान पाणिनी विरचित
अष्टाध्यायी

मूळ सूत्रे मराठी अर्थासहित

खंड १: **संज्ञा.परिभाषा सूत्रे, अध्याय १,२ व ३**

भाषांतरकार : परशुराम रामचंद्र गोखले

भगवान पाणिनी विरचित
अष्टाध्यायी

मूळ सूत्रे मराठी अर्थासहित

खंड १: संज्ञा.परिभाषा सूत्रे, अध्याय १,२ व ३

भाषांतरकार : कॅप्टन परशुराम रामचंद्र गोखले

पुस्तकाचे नांव : भगवान पाणिनी विरचित अष्टाध्यायी
मूळ सूत्रे मराठी अर्थासहित
खंड १: संज्ञा.परिभाषा सूत्रे, अध्याय १,२ व ३

©

परशुराम रामचंद्र गोखले
स्पॅन, १९०, एन १, बी सेक्टर,
सिडको, औरंगाबाद ४३१००३
फोन ०२४०-२४८६९३१

भाषांतरकार : कॅप्टन परशुराम रामचंद्र गोखले

प्राकाशक : स्पॅन पब्लीकेशन, १९०,सिडको
औरंगाबाद ४३१००३
मोबाईल ९४२२२०२९६५

किंमत ४०० रुपये

प्रकाशन पूर्व सवलत मुल्य ३५० रुपये

अनुक्रमणिका

	पृष्ट क्रमांक
पाणिनीय व्याकरणकरिता पूर्वाभ्यास	१
संज्ञा सूत्रे	४
परिभाषा सूत्रे	३६
प्रथम अध्याय- प्रथम पाद	५०
प्रथम अध्याय- द्वितीय पाद	५३
प्रथम अध्याय- तृतीय पाद	६३
प्रथम् अध्याय- चतुर्थ पाद	७९
द्वितीय अध्याय- प्रथम पाद	८४
द्वितीय अध्याय- द्वितीय पाद	९८
द्वितीय अध्याय- तृतीय पाद	१०७
द्वितीय अध्याय- चतुर्थ पाद	१२२
तृतीय अध्याय - प्रथम पाद	१३८
तृतीय अध्याय- द्वितीय पाद	१६६
तृतीय अध्याय- तृतीय पाद	२०१
तृतीय अध्याय- चतुर्थ पाद	२३३

संदर्भ

१. The Ashtadhyavi of Panini by Srisa Chandra Vasu, B.A. Indian Press १८९१ edition.
२. व्याकरण महाभाष्य मूळ आणि मराठी भाषांतर. महामोपाध्याय वासुदेवशास्त्री अभ्यंकर खंड १ त ७ संस्कृत विद्या परिसंस्थान, पुणे प्रकाशन.
३. पाणिनीय व्याकरणाचे अंतरंग. वा.बा भागवत व्याकरणपारंगत टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ , पुणे १९८८ प्रकाशन.
४. A Dictionery of Sanskrit Grammar by Late Mahamhopadhya Kashinath Vasudeo Abhyankar .Oriental Institute, Baroda १९८६ edition
५. अष्टाध्यायी भाष्य श्री. ब्रह्मदत्त जी जिज्ञासु, रामलाल कपूर ट्रस्ट २०११
६. परिभाषेन्दुशेखराचे मराठी भाषान्तर रा.ब. नारायण दाजीबा वाडेगावकर, नागपुर १९३६
७. गीर्वाणलघुकोश कै. जनार्दन विनायक ओक आनंद लाटकर प्रकाशन २००२
८. The Student'sSanskrit-English Dictionary by late Vaman Shivram Apte Motilal Banaridass Publication २००५ edition
९. वैयाकरणसिध्दान्तकौमुदी- प्रा. डॉ. सरोजा भाटे. भांडारकर प्राच्यविद्या संशोधन मंदीर पुणे प्रकाशन १९८९

आभार

श्री. वि. ह. मुरुकुटे, मानद कुलगुरू, श्री शालिवाहन संस्कृत प्रतिष्ठान, जालना

व

प्रा. डॉ. सरोजा भाटे, निवृत्त विभाग प्रमुख, संस्कृत विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे
यांनी हा खंड वाचून मौलिक सुचना दिल्या आणि चुका दुरुस्त केल्या या बद्दल मी आभारी आहे.

मनोगत

भगवान पाणिनीच्या अष्टाध्यायीतील सूत्रांची फेररचना करण्याची सुरुवात भट्टोजी दीक्षित यांचेपासून झाली व ती पुढेही चालुच आहे. भट्टोजी दीक्षितानंतर वरदराज वगैरे व्याकरणकारांनी सिंद्धांत कौमुदी, लघु सिध्दांत कौमुदी वगैरे अष्टाध्यायीच्या आवृत्या काढल्या व त्याच आता बहुतेक संस्कृत व्याकरण अभ्यासकांच्या वापरात असतात. या अशा संपादीत आवृत्यामुळे पाणिनीं सुत्रातील बरेच गुण नाहीसे झाले आहेत. या आवृत्यामधून सूत्रांचा मूळचा अनुक्रम न ठेवल्यामुळे अनुवृत्ती या पाणिनीं यांनी योजलेल्या लाघवाचा गाभाच नाहीसा झाला आहे. एखाद्या सूत्राचा अर्थ स्पष्ट करण्या साठी पुढील सूत्राचा उल्लेख करावा लागतो आणि अनुवृत्ती न होता अपकर्ष होतो.लघुकौमुदीत काही महत्वाची सूत्रे गाळल्यामुळे सूत्रांचे अर्थ समजणेच अवघड होते. याची नमुन्यादाखल उदाहरणे अशी आहेत. १) १.१.४४ न वेति विभाषा हे महत्वाचे सूत्र लघुकौमुदित नाही त्यामुळे विभाषा याचा अर्थ कसा कळणार ? २) १.४.३७ क्रुधद्रुहेर्ष्या सूयार्थानां यं प्रतिकोप: । संज्ञा सूत्र. या सूत्रावरील काशिकेच्या टीका माहीत नसतील तर भार्यामीर्ष्यति याचा काय अर्थ होईल हे सांगता येत नाही. सर्वात महत्वाचे म्हणजे २.३.१ अनभिहिते या सारखे महत्वाचे अधिकार सूत्र लघुकौमुदीत न देता फक्त त्याचा उहापोह केला आहे. ६.१.१ आणि ६.१.२ ही महत्वाची अधिकारसूत्रे पण कौमुदित नाहीत.

काही व्याकरणकारांनी एखाद्या विशिष्ट विषयाशी संबंध असलेली सूत्रे एकत्र करून या सूत्रांची रचना केली आहे. जसे संज्ञा प्रकरण, परिभाषा प्रकरण, अचसंधी प्रकरण वगैरे. यामुळे सूत्रांचा अर्थ समजण्यास अधिकच अडचण झाली आहे. कारण कोणत्या अधिकार,नियम, प्रतिषेध, सूत्रांचा वापर करावा हे मूळ सूत्र माहीत नसते.

पाणिनींची काही सूत्रे वैदिक संस्कृत भाषेलाच उपयोगी आहेत म्हणून काही व्याकरणकारांनी ती गाळली आहेत. जसे ३.१.८, ३.१.३४ वगैरे. पण असे केले की वैदिक संस्कृत वाङ्मय समजणे अवघडच आहे. या गोष्टी विचारात घेतल्या की भगवान पाणिनींच्या मूळ अष्टाध्यायीतील सूत्रक्रमा प्रमाणे व्याकरणाचा अभ्यास करणे किती योग्य आहे हे स्पष्ट होते. भगवान पाणिनींच्या मूळ अष्टाध्यायीतील सूत्रक्रमा प्रमाणे व्याकरणाचा अभ्यास करणे हे दुसऱ्या एका महत्वाच्या कारणाकरिता आवश्यक आहे. विभाषा,अन्येष्वपि दृष्यते. (३.२.१०१) छन्दसी, अन्यतरस्याम, संज्ञायाम् (३.४.४२)वगैरे सूत्रे निरनिराळ्या ठिकाणी पुन: पुन: आली आहेत आणि या सूत्रांचा अर्थ त्या सूत्रांच्या आधीच्या सूत्राला धरून आहे. निव्वळ सुत्राला काहीच अर्थ नाही.

असे एकच पुस्तक माझ्या वाचनात आले ते म्हणजे शिरीषचंद्र बसू यांचे १८९१ साली प्रसिध्द झालेले इंग्रजी भाषेतील पुस्तक. हिंदी भाषेत काही पुस्तके चौखंबा आणि रामलाल ट्रस्ट तर्फे प्रकाशीत झाली आहेत पण त्यात वृत्ति, पदपाठ नाही. मराठीत असे मूळ भगवान पाणिनी यांचे अष्टध्यायी प्रमाणे संपूर्ण सूत्रांचा त्याच अनुक्रमाने अर्थ देणारी प्रत माझे पहाण्यात आली नाही. त्याकरता हा उपक्रम आहे. या प्रतीतील वैशिष्ट्ये अशी आहेत. प्रथम खंडात पाणिनी सूत्रांच्या अभ्यासाकरिता लागणाऱ्या संस्कृत व्याकरण आणि पाणिनी सुत्रात येणाऱ्या संज्ञा ,आगम, आदेश वगैरे शब्दांचे अर्थ दिले आहेत, संपूर्ण अष्टाध्यायीतील संज्ञा आणि परिभाषा सूत्रे एकत्र दिली आहेत. परिभाषासूत्रात परिभाषेंदुशेखर या ग्रंथातील काही परिभाषा अर्थासह दिल्या आहेत. ही दोन प्रकारची सूत्रे चांगल्या प्रकारे समजून घेतली की पुढील सूत्रे समजण्यास सोपे जाते. त्यानंतरच्या खंडात अष्ठाध्यायी प्रमाणे सूत्रानुक्रम देऊन प्रथम त्या अध्यायाचा सारांश, पाणिनी सूत्र, पदपाठ, काशीका वृत्ती आणि सूत्रातील शब्दांच्या विभक्ति देऊन सूत्राचा अर्थ सोप्या मराठीत उदाहरणासह दिला आहे.सूत्रांमध्ये वगैरे (आदि) शब्द वापरले आहेत पण संबधीत इतर शब्द दिले नाहीत ते पण या प्रतीत दिले आहेत. महाभाष्य, काशिका आणि बसू यांचे काही सूत्रांच्या अर्थाबाबत मतभेद आहेत ते पण नमूद केले आहेत. ग्रंथाची उपयुक्तता कमी न होता ग्रंथाच्या पानांची संख्या कमी करण्यासाठी केवळ उच्चाराकरिता असलेली ६ व्या अध्यायातील दुसऱ्या पादातील सूत्र १५४ ते सपूर्ण तिसरा पाद गाळला आहे.त्याच प्रमाणे सज्ञा व परिभाषा सूत्रे ही त्याचे अनुक्रमानुसार अध्यायात ठेवली आहेत पण इतर माहिती दिली नाही.

या प्रतीतील चुका दाखवून मला उपकृत करावे.

औरंगाबाद १७.०१.२०१३ | कॅप्टन परशुराम रामचंद्र गोखले

पाणिनीय व्याकरणकरिता पूर्वाभ्यास

सूत्रांचे प्रकार : सूत्रांचे आठ प्रकार आहेत. १. संज्ञा सूत्रः-सूत्रातील सांकेतिक शब्दांची व्याख्या देणारे सूत्र २. परिभाषा सूत्रः- सूत्रांचा अर्थ कसा लावावा हे सांगणारे सूत्र ३. विधिसूत्रः-आदेश, आगम वगैरे यांचे कार्य स्पष्ट करणारी सूत्रे ४. नियम सूत्रः- आधीच्या सूत्रानंतर पुनः नवीन कृती सांगणारे सूत्र ५. अधिकार सूत्र :- इतर सूत्रांवर अधिकार गाजवणारे सूत्र अधिकार सूत्रः आपल्या जागी काहीच कृती करीत नाही पण दुसऱ्या सूत्रांचे मदतीने कार्य करते ७. निषेध सूत्रः- आधीच्या सूत्राला मज्जाव करणारे सूत्र ८. अतिदेशसूत्र : एका वस्तुच्या ठिकाणी असणाऱ्या धर्माचा दुसऱ्या वस्तूवर सबंध सांगणे म्हणजे अतिदेश. असा संबंध सांगणारे सूत्र.

माहेश्वरसूत्रे : १. अइउण् २. ऋलृक् ३. एओङ् ४. ऐऔच् ५. हयरवट् ६. लण् ७. ञमङणनम्
८.झभञ् ९. घढधष् १०. जबगडदश् ११. खफछठथचटतव् १२. कपय् १३. शषसर्
१४. हल्

या चौदा सूत्रात संस्कृत भाषेतील एकूण ४२ मूळाक्षरे दिलेली आहेत. या चौदा सूत्रातील शेवटचे वर्ण इत् आहेत म्हणजे ते वर्ण प्रत्यक्ष काहीच कार्य करीत नाहीत. लण् सूत्रातील ल् +अ =ल येथे अ इत् आहे. इत् म्हणजे जाणारा.

प्रत्याहार करण्याची पद्धत : एका माहेश्वर सूत्रातील इत् नसलेले कोणतेही अक्षर घेऊन ते दुसऱ्या कोणत्याही सूत्रातील इत् असलेल्या अक्षराला जोडले की प्रत्याहार तयार होतो. जसे पहिल्या सूत्रातील अ हे अक्षर चौथ्या सूत्रातील च् या इत् ला जोडले की अच् हा प्रत्याहार तयार होतो. असे प्रत्याहार माहेश्वर सूत्रातील क्रमानुसार इत् असलेली अक्षरे वगळून सर्व वर्ण दाखवतो जसे अच् हा प्रत्याहार अ,इ,उ,ऋ,लृ,ऐ,ओ,ऐ,औ हे वर्ण दाखवतो. पाणिनीने फक्त असे ४१ प्रत्याहार तयार करुन संपूर्ण व्याकरण तयार केले. या प्रत्याहारांचा संग्रह करणारी एक कारिका काशिका या टीकेत दिली आहे:

एकस्मान् ङञणवट द्वाभ्याम् ष: त्रिभ्य: एव कणमा: स्यु:।
ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो र: पञ्चभ्य: शलौ षड्भ्य: ॥

अर्थ : ङ्, ञ्, ण्, व्, ट्, यांचे बरोबर एङ्, यञ्, अण्, छव, आणि अट् असा प्रत्येकी एक प्रत्याहार बनतो. ष् बरोबर झष् आणि भष् हे दोन प्रत्याहार बनतात, क्,ण्,म्, यांचेबरोबर अक्,इक्,उक्; अन्,इण्,यण्,; अम्, यम्, ङम्, असे प्रत्येकी तीन प्रत्याहार बनतात, च् आणि य् याचे बरोबर अच्, इच्, एच्, ऐच्, ;यय्,मय्, झय्, खय् असे प्रत्येकी चार प्रत्याहार बनतात, र् बरोबर यर्, झर्,, खर, चर्, शर, श् आणि ल् बरोबर अश्, हश्, वश्, झश्, जश्; अल्, हल्, वल्, रल्, झल्, शल्, असे प्रत्यकी सहा प्रत्याहार बनतात.

या शिवाय 'ञन्ताड्डः ' १.११४ या उणादि सूत्रापासून ञम् आणि ' चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ' या वार्तिकापासून चय् असे दोन प्रत्याहार मिळून एकंदर ४३ प्रत्याहार बनतात.

इत् :- इत् हा एक अनुबंध असून ते अक्षर फक्त दर्शक या अर्थी आहे. ते काहीच कार्य करित नाही .

कारक :-सूत्र १.४.२३ येथे कारक या सज्ञेची व्याख्या दिली आहे. क्रिया पूर्ण होण्याकरता आवश्यक सर्व गोष्टी दाखविणाऱ्या(कारण आणि हेतु)शब्दांचा संबंध हे कारक असतात.

१. **धातूंचे प्रकार**

अ) **परस्मैपद व आत्मनेपद**

धातूने दाखविलेली क्रिया कर्त्यासंबंधी असेल तर तो धातू आत्मनेपदी असतो आणि दुसऱ्या संबधी असेल तर परस्मैपदी असतो. उभयपदी धातू या प्रमाणे वेगवेगळे चालवावेत.

ब) **नामधातू**

धातूला सन्, क्यच्, काम्यच्, क्यङ्, क्यष्, क्विप्, णिच्, यङ्, यक्, आय, ईयङ् णिङ् हे १२ प्रत्यय लागून नामधातू बनतात. प्रत्यय न लागता पण नामधातू होतात.नामाने व्यक्त केलेल्या वस्तूची किंवा व्यक्तीची इच्छा करणे व त्या प्रमाणे वागणे किंवा वागवणे या अर्थी नामधातूचा उपयोग करतात.

ड) **प्रयोजक धातू (णिजन्त)**

धातूवरून दर्शविलेल्या क्रियेस कर्ता कारणीभूत आहे किंवा कर्ता कोणाकडून तरी क्रिया घडवून आणीत आहे अशा अर्थी प्रयोजक धातूच्या रूपांचा उपयोग करतात. प्रयोजक धातू उभयपदी असतात. धातूस अय प्रत्यय लावून प्रयोजक रूपे बनतात.

इ) इच्छार्थक धातू (सन्नन्त)

धातूने दर्शविलेली क्रिया करण्याची कर्त्यास इच्छा आहे असा इच्छार्थक धातूवरून बोध होतो.

फ) पौनः पुन्यार्थक धातू (यङन्त)

धातूने दर्शविलेली क्रिया कर्त्याकडून पुनः पुनः केली जाते या अर्थी पौन:पुन्यार्थवाचक धातूंचा उपयोग करतात.

ज) हेत्वर्थक धातू (तुमन्त)(अव्यय) तुमन्त प्रत्यय धातूंना लागतो

क्रिया ज्या कारणासाठी घडली ते क्रियेचे कारण किंवा हेतु हेत्वर्थकाने व्यक्त होतो.हेत्वर्थामध्ये चतुर्थी विभक्तिचा अर्थ अभिप्रेत असतो. याचा कर्ता किंवा कर्म म्हणून उपयोग करीत नाहीत.

झ) सेट्, वेट्, आणि अनिट् धातू

धातूस य् खेरीजकरून व्यंजनांनी सुरवात होणारे प्रत्यय लावताना त्या प्रत्ययापूर्वी इ आगम होतो अशा धातूंना सेट् म्हणतात. ज्यांना असा इ आगम होत नाही त्यांना अनिट् म्हणतात आणि ज्यांना इ आगम विकल्पाने होतो त्यांना वेट् धातू म्हणतात.

२. धातूंचे गण

पाणिनीय व्याकरणात धातूंचे गण पहिला, दुसरा असे न दाखविता खालील प्रमाणे दाखवितातः १) भ्वादि २) अदादि ३)जुहोत्यादि ४) दिवादि ५) स्वादि ६) तुदादि ७) रुधादि ८) तनादि ९) क्यादि १०) चुरादि

३. धातूंचे काळ

१) वर्तमान काळ : लट् २) प्रथम किंवा अनद्यतन भूतकाळ: लङ :नुकतीच घडलेली भुतकालवाचक क्रिया अनद्यतन किंवा प्रथम भूतकाळ दाखवतो जसे ते वनेऽ वसन् = ते अरण्यात राहात होते. ३) परोक्षभूतकाळ :लिट् : बोलणाऱ्याने समक्ष न पाहिलेली क्रिया दाखवण्यासाठी द्वितीय किंवा परोक्षभूतकाळ वापरतात. अत्यंत दूरच्या भूतकाळी घडलेल्या क्रिया दाखविण्यासाठी परोक्षभूतकाळाचा वापर करतात जसे रामो रावणं जघान= रामाने रावणास मारले. जेंव्हा परोक्षभूतकाळाचा उपयोग प्रथम पुरुषात करतात, तेंव्हा मनाची अस्थिर स्थिती दर्शविली जाते. जसे बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्तः किलाहम् = ते सांगतात त्याप्रमाणे मी त्यांचेपुढे फार बडबड केली. बोलणाराने केलेली क्रिया नाकरण्यासाठी परोक्षभूतकाळाचा प्रथम पुरुषामध्ये उपयोग करतात जसे कलिंगेष्ववसः किम् = कलिंग देशात तू राहिला होतास काय? नाहं कलिगाञ्जगाम = मी कलिंगाला गेलो नव्हतो. ४)तृतीय भूतकाळ किंवा सामान्य भूतकाळ लुङ : : एखादा विशिष्ट कालखंड न दर्शविता अनियमित अशा भूतकाळी क्रिया दाखविण्यासाठी तृतीय भूतकाळ वापरतात जसे स्थविरामेकां विलोक्यावोचम् = एका वृद्ध स्त्रीला पाहून मी म्हणालो. मा किंवा मा स्म या अव्ययांचा तृतीय भूतकाळामध्ये उपयोग करताना अ या आगमाचा लोप होतो आणि आज्ञार्थाचा अर्थ प्राप्त होतो जसे मा गमः कातरत्वम् = अति भिऊ नकोस. ५) अनद्यतन भविष्यकाळ: लुट्: चालू दिवसामध्ये न घडणारी क्रिया दर्शविण्यासाठी प्रथम किंवा अनद्यतन भविष्यकाळ वापरतात जसे स ते ऽक्षहृदयं दाता= द्यूत खेळण्याचे गूढ तो तुला सांगेल ६) भविष्यकाळ :लृट् : आज घडणारी क्रिया द्वितीय किंवा सामान्य भविष्यकाळावरून दर्शविली जाते जसे यास्यत्यद्य शकुन्तला = आज शकुंतला जाईल.

. धातूंचे अर्थ

१) आज्ञार्थ लोट् २) विध्यर्थ लिङ् ३) संकेतार्थ लृङ् ४) आशीर्वादार्थ किंवा आशीर्लिङ् त्याचप्रमाणे सन् प्रत्यय लावून इच्छार्थक धातू बनतात.

५. प्रत्यय

सार्वधातूक आणि आर्धधातूक प्रत्यय -

सार्वधातूक प्रत्यय -तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् त आथाम् झ थास् आथाम् ध्वम् इट् वहि महिङ् हे लकाराचे १८ आदेश आहेत यांना तिङ प्रत्यय म्हणतात हे सूत्र ३.४.७८ येथे सांगितले आहे.या सर्व तिङ प्रत्यय आणि श अनुबंध असलेले प्रत्यय यांना सार्वधातूक प्रत्यय म्हणतात हे सूत्र ३.४.११३ येथे सांगितले आहे.

आर्धधातूक प्रत्यय- तिङ् आणि शित् यांशिवाय धातोः या अधिकारातील जो प्रत्यय त्याला आर्धधातूक प्रत्यय म्हणतात हे सूत्र ३.४.११४ येथे सांगितले आहे. त्याच प्रमाणे सूत्र ३.४.११५ येथे लिटाचे (परोक्षभूतकाळ) स्थानी आदेश झालेले जे तिङ् प्रत्यय त्यांना आर्धधातूक म्हणतात आणि सूत्र ३.४.११६ येथे आशीर्लिङाचे स्थानी आदेश झालेले जे तिङ् प्रत्यय त्यांना आर्धधातूक म्हणतात.

१. सुप् प्रत्यय : नाम, सर्वनाम विशेषण यांना लागणाऱ्या प्रथमेपासून सप्तमी पर्यतच्या २१ प्रत्ययांना सुप् प्रत्यय म्हणतात.

२. सुट् प्रत्यय: प्रथमेच्या ३ वचनांचे व द्वितीयेच्या एक आणि द्विवचनांच्या पुलिंगी व स्त्रीलिंगी प्रत्ययांना सुट् प्रत्यय म्हणतात.

३ **पित् व अपित् प्रत्यय :** वर्तमान व अनद्यतनभूत काळाचे (प्रथम भूतकाळाचे) परस्मैपदाचे एकवचनाचे सर्व प्रत्यय, प.दाचे आणि आ.पदाचे आज्ञार्थाचे प्र.पु.चे तीनही वचनांचे प्रत्यय व आज्ञार्थाच्या तृतीय पुरुषाचे प.पदाचा एकवचनाचा प्रत्यय हे पित् प्रत्यय (विकारक) आहेत बाकी सर्व अपित् (अविकारक) प्रत्यय.

४. तद्धित किंवा दुय्यम प्रत्यय : नामे किंवा विशेषणे यापासून दुसरी नामे किंवा विशेषणे बनविण्या करता जे प्रत्यय लावतात त्यांना तद्धित् प्रत्यय म्हणतात.

५. कृत् प्रत्यय : धातूंच्या पुढे लागून ज्या प्रत्ययांनी नामे किंवा विशेषणे तयार होतात त्यांना कृत प्रत्यय म्हणतात.धातूसाधित विशेषणांना कृदन्त पण म्हणतात

६. टित् प्रत्यय : लट्, लिट्, लुट्, लृट्, लेट्, लोट् यांना टित् प्रत्यय म्हणतात.

७. ङित् प्रत्यय : लङ्, लिङ्, लुङ्, लृङ् यांना ङित् प्रत्यय म्हणतात.

८. तिङ् प्रत्यय : धातूंना लागणाऱ्या प.पदाच्या व आ. पदाच्या प्रत्ययांना तिङ् प्रत्यय म्हणतात.

९. इतर प्रत्यय : १.अच् (अ): कर्ता, क्रिया २.इतच् (इत) : ते ज्यात उत्पन्न झाले असा३. इमनिच् (इमन्) : भाव/धर्म ४. इष्ठन् (इष्ठ): सर्वात जास्त, अतिशय५. ईयुसुन् (ईयस्) : दोहोत जास्त ६. कानच् (आन): कर्तरि भूतकाळ ७. क्त (त): भूतकालवाचक ८. क्तिन् (ति): भाव(क्रिया) ९.क्वसु(वस्): कर्तरि भूतकाल-वाचक १० ख(ईन): ठिकाणी असलेला/ असणारा११. घञ्(अ): कर्ता,कर्म भाव(क्रिया) इ. १२. च्वि : अभूततद्भाव (पूर्वीनसलेले होणे) १३. छ (ईय) : ठिकाणी असलेले,असणारे इ. पासून झालेलचे,चा,ची १४.णिनि(इन्): ताच्छील्ये कर्तृवाचक १५. तमप्(तम): अतिशय १६.तृच्(तृ): कर्ता १७.क्त : कर्मणि भूतकाळ १८. ल्युट्(अन): भाव(क्रिया) साधन,आधार, कर्ता इ. १९. शतृ(अत्): कर्तरि वर्तमानकाळी २०. शानच्(आन): कर्तरि वर्तमानकाळी २१.ष्यञ्(य): धर्म, क्रिया २२. सन्(स): इच्छा

१०. आगम : शब्दाच्या आधी,मध्ये किंवा शेवटी येणाऱ्या निरर्थक अक्षराला आगम म्हणतात.आगम ट्,क्,म् यानी सुरु होतो आणि ते इत् असतात. त्यामूळे प्रत्यय व आदेश वेगळे ओळखता येतात. ट् म्हणजे टित् आगम आरंभी, क् म्हणजे कित् आगम अंती आणि म् म्हणजे मित् आगम शब्दाच्या शेवटच्या स्वराच्या पुढे जोडावा.

११.स्थानी:- ज्या अक्षराचे बदली दुसरे अक्षर येते त्याला स्थानी म्हणतात.

१२. अनुबंध: खूण म्हणून वापरलेला वर्ण किंवा वर्णसमुदाय. जसे माहेश्वरी सूत्रातील ण् वगैरे.

१३. आदेश : स्थानीच्या जागी येणाऱ्या अक्षराला आदेश म्हणतात. आदेशांना ङ् आणि शस् हे अनुबंध जोडलेले असतात. ङ् आदेश अंत्य वर्णाचे जागी आणि श् आदेश पूर्ण पदच बदलावयास सांगतो.

१४.अनुवृत्ति: मागील सूत्रातील काही शब्द किंवा संपूर्ण सूत्रच पुढील सूत्रात अर्थ पूर्ण होण्याकरिता वापरणे.

१५. अपकर्ष: पुढील सूत्राचा आधीच्या सूत्राकरता वरील प्रमाणे केलेला वापर.

संज्ञा सूत्रे

१.१.१ वृद्धिरादैच्।

पदानि: वृद्धिः-आत्-ऐच्। वृद्धिः १.१, आदैच १.१.

वृत्ति: वृद्धि'-शब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमादैचां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानाम्, अतद्भावितानाञ्च ।

आ,ऐ,औ यांना वृद्धि म्हणतात. या ठिकाणी आकाराचे नंतर तकार घातला आहे त्याचा सवर्ण घेतले जावे हा उद्देश आहे. सूत्र १.१.७० तपरस्तकालस्य या सूत्राने सवर्णाची व्याख्या केली त्याप्रमाणे आ ला त् जोडल्यामूळे ६ दीर्घ आकार हे सवर्ण होतात. इ,ई ची वृद्धि ऐ; उ,ऊ ची वृद्धि औ; ऋ,ॠ ची आर् आणि लृ ची आल् आहे. जसे- अङ = शरीर चे आङः =शारीरिक येथे अ चा आ ही वृद्धी.

१.१.२ अदेङ् गुणः।

पदानिः- अत् एङ्, गुणः ।अदेङ १.१, गुणः १.१.

वृत्तिः- गुण' शब्दः संज्ञात्वेन विधीयते प्रत्येकमदेङां वर्णानां सामान्येन तद्भावितानाम्, अतद्भावितानां च । तपरकरणं त्विह सर्वार्थम् ।

अ,ए आणि ओ यांना गुण म्हणतात. या ठिकाणी. या सूत्रात पण तकार वरील अर्थाने घातला आहे. इ, ई चा गुण ए; उ, ऊ चा गुण ओ; ऋ, ॠ चा गुण अर् आणि लृ चा गुण अल् होतो.

१.१.७ हलोऽनन्तराः संयोगः।.

पदानिः- हलः-अनन्तराः संयोगः। हलः १.३, अनन्तराः १.३, संयोगः १.१.

वृत्तिः- भिन्नजातीयैरज्भिरव्यवहिताः श्लिष्टोच्चारिता हलः संयोगसंज्ञा भवन्ति ।

दोन व्यंजनांचे मध्ये कोणताही स्वर नसेल तर अशा एकमेकांना जोडलेल्या व्यंजनांना संयोग म्हणजे जोडाक्षर म्हणतात. या ठिकाणी प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ही परिभाषा लागू पडते.

१.१.८ मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः।.

पदानिः- मुख-नासिका-वचनः. अनुनासिकः। मुखनासिकावचनः १.१. अनुनासिकः १.१.

वृत्तिः- मुखसहिता नासिका मुखनासिका, तया य उच्चार्यते वर्णः सोऽनुनासिकसंज्ञो भवति ।

जे अक्षर नाक आणि तोंड यांचा एकाचवेळी वापर करून उच्चारले जाते त्या अक्षराला अनुनासिक म्हणतात. अनुस्वार हे फक्त नाकातूनच उच्चारले जातात. अँ,आँ,आङ म्,न्,ण् ङ, ञ,यँ,वँ,लँ ही पण अनुनासिक मानली जातात.(भाटे पान १७)

१.१.९ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्।

पदानिः- तुल्य-आस्य-प्रयत्नम् , सवर्णम्। तुल्यास्यप्रयत्नम् १.१, सवर्णम् १.१.

वृत्तिः- तुल्य आस्ये प्रयत्नो यस्य वर्णस्य येन वर्णेन सह स समानजातीयं प्रति सवर्णसंज्ञो भवति ।

ज्यांच्या उच्चाराचे स्थान आणि उच्चारासाठी लागणारा प्रयत्न एकच असतो त्यांना सवर्ण म्हणतात. प्रयत्न दोन प्रकारचे आहेत. अंतस्थ आणि बाह्य. अंतस्थ म्हणजे उच्चारापूर्वी करावयाचा प्रयत्न आणि बाह्य म्हणजे उच्चार झाल्यानंतर होणारा प्रयत्न. अंतस्थ प्रयत्नाचे पाच प्रकार आहेत. १स्पृष्टः उच्चाराकरता वापरण्यात येणाऱ्या अवयवांचा पूर्ण संबंध यात क् ते म् ही २५ व्यंजने येतात. २. ईषत्स्पृष्ट म्हणजे यात अशा अवयवांचा अर्धवट संबंध असतो यात य,र, ल,व ही व्यंजने येतात. ३. विवृत म्हणजे मुखातून हवा जाण्याकरिता पूर्ण मोकळीक असणे यात सगळे स्वर येतात. ५ ईषत् विवृत् म्हणजे अर्धवट मोकळीक असणे यात श्,ष्, स्,ह् , ही व्यंजने येतात. वार्तिका प्रमाणे ऋ आणि लृ हे पण सवर्ण आहेत.

१.१.१० नाज्झलौ।

पदानिः- न, अच्, हलौ। न अव्यय ,आज्झलौ १.२
वृत्तिः - तुल्यास्यप्रयत्नावपि अज्झलौ परस्परं सवर्णसंज्ञौ न भवतः ।
स्वर आणि व्यंजने यांच्या उच्चाराच्या जागा आणि प्रयत्न एकच असले तरी ते सवर्ण नसतात.

१.१.११ ईदूदेदद्विवचनं प्रगृह्यम्।

पदानिः- ईद् ऊद् एद् द्विवचनम् प्रगृह्यम्। ईदूदेद् १.१, द्विवचनम् १.१, प्रगृह्यम् १.१
वृत्तिः- ईद्, ऊद्, एद्, इत्येवमन्तं द्विवचनं शब्दरूपं प्रगृह्यसंज्ञं भवति ।
ई,ऊ किंवा ए हे स्वर ज्याच्या शेवटी आहे अशा द्विवचनाच्या प्रत्ययाला प्रगृह्य म्हणतात. सामान्यतः स्वराने शेवट होणाऱ्या शब्दाच्या पुढचा शब्द जर स्वरानेच सुरु होत असेल तर त्यांचा संधी होतो. पण जर शेवटच्या स्वराला प्रगृह्य संज्ञा असेल तर त्यांचा संधी होत नाही. जसे कवी इमौ= हे दोन कवी, माले इति=ते दोन हार..`.

१.१.१२ अदसो मात्।

पदानिः- अदसः मात्। अदसः ६.१, मात् ५.१. (अनु. इदूदेत् प्रगृहय)
वृत्तिः- अदसः संबन्धी यो मकारस्तस्मात्परे ईदूदेतः प्रगृह्यसंज्ञा भवन्ति ।
अदस् या सर्वनामाला लागणाऱ्या मकाराच्या पुढचे ईकार व ऊकार यांना प्रगृह्य ही संज्ञा होते जसे अमी अश्वाः।
अदस् या सर्वनामाला लागणाऱ्या विभक्तिप्रत्ययांना होणारे मकार वगैरे आदेश सूत्रे ७व्या अध्यायात सांगितले आहेत.

१.१.१३ शे।

पदानिः- शे। (अनु. प्रगृह्यम्)
वृत्तिः- शे' इत्येतत्प्रगृह्यसंज्ञं भवति ।
फक्त वैदिक भाषेत लागू पडते. या ठिकाणी शे हा प्रगृह्य समजावा.

१.१.१४ निपात एकाजनाङ।

पदानिः- निपातः, एकाच् , अनाङ्। निपातः १.१, एकाच् १.१. अनाङ् १.१ (अनु. प्रगृह्यम्)
वृत्तिः- एकश्चासावच्च एकाच्, निपातो य एकाच् आङ्वर्जितः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति ।
आङ् (आ) सोडून एकाक्षरी स्वर असे जे निपात त्यांना प्रगृह्य संज्ञा होते. जसे अ,इ,उ इत्यादि. काही अव्ययांना निपात अशी संज्ञा आहे ती चादयोऽसत्त्वे या १.४.५७ या सूत्राने सांगितली आहे.

१.१.१५ ओत्।

पदानिः- ओत्। ओत् १.१ (अनु. निपातः, प्रगृह्यं)
वृत्तिः- ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञो भवति ।
ओ ने अंत होणाऱ्या निपातांना प्रगृह्य संज्ञा होते जसे अहो अपेहि = अरे ! दूर जा.

१.१.१६ सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे।

पदानिः- संबुद्धौ शाकल्यस्य इतौ अनार्षे। सम्बुद्धौ ७.१, शाकल्यस्य ६.१, इतौ ७.१, अनार्षे ७.१ (अनु. ओत्, प्रगृह्यं)
वृत्तिः- ओत् ' इति वर्त्तते । संबुद्धिनिमित्तो य ओकारः स शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञो भवति, ठइति' शब्देऽनार्षे उ अवैदिके परतः ।
संबोधनाच्या एकवचनाच्या ओकारान्त शब्दाच्या पुढे इति हा शब्द आला तर 'ओ' अवैदिक संस्कृतात प्रगृह्य समजावा. हे सूत्र शाकल्य मुनींचे मत आहे व ते विकल्पाने वापरता येते म्हणून वायावीति आणि वायो इति ही दोन्ही रूपे बरोबर आहेत.

१.१.१७ उञः।

पदानिः- उञः। उञः ६.१ (अनु. शाकल्यस्य अनार्षे इतौ प्रगृह्यः ।)

वृत्तिः शाकल्यस्येतौ' इति वर्तते ।उञः प्रगृह्यसंज्ञा भवति, इतौ शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन । शाकल्यस्येति विभाषार्थम् ।

हे देखील शाकल्य मुनींचे मत म्हणून मांडले आहे आणि वैकल्पिक आहे. इति शब्द पुढे असताना ञकारेत्संज्ञक अशा उ या निपाताला विकल्पाने प्रगृह्य संज्ञा होते. जसे उ इति आणि विति ही दोन्ही रूपे बरोबर आहेत.

१.१.१८ ऊँ ।

पदानिः-: ऊँ । (अनु. प्रगृह्यः शाकल्यस्य अनार्षे इतौ ।)

वृत्तिः- उञ' इति वर्त्तते । उञ इतावनार्षे ऊँ इत्ययमादेशो भवति दीर्घोऽनुनासिकः, शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञकश्च ।

हे पण शाकल्य मुनींचे मत म्हणून मांडले आहे. ञकारेत्संज्ञक अशा उ या निपाताला इति शब्द पुढे असताना उ ला ऊँ असा आदेश होता आणि शाकल्य मुनींच्या मते तो प्रगृह्य असतो म्हणून उ+ इति= ऊँ इति , उ इति आणि विति ही तिन्ही रूपे बरोबर आहेत.

१.१.१९ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे।

पदानिः- ईद् -ऊतौ, च सप्तमी-अर्थे। ईदूतौ १.२,च अव्यय, सप्तम्यर्थे ७.१. (अनु.प्रगृह्यौ ।)

वृत्तिः- शाकल्यस्येतावनार्षे ' इति निवृत्तम् । ईदन्तमूदन्तं च शब्दरूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यसंज्ञं भवति ।

केवळ सप्तमीचाच अर्थ दाखविणाऱ्या म्हणजे आधार अशा ईकारान्त आणि ऊकारान्त पदातील ई आणि ऊ प्रगृह्य समजावेत. इतर विभक्तिचे अर्थ होत असतील तर नाही.सूत्रात अर्थ शब्द सप्तमी विभक्तिचा लोप झाला तरी हे सूत्र लागू पडावे या करिता आहे जसे- सोमो गौरी अधिश्रितः। येथे गौरी या सप्तमीच्या अर्थाच्या पदातील ई प्रगृह्य आहे. साधारणतः वैदिक भाषेत असा प्रयोग असतो.

१.१.२० दाधा घ्वदाप्।

पदानिः- दा, धा, घु,अदाप्। दाधाः १.३, घु १.१. अदाप् १.१

वृत्तिः- दारूपाश्चत्वारो धातवो धारूपौ च द्वौ दाब्दैपौ वर्जयित्वा घुसंज्ञका भवन्ति ।

दा=देणे आणि धा=ठेवणे या सारख्या धातूंना घु म्हणतात असे सहा धातू आहेतः प्रणिददाति=देणे, प्रणिदाता=देणे, प्रणिद्यति=तोडणे, प्रणिदयते=कीव करणे, प्रणिदधाति =ठेवणे, प्रणिधयति = भरवणे.महाभाष्याप्रमाणे दा हा धातू दाप् आणि दैप् या धातूपासून झालेला नसावा.लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतपदोक्तस्यैव ग्रहणम् -सूत्रातील मूळ शब्दच गृहीत धरावा, त्याचा सारखा सूत्र लावून तयार झालेला शब्दाला हे सूत्र लागू पडत नाही ही परिभाषा येथे लागू पडते.

१.१.२२ तरप्तमपौ घः।

पदानिः- तरप्-तमपौ, घः। तरप्तमपौ १.२., घः १.१

वृत्तिः- तरप् तमप् इत्ययौ प्रत्ययौ घ संज्ञा भवतः।

तर आणि तम हे तरतमभाव दाखविणारे तरप् आणि तमप् प्रत्ययांना 'घ' संज्ञा होते.

१.१.२३ बहुगणवतुडति संख्या।

पदानिः- बहु-गण-वतु- डति संख्या ।बहुगणवतुडति १.१., संख्या १.१.

वृत्तिः-बहुगणवतुडति'इत्येते संख्यासंज्ञा भवन्ति।अर्धपूर्वपदश्च पूरणप्रत्ययान्तः संख्यासंज्ञो भवतीति वक्तव्यं समासकन्विध्यर्थम। (म.भा.१.८२)।

बहु म्हणजे बरेच, गण म्हणजे विभाग आणि वतु(वत्) व डति(अति) प्रत्ययांनी अंत होणारे शब्द यांना संख्या म्हणावे. बहु जेंव्हा खूप अशा मोघम अर्थाने वापरला जातो तेंव्हा संख्यावाचक मानू नये. वार्तिकाप्रमाणे अर्ध हा शब्द जेंव्हा पूर्व पद आणि पूरणप्रत्ययांन्त शब्द उत्तर पद असते त्या समासाला संख्यासंज्ञा होते. हे समासाच्या नियमासाठी आणि कन् (क)

हा संख्या वाचक प्रत्यय लावता यावा याकरिता आहे.. जसे एकादशः. पूर्णता दाखविणारे डट्(अ),मट्(म),थक् (थ)असे पूरणप्रत्यय आहेत जसे पंचम= पाच पूर्ण. अर्धपंचम= पाच पूर्ण होण्यास अर्धा कमी म्हणून ४॥. महाभाष्याप्रमाणे अर्ध्यध शब्द पूर्वपद आणि पूरणप्रत्ययांन्त शब्द उत्तरपद असा समास पण संख्या संज्ञक होतो जसे- अध्यर्ध म्हणजे अर्ध्याने अधिक, अर्ध्यर्धपंचकम् - साडेपाच.

१.१.२४ ष्णान्ता षट् ।

पदानिः ष्-ण्-अन्ता, षट् । ष्णान्ता १.१.,षट् १.१ (अनु. संख्या)
वृत्तिः स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् संख्या' इति सम्बध्यते । षकारान्ता नकारान्ता च या संख्या सा षट्संज्ञा भवति ।
सूत्र ७.१.२२ षड्भ्यो लुक् या सूत्राने षट् संज्ञा असलेल्या शब्दाच्या प्रथमेच्या आणि द्वितीयेच्या बहुवचनाच्या प्रत्ययांचा लुक होतो जसे षट् तिष्टन्ति, पंच गच्छन्ति.ष् आणि न् अंती असलेल्या संख्यावाचक शब्दांना षट् म्हणावे. जसे पंचन्, सप्तन् .ष् आणि न् हे औपदेषिक म्हणजे मूळचे असावेत, प्रत्यय वगैरे लागून झालेले नसावेत जसे पंचन्, षष् या षट् शब्दांना प्रथमेची आणि द्वितीयेची बहुवचने नसतात (७.१.२२). सूत्रातील मूळ शब्द षष् असून त्रिपादीतील सूत्र ८.२.३९ प्रमाणे षड् असा उच्चार झाला तरी सूत्र ८.२.१ प्रमाणे त्रिपादीतील जषत्व होणे असिद्ध आहे (म.भा.पान ४३३)

१.१.२५ डति च ।

पदानिः डति,च । डति १.१., च अव्यय (अनु. संख्या, षट्)
वृत्तिः डत्यन्ता च या संख्या सा षट्संज्ञा भवति ।
सूत्र २३ प्रमाणे डति (अति) प्रत्ययांनी अंत होणारे शब्द संख्यावाचक आहेतच पण या सूत्राने त्यांना षट् पण समजावे असे हे सूत्र सांगते. कति पठन्ति= किती अभ्यास करतात.सूत्र ७.१.२२ प्रमाणे षट् शब्दांना प्रथमा,द्वितीया बहुवचन नाही.

१.१.२६ क्तक्तवतू निष्ठा ।

पदानिः क्त-क्तवतू, निष्ठा । क्तक्तवतू १.२, निष्ठा १.१
वृत्तिः क्तश्च क्तवतुश्च = क्तक्तवतू प्रत्ययौ निष्ठासंज्ञौ भवतः ।
भूतकालवाचक धातूसाधित रूप करताना लागणारे क्त (त)आणि क्तवतू (वत्) यांना निष्ठा म्हणावे. जसे कृतः, कृतवान्, भुक्तः, भुक्तवान्

१.१.२७ सर्वादीनि सर्वनामानि।

पदानिः- सर्व -आदीनि- सर्वनामानि । सर्वादीनि १.३, सर्वनामानि १.३.
वृत्तिः- सर्वशब्द आदिर्येषां तानीमानि सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति ।
सर्वादिगणातील सर्व वगैरे शब्द यांना सर्वनाम ही संज्ञा होते .सर्वादिगणातील सर्वनामेः- सर्व, विश्व=सर्व, उभ=दोन, उभय=दोन्ही आणि खालील प्रत्यय लागून तयार झालेले शब्द तर, तम, स्वत्, त्व, सम, सिम, त्यद्, तद् , यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि, युष्मद्, अस्मद्, भवतु, किम्,त्याच प्रमाणे पूर्व= पूर्व किंवा आधीचे, दक्षिण= दक्षिण किंवा उजवी बाजू, अपर= इतर किंवा हलके, अधर= पश्चिम किंवा हलके हे शब्द देखील त्यांचा नामासारखा वापर केला नसेल आणि स्थळ किंवा काळ या अर्थाने वापर केला असेल तर सर्वनाम समजले जातात. स्व= स्वतःचे आणि अन्तर=बाहेरील, आतील किंवा खालचे कपडे असा अर्थ असेल तर त्यांना सर्वनाम संज्ञा होते.जर सर्व वगैरे नाम म्हणून वापरले तर किंवा उपसर्जन म्हणजे समासातील गौण पद असतील तर त्यांना सर्वनाम संज्ञा होत नाही. काही अपवाद वगळता सर्वनामाने शेवट होणारे समास हे देखील सर्वनामच असतात. .

१.१.२८ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।

पदानिः विभाषा, दिक्-समासे,बहुव्रीहौ । विभाषा १.१, दिक् समासे ७.१, बहुव्रीहौ ७.१. (अनु. सर्वादीनि, सर्वनामानि)
वृत्तिः- दिशां समासो दिक्समासः, दिगुपदिष्टे समासे बहुव्रीहौ विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति ।

सूत्र २७ मधील सर्व आणि इतर शब्द सूत्र २.२.२६ प्रमाणे अंतरदिशा दर्शक बहुव्रीही समासात असतानाच फक्त ते विकल्पाने सर्वनाम समजले जातात. याचा अर्थ त्या समासाला नामासारख्या किंवा सर्वनामा सारख्या विभक्ति लागतील. जसे उत्तरपूर्वस्यै किंवा उत्तरपूर्वायै =ईशान्य. हे सूत्र पुढील २९ व्या सूत्राला विकल्प आहे.

१.१.२९ न बहुव्रीहौ ।

पदानि: न, बहुव्रीहौ । न अव्यय, बहुव्रीहौ ७.१. (अनु. सर्वादिनि, सर्वनामानि)
वृत्ति: सर्वनामसंज्ञायां तदन्तविधेरभ्युपगमाद्बहुव्रीहेरपि सर्वाद्यन्तस्य संज्ञा स्यादिति प्रतिषेध आरभ्यते ।
सूत्र २७ मधील ज्या शब्दांचा बहुव्रीही समास करणे आवश्यक आहे त्या समासाला सर्वनामसंज्ञा मूळातच होत नाही. म्हणजे तो समास सामान्य नामासारखा चालेल.जसे प्रियविश्वाय =सर्वांना आवडणाऱ्याला.

१.१.३० तृतीयासमासे ।

पदानि: तृतीया-समासे । तृतीयासमासे ७.१, (अनु. सर्वादीनि, सर्वनामानि, न)
वृत्ति:- तृतीयासमासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति ।
तत्पुरुष समासात उत्तरपद प्रधान पद असते.पूर्व पदाच्या विभक्तिवरून समास द्वितीय, तृतीया तत्पुरुष समजला जातो जर पूर्वपद तृतीया विभक्तित असेल तर तो सर्वसाधारण तृतीया तत्पुरुष समास आहे. सूत्र २७ मधील सर्व आणि इतर शब्द जर सूत्र २.१.३१ प्रमाणे तृतीयातत्पुरुष समासात आले तरच फक्त समासाला सर्वनाम समजू नये.व तो समास सामान्य नामासारखा चालेल. जसे मासेनपूर्व- मासपूर्व, मासपूर्वाय. एक महिना आधी.हे सूत्र पण सूत्र २९ ला अपवाद होते

१.१.३१ द्वन्द्वे च ।

पदानि: द्वन्द्वे ,च। द्वन्द्वे ७.१, च अव्यय (अनु. न सर्वादीनि, सर्वनामानि)
वृत्ति: द्वन्द्वे च समासे सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति ।
सूत्र २७ मधील सर्व आणि इतर शब्द द्वन्द्व समासात आणि सूत्र २.२.२६ प्रमाणे बहुव्रीहि समासात आले तर समासाला सर्वनाम समजू नये. म्हणजे तो समास सामान्य नामासारखा चालेल. जसे वर्णाश्रमेतर, वर्णाश्रमेतराणाम् .

१.१.३२ विभाषा जसि ।

पदानि: विभाषा, जसि । द्वन्द्वे ७.१, जसि ७.१ (अनु. द्वन्द्वे, न,सर्वादिनि, सर्वनामानि)
वृत्ति: पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते जसि विभाषाऽऽरभ्यते । द्वन्द्वे समासे जसि विभाषा सर्वादीनि सर्वनामसंज्ञानि न भवन्ति ।
सूत्र २७ मधील सर्व आणि इतर शब्द द्वन्द्व समासात आले असता समासाला प्रथम पुरुषी बहुवचनी जस् (अस्) प्रत्यय लागताना सर्वनाम समजणे ऐच्छिक आहे. सूत्र ७.१.१ प्रमाणे जस् प्रत्ययाला शी आदेश झाला तरच हा अपवाद लागू होतो म्हणजे तो समास सामान्य नामासारखा किवा सर्वनामा सारखा चालेल जसे वर्णाश्रमेतरा:किंवा वर्णाश्रमेतरे.

१.१.३३ प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च ।

पदानि:-प्रथम-चरम-तय-अल्प-अर्ध-कतिपय-नेमा:च ।प्रथ..नेमा:१.३,च अव्यय (अनु विभाषाजसि, सर्वादीनि, सर्वनामानि)
वृत्ति: विभाषा जसि'(१.१.३२/२२५) इति वर्त्तते । द्वन्द्वे' इति निवृत्तम् । प्रथम, चरम, तय, अल्प, अर्ध, कतिपय, नेम - इत्येते जसि विभाषा सर्वनामसंज्ञा भवन्ति ।
प्रथम,चरम, तय प्रत्यय शेवटी असलेले शब्द, अल्प, अर्ध, कतिपय,नेम=अर्धा,या शब्दाना जस् प्रत्यय लागताना म्हणजे प्रथमेच्या बहुवचनात विकल्पाने सर्वनामा प्रमाणे चालतात. इतर विभक्तित मात्र सर्वनामाप्रमाणेच चालतात जसे - प्रथमे किंवा प्रथमा: ।

१.१.३४ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।

पदानि: पूर्व-पर-अवर-दक्षिण-उत्तर- अपर-अधराणि, व्यवस्थायाम् , असंज्ञायाम् । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि १.३,

व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ७.१ (अनु. विभाषा,जसि, सर्वादीनि, सर्वनामानि)

वृत्तिः पूर्व, पर, अवर, दक्षिण, उत्तर, अपर, अधर-इत्येतेषां गणे पाठात्पूर्वेण नित्यायां प्राप्तायां जसि विभाषाऽऽरभ्यते ।पूर्वादीनि विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञानि भवन्ति व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।

पूर्व,पर,अवर, दक्षिण,उत्तर, अपर, अधर हे शब्द सूत्र २७ मध्ये सर्वनामांच्या यादीत आले आहेत, व त्यांचे अर्थ पण तेथे निश्चित केले आहेत व ते नेहमीच सर्वनामासारखे चालतात. या सूत्राने ते जस् प्रत्यय लागताना म्हणजे प्रथमेच्या बहुवचनात आणि संज्ञा असतील तर त्यांना विकल्पाने सर्वनामा ही संज्ञा होते. जसे पूर्वे किंवा पूर्वा: पूर्वेकडील. हा प्रकार प्राप्तविभाषा = नियमानुसार जे करावयाला हवे ते न करणे आहे.. २७ व्या सूत्रातील शब्द त्यात दिलेल्या अर्थापेक्षा निराळ्या अर्थाने म्हणजे स्थळ आणि काळ संबंधित सोडून इतर अर्थाने वापरले असतील तर ते सर्वनाम नसतात . त्याच प्रमाणे संज्ञा म्हणजे नामासारखे/विशेषण म्हणून वापरले असतील तर सर्वनाम नसतात जसे दक्षिणाः इमे गायकाः = हे चांगले गायक. येथे दक्षिण शब्द नेहमीच्या दिशा या अर्थाऐवजी हुशार म्हणून वापरला आहे . उत्तराः कुरवः=उत्तरे कडील कुरु. उत्तर विशेषण आहे.

१.१.३५ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।

पदानिः- स्वम्-अज्ञाति-धन-आख्यायाम् । स्वम् १.१., अज्ञातिधनाख्यायाम् ७.१. (अनु.विभाषा,जसि,सर्वादीनि,सर्वनामानि)

वृत्तिःअत्रापि नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता जसि विभाष्यते।स्वमित्येतच्छब्दरूपं जसि विभाषा सर्वनॆामसंज्ञं भवति,न चेज्ज्ञातिधनयोस्संज्ञारूपेण वर्तते

स्व चा अर्थ जात किंवा धन असा होत नसेल तर सर्व विभक्तितीत व वचनात सर्वनामासारखा चालतो मात्र प्रथमेच्या बहुवचनात म्हणजे जस् प्रत्यय लागताना तो विकल्पाने नामासारखा पण चालतो जसे स्वे किंवा स्वाः पुत्राः । पण स्वा ज्ञातयो येथे स्वा =जातीवाचक आहे.प्रभूताः स्वाः- खूप श्रीमंती येथ धन हा अर्थ आहे.

१.१.३६ अन्तरम् बहिर्योगोपसंव्यानयोः ।

पदानिः- अन्तरम्-बहिर्योगः-उपसंव्यानयोः।अन्तरं१.१,बहिर्योगोपसंव्यानयोः७.२(अनु.विभाषा, जसि, सर्वादीनि, सर्वनामानि)

वृत्तिः-अत्रापि पूर्वेण नित्या सर्वनामसंज्ञा प्राप्ता सा जसि विभाष्यते।अन्तरमित्येतच्छब्दरूपं विभाषा जसि सर्वनामसंज्ञं भवति बहिर्योगे उपसंव्याने च गम्यमाने ।अपुरीति च वक्तव्यम् ।।।(म.भा.१.९३) विभाषाप्रकरणे तीयस्य वा ङित्सु सर्वनामसंज्ञेत्युपसंख्यानम्।(म.भा.१.९३)

अंतर हे सर्वनाम बाहेर किंवा वापरण्याचे अतंरवस्त्र या अर्थी नेहमीच सर्वनाम असते पण ते प्रथमेच्या बहुवचनात विकल्पाने नामासारखे पण चालते. जसे अन्तरे गृहाः किंवा अन्तरा गृहाः =बाहेरची खोली; अन्तरे किंवा अन्तराः शाटकाः लंगोटी. पण इतर अर्थाने वापरले असेल तर कधीच सर्वनाम नसते जसे ग्रामयोरंतरे =दोन गावांच्या मध्ये. त्याच प्रमाणे वार्तिकानुसार १) अंतर हे शहराशी संबधित असेल तर सर्वनाम नसते जसे अन्तरायां पुरि वसति= शहराचे बाहेर राहतो. २) तीय प्रत्यय लावून तयार झालेले द्वितीय, तृतीय वगैरे शब्द ङ (ङित्) प्रत्यय लागताना म्हणजे चतुर्थी,पंचमी, षष्ठी आणि सप्तमी च्या एकवचनात विकल्पाने नामासारखे पण चालतात जसे द्वितीयस्मै किंवा द्वितीयाय.महाभाष्याप्रमाणे अर्थ थोडा वेगळा आहे तो असा. बहिर्योग याचे दोन अर्थ गावाच्या तटाबाहेरील मोकळा भाग आणि त्या मोकळ्या भागात असलेल्या वस्तु.यापैकी कोणत्याही एका अर्था चा संबंध दाखविणाऱ्या अन्तर शब्दाला सर्वनाम संज्ञा होते जसे-अन्तरे किंवा अन्तराः गृहाः म्हणजे तटाला लागून असलेली घरे किंवा तटाच्या बाहेरची घरे.

१.१.३७ स्वरादिनिपातमव्ययम् ।

पदानिः स्वर्-आदि-निपातम् ,अव्ययम् । स्वरादिनिपातम् १.१., अव्ययम् १.१.

वृत्तिः स्वरादीनि शब्दरूपाणि निपाताश्चाव्ययसंज्ञानि भवन्ति ।

गणपाठातील स्वर वगैरे शब्द आणि निपात (सूत्र १.४.५७ ते ९७)यांना अव्यय म्हणतात

१.१.३८ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।

पदानिः- तद्धितः-च,असर्व-विभक्तिः अव्ययम् । तद्धितः १.१., च अव्यय, असर्वविभक्तिः १.१. (अनु. अव्ययम्)

वृत्तिः- तद्धितान्तः शब्दोऽसर्वविभक्तिरव्ययसंज्ञो भवति ।

नामापासून तध्दित् प्रत्यय लावून तयार झालेली नामे जर सर्व विभक्तित चालत नसतील तर त्यांना अव्यय समजावे. जसे ततःआणि तत्र हे तद् पासून झालेले शब्द आहेत ततः फक्त पंचमीत आणि तत्र तृतीयेत चालते म्हणून ते अव्यय समजावेत.

१.१.३९ कृन्मेजन्तः ।

पदानि: कृत्-म-एज्-अन्त: ।कृत् १.१. मेजन्त: १.१. (अनु. अव्ययम्)
वृत्ति:- कृद्यो मकारान्त एजन्तश्च तदन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति ।
कृत् प्रत्यय लावून तयार झालेल्या नामांच्या शेवटी म्,ए,ओ,ऐ,औ असतील तर ते अव्यय समजावेत. वरील अंत्य शब्द मूळातच असावेत प्रत्यय लावून झालेले नसावेत जसे दातुम् ,जीवसे वगैरे. पण आधवे, कुम्भकारेभ्य: हे अव्यय नाहीत.

१.१.४० क्त्वातोसुन्कसुनः ।

पदानि :- क्त्वा,तोसुन,कसुनः अव्ययम् ।क्त्वातोसुन्कसुन: १.३. (अनु. अव्ययम्)
वृत्ति:- क्त्वा-तोसुन्-कसुन्-इत्येवमन्तं शब्दरूपमव्ययसंज्ञं भवति ।
क्त्वा (त्वा),तोसुन्(तोस्), कसुन् (अस्) हे प्रत्यय लागून होणारी धातूसाधिते अव्यय समजावीत जसे कृत्वा=करून, उदेतो:= उदय पावण्यासाठी, विसृप:= पसरण्यासाठी. तोसुन् आणि कसून् हे प्रत्यय वैदिक आहेत. हे दोन्ही प्रत्यय तुमन्त असल्यासारखे आहेत.

१.१.४१ अव्ययीभावश्च ।

पदानि: अव्ययीभाव:,च । अव्ययीभाव: १.१., च अव्यय (अनु. अव्ययम्)
वृत्ति: अव्ययीभावसमासोऽव्ययसंज्ञो भवति ।
अव्ययीभाव समास अव्यय समजावा जसे अधिहरि, अनुरूपम्. अव्ययीभाव समासाला अव्यय ही संज्ञा देण्याची तीन कारणे आहेत. १) विभक्तिप्रत्यय,स्त्रीलिंगी प्रत्यय याचा लुक् होणारी सूत्र लागू पडावी.२)मुख शब्दाशी समास असताना स्वरोच्चाराचे सूत्र लागू पडावे आणि ३)विसर्गाचा स् होणारे सूत्र लागू पडावे.

१.१.४२ शि सर्वनामस्थानम् ।

पदानि:- शि, सर्वनामस्थानम् ।
वृत्ति:- शि' इत्येतत्सर्वनामस्थानसंज्ञं भवति ।
प्रथमेच्या आणि द्वितीयेच्या पुलिंगी बहुवचन प्रत्ययांना (जस् आणि शस्)नपुसकलिंगात ' शि (इ)' हा आदेश होतो. (शि मधला श् लोप होऊन फक्त इ प्रत्यय लागतो) त्यामुळे उपान्त्य ऱ्हस्व स्वर दीर्घ होतो आणि शेवटी न् येतो जसे फल - फलानि. या शि प्रत्ययाला सर्वनामस्थान म्हणतात.

१.१.४३ सुडनपुंसकस्य ।

पदानि:- सुट्, अनपुंसकस्य । सुट् १.१.,अनपुंसकस्य ६.१ (अनु. सर्वनामस्थानम्)
वृत्ति:- सुट्' इति पञ्च वचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि भवन्ति नपुंसकादन्यत्र ।
नपुंसकलिंगी प्रत्यय सोडून प्रथमेचे तीन आणि द्वितीयेचे एक व द्विवचनांचे प्रत्यय या पाच प्रत्ययांना सर्वनामस्थान म्हणतात.

१.१.४४ न वेति विभाषा ।

पदानि: न, वा इति, विभाषा । न अव्यय, वा अव्यय, इति अव्यय
वृत्ति:- नेति प्रतिषेधः, वेति विकल्पः, तयोः प्रतिषेधविकल्पयोर्विभाषेति संज्ञा भवति ।
न वा या दोन अव्ययांचा मिळून जो अर्थ म्हणजे होत नाही एकदा होते असा जो अर्थ त्याला विभाषा ही संज्ञा आहे. विभाषा म्हणजे सूत्राप्रमाणे कार्यवाही करणे किंवा बदली दुसरी कार्यवाही करणे. विभाषा तीन प्रकारची आहे १) प्राप्त विभाषा : एका सूत्राने सामान्य नियम सांगितला आहे आणि दुसऱ्या सूत्राने विकल्प दिला आहे. २) अप्राप्त विभाषा: येथे आधी कोणत्याही सूत्राने नियम दिला नाही. सूत्रातच नियम आणि विकल्प दिला आहे. ३) प्राप्ताप्राप्त विभाषा : सूत्रात प्रथम काही कार्य करावे असे सांगितले असते आणि नंतर काही ठिकाणी ते कार्य करू नये असे पण सांगितले असते.

१.१.४५ इग्यणः संप्रसारणम् । .

पदानि: इक्, यणः, संप्रसारणम् । इक् १.१. यणः ६.१., संप्रसारणम् १.१.
वृत्तिः- इग्यो यणः स्थाने भूतो भावी वा तस्य 'संप्रसारणम्' इत्येषा संज्ञा भवति ।
जेंव्हा इक् प्रत्याहारातील म्हणजे इ,उ,ऋ,लृ हे स्वर यण् प्रत्याहारातील अर्धस्वरांची म्हणजे य्,व,र,ल् यांची जागा घेतात तेंव्हा संप्रसारण झाले असे म्हणतात.बदली जागा घेणाऱ्या इक् प्रत्याहारातील स्वरांना संप्रसारण म्हणतात जसे सुप्त,उदितः

१.१.६० अदर्शनम् लोपः।

पदानि: अदर्शनम् , लोपः ।अदर्शनम् १.१, लोपः १.१.
वृत्तिः- अदर्शनमश्रवणमनुच्चारणमुनपलब्धिरभावो वर्णविनाशः--इत्यनर्थान्तरम् । एतैः शब्दैर्योऽभिधीयते तस्य 'लोप' इतीयं संज्ञा भवति ।
हे सूत्र लोप या संज्ञेचा अर्थ सांगते. एखादा वर्ण नियमानुसार असणे आवश्यक आहे पण कोणत्यातरी सूत्राने तो नाहीसा झाला तर त्या वर्णाचा लोप झाला असे म्हणतात व त्या वर्णाची जागा रिकामी धरतात. सूत्र १.१.५७ मध्ये ही रिकामी जागा स्थानी सारखी समजावी असे सांगितले आहे.

१.१.६१ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ।

पदानि: प्रत्ययस्य, लुक्-श्लु-लुपः । प्रत्ययस्य ६.१, लुकश्लुलुपः १.३ (अनु. अदर्शनम्)
वृत्तिः- अदर्शनम्' इति वर्त्तते । प्रत्ययादर्शनस्य लुक्-श्लु-लुप्-इत्येताः संज्ञा भवन्ति ।
लुक्, श्लु, आणि लुप् या तीन शब्दांनी जेंव्हा प्रत्ययाचा लोप होतो तेंव्हा त्या लोपाला लुक्, श्लु, आणि लुप् असे म्हणतात. लोप,लुक्,श्लु आणि लुप् यातील फरक पुढील सूत्रांत सांगितला आहे. प्रत्ययाचा लोप झाला असता प्रत्यय आहे असे समजून कार्य होते. लुक्,श्लु व लुप् झाले असता त्या प्रत्ययाचा मागमूस पण शिल्लक राहत नाही. जसे गार्ग्यः याचे बहुवचन करताना सूत्र ४.१.१०५ प्रमाणे यञ् प्रत्यय लागतो आणि पहिल्या स्वराची वृद्धी होते पण सूत्र २.४.६४ प्रमाणे याचे बहुवचन होताना यञ् चा लुक होतो आणि नुसत्या य चा लोप न होता य ने होणारी वृद्धी पण होत नाही आणि गर्गाः असे रूप होते.सूत्र२.४.७५ प्रमाणे हु धातूचे जुहुतः रूप करताना लागणाऱ्या शप् प्रत्ययाचा श्लु होतो आणि यामुळे धातूच्या अंगातील स्वराला गुण होत नाही आणि सूत्र ६.१.१० प्रमाणे अंगाचे द्वित्व होते.

१.१.६४ अचोऽन्त्यादि टि ।

पदानि: अचः ,अन्त्यादि, टि ।अचः ६.१, अन्त्यादि १.१., टि १.१. (अनु. प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्)
वृत्तिः- अचः' इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । अचां संनिविष्टानां योऽन्त्योऽच् तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति ।
या सूत्राने टि ची व्याख्या केली आहे. शब्दाच्या शेवटच्या स्वरासह असणाऱ्या व्यंजन भागाला 'टि' म्हणावे. जसे अग्निचित् मध्ये इत् हा टि आहे.सामसुत् येथे उत् हा टि आहे.

१.१.६५ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ।

पदानि: अलः, अन्त्यात्, पूर्वः उपधा । अलः ५.१., अन्त्यात् ५.१, पूर्वः १.१. उपधा १.१
वृत्तिः- धात्वादौ वर्णसमुदायेऽन्त्यादलः पूर्वो यो वर्णः सोऽलेवोपधासंज्ञो भवति ।
हे सूत्र उपधा शब्दाची व्याख्या करते. शब्दाच्या उपान्त्य अक्षराला उपधा म्हणावे. जसे पच्, भिद् यात अ,इ हे उपधा आहेत

१.१.६८ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ।

पदानि: स्वम्, रूपम्, शब्दस्य, अशब्दसंज्ञा । स्वम् १.१, रूपम् १.१, शब्दस्य ६.१.
वृत्तिः- शास्त्रे स्वमेव रूपं शब्दस्य ग्राह्यं बोध्यं प्रत्याय्यं भवति, न बाह्योऽर्थः, शब्दसंज्ञं वर्जयित्वा ।सित्तद्विशेषाणां वृक्षाद्यर्थम् । (म.भा.१.१७६)। पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थम् । ।जित्पर्यायवचनस्यैव राजाद्यर्थम् । झित्तद्विशेषाणां च मत्स्याद्यर्थम् । ।

येथे स्वरूप संज्ञेचा अर्थ स्पष्ट केला आहे. व्याकरणातील ज्या संज्ञा आहेत त्या वगळून सूत्रातील प्रत्येक शब्द अक्षरशः तसाच समजावा म्हणजे त्याला समानार्थी वगैरे शब्द त्याचे सारखे समजू नये. याला वार्तिकाप्रमाणे काही अपवाद आहेत१) सित् सूत्रे(इत् असलेला स जोडला जातो):-जसे सूत्र २.४.१२ विभाषा वृक्षमृग. येथे प्लक्ष, न्यग्रोध वगैरे विशेष वृक्ष घेतले जातात फक्त वृक्ष हा शब्दच धरला जात नाही.) २) पित सूत्रे (इत् असलेला प जोडला जातो):- सूत्र ३.४.४० स्वे पुषःया सूत्रामध्ये स्व शब्दाने त्याच्या रै=, धन या पर्यायी शब्दाचा मूळ स्व शब्दाबरोबर समावेश होईल जसे स्वपोषं,रैपोषं ३) जित् सूत्रेः- सूत्र २.४.२३ राजामनुष्यपूर्वा या सूत्रामध्ये येथे राजा शब्दाने इन=राजा, ईश्वर या त्याच्या राजा शब्द सोडून पर्यायी शब्दांचा समावेश होतो जसे इनसभम् ४) झित् सूत्रे(इत् असलेला झ जोडला जातो) :- सुत्र ४.४.३५ पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ति.या सूत्रामध्ये मारणारा या अर्थी ठक् प्रत्यय लागतो.पक्षी या शब्दाने दाखविलेल्या मूळ शब्दाप्रमाणे त्याच्या जातीवाचक शब्दांचा पण समावेश होतो जसे पाक्षिकः, शाकुनिकःमत्स्य शब्दाने शाफरिक, शाकुलिक यांचा पण समावेश होतो.फक्त मत्स्य शब्द याला अपवाद आहे आणि मीनाचा देखील मत्स्यात अंतर्भाव होतो.

१.१.६९ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।

पदानिः अण्, उदित्, सवर्णस्य च, अप्रत्ययः। अणुदित् १.१., सवर्णस्य ६.१.,च अव्यय, अप्रत्ययः १.१. (अनु. स्वं रूपम्)
वृत्तिः- परेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अण् गृह्यमाण उदिच्च सवर्णानां ग्राहको भवति, स्वस्य च रूपस्य; प्रत्ययं वर्जयित्वा ।
अण् हा प्रत्याहार दोन प्रकारे येतो १. अइउण् या माहेश्वर पहिल्या सूत्रातील अ पासून त्याच सूत्रातील ण् पर्यंत आणि २. पहिल्या सूत्रातील अ पासून लण् या सूत्रातील ण् पर्यंत. या सूत्रात दुसरा ण् धरावा. उदित् म्हणजे ज्याला उकार इत् आहे. जसे कु,चु,टु,तु, पु हे पाच उदित् आहेत. सूत्रातील कार्य कुठे करावे या भागाला उद्देश्य म्हणतात व जे कार्य करावयाचे त्या भागाला विधान म्हणतात. सूत्रातील अण् प्रत्याहारातील कोणताहि वर्ण जर तो सूत्रातील विधान दाखविणाऱ्या शब्दाचा भाग नसेल तर तो आपला स्वतःचा, सवर्णाचा आणि उदित् वर्ण दाखवितो. त्याच प्रमाणे उ या खूणेने कु,चु,टु,पु या वर्गातील क,का वगैरे सर्व व्यंजने येतात.तसेच अ ने अ,आ दर्शविले जातात. म्हणून अ ला लागू असणारे सूत्र आ ला पण लागू होते जसे नर+ईश=नरेश आणि महा+ईश=महेश.हे सूत्र उ वगैरे प्रत्यय असताना लागू पडत नाही.(बसू१/६३)

१.१.७० तपरस्तत्कालस्य ।

पदानिः त-परः, तत्-कालस्य । तपरः १.१, तत्कालस्य ६.१. (अनु. सवर्णस्य, स्वं रूपम्)
वृत्तिः- तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः,तादपि परस्तपरः, तपरो वर्णस्तत्कालस्यात्मना तुल्यकालस्य गुणान्तरयुक्तस्य सवर्णस्य ग्राहको भवति, स्वस्य च रूपस्य ।
एखाद्या सूत्रात ज्या वर्णाचे जवळ,आधी किंवा नंतर त् आला असेल तर त्या वर्णाने दर्शविलेला वर्ण आणि फक्त समान उच्चाराचा कालावधी असलेला सवर्ण देखील दाखविला जातो. ऱ्हस्व स्वराला तकार जोडला असेल तर . ऱ्हस्व स्वराचे सहा प्रकार उदात्त, अनुदात्त वगैरे समकाल आहेत.दीर्घ स्वराचे सहा प्रकार हे समकाल होतात.ऱ्हस्व स्वर दीर्घ स्वराचे समकाल होत नाहीत. (महाभाष्य पान ४४२)

१.१.७१ आदिरन्त्येन सहेता ।

पदानिः आदिः, अन्त्येन, सह, इता.। आदिः १.१, अन्त्येन ३.१, सह अव्यय, इता ३.१. (अनु. स्वं रूपम्)
वृत्तिः- आदिरन्त्यनेत्संज्ञकेन सह गृह्यमाणस्तन्मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहको भवति, स्वस्य च रूपस्य ।
प्रत्याहार कसे बनतात हे सांगणारे हे सूत्र आहे हे सुरवातीला माहेश्वर सूत्रात सांगितले आहे.

१.१.७२ येन विधिस्तदन्तस्य ।

पदानिः येन, विधिः, तद्-अन्तस्य । येन ३.१, विधिः १.१., तदन्तस्य ६.१ (अनु. स्वं रूपम्)
वृत्तिः- येन विशेषणेन विधिर्विधीयते स तदन्तस्यात्मान्तस्य समुदायस्य ग्राहको भवति, स्वस्य च रूपस्य । समासप्रत्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः। उगिद्विर्णग्रहणवर्जमित वाच्यम् ।यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। (म.भा.१.१८८) अल्ग्रहणेषु यस्मिंन्विधिस्तदादाविति वक्तव्यम् ।
वर्ण, प्रत्यय वगैरे विशेषण जर कोणत्याही विशेष्याला दिले असेल तर ते विशेषण अंती असलेल्या समुदायाची (शब्दाची)

संज्ञा होते. आणि स्वत:ची पण संज्ञा होते असा या सूत्राचा अर्थ आहे. या सूत्राच अर्थ उदाहरण देऊनच स्पष्ट करता येतो. २.१.२४ या द्वितीया श्रितातीत या सूत्रा प्रमाणे द्वितीया विभक्तित असलेल्या शब्दाचा श्रित, अतीत या शब्दांशी समास होतो असे सांगितले आहे. येथे द्वितीया हे श्रित चे विशेषण आहे आणि या सूत्राप्रमाणे द्वितीयेतील शब्दाचा श्रित ज्याचे शेवटी आहे अशा शब्दाशी पण समास होऊ लागेल जसे कृष्णं परमश्रितः- कृष्णपरमश्रितः असा समास होऊ लागेल. असे होऊ नये म्हणून वार्तिककारांनी काही प्रतिषेध सांगितले आहेत ते असे १) समास व प्रत्यय यांचे संबधीच्या सूत्रात हे सूत्र वापरु नये. २)त्याचप्रमाणे उगित् (ज्याचे शेवटी उक् (उ,ऋ,लृ) इत् जोडला आहे) शब्द सूत्रात असेल किंवा कोणत्याही वर्णाचा उल्लेख असेल अशा सूत्रांचे बाबतीत या सूत्राप्रमाणे तदन्तविधी लागू पडतो. अलैवानर्थकेन नान्येनार्थकेनेति, अनिनस्मन्ग्रहणानि चार्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजन्ति या परिभाषा येथे लागू पडतात.

१.१.७३ वृध्दिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् ।

पदानिः- वृद्धिः,यस्य,अचाम्,आदिः,तद्,वृद्धम् ।वृद्धिः१.१,यस्य ६.१,अचाम् ६.३,आदिः१.१,तत्१.१,वृद्धम्१.१

वृत्तिः- यस्येति समुदाय उच्यते । अचां मध्ये यस्य वृद्धिसंज्ञक आदिभूतस्तच्छब्दरूपं वृद्धसंज्ञं भवति । वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या। गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो भवतीति वक्तव्यम् ।।जिह्वाकात्यहरितकात्यवर्जम्।।

सूत्र १.१.१ येथे वृद्धम् या शब्दाची व्याख्या केली आहे. एखाद्या शब्दात असलेल्या स्वरांमध्ये पहिला स्वर हा वृद्धि स्वर असेल तर त्या शब्दाला वृद्धम् म्हणतात. जसे माला, शाला यात पहिला आ हा स्वर वृद्धि आहे म्हणून हे शब्द वृद्धम् आहेत.वार्तिकाप्रमाणे विशेषनामाला हे सूत्र लागू पडत नसले तरी विकल्पाने ते शब्द वृद्धम् समजले जातात जसे देवदत्त+छ्= देवदत्तीया किंवा देवदत्ता २) गोत्र शब्दाने शेवट होणारा समास हा प्रत्यय लावताना तो समास नाही असे समजून तो वृध्दम् समजावा जसे रौढि हा गोत्रवाचक शब्द आहे आणि त्याला वृद्धम् समजता येते.३) जिव्हाकात्य आणि हरिकात्य हे दोन गोत्रप्रत्ययान्त शब्द मात्र वगळावे.

१.१.७४ त्यदादीनि च ।

पदानिः त्यद्-आदीनि, च । त्यदादीनि १.३, च अव्यय (अनु. वृद्धम्)

वृत्तिः- यस्याचामादिग्रहणमुत्तरार्थमनुवर्तते । इह तु न सम्बध्यते । त्यदादीनि शब्दरूपाणि वृद्धसंज्ञानि भवन्ति ।

सूत्र १.१.२७ मधील त्यद् वगैरे सर्वनामांना वृध्दम् समजावे.

१.१.७५ एङ प्राचां देशे ।

पदानिः : एङ्, प्राचाम्, देशे ।एङ् १.१, प्राचाम् ६.३, देशे ७.१ (अनु. यस्याचामादिः वृद्धम्)

वृत्तिः- यस्याचामादिग्रहणमनुवर्त्तते । एङ् यस्याचामादिस्तत्प्राचां देशाभिधाने वृद्धसंज्ञं भवति ।

सूत्र ७३ प्रमाणे ज्या शब्दात प्रथम येणारा स्वर ए आणि ओ असेल आणि तो शब्द जर पूर्वेकडील देशाचे नांव असेल तर त्याला वृध्दम् समजावे. जसे गोनर्द.

१.२.२७ ऊकालोऽज्झ ह्रस्वदीर्घप्लुतः । संज्ञा सूत्र

पदानिः (ऊ-कालः अच्, ऱ्हस्व-दीर्घ प्लुतः)। ऊकालः १.१, अच् १.१,ऱ्हस्वदीर्घप्लुतः १.१.

वृत्तिः- उ ऊ ऊ३-इत्येवंकालोऽज् यथाक्रमं 'ह्रस्वदीर्घप्लुत'--इत्येवंसंज्ञो भवति ।

ऱ्हस्व उ, दीर्घ ऊ आणि ऊ– प्लुत ऊ यांचे उच्चारणाला जो काल लागतो तितकाच काल लागणाऱ्या स्वरांना अनुक्रमे ऱ्हस्व,दीर्घ व प्लुत म्हणतात.

१.२.२९ उच्चैरुदात्तः ।

पदानिः उच्चैः उदात्तः च । उच्चैः अव्यय, उदात्त १.१ (अनु. अच्)

वृत्तिः- अच्' इति वर्तते । उदात्तादिशब्दाः स्वरे वर्णधर्मे लोकवेदयोः प्रसिद्धा एव, त इह तद्गुणेऽचि परिभाष्यन्ते ।

तालु, कण्ठ वगैरे स्थानांच्या ऊर्ध्वभागांमध्ये उगम पावलेला जो अच् म्हणजे स्वर तो उदात्त असतो.

१.२.३० नीचैरनुदात्तः ।

पदानि:नीचैः अनुदात्तः अच् । नीचैः अव्यय, अनुदात्तः १.१ (अनु. अच्)
वृत्तिः- अच्' इति वर्तते । नीचैरुपलभ्यमानो योऽच् सोऽनुदात्तसंज्ञो भवति ।
तालु वगैरे स्थानांच्या खालील भागात उगम पावलेला जो अच् म्हणजे स्वर तो अनुदात्त असतो.

१.२.३१ समाहारः स्वरितः ।

पदानि : समाहारः स्वरितः अच्ः, उदात्तः,अनुदात्तः। समाहारः १.१, स्वरितः १.१ (अनु. अच्)
वृत्तिः- अच्' इति वर्तते । उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽच् स स्वरितसंज्ञो भवति ।
उदात्त व अनुदात्त हे दोन्ही वर्णधर्म ज्या एकाच अचाच्या म्हणजे स्वराच्या ठिकाणी दिसतात तो अच् (स्वर) स्वरित असतो.

१.२.४१ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ।

पदानिः अपृक्त, एक-अल्, प्रत्ययः ।अपृुक्त १.१, एकाल् १.१, प्रत्ययः १.१
वृत्तिः- अपृक्त' इतीयं संज्ञा भवति, एकाल् यः प्रत्ययस्तस्य । असहायवाची एकशब्दः ।
एकवर्ण प्रत्ययाला अपृक्त म्हणतात.

१.२.४२ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।

पदानिः तत्पुरुषः समानाधिकरणः, कर्मधारयः । तत्पुरुषः १.१, समानाधिकरणः १.१.,कर्मधारयः १.१
वृत्तिः- तत्पुरुष' इति समासविशेषस्य संज्ञां वक्ष्यति । स तत्पुरुषः समानाधिकरणपदः कर्मधारयसंज्ञो भवति ।
जेंव्हा तत्पुरुष समासातील दोन्ही पदे एकाच विभक्तित असतात तेंव्हा त्याला कर्मधारय समास म्हणतात. महाभाष्यात ज्या तत्पुरुषसमासातील दोन्ही पदे एकाच अर्थाला दाखवितात त्याला कर्मधारय म्हणतात असे दिले आहे.

१.२.४३ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।

पदानिः-प्रथमा-निर्दिष्टम् समासे, उपसर्जनम् । प्रथमानिर्दिष्टं १.१, समासे ७.१, उपसर्जनम् १.१
वृत्तिः- प्रथमया विभक्त्या यन्निर्द्दिश्यते समासशास्त्रे तदुपसर्जनसंज्ञं भवति ।
समासासंबंधी सूत्रात प्रथमा विभक्तित असलेल्या पदाने जो शब्द दाखविला जातो त्याला उपसर्जन म्हणजे गौण पद म्हणतात.

१.२.४४ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।

पदानिः एक-विभक्ति, च अपूर्व-निपाते । एकविभक्ति १.१, च अव्यय, अपूर्वनिपाते ७.१ (अनु.:समास उपसर्जनम्)।
वृत्तिः- एका विभक्तिर्यस्य तदिदमेकविभक्ति, समासे विधीयमाने यन्नियतविभक्तिकं द्वितीये सम्बन्धिनि बहुभिर्विभक्तभिर्युज्यमानेऽप्येकयैव विभक्त्या युज्यते तदुपसर्जनसंज्ञं भवति अपूर्वनिपाते । पूर्वनिपातं पूर्वनिपाताख्यमुपसर्जनकार्यं वर्जयित्वा ।
समासाचा विग्रह करताना समासाच्या नियमाप्रमाणे ज्या पदाची नेहमी एकच विभक्ति कायम असते त्या पदाला उपसर्जन म्हणतात दुसऱ्या पदांची विभक्ति बदली तरी चालते. सूत्र २.२.३० या सूत्राला हा अपवाद आहे. जसे निष्कौशाम्बिः. येथे कौशाम्बि हे पद कसाही विग्रह केला तरी नेहमीच पंचमीत असते म्हणून ते उपसर्जन आहे.जसे निष्क्रान्तः,निष्क्रान्तम्, निष्क्रान्तेन कौशाम्ब्या. अशा वेळी उपसर्जन हे प्रथम पद नसते. पूर्वनिपात म्हणजे समासात पद पहिले असणे. या सूत्रात अपूर्वनिपाते (प्रथम पद नसणे) असा शब्द असल्यामुळे जरी उपसर्जन प्रथम पद नसले तरी इतर कार्ये होतील

१.२.४५ अर्थवदधातूरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

पदानिः अर्थवत्, अधातुः, अप्रत्ययः प्रातिपदिकम् । अर्थवत् १.१, अधातूः १.१, अप्रत्ययः १.१
वृत्तिः- अभिधेयवचनोऽर्थशब्दः । अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं भवति धातुप्रत्ययौ वर्जयित्वा ।अनर्थकस्यापि निपातस्य प्रातिपदिकसंज्ञेष्यते । (म.भा.१.२२०) अध्यागच्छति ।

धातूचे मूळ रूप, प्रत्यय आणि प्रत्यय शेवटी असलेले शब्द सोडून अर्थपूर्ण शब्दाला प्रातिपदिक म्हणतात. जसेः डित्थः- लाकडी घोडा, कपित्थ- कवठाचे झाङ.महाभाष्याप्रमाणे अर्थहीन निपाताला पण प्रातिपदिक संज्ञा मिळते. जसे निखञ्जति,प्रलम्बते येथे नि,प्र हे अर्थ नसलेले प्रातिपदिक आहेत.(वा.१२,पान ५३६) प्रातिपदिकाला प्रत्यय लावल्यानंतर पद बनते आणि धातूच्या मूळ रूपाला विकरण असल्यास लावल्यानंतर अंग बनते.

१.२.४६ कृत्तद्धितसमासाश्च ।

पदानिः कृत्-तद्धित-समासाः च प्रातिपदिकम् । कृत्तद्धितसमासाः १.३, च अव्यय. (अनु.प्रातिपदिकम्)
वृत्तिः- कृतस्तद्धिताः समासाश्च प्रातिपदिकसंज्ञा भवन्ति ।
कृत् आणि तद्धित् प्रत्यय (सूत्र १.१.३९ प्रमाणे) अंती असलेले शब्द (कृदन्त) आणि सामासिक शब्द यांना प्रातिपदिक म्हणतात.जसे - कर्ता, औपगवः, राजपुरुषः

१.३.१ भूवादयो धातवः ।

पदानिःभूव-आदयः धातवः। भूवादयः १.३,धातवः १.३
वृत्तिः- भू' इत्येवमादयः शब्दाः क्रियावचना धातुसंज्ञा भवन्ति ।
भू पासून आरंभ होणाऱ्या गणपाठातील कृति दर्शक शब्दांना धातू म्हणतात.

१.३.२ उपदेशेऽजनुनासिकइत् ।

पदानिः-उपदेशे, अच् अनुनासिकः, इत् ।उपदेशे ७.१, अच् १.१, अनुनासिकः १.१,इत् १.१
वृत्तिः- उपदिश्यतेऽनेनेत्युपदेशः = शास्त्रवाक्यानि ; सूत्रपाठः, खिलपाठश्च । तत्र योऽनुनासिकः स इत्संज्ञो भवति ।
उपदेश म्हणजे प्रथम उच्चारण. या सूत्रात करिता उपदेश म्हणजे पाणिनी वगैरे व्याकरणकारांनी सागितलेले प्रमाण मानणे. सूत्रातील अनुनासिक ओळखणे सध्या सोपे नाही. त्यामूळे व्याकरणकारांनी जे स्वर अनुनासिक आहेत ते प्रमाण मानावे. व्याकरणविषयक सूत्रातील असे अनुनासिक स्वर इत् असतात.पण या पेक्षा वेगळ्या ठिकाणि ते स्वर अनुनासिक नसतात जसे अभ्र आँ अपः येथे अनुनासिक नाही. इत् शब्द काहीच कार्य करित नाहीत व ते फक्त दर्शक असतात.

१.३.३ हलन्त्यम् ।

पदानिः- हल्-अन्त्यम् , उपदेशे इत् । हल् १.१, अन्त्यम् १.१ (अनु. उपदेशे, इत्)
वृत्तिः-उपदेशे' इति वर्त्तते अन्ते भवमन्त्यम् । धात्वादेः समुदायस्य यदन्त्यं हल् तदित्संज्ञं भवति । अ इ उ ण्-णकारः । ऋ लृ क् - ककारः ।
व्याकरणविषयक प्राचीन सूत्रातील धातू, प्रातिपदिक यांचे शेवटले व्यंजन इत् असते.जसे शीङ् मधील ङ्.

१.३.४ न विभक्तौ तुस्माः ।

पदानिः न विभक्तौ, तु,स-माः । न अव्यय, विभक्तौ ७.१, तुस्माः १.३ (अनु. उपदेशे, हलन्त्यम् इत्)
वृत्तिः- पूर्वेण प्राप्तायामित्संज्ञायां विभक्तौ वर्तमानानां तवर्गसकारमकाराणां प्रतिषेध उच्यते ।
विभक्ति प्रत्ययातील त वर्गातील सर्व वर्ण त्,थ्,द्,ध,न्, त्याच प्रमाणे स् व म् हे अन्त्य वर्ण इत् नसतात. जसे- जस्,आत्

१.३.५ आदिर्ञिटुडवः ।

पदानिःआदिः, ञि-टु-डव ।आदिः १.१, ञिटुडवः १.३ (अनु. उपदेशे इत्) ।
वृत्तिः- इत्' इति वर्तते । आदिशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । ठञि, टु, डु' इत्येतेषां समुदायानामादितो वर्तमानानामित्संज्ञा भवति ।
व्याकरणविषयक प्राचीन सूत्रातील (धातूपाठातील) धातूच्या मूळ रूपातील ञि,टु आणि डु हे इत् असतात. जसे-ञिमिदा

१.३.६ षः प्रत्ययस्य ।

पदानि: ष:,प्रत्ययस्य । ष: १.१, प्रत्ययस्य ६.१ (अनु. आदि: उपदेशे इत्) ।
वृत्ति:- षकारः प्रत्ययस्यादिरित्संज्ञो भवति ।
प्रत्ययातील आरंभीचा ष् हा इत् असतो.जसे- ष्फ

१.३.७ चुटू ।

पदानि: चु-टु ।चुटू १.२ (अनु. प्रत्ययस्य आदि: उपदेशे इत्)।
वृत्ति:- चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादी इत्संज्ञौ भवतः ।
चु आणि टु म्हणजे च आणि ट वर्गातील सर्व वर्ण च्,छ्,ज्,झ,ञ् आणि ट्,ठ्,ड्,ढ्,ण् हे वर्ण प्रत्ययाच्या आरंभी असतील तर ते इत् समजावेत. जसे- चाप्,जस्,टक्

१.३.८ लशक्वतद्धिते ।

पदानि: ल-श-कु अतद्धिते । लशकु १.१, अतद्धिते ७.१ (अनु. प्रत्ययस्य आदि: उपदेशे इत्)
वृत्ति:- तद्धितवर्जितस्य प्रत्ययस्यादितो वर्तमाना लकारशकारकवर्गा इत्संज्ञा भवन्ति ।
तद्धित् प्रत्यय सोडून इतर प्रत्ययाच्या आरंभी असलेले ल्,श् आणि कवर्गाची व्यंजने (क्,ख्,ग्,घ्,ङ्)इत् समजावीत. जसे - ल्युट्, शस्, क्त, खश्

१.४.३ यू स्त्र्याख्यौ नदी ।

पदानि: ई-ऊ-स्त्री-आख्यौ, नदी । यूस्त्र्याख्यौ १.२, नदी १.१
वृत्ति: ईकारान्तमूकारान्तं च रत्र्याख्यं शब्दरूपं नदीसंज्ञं भवति ।
नेहमीच स्त्रीलिंगी असणाऱ्या दीर्घ ई व दीर्घ ऊ यानी शेवट होणाऱ्या नामांना नदी म्हणावे. जसे- लक्ष्मी, यवागू

१.४.४ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ।

पदानि: न, इयङ्-उवङ् -स्थानौ ,अस्त्री । न अव्यय, इयङुवङ् स्थानौ १.२ अस्त्री १.१ (अनु. यूस्त्र्याख्यौ, नदी ।)
वृत्ति: इयङुवङोः स्थानमनयोरितीयङुवङ्स्थानौ यौ यू, तौ नदीसंज्ञौ न भवतः।
ई आणि ऊ यानी शेवट होणाऱ्या स्त्रीलिंगी नामांना जर इयङ् आणि उवङ् (सूत्र ६.४.७७ प्रमाणे)हे आदेश होत असतील तर अशा नामांना नदी समजू नये. याला स्त्री हा शब्द अपवाद आहे. जसे- हे श्री:, हे भ्रू:

१.४.५ वाऽऽमि ।

पदानि: वा, आमि । वा अव्यय, आमि ७.१ (अनु. नेयङुवङ्स्थानाव स्त्री नदी)
वृत्ति: इयङुवङ्–स्थानौ यू आमि परतौ वा नदीसंज्ञौ न भवतः ।
दीर्घ इ व उ यांनी शेवट होणाऱ्या स्त्रीलिंगी नामांना इयङ् किंवा उवङ् आदेश होत असतील आणि आम् प्रत्यय (षष्ठी बहुवचन)लागत असेल तर ते वैकल्पिकपणे नदी समजावेत.फक्त स्त्री नेहमीच नदी शब्द असतो. जसे- श्रीणां किंवा श्रियाम्

१.४.६ ङिति ऱ्हस्वश्च ।

पदानि:- ङिति (ङ्-इति) ऱ्हस्व: च । ङिति ७.१, ऱ्हस्व: १.१ (अनु.यू स्त्र्या-नदी-इयङुव-वा अस्त्री ।)
वृत्ति:- ङिति परतो ह्रस्वश्च य्वोः सम्बन्धी यः स्त्राख्यः । स्त्र्याख्यौ इयङुवङस्थानौ च यू वा नदीसंज्ञौ भवतः ।
ऱ्हस्व इ आणि ऱ्हस्व उ शेवट असलेले स्त्रीलिंगी शब्दांना आणि दीर्घ ई व दीर्घ ऊ यांना इयङ् आणि उवङ् आदेश होत असतील तर अशा स्त्रीलिंगी शब्दांना चतुर्थी,पंचमी, षष्ठी, सप्तमी एक वचनातील ङित् प्रत्यय लागत असतील तर त्या शब्दांना पण वैकल्पिकरित्या नदी समजावे जसे मतये किंवा मत्यै; धेनवे किंवा धेन्वै.

१.४.७ शेषो घ्यसखि ।

पदानिः शेषः, घि, असखि। शेषः १.१, घि १.१, असखि १.१ (अनु. ऱ्हस्व)।
वृत्तिः शेषोऽत्र घिसंज्ञो भवति, सखिशब्दं वर्जयित्वा । कश्च शेषः ? ह्रस्वमिवर्णोवर्णान्तं यन्न स्त्र्याख्यम्, स्त्र्याख्यं च यन्न नदीसंज्ञकम्, स शेषः ।
सूत्र १.४.६ मधील शब्द सोडून ऱ्हस्व इ व उ ने शेवट होणाऱ्या शब्दांना सखि शब्द सोडून घि समजावेत. जसे- अग्नये

१.४.८ पतिः समास एव ।

पदानिः पतिः, समासे, एव । पतिः १.१, समासे ७.१ (अनु. घि ।)
वृत्तिः पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञो भवति ।
पति शब्दाला समासात असतानाच घि समजावे जसे पत्या=देवाने पण प्रजापतिना= प्रजापतिकडून .

१.४.९ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । #

पदानिः षष्ठी-युक्तः, छन्दसि, वा । षष्ठियुक्तः १.१, छन्दसि ७.१, वा अव्यय (अनु. पतिः घि)।
वृत्तिः षष्ठ्यन्तेन शब्देन युक्तः पतिशब्दः छन्दसि विषये वा घिसंज्ञो भवति ।
वैदिक भाषेत षष्ठीतील नामाशी संबधित पति शब्द वैकल्पिकपणे घि समजावा जसे कुलुञ्चानां पतये किंवा पत्ये नमः=कुलुचांच्या स्वामीला नमस्कार असो.

१.४.१० ऱ्हस्वं लघु ।

पदानिः ऱ्हस्वं लघु । ऱ्हस्वं १.१, लघु १.१
वृत्तिः ह्रस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवति ।
ऱ्हस्व शब्दाला लघु असे म्हणतात.

१.४.११   संयोगेगुरु ।

पदानिः संयोगे, गुरु । संयोगे ७.१, गुरु १.१ (अनु.ऱ्हस्वम्)।
वृत्तिः संयोगे परतो ह्रस्वमक्षरं गुरुसंज्ञं भवति ।
जोडाक्षर पुढे असेल तर त्या मागील ऱ्हस्व स्वराला गुरु ही संज्ञा होते . जसे शिक्षा मधील इ गुरु आहे आहे.

१.४.१२ दीर्घंश्च ।

पदानिः- दीर्घम् , च । दीर्घम् १.१, च अव्यय (अनु. गुरु) ।
वृत्तिः दीर्घं चाक्षरं गुरुसंज्ञं भवति ।
दीर्घ स्वरांना गुरु ही संज्ञा होते..

१.४.१३ यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ।

पदानिः-यस्मात् प्रत्यय-विधिःतद्-आदि, प्रत्यये अंगम् ।यस्मात्५.१, प्रत्ययविधिः १.१, तदादि १.१, प्रत्यये ७.१, अंगम् १.१
वृत्तिःयस्मात्प्रत्ययो विधीयते धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा तदादिशब्दरूपं प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञं भवति।तदादिवचनं स्यादिनुमर्थम् ।(म.भा.१.३१६) ।
या सूत्रात अंग याची व्याख्या करण्यात आली आहे. धातूच्या, नामाच्या ज्या रूपाला प्रत्यय लागतात त्याला अंग समजतात जसे कृ+ता=कर्ता येथे कृ हे अंग. उपगु +अण्= औपगवः येथे उपगु हे अंग आहे.   वार्तिकाप्रमाणे स्य,शप्, नुम् आगम हे जोडून झालेल्या धातूरूपाला अंग संज्ञा होते .कृ+स्य+वः=करिष्य+वः=करिष्यावः येथे करिष्य हे अंग होते. पण स्त्री+इयति= स्त्रीयति येथे स्त्री हे अंग होत नाही   कारण ई+इ=ई हा संधी होतो.

१.४.१४ सुप्तिङन्तं पदम् ।

पदानिः सुप्-तिङ्-अन्तम्, पदम् । सुप्तिङन्तं १.१, पदम् १.१
वृत्तिः सुबन्तं तिङन्तं च शब्द रूपं पसंज्ञं भवति ।
नामांना लागणाऱ्या प्रत्ययांना सुप् म्हणतात आणि धातूंना लागणाऱ्या प्रत्ययांना तिङ् म्हणतात. हे प्रत्यय जोडलेल्या शब्दांना पद म्हणतात.ब्राह्मणाः, पचन्ति

१.४.१५ नः क्ये ।

पदानि : नः, क्ये । नः १.१, क्ये ७.१ (अनु. पदम् ।)
वृत्तिः नान्तं शब्दरूपं क्ये परतः पदसंज्ञं भवति ।
क्यच् , क्यङ् , क्यष् (य)हे इच्छा दर्शक प्रत्यय पुढे असताना फक्त नकारान्त नाम धातूंना पद म्हणतात.जसे राजन् +क्यच् =राजीय. इतरांना होत नाही जसे वाच्यति

१.४.१६ सिति च ।

पदानिः स-इति, च । सिति ७.१, च अव्यय (अनु. पदम् ।)
वृत्तिः सिति प्रत्यये परः पूर्वं पदसंज्ञं भवति ।
स् हा अनुबंध असलेला प्रत्यय लागत असेल तर प्रत्यय लावायच्या आधी जो शब्द असतो त्याला पद समजावे जसे भवत् + छस् = भवदीय. येथे भवत् हे पद

१.४.१७ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।

पदानिः सु-आदिषु, असर्वनाम स्थाने । स्वादिषु ७.३, असर्वनामस्थाने ७.१ (अनु. पदम् ।)
वृत्तिः स्वादिषु प्रत्ययेषु परतः सर्वनामस्थानवर्जितेषु पूर्वं पदसंज्ञं भवति ।
सर्वनामस्थान संज्ञा असलेले प्रत्यय वगळून (सूत्र १.१.४३ मध्ये सर्वनाम स्थानाची व्याख्या दिली आहे) सु प्रत्यया पासून (४.१.२)कप् प्रत्यया पर्यंत (५.४.१५१)प्रत्यय लावताना आधीच्या शब्दाला पद समजावे. जसे राजन्+भ्याम् =राजभ्याम्. राजन् हे पद आहे.

१.४.१८ यचि भम् ।

पदानिः- य्-अचि, भम् । यचि ७.१, भम् १.१ (अनु. स्वादिष्व सर्वनामस्थाने)।
वृत्तिः- यकारादावजादौ च स्वादौ सर्वनामस्थानवर्जिते प्रत्यये परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति । नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानमिति।
वृषण्वसुः वृषणाश्व इति। .
सर्वनामस्थान संज्ञा असलेले प्रत्यय वगळून सुप् पासून कप् पर्यंतच्या प्रत्ययापैकी जर य किंवा स्वराने सुरु होणारा प्रत्यय लागत असेल तर आधीच्या शब्दाला भ म्हणतात. गर्ग+यस्= गार्ग्यः = गार्ग्य ऋषीचा नातू. येथे गर्ग याला भ म्हणतात. वार्तिका प्रमाणे नभस्, अंगीरस्, मनुष् यांना पण भ समजावे. दुसऱ्या वार्तिका प्रमाणे वैदिक भाषेत वृषन् समोर वसु किंवा अश्व हे शब्द आले तर तो भ समजावा.

१.४.१९ तसौ मत्वर्थे ।

पदानिः त-सौ, मतु-अर्थे । तसौ १.२, मत्वर्थे ७.१ (अनु. भम् ।)
वृत्तिः तकारान्तं सकारान्तं शब्दरूपं मत्वर्थे प्रत्यये परतो भसंज्ञं भवति ।
मतुप् प्रत्ययाचा (स्वामित्व दर्शक) अर्थ असलेला प्रत्यय पुढे असताना मागील तकारान्त आणि सकारान्त शब्दांना भ समजावे. नाम प्रथमेत असताना जो प्रत्यय लागला असता ‘ते असणे ‘हा अर्थ दिसतो त्या प्रत्ययाला मतुप् प्रत्यय म्हणतात जसे वृक्षवान्,रूपवति.

१.४.२० अयस्मयादीनि च्छन्दसि।

पदानि: अयस्मय-आदीनि छन्दसि ।अयस्मयादीनि १.३, छन्दसि ७.१ (अनु: भम् ।)
वृत्ति: अयस्मयादीनि शब्दरूपाणि छन्दसि विषये साधूनि भवन्ति ।
वैदिक भाषेत अयस्मय सारखे शब्द व्याकरणा प्रमाणे बरोबर आहेत.अयस् +मय=अयस्मय = लोखंडाचे बनलेले (अ.वे. ६.६३.३) येथे अयस् हा शब्द भ आहे म्हणून स् चा र झाला नाही.

१.४.२४ ध्रुवमपायेऽपादानम् ।

पदानि: ध्रुवम्, अपाये, अपादानम् । ध्रुवम् १.१ अपाये ७.१, अपादानम्१.१ (अनु. कारके ।)
वृत्ति: : ध्रुवं यदपाययुक्तमपाये साध्ये यदवधिभूतं तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । जुगुप्सेति।
येथे अपादन संज्ञेचे सपष्टीकरण केले आहे. ज्या वस्तूपासून दुसरी वस्तु वेगळी होते त्या वस्तूला धृव म्हणतात. क्रियेमुळे त्या स्थिर वस्तु पासून दुसरी वस्तू दूर होत असेल तर ती स्थिर वस्तु दर्शवणाऱ्या शब्दाला (नाम)अपादान व ही कारक सज्ञा होते आणि ते पंचमीत ठेवतात जसे- वृक्षात् पत्रं पतति. वार्तिकाप्रमाणे जुगप्सु, विराम, प्रमाद (न आवडणे, थांबणे आणि गबाळेपणा) या क्रियापदांचे कर्म देखील अपादान कारक असते जसे अधर्माज्जुगप्सते= त्याला अधर्म आवडत नाही, अधर्माद्विरमति = अधर्माला तो विरोध करतो, धर्मात्प्रमाद्यति : = धर्माप्रमाणे तो चुकतो..

१.४.२५ भीत्रार्थानां भयहेतु: ।

पदानि: भी-त्रा-अर्थानाम् भयहेतु:। भीत्रार्थानां ६.३,भयहेतु: २.२ (अनु. कारके अपादानम् ।)
वृत्ति: बिभेत्यर्थानां त्रायत्यर्थानां च धातूनां प्रयोगे भयहेतुर्यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
भय आणि संकटापासून संरक्षण या अर्थाच्या धातूंच्या उपयोगात ज्याच्या पासून भय त्याला अपादान संज्ञा होते आणि त्याची पंचमी वापरतात जसे चौरेभ्यो बिभेति=तो चोराला भितो

१.४.२६ पराजेरसोढः ।

पदानि: पराजे:, असोढ:। पराजे ६.१, असोढ: १.१ (अनु. कारके अपादानम् ।)
वृत्ति: परापूर्वस्य जयतेः प्रयोगेऽसोढो योऽर्थः-सोढुं न शक्यते, तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
परा+जि=कंटाळा येणे ,थकणे, पराभूत होणे या अर्थी धातूच्या उपयोगात ज्याच्यापासून कंटाळा किंवा थकावट त्याला अपादान संज्ञा होते आणि त्याची पंचमी वापरतात जसे- अध्ययनात् पराजयते=अभ्यासाचा कंटाळा येतो.

१.४.२७ वारणार्थानामीप्सितः ।

पदानि: वारण-अर्थानाम्, ईप्सितः। वारणार्थानाम् ६.३, ईप्सित: १.१ (अनु. कारके अपादानम् ।)
वृत्ति: वारणार्थानां धातूनां प्रयोगे य ईप्सितोऽर्थः तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
निवारण करणे या अर्थाच्या धातूच्या उपयोगात ज्याचे निवारण करावयाचे त्याला अपादान संज्ञा होते आणि त्याची पंचमी वापरतात जसे यवेभ्यो गां वारयति= तो जवाचे गाईपासून संरक्षण करितो.

१.४.२८ अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति ।

पदानि: अन्तर्द्धौ, येन, अदर्शनम्, इच्छति।अन्तर्द्धौ ७.१,येन ३.१, अदर्शनम् १.१ इच्छति क्रियापद(अनु.कारके अपादानम् ।)
वृत्ति: अन्तर्द्धिनिमित्तं येनादर्शनमात्मन इच्छति तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
जेंव्हा लपवणे या अर्थी धातूचा उपयोग असेल तेंव्हा ज्याच्यापासून लपाववयाचे त्याला अपादान संज्ञा होते आणि त्याची पंचमी वापरतात जसे -उपाध्यादन्तर्धत्ते किंवा निलीयते =शिक्षकापासून तो लपतो.

१.४.२९ आख्यातोपयोगे ।

पदानि: आ-ख्याता, उप-योगे ।आख्याता १.१, उपयोगे ७.१ (अनु.   कारके अपादानम् ।)
वृत्ति: आख्याता = प्रतिपादयिता । उपयोगः = नियमपूर्वकं विद्याग्रहणम् । उपयोगे साध्ये य आख्याता तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।

शिकविणे या अर्थी क्रियापदाचा उपयोग असेल तर जो शिकवतो त्याला अपादान संज्ञा होते आणि त्याची पंचमी वापरतात जसे उपाध्यायादधीते= तो शिक्षकापासून शिकतो. पण शिकवणे असा अर्थ नसेल तर हे सूत्र लागू पडत नाही जसे नटस्य श्रुणोति= गाणाऱ्याचे ऐकतो.(गाणे ऐकतो)

१.४.३० जनिकर्तुः प्रकृतिः ।

पदानिः जनि-कर्तुः, प्रकृतिः। जनिकर्तुः६.१, प्रकृति : १.१ (अनु. कारके अपादानम् ।)
वृत्तिः जन्यर्थस्य जन्मनः कर्त्ता जायमानः, तस्य या प्रकृतिः कारणम्, हेतुः, तत् कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
जन्=जन्म घेणे या धातूच्या उपयोगात ज्या गोष्टीमुळे जन्म होतो त्याला अपादान संज्ञा होते आणि त्याची पंचमी वापरतात जसे -गोमयाद् वृश्चिको जायते= गाईच्या शेणापासून विंचू निर्माण होतो.

१.४.३१ भुवः प्रभवः ।

पदानिः भुवः ,प्रभवः। भुवः ६.१, प्रभवः १.१ (अनु. कारके अपादानम् ।)
वृत्तिः भूकर्तुः प्रभवो यस्तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति ।
भू=होणे या धातूचे उपयोगात ज्याच्या पासून एखादी गोष्ट उगम पावते, उत्पन्न होते त्याला अपादान संज्ञा होते आणि त्याची पंचमी वापरतात जसे हिमवतो गंगा प्रभवति = हिमालयातून गंगा प्रथम उगम पावते.

१.४.३२ कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ।

पदानिः कर्मणा,यम्, अभिप्रैति, सः। कर्मणा यम् अभिप्रैति, सः ।अनु. संप्रदानम् कारके ।)
वृत्तिः कर्मणा करणभूतेन कर्त्ता यमभिप्रैति तत्कारकं सम्प्रदानसंज्ञं भवति ।क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम् ।(म.भा.१.३३०) ।
कर्मणः करणसंज्ञा वक्तव्या सम्प्रदानस्य च कर्मसंज्ञा ।(म.भा.१.३३१) ।
येथे संप्रदान या कारकसंज्ञेची व्याख्या केली आहे. दान, नुसते देणे नाही तर आपला हक्क सोडणे या अर्थाच्या धातूच्या उपयोगात देण्याशी संबधित अशा ज्याला दिले जाते त्याला संप्रदान ही कारक सज्ञा होते आणि त्याची चतुर्थी योजावी. जसे उपाध्यायाय गां ददाति= शिक्षकाला गाय दान करतो पण रजकस्य वस्त्रं ददाति=धोब्याला कपडे देतो. म्हणजे कपडे हे परत घेणार आहे दान नाही. वार्तिकाप्रमाणे जर या देण्याच्या क्रियेशी काही जोडावयाचे असेल तर त्याची पण चतुर्थी योजावी जसे श्राद्धाय निगर्हते= श्राद्धाकरता तो टीका करतो. पत्ये शेते = पतीकरता झोपते. त्याचप्रमाणे हवन,अर्पण वगैरे क्रिया असतील तर ज्या गोष्टीचे हवन,अर्पण केले जाते त्याची तृतीया व जे अर्पण केले जाते त्याची चतुर्थी योजावी जसे पशुना रुद्रं यजते = तो पशूंनी रुद्राचे हवन करतो किंवा पशुं रुद्राय यजति= तो पशू रुद्राला अर्पण करितो.

१.४.३३ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ।

पदानिः रुचि-अर्थानाम्, प्रीयमाणः। रुच्यर्थानां ६.३, प्रीयमाणः १.१ (अनु. कारके संप्रदानम् ।)
वृत्तिः रुच्यर्थानां धातूनां प्रयोगे प्रीयमाणो योऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
आवडणे या अर्थाच्या धातूंच्या वापराचे वेळी ज्याला आवडते त्याला संप्रदान ही कारक सज्ञा होते आणि त्याची चतुर्थी योजावी.जसे देवदत्ताय रोचते मोदकः= देवदत्ताला मोदक आवडतो

१.४.३४ श्लाघन्हुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान : ।

पदानिः- श्लाघ-न्हुङ्-स्था-शपाम् ज्ञीप्स्यमानः। श्लाघन्हुङ्स्थाशपां ६.३, ज्ञीप्स्यमान : १.१ (अनु. कारके संप्रदानम् ।)
वृत्तिः- श्लाघ-ह्नुङ्-स्था-शप–इत्येतेषां ज्ञीप्स्यमानो योऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
श्लाघ् =स्तुति करणे हन् =हिसकावणे, स्था=उभे राहणे, शप् = शाप देणे या धातूंचा वापर करताना करावयाच्या क्रियेचा ज्याला उद्देशून क्रिया होत आहे त्याच्या लक्षात ती क्रिया यावी असा उद्देश असेल तर ज्या व्यक्तीला उद्देशून क्रिया होत असेल त्याला संप्रदान ही कारक संज्ञा होते आणि त्याची चतुर्थी योजावी. जसे देवदत्ताय श्लाघते=तो देवदत्ताची (त्याला समजेल या हेतूने) स्तुति करतो.देवदत्ताय तिष्टते = देवदत्ताच्या स्वाधीन होण्याचे दर्शविते पण देवदत्ताय श्लाघति पथि =देवदत्त रस्त्याची स्तुति करतो.(येथे पथि पंचमीत आहे)

१.४.३५ धारेरुत्तमर्णः ।

पदानिः धारेः,उत्तम- ऋणः। धारेः ६.१, उत्तमकर्मणः १.१ (अनु. कारके संप्रदानम् ।)
वृत्तिः धारयतेः प्रयोगे उत्तमर्णो योऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
धृ =देणे, असणे या अर्थी धातूचा उपयोग असेल तर घेणेकऱ्याची संप्रदान ही कारक संज्ञा होते आणि त्याची चतुर्थी योजावी. जसे देवदत्ताय शतं धारयति=तो देवदत्ताला शंभर रुपये देणे लागतो.

१.४.३६ स्पृहेरीप्सितः ।

पदानिः स्पृहेः, ईप्सितः। स्पृहेः ६.१, ईप्सितः १.१ (अनु. कारके संप्रदानम् ।)
वृत्तिः स्पृह ईप्सायाम्'(धा.पा.१८७२) चुरादावदन्तः पठ्यते । तस्य ईप्सितो योऽर्थस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
स्पृह् =इच्छा करणे या धातूच्या उपयोगात ज्याची इच्छा करावयाची त्याला संप्रदान ही कारक सज्ञा होते आणि त्याची चतुर्थी योजावी. जसे पुष्पेभ्यः स्पृहयति= तो फुलांची इच्छा करितो.

१.४.३७ क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः ।

पदानिः क्रुध-द्रुह-ईर्ष्या-असूय-अर्थानां , यं, प्रतिकोपः ।क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां ६.३, यं २.१, प्रति अव्यय, कोपः१.१ (अनु. कारके संप्रदानम् ।)
वृत्तिः क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
क्रुध् = रागावणे, द्रुह् = इजा करणे, ईर्ष्य् = हेवा करणे , असूय=निंदा करणे या धातूंच्या उपयोगात ज्याचा राग, हेवा, इजा, निंदा करणे असेल त्याला संप्रदान ही कारक सज्ञा होते आणि त्याची चतुर्थी योजावी. . जसे देवदत्ताय क्रुध्यति/द्रुह्यति/ईर्ष्यति/असूयति = देवदत्ताचा तो राग /हेवा करतो इ. पण राग येणे हा भाव नसेल तर मात्र द्वितीया योजावी जसे भार्यामीर्ष्यति = तो आपल्या बायकोचा हेवा करतो म्हणजे आपल्या बायकोकडे कोणी वाईट नजरेने पाहू नये असे त्याला वाटते.

१.४.३८ क्रुधद्रुहोरूपसृष्टयोः कर्म ।

पदानिः क्रुध-द्रुहोः, उप-सृष्टयोः कर्म ।क्रुधद्रुहोः ६.२, उपसृष्टयोः ६.२, कर्मः १.१ (अनु.कारके यं प्रतिकोपः।)
वृत्तिः क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोरुपसर्गसम्बद्धयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति ।
येथे कर्म या कारकसंज्ञेचे स्पष्टीकरण केले आहे. क्रुध् आणि द्रुह् धातूंना उपसर्ग असेल तर ज्याच्या वर राग असेल किंवा द्रोह असेल तर त्या शब्दाला कर्म ही कारकसंज्ञा होते आणि त्याची द्वितीया योजावी. जसे देवदत्तम् अभिक्रुध्यति वा अभिद्रुह्यति = तो देवदत्तावर रागावतो. पण उपसर्ग नसेल तर चतुर्थीच असते . जसे देवदत्ताय क्रुध्यति

१.४.३९ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ।

पदानिः राधि-ईक्ष्योः, यस्य. विप्रश्नः । राधीक्ष्योः ६.२, यस्य ६.१, विप्रश्नः १.१ (अनु. कारके संप्रदानम् ।)
वृत्तिः राधेरीक्षेश्च कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । कीदृशम् ? यस्य विप्रश्नः । विविधः प्रश्नः = विप्रश्नः । स कस्य भवति ? यस्य शुभाशुभं पृच्छ्यते ।
विप्रशन म्हणजे कोणी विचारल्या नंतर मत प्रदर्शीत करणे, कोणाचे मुल्यांकन करणे किंवा विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देणे. राध् = वश करणे, ईक्ष् =पाहणे या धातूंचे उपयोगात ज्याच्या विषयी चांगले अथवा वाईट प्रश्न विचारले असतील तर त्या शब्दाला संप्रदान ही कारकसंज्ञा होते त्याची चतुर्थी योजावी जसे- देवद्त्ताय राध्यति/ईक्षते गर्गः =प्रश्न विचारला असता गर्ग देवदत्ताला चांगला म्हणतो, त्याच्या चांगल्या वाईटाचा विचार करतो. त्याच प्रमाणे ज्याने प्रश्न विचारला असेल त्याची चतुर्थी योजतात जसे शिष्याय राध्नोति किंवा ईक्षते वा गुरुः =शिष्य गुरुला विविध प्रश्न विचारतो आणि गुरु त्याला उत्तर देतो.

१.४.४० प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ।

पदानि: प्रति-आङ्भ्याम्, श्रुव:,पूर्वस्य कर्ता । प्रत्याङ्भ्यां ५.२, श्रुव: ६.१, पूर्वस्य ६.१,कर्ता १.१ (अनु.कारके संप्रदानम् ।)
वृत्ति: प्रति-आङ्-इत्येवम्पूर्वस्य शृणोतेः कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति, कीदृशम् ? पूर्वस्य कर्त्ता ।
प्रति आणि आ हे उपसर्ग असताना श्रु धातूचा अर्थ वचन देणे असा होतो आणि हे उपसर्ग असताना ज्याला वचन द्यावयाचे असेल तर त्या शब्दाला संप्रदान ही कारकसंज्ञा होते त्याची चतुर्थी असते. जसे देवदत्ताय गां प्रतिशृणोति वा आशृणोति = तो देवदत्ताला गाय देण्याचे वचन देतो.

१.४.४१ अनुप्रतिगृणश्च ।

पदानि: अनु-प्रति-गृण:, च ।अनुप्रतिगृण: ६.१, च अव्यय (अनु. कारके संप्रदानम् ।)
वृत्ति: अनुपूर्वस्य प्रतिपूर्वस्य च गृणातेः कारकं पूर्वस्याः क्रियायाः कर्तृभूतं संप्रदानसंज्ञं भवति ।
गृ=गीळणे या धातूला अनु आणि प्रति हे उपसर्ग लागले असता त्याचा अर्थ पुन: म्हणणे किंवा संथा देणे असा होतो अशा वेळी ज्याचे मागून पुन: म्हणावयाचे किंवा जो संथा देतो त्या शब्दाला संप्रदान ही संज्ञा होते आणि त्याची चतुर्थी योजावी जसे -होत्रे अनुगृणाति= होत्याच्या मागून इतर पुन: म्हणतात.महाभाष्याप्रमाणे गृ चा अर्थ प्रोत्साहन देणे असा आहे. गुरु शिष्याला प्रोत्साहन देतो असा अर्थ आहे.

१.४.४२ साधकतमं करणम् ।

पदानि: साधकतमम्, करणम् कारके । साधकतममं १.१, करणम् १.१
वृत्ति: क्रियासिद्धौ यत्प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्साधकतमं कारकं करणसंज्ञं भवति ।
क्रियापदाने दर्शविलेल्या क्रिया पूर्ण होण्याकरिता जे साधन वाक्यात असते त्याला करण ही कारक संज्ञा होते व त्याची तृतीया योजावी. जसे दात्रेण लुनाति = तो विळ्याने कापतो.महाभाष्याप्रमाणे साधक पुढे तमम् शब्द आहे म्हणून अत्यंत आवश्यक, महत्वाचे असे साधन त्याची तृतीया योजावी असा अर्थ केला आहे.

१.४.४३ दिव: कर्म च ।

पदानि: दिव: कर्म च । दिव: ६.१, कर्म १.१, च अव्यय (अनु. कारके साधक तमम् करणम् ।)
वृत्ति: दिवः साधकतमं यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति, चकारात्करणसंज्ञं च ।
दिव् =फाशाने द्यूत खेळणे या धातूचे उपयोगात ज्याने खेळावयाचे त्याला कर्म व कारक (करण)या दोन्ही संज्ञा होतात म्हणून त्याची त्याची तृतीया किंवा द्वितीया विभक्ति पण वापरली जाते जसे अक्षान् दीव्यति वा अक्षै: दीव्यति = तो फासे / फाश्याने खेळतो.वरील प्रमाणे महाभाष्यात अत्यंत महत्वाचे साधन असा अर्थ आहे.येथे फासे हे कर्म किंवा साधन म्हणून समजता येते.

१.४.४४ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।

पदानि: परिक्रयणे, संप्रदानम् अन्यतरस्याम् । परिक्रयणे ७.१, संप्रदानम् १.१ अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु, कारके साधतमम् करणम् ।)
वृत्ति: परिक्रयणे साधकतमं कारकमन्यतरस्यां संप्रदानसंज्ञं भवति ।
परिक्रयणे= पगारावर ठेवणे. या धातूचे उपयोगात पगाराची रक्कम दर्शवणाऱ्या शब्दाला कारकसंज्ञेप्रमाणे विकल्पाने संप्रदान संज्ञा होते व त्याची चतुर्थी किंवा तृतीया विभक्ति लावता येते जसे शतेन शताय वा परिक्रीत: = शंभर रुपयावर नोकरीवर ठेवले.

१.४.४५ आधारोऽधिकरणम् ।

पदानि: आधार: अधिकरणम् ।आधार: १.१ अधिकरणम् १.१ (अनु. कारके ।)
वृत्ति: कर्तृकर्मणोः क्रियाश्रयभूतयोर्धारणक्रियां प्रति य आधारस्तत्कारकमधिकरणसंज्ञं भवति ।
ज्या ठिकाणी क्रिया घडते त्याला अधिकरण म्हणतात. व त्याची सप्तमी वापरतात.जसे कटे आस्ते= तो चटईवर बसतो. .

१.४.४६ अधिशीङ् स्थासां कर्म ।

पदानि: अधि-शीङ् स्था आसाम् कर्म ।अधिशीङ्स्थासां ६.३, कर्म १.१ (अनु.कारके आधार:।)
वृत्ति: अधिपूर्वाणां शीङ् स्था-आस्-इत्येतेषामाधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति ।
स्था=उभे राहणे,शी=निजणे,आस् = बसणे या धातूंना अधि उपसर्ग असेल तर जेथे उभे राहावयाचे,बसायचे,झोपायचे त्यांना कर्म ही संज्ञा होते व त्यांची द्वितीया योजावी जसे ग्राममधिशेते/ अधितिष्ठति/ अध्यास्ते= तो गावात झोपतो,राहतो,

१.४.४७ अभिनिविशश्च ।

पदानि: अभि-नि-विश:, च ।अभिनिविश: ६.१ च अव्यय (अनु. कारके आधार: कर्म ।)
वृत्ति: अभि-निपूर्वस्य विशतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति । 'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते, "परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम्"(१.४.४४/५८०) इत्यतः । सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते ।
अभिनिविश् =आश्रयाला जाणे या धातूचे उपयोगात जेथे शिरायचे त्या शब्दाला कर्म या कारक संज्ञेप्रमाणे संप्रदान ही कारकसंज्ञा पण विकल्पाने होते त्याची विकल्पाने द्वितीया व सप्तमी पण वापरता येते जसे ग्राममभिनिविशते= तो गावाचा आश्रय घेतो. पापेऽभिनिवेश: =पापाचा आश्रय करतो. विश् धातूला अभि,नि उपसर्ग आहेत.

१.४.४८ उपान्वध्याङ्वस: ।

पदानि:- उप-अनु-अधि-आङ्-वस:। उपान्वध्याङ् वस: ६.१ (अनु. कारके आधार: कर्म ।)
वृत्ति:- उप-अनु-अधि-आङ्-इत्येवम्पूर्वस्य वसतेराधारो यस्तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति ।* वसेरश्यर्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्य *(म.भा.1.332) ।
वस् = राहणे या अर्थीच उपयोग असताना उप,अनु,अधि,आ हे उपसर्ग असतील तर जेथे राहायचे त्याला कर्मकारक संज्ञा होते व त्याची द्वितीया योजावी जसे ग्राममुपवसति सेना = सैन्य गावात राहते. पण वस् = उपास करणे असा अर्थ असेल तर कर्मसंज्ञा होत नाही व सप्तमी वापरतात जसे ग्रामे उपवसति = तो गावात उपास करतो.

१.४.४९ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।

पदानि: कर्तु:, ईप्सिततमम् ।कर्तु: ६.१, ईप्सिततमं १.१, कर्म १.१ (अनु. कर्म कारके ।)
वृत्ति: कर्तुः क्रियया यदाप्तुमिष्टतमं तत्कारकं कर्मसंज्ञं भवति ।
जी गोष्ट क्रियापदाने करावयाची असे दाखविणे असेल ते कर्म असते. जसे कटं करोति = तो चटई करतो.म्हणजे कर्ता जी क्रिया करतो ती ज्याचे संबंधी अगदी जवळची असते असे क्रियेचे साधन असा जो पदार्थ त्याला कर्म म्हणतात.

१.४.५० तथायुक्तं चानीप्सितम् ।

पदानि: तथायुक्तम् , च अनीप्सितम् । तथा अव्यय, युक्तं १.१, च अव्यय, अनीप्सितम् १.१ (अनु. कारके कर्म।)
वृत्ति: येन प्रकारेण कर्तुरीप्सिततमं क्रियया युज्यते तेनैव चेत्प्रकारेण यदनीप्सितं युक्तं भवति तस्य कर्मसंज्ञा विधीयते ।
कर्त्याला ज्या बद्दल इच्छा नाही ते अनीप्सीत. कर्त्याने केलेल्या क्रियेच्या फलाचा संबंध ज्याच्याशी घडतो अशा अनीप्सीत कारकाला म्हणजे पूरक कर्माला पण कर्मसंज्ञा होतो जसे- ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति.चौरान् पश्यति, विषं भक्षयति.

१.४.५१ अकथितं च ।

पदानि: अकथितम्, च ।अकथितं १.१,च अव्यय (अनु. कारके कर्म ।)
वृत्ति: : अकथितं च यत्कारकं तत्कर्मसंज्ञं भवति ।केनाकथितम् ? अपादानादिविशेषकथाभिः ।
सूत्र १.४.२३ येथे कारके या शब्दाची व्याख्या दिली आहे. अशा अपादान, संप्रदान व अधिकरण या कारकापेक्षा वेगळा असा संबंध असतो तो अकथित आणि अशा शब्दाला कर्म ही संज्ञा होते व त्या शब्दाची द्वितीया योजावी. सोप्या भाषेत द्विकर्मक धातूंचे बाबतीत जेंव्हा दुसरे कर्म अर्थ पूर्ण करण्याकरिता आवश्यक असेल पण इतर कोणत्याही विभक्तित ठेवावे असा नियम नसेल तर त्या कर्माची द्वितीया योजावी.पण अर्थाप्रमाणे आवश्यक असेल तर योग्य त्या विभक्तित ठेवावे

जसे धेनुं दोग्धि पयः = तो गाईचे दूध काढतो.येथे धेनुं हे अकथित कर्म आहे. पण संबध दाखवायचाच असेल तर धेन्वाः पयोदोग्धि अशी पंचमी योजावी लागेल. द्विकर्मक धातूंकरिता कारिका: महाभाष्य १.३३४

दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीर्तितमाचरितं कविना

१.४.५२ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता सणौ ।

पदानिः-गति-बुद्धि-प्रत्यवसान-अर्थ-शब्दकर्मा-कर्मकाणाम्,अणिकर्ता, सः,णौ ।गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणां ६.३, अणि स.दर्शक.कर्ता १.१, सः १.१, णौ ७.१ (अनु. कारके कर्म ।)

वृत्तिः- :- गत्यर्थानां बुद्ध्यर्थानां प्रत्यवसानार्थानां च धातूनां तथा शब्दकर्मकाणामकर्मकाणां च अण्यन्तानां यः कर्ता स ण्यन्तानां कर्मसंज्ञो भवति । गत्यर्थेषु नीवह्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः * (म.भा.1.335)। वहेरनियन्तृकर्तृकस्येति वक्तव्यम् *(म.भा.1.337) आदिखाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।(म.भा.१.३३७) * * भिक्षेरहिंसार्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः *(म.भा.1.337) ।

गति , ज्ञान, माहिती, खाणे, किंवा साहित्यिक या अर्थांच्या धातूंच्या आणि अकर्मक धातूंच्या अप्रयोजक रचनेत जो कर्ता असतो त्याला प्रयोजक रूपात कर्म ही संज्ञा होते व त्याची प्रयोजक रूपात द्वितीया योजावी. जसे देवा अमृतमाश्नन् । पण प्रयोजक रचनेत देवान् अमृतम् आशयन् । किंवा गमयति रामो गोविंदम् = राम गोविंदाला जायला लावतो येथे गोविंदा द्वितीयेत आहे पण हेच जर रामाला कोणी गोविंदाला जाण्याला प्रवृत्त करित असेल तर विष्णुमित्रो रामेण गोविंदम् गमयति= विष्णुमित्र रामाला गोविंदाला जायला लावतो असे होईल.येथे राम हा शब्द द्वितीयेत नाही कारण प्रयोजक रूपात क्रियापदाचा कर्ता आहे.महाभाष्याप्रमाणे (पान १.१८२)अद् धातूचा खाणे या अर्थी वापर होत नाही. वार्तिका प्रमाणे खालील विकल्प आहेतः -१. अद्, खाद् नी आणि वह् या धातूंचे उपयोगात अप्रयोजक रुपातील कर्त्याला प्रयोजक रूपात कर्म ही संज्ञा होत नाही. आणि त्याला तृतीया विभक्ति लागते जसे- अत्ति देवदत्तः ,आदयते देवदत्तेन.२) वह धातूचा कर्ता पशु नसेल तर अप्रयोजक रूपातील कर्त्याला प्रयोजक रूपात कर्म ही संज्ञा होत नाही जसे- भृत्यो नयति वहति वा = नोकर ओझे वाहून नेतो, भृत्येन भारं नाययति वाहयति वा = नोकराकडून तो ओझे वाहवतो. वह् धातूचे उपयोगात जेंव्हा पशु वाहक असेल तर अप्रयोजक रूपातील कर्ता प्रयोजक रूपात कर्म होत नाही व त्याला सामान्य नियम लागू पडतात जसे बलीवर्दाः यवान् वहन्ति= बैल जवांचे ओझे वाहून नेतात.प्रयोजक रूप वाहयति बलीवर्दान् यवान्. ३) अद् आणि खाद् या धातूंचे उपयोगात अप्रयोजक रूपातील कर्ता प्रयोजक रूपात कर्म होत नाही व त्याची तृतीया होते जसे बटुरन्नमति खादति = मुलगा अन्न खातो आणि बटुनान्नमादयति खादयति वा। = तो मुलाकडून अन्न खाववितो. ४. भक्ष् हा हिंसा या अर्थी उपयोगात नसेल तर अप्रयोजक रूपातील कर्ता प्रयोजक रूपात कर्म होत नाही व त्याची तृतीया वापरतात पण हिंसा असेल तर सामान्य नियम लागू पडतात जसे भक्षयति पिंडीं देवदत्तः आणि भक्षयति पिंडीं देवदत्तेन पण भक्षयति यवान् बलीवर्दाः ,भक्षयति बलीवर्दान् यवान् येथे हिंसा हा अर्थ अपेक्षीत आहे.

१.४.५३ हृक्रोरन्यतरस्याम् ।

पदानिः हृ-क्रोः, अन्यतरस्याम्। हृक्रोः ६.२, अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु. कारके अणि स णौ कर्म।)

वृत्तिः हरतेः करोतेश्चाण्यन्तयोर्यः कर्ता स ण्यन्तयोरन्यतरस्यां कर्मसंज्ञो भवति ।* अभिवादिदृशेरात्मनेपद उपसंख्यानम् *(म.भा.1.338) ।

हृ=हरणे आणि कृ = करणे या धातूचें प्रयोजक उपयोगात अप्रयोजक रुपातील कत्यार्ला वैकल्पिक पणे कर्म संज्ञा होते व त्याची द्वितीया किंवा तृतीया योजतात जसे हरति भारं माणवकः । याचे हारयति भारं माणवकं किंवा माणवकेन असे प्रयोजिक रूप होते. वार्तिकाप्रमाणे अभि+वद् आणि दृश् या धातूंच्या अप्रयोजक रूपातील कर्ता प्रयोजक रूपात कर्म होत नाही व त्याची द्वितीया किंवा तृतीया विभक्ति योजतात जसे अभिवादयत गुरुं देवदत्तम् किंवा देवदत्तेन.

१.४.५४ स्वतन्त्रः कर्ता ।

पदानिः- स्वतन्त्रः कर्ता । स्वतन्त्रः १.ओ१, कर्ता १.१ (अनु. कारके)

वृत्तिः- अगुणभूतो यः क्रियासिद्धौ स्वातन्त्र्येण विवक्ष्यते तत्कारकं कर्तृसंज्ञं भवति ।

जो क्रिया घडण्यास कारणीभूत होतो त्याला कर्ता ही संज्ञा होते. पण काशिकेप्रमाणे कोणाला कर्ता समजावे हे बोलणाऱ्याच्या इच्छेवर अवलंबून असते असे आहे जसे देवदत्तः ओदनम् पचति । येथे देवदत्त कर्ता आहे त्याच प्रमाणे काष्ठानि पचन्ति । येथे काष्ठानि हा शब्द सुद्धा कर्ता होतो.

१.४.५५ तत् प्रयोजको हेतुश्च ।

पदानि: तत्, प्रयोजक: हेतु: च ।१ तत्प्रयोजक: १.१ हेतु: १.१ च अव्यय (अनु. कारके स्वतन्त्र कर्ता ।)
वृत्ति: स्वतन्त्रस्य प्रयोजको योऽर्थः तत्कारकं हेतुसंज्ञं भवति, चकारात्कर्तृसंज्ञं च ।
कर्त्याकडून जो क्रिया घडवून आणतो किंवा कर्त्याच्या क्रिया करण्याला प्रेरणा देतो त्याला पण हेतू किंवा कर्ता संज्ञा होते. हेतू जेंव्हा कर्ता असतो तेंव्हा क्रियापदाचे प्रयोजक रूप वापरतात जसे- कुर्वन्तम् प्रेरयति कारयति देवदत्तः .

१.४.५७ चादयोऽसत्वे ।

पदानि: च-आदय:असत्वे ।चादय: १.३,असत्वे ७.१ (अनु.निपाता ।)
वृत्ति:- चादयो निपातसंज्ञा भवन्ति, न चेत्सत्त्वे वर्तन्ते । । प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम् । `सत्त्वम्' इति द्रव्यमुच्यते । ..
सत्व हा शब्द द्रव्य या अर्थी वापरला आहे. ज्याला लिंग आणि संख्या लागते त्याला द्रव्य म्हणतात. च वगैरे शब्द जेंव्हा एखादी वस्तु दाखवत नसतील तर त्यांना निपात संज्ञा होते. सूत्र १.१.३७ येथे अव्ययाची व्याख्या केली आहे आणि ते पण निपातच असतात. निपाता:- च, वा, ह, अह, एव=फक्त, एवम्=असे, नूनम् = खात्रीने, शश्वत् =सतत, युगपत् =लागलीच, भूयस् =सतत, सूपत्, कूपत् = उत्तम प्रकारे, कुवित् =भरपूर, नेत्, चेत् =जर, यत्र=येथे, तत्र=तेथे, कच्चित् =असे असेल तर, नह =नाही, हन्त =अरे!, नाकिम्, नाकीन्, नकिम् =नको, आकीम् =खर!, माङ् =नको, नञ् = नको, यावत् = इतके, तावत् = तितके, इ.

१.४.५८ प्रादय: ।

पदानि: प्र-आदय:। प्रादय: १.३ (अनु. निपाता असत्वे ।)
वृत्ति: प्रादयोऽसत्त्वे निपातसंज्ञा भवन्ति ।
प्र वगैरे शब्द जेंव्हा एखादी वस्तू दाखवित नसतील तेंव्हा त्यांना निपात संज्ञा होते. प्र,परा,अप,सम्,अनु, अव,निस,निर्, दुस्, दुर्, वि,आङ्,नि,अधि,अपि, अति,सु,उत्,अभि,प्रति,परि हे २२ उपसर्ग आहेत हे पण निपात समजावेत.

१.४.५९ उपसर्गा: क्रियायोगे ।

पदानि: : उपसर्गा: क्रिया-योगे ।उपसर्गा:१.३, क्रियायोगे ७.१ (अनु.प्रादय: ।)
वृत्ति: प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञा भवन्ति ।* मरुच्छशब्दस्य चोपसंख्यानं कर्तव्यम् *(म.भा.1.341) । मरुद्भिर्दत्तो मरुत्तः । संज्ञाविधानसामर्थ्यादनजन्तत्वेऽपि "अच उपसर्गात्तः"(7.4.47/3078) इति तत्त्वं भवति ।श्रच्छब्दस्योपसंख्यानम् * (म.भा.1.341)। "आतश्चोपसर्गे" (3.3.106/3283) इत्यङ् भवति--श्रद्धा ।
प्र वगैरे शब्द जेंव्हा एखाद्या क्रियापदाशी जोडले जातात तेंव्हा त्यांना उपसर्ग संज्ञा होते. वार्तिकाप्रमाणे मरुत् आणि श्रत् हे सुद्धा उपसर्ग आहेत असे समजावे. जसे- मरुद्भिदः दत्तः - मरुत्तः- मरुताने दिलेले; श्रध्दा. सूत्र ५८ व ५९ ही योगविभाग आहेत.

१.४.६० गतिश्च ।

पदानि: गति: च। गति: १.१, च अव्यय (अनु. प्रादय: क्रियायोगे ।)
वृत्ति: गतिसंज्ञकाश्च प्रादयो भवन्ति क्रियायोगे । कारिकाशब्दस्योपसख्यानम् । पनश्चनसौ छन्दसि गतिसंज्ञौ भवत इति वक्तव्यम् *(म.भा.१.३४२) ।
प्र वगैरे शब्द जेंव्हा क्रियापदाशी जोडले जातात तेंव्हा त्यांना गति संज्ञा होते. वार्तिकाप्रमाणे १) कारिका शब्द गति समजावा जसे - कारिकाकृत्यम् २) पुनर् आणि चनस् हे शब्द वेदात गति समजतात .

१.४.६१ ऊर्यादि च्विडाचश्च ।

पदानि: ऊरी-आदि च्वि-डाच: च।ऊर्यादिच्विडाच: १.३, च अव्यय (अनु. क्रियायोगे गति: ।)
वृत्ति: ऊर्यादयः शब्दाः च्व्यन्ता डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञा भवन्ति ।

भू ,कृ आणि अस् या धातूंशी जोडले असता ऊरी वगैरे शब्द आणि च्वि (अभूतद्भाव = पूर्वी नसलेले होणे) व डाच् (आ) यांनी अंत होणारे धातू यांना गति संज्ञा होते. पापी ,ताली, आताली, वेताली, धूसी,शकला,संशकला, ध्वंसकला,अंशकला, गुलुगुधा, सज्जू:, फलू,फली, विक्ली, आक्ली हे गति शब्द आहेत.च्वि आणि डाच् ने शेवट होणारे शब्द पण गति आहेत कारण त्यांचा उपयोग कृ,भू,अस् याशिवाय होत नाही. महाभाष्याप्रमाणे यांना निपात संज्ञा पण होते.(१.१९३)

१.४.६२ अनुकरणं चानितिपरम् ।

पदानि: अनुकरणम् च अनिति-परम् ।अनुकरणं १.१, च अव्यय अनितिपरम् १.१ (अनु. क्रियायोगे गति:।)
वृत्ति: अनुकरणमनितिपरं क्रियायोगे गतिसंज्ञं भवति ।
इति शब्द नंतर आला नसेल तर आवाजाची नक्कल करणाऱ्या शब्दांना गति संज्ञा होते. जसे खाट् कृत्य = खट् असा आवाज करून.महाभाष्याप्रमाणे त्यांना निपात ही संज्ञा पण होते.(१.१९३)

१.४.६३ आदरानादरयो: सदसती ।

पदानि: आदर-अनादरयो: सद्-असति।आदरानादरयो: ७.२, सदसती १.२ (अनु. क्रियायोगे गति: ।)
वृत्ति: आदरा नादरयोर्यथाक्रमं सदसच्छब्दौ गतिसंज्ञौ भवतः ।
आदर, अनादर, प्रेम,द्वेष या अर्थी सत् आणि असत् शब्द क्रियापदाला जोडले असता त्यांना गति संज्ञा होते. जसे सत्कृत्य महाभाष्याप्रमाणे सत् शब्दाला आदर या अर्थी व असत् शब्दाला अनादर या अर्थी निपात ही संज्ञा होऊन गति संज्ञा होते.

१.४.६४ भूषणेऽलम् ।

पदानि: भूषणे, अलम् । भूषणे ७.१अलम् अव्यय (अनु. क्रियायोगे गति: ।)
वृत्ति: भूषणे योऽलंशब्दः स गतिसंज्ञो भवति ।
अलम्=अलंकार या अर्थी वापरला असता आणि क्रियापदाशी जोडलेला असता त्याला गति संज्ञा होते. जसे- अलंकृत्य = अलंकार युक्त करून. महाभाष्याप्रमाणे त्यांना गति ही संज्ञा पण होते.

१.४.६५ अन्तरपरिग्रहे: ।

पदानि: अन्तर्-अपरि-ग्रहे ।अन्त अव्यय, अपरिग्रहे: ७.१ (अनु.क्रियायोगे गति:।)
वृत्ति: अन्तः शब्दोऽपरिग्रहेऽर्थे गतिसंज्ञो भवति ।* अन्तः शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या *(म.भा.1.344) ।
स्वीकार न करणे या अर्थी आणि क्रियापदाशी जोडलेला असताना अंतर या शब्दाला गति संज्ञा होते.जसे अन्तर्हत्य गृहंगत: = घर सोडून निघून गेला. महाभाष्याप्रमाणे त्यांना निपात संज्ञा होऊन गति ही संज्ञा होते आणि निपात संज्ञा ही पुढील प्रत्येक सूत्रात चालूच आहे असे समजावे. वार्तिकाप्रमाणे अंतर हा शब्द पुढील सूत्रांकरिता उपसर्ग समजावा.

१.४.६६ कणे मनसी श्रद्धाप्रतीघाते ।

पदानि: कणे-मनसी, श्रद्धा-प्रती घाते ।कणेमनसी १.२, श्रद्धाप्रतीघाते ७.१ (अनु. गति: ।)
वृत्ति: कणेशब्दो मनस्शब्दश्च श्रद्धाप्रतीघाते गतिसंज्ञौ भवतः ।
कणे आणि मनस् हे शब्द धातूशी जोडले असता समाधान होणे या अर्थी वापरले असता त्याना गति संज्ञा होते.जसे कणेहत्य पय: पिबति=समाधान होईतो दूध पितो; कणे किंवा मनोहत्यागत: = समाधान होऊन गेला.महाभाष्याप्रमाणे त्यांना निपात संज्ञा पण होते.

१.४.६७ पुरोऽव्ययम् ।

पदानि: पुर:, अव्ययम्। पुर:अव्य, अव्ययम् १.१ (अनु. गति: ।)
वृत्ति: असिप्रत्ययान्तः पुरः शब्दोऽव्ययम् । स गतिसंज्ञो भवति ।
पुर: हे अव्यय असताना धातूचे आधी जोडले असेल तर त्याला गति संज्ञा होते. जसे पुरस्कृत्य.

१.४.६८अस्तं च ।

पदानि: अस्तम् च ।अस्तम् अव्यय, च अव्यय (अनु. गति: अव्ययम् ।)
वृत्ति: अस्तंशब्दो मकारान्तोऽव्ययमनुपलब्धौ वर्त्तते । स गतिसंज्ञो भवति ।
अस्तम् हे अव्यय असताना धातूचे आधी जोडले असेल तर त्याला गति संज्ञा होते. जसे अस्तंगत्य सविता पुनरुदेति = मावळलेला सूर्य पुन: उगवतो. पण अव्यय नसेल तर गति होत नाही जसे अस्तं काण्डम् =बाण फेकला गेला

१.४.६९ अच्छ गत्यर्थवदेषु ।

पदानि: अच्छ,गति-अर्थ-वदेषु ।अच्छ अव्यय, गत्यर्थवदेषु ७.३ (अनु. गति: अव्ययम् ।)
वृत्ति: अच्छशब्दोऽव्ययमभिशब्दस्यार्थे वर्त्तते । स गत्यर्थेषु धातुषु वदतौ च गतिसंज्ञो भवति ।
अच्छ=पूर्वी .हे अव्यय असताना गति या अर्थाच्या धातूंचे किंवा वद् धातूचे आधी जोडले असेल तर त्याला गति संज्ञा होते. जसे अच्छगत्य = समोर जाऊन, यदच्छवदति =जेंव्हा समोर बोलतो

१.४.७० अदोऽनुपदेशे ।

पदानि:- अदस्, अनुपदेशे ।अद: १.१, अनुपदेश ७.१ (अनु. गति: ।)
वृत्ति: अदःशब्दस्त्यदादिषु पठ्यते, सोऽनुपदेशे गतिसंज्ञो भवति ।
अदस् हे दुसऱ्याला उपदेश करण्याच्या उद्देशाने नसेल आणि धातूशी जोडले असेल तर त्याल गति संज्ञा होते. जसे अद: कृत्य= स्वत: विचार करून, अद: कृतम् .

१.४.७१ तिरोऽन्तर्ध्दौ ।

पदानि: तिर: अन्तर्ध्दौ । तिर: अव्यय, अन्तर्ध्दौ ७.१ (अनु. गति : ।)
वृत्ति: अन्तर्धिः = व्यवधानम् । तत्र तिरः शब्दो गतिसंज्ञो भवति ।
तिरस्= झाकणे, अदृश्य होणे या अर्थी वापरले असता धातूशी जोडले असेल तर त्याला गति संज्ञा होते. जसे तिरोभूय = लपून पण दुसऱ्या अर्थाने असेल तर गति नसते जसे तिरो भूत्वास्थित: = एकामेकापासून दूर उभे राहीले.

१.४.७२ विभाषाकृञि ।

पदानि:- विभाषा, कृञि । विभाषा १.१,कृञि ७.१ (अनु. गति: अन्तर्धौ ।)
वृत्ति:- तिरःशब्दः करोतौ परतो विभाषा गतिसंज्ञो भवति ।
तिरस् =झाकणे,अदृश्य होणे या अर्थी कृ धातूचे आधी जोडले असेल तर वैकल्पिकपणे त्याला गति संज्ञा होते. जसे तिर: कृत्य किंवा तिरस्कृत्य

१.४.७३ उपाजेऽन्वाजे ।

पदानि:- उपाजे-अन्वाजे । उपाजे १.१ , अन्वाजे१.१ (अनु. विभाषा कृञि गति: ।)
वृत्ति:- उपाजेऽन्वाजेशब्दौ विभक्तिप्रतिरूपकौ निपातौ दुर्बलस्य सामर्थ्याधाने वर्तेते । तौ कृञि विभाषा गतिसंज्ञौ भवतः ।
कृ धातूशी जोडले असता उपाजे आणि अन्वाजे=मदत,साह्य यांना वैकल्पिकपणे गति संज्ञा होते. जसे उपाजेकृत्य किंवा उपाजेकृत्वा. हे दोन निपात दुर्बलाला बल देणे या अर्थी आहेत.

१.४.७४ साक्षात्प्रभृतीनि च ।

पदानि:   साक्षात्, प्रभृतीनि, च गति:। साक्षात्प्रभृतीनि १.३,च अव्यय (अनु. विभाषा कृञि ।)
वृत्ति:- साक्षात्प्रभृतीनि शब्दरूपाणि कृञि विभाषा गतिसंज्ञानि भवन्ति । साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनम् । । साक्षात् । मिथ्या । चिन्ता । भद्रा ।

लोचना । विभाषा । संपत्का । आस्था । अमा । श्रद्धा । प्राजर्या । प्राजरुहा । वीजर्या । वीजरुहा । संसर्या । अर्थे । लवणम् । उष्णम् । शीतम् । उदकम् । आर्द्रम् । गतिसंज्ञासंनियोगेन लवणादीनां मकारान्तत्वं निपात्यते । अग्नौ । वशे । विकम्पने । विहसने । प्रहसने । प्रतपने । प्रादुस् । नमस् । आविस् ।।

साक्षात्प्रभृति या गणातील शब्दांना अभूततद्भाव (आधी नाही मग झाले) या अर्थी कृ धातूचे आधी जोडले असता वैकल्पिकपणे गति संज्ञा होते. जसे साक्षात् कृत्य किंवा कृत्वा.इतर शब्द वर दिले आहेत.

१.४.७५ अनत्याधान उरसिमनसी ।

पदानिः- अनत्याधाने, उरसि-मनसी ।अनत्याधाने ७.१ उरसिमनसी १.२ (अनु. विभाषा कृञि गतिः।)

वृत्तिः- अत्याधानम् = उपश्लेषणम्, तदभावेऽनत्याधाने उरसिमनसी शब्दौ विभाषा कृञि गतिसंज्ञौ भवतः ।

उरस् =छाती , उरसि=हृदयात आणि मनसि=मनात हे कृ धातूला जोडले असता आणि अत्याधान म्हणजे संयोग म्हणजे निश्चय करून, मनापासून या अर्थाने वापरले असतील तर वैकल्पिकपणे गति संज्ञक असतात जसे उरसिकृत्य किंवा उरसिकृत्वा; मनसिकृत्य किंवा मनसिकृत्वा.अंगीकार करून निश्चय करून असा या उदाहरणांचा अर्थ आहे.

१.४.७६ मध्ये पदेनिवचने च ।

पदानि: मध्ये पदे, निवचने च । मध्ये पदे निवचने प्रथमा ,च अव्यय (अनु. विभाषा कृञि गतिः अनत्याधाने ।)

वृत्तिः मध्ये, पदे, निवचने—इत्येते शब्दा अनत्याधाने विभाषा कृञि गतिसंज्ञा भवन्ति ।

मध्ये=मध्ये, पदे =पायात आणि निवचने=बोलता न येणे या अर्थी कृ धातूशी जोडले असता वरील प्रमाणे अत्याधान असा अर्थ होत असेल तर वैकल्पिकपणे गति संज्ञक समजावेत जसे मध्ये कृत्य किंवा कृत्वा. निवचने कृत्य/कृत्वा. पण अत्याधान असा अर्थ होत असेल तर गति होत नाही जसे हस्तिनः पदे कृत्वा शिरः शेते = हत्तीच्या पायाखाली डोके ठेऊन तो झोपतो. बसू अत्याधान म्हणजे ठेवणे असा अर्थ करतात व त्या अर्थी हे उदाहरण देतात.

१.४.७७ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ।

पदानिः- नित्यम्-हस्ते-पाणौ उपयमने । नित्यं १.१, हस्ते पाणौ निपात उपयमने ७.१ (अनु. गतिः कृञि ।)

वृत्तिः- हस्ते"पाणौ' इत्येतौ शब्दौ कृञि नित्यं गतिसंज्ञौ भवत उपयमने । उपयमनम् = दारकर्म।

उपयमन म्हणजे विवाह किंवा स्वीकार .लग्न या अर्थाने हस्ते आणि पाणौ हे कृ धातूशी जोडले असता नेहमीच गति संज्ञक असतात जसे पाणौ कृत्वा, हस्ते कृत्वा = लग्न करून.

१.४.७८ प्राध्वं बन्धने ।

पदानिः- प्राध्वम्, बन्धने । प्राध्वं अव्यय , बन्धने ७.१ (अनु. गतिः कृञि नित्यम् ।)

वृत्तिः- प्राध्वम्' इति मकारान्तमव्ययमानुकूल्ये वर्तते, तदानुकूल्यं बन्धनहेतुकं यदा भवति तदा प्राध्वंशब्दः कृञि नित्यं गतिसंज्ञो भवति ।

बंधनाला अनुकुल या अर्थी प्राध्वम् हे कृ या धातूशी जोडले असता नेहमीच गति संज्ञक समजावे जसे प्राध्वम् कृत्य = चांगल्या प्रकारे बांधून घेऊन पण बंधन हा अर्थ नसेल तर गति नसते जसे प्राध्वं कृत्वा शकटत गतः = रथ तयार करून (बांधून) तो गेला.

१.४.७९ जीविकोपनिषदावौपम्ये ।

पदानिः- जीविका-उपनिषदौ, औपम्ये ।जीविकोपनिषदौ १.२, औपम्ये ७.१ (अनु. गतिः कृञि ।)

वृत्तिः- जीविका, उपनिषत्—इत्येतौ शब्दौ औपम्ये विषये कृञि गतिसंज्ञौ भवतः ।

सारखे किंवा साधर्म्य (उपमा देणे) या अर्थी जीविका आणि उपनिषद् हे कृ धातूशी जोडले असता गति संज्ञक समजावेत जसे जीविकाकृत्य =जणु काय ते जगण्याचे साधनच करून किंवा उपनिषद् कृत्य = उपनिषदासारखे करून.

१.४.८४ अनुर्लक्षणेवचनानर्थक्यं सामान्यकृतत्वात् ।(बसूंप्रमाणे अनुर्लक्षणे। येवढेच सूत्र आहे)

पदानि:- अनु: लक्षणे ।अनु: १.१, लक्षणे ७.१ (अनु. कर्मप्रवचनीया: ।)
वृत्ति:- अनुशब्दो लक्षणे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
अनु हे लक्षण किंवा कारण या अर्थी वापरले असता त्याला कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते. जसे जपमनु प्रावर्षत् = जपामुळे पाऊस पडला.(कर्मप्रवचनीय उपपदे उपसर्ग आणि गति शब्दापासून वेगळी आहेत आणि ती क्रियाविशेषणाप्रमाणे क्रियापदाचा अर्थ स्पष्ट करतात)

१.४.८५ तृतीयार्थे ।

पदानि:- तृतीया-अर्थे । तृतीयार्थे ७.१ (अनु; कर्मप्रवचनीया:. ।)
वृत्ति:- अनुशब्दस्तृतीयार्थे द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
अनु हा शब्द तृतीयेत असल्याप्रमाणे अर्थ होत असेल तर त्याला कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते. जसे नदीमनु अवसिता सेना = नदीच्या काठा काठाने सेना वसली होती.

१.४.८६ हीने ।

पदानि:- हीने । हीने ७.१ (अनु . कर्मप्रवचनीया: ।)
वृत्ति:- हीने द्योत्येऽयमनुः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
दुय्यम किंवा कमी दर्जाचा या अर्थाने अनु वापरला असता त्याला कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते. जसे अनुशाकटायनंवैयाकरणा: = सर्व व्याकरणकार शाकाटायना पेक्षा कमी प्रतीचे आहेत.

१.४.८७ उपोऽधिके च ।

पदानि:- उप, अधिके, च ।उप: १.१, अधिके ७.१ (अनु. हीने कर्मप्रवचनीया: ।)
वृत्ति:- उपशब्दः अधिके हीने च द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
उप शब्द त्यापेक्षा श्रेष्ठ किंवा कमी प्रतीचा या अर्थाने वापरला असेल तर त्याला कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते. जसे उप खार्यां द्रोण: = द्रोण खारी पेक्षा मोठे आहे. उप निष्के कार्षापण: =कार्षापण निष्कापेक्षा मोठे नाणे आहे. येथे उप चा संबध सप्तमीतील निष्के शी आहे. उपशाकटायनम् वैयाकरणा: = सर्व वैयाकरणी शकटायना पेक्षा कमी प्रतीचे आहेत. येथे उप चा संबध द्वितीयेतील शाकटायनशी आहे.

१.४.८८ अपपरी वर्जने ।

पदानि:- अप-परी, वर्जने ।अपपरी १.२, वर्जने ७.१ (अनु. कर्मप्रवचनीया:.।)
वृत्ति:- अप-परी–शब्दौ वर्जने द्योत्ये कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः ।
‘ हे सोडून‘ या अर्थी अप आणि पर शब्द वापरले असतील तर ते कर्मप्रवचनीय संज्ञक समजावेत जसे अपत्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देव: = त्रिगर्त भाग सोडून पाऊस पडला.

१.४.८९ आङ् मर्यादा वचने ।

पदानि :- आङ्, मर्यादा-वचने ।आङ् १.१, मर्यादावचने ७.१ (अनु. कर्मप्रवचनीया: ।)
वृत्ति:- आङ्’ इत्येष शब्दो मर्यादावचने कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
मर्यादा या अर्थी आङ् (आ) वापरला असेल तर त्याला कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते. जसे आपाटलिपुत्राद् वृष्टो देव: । पाटलीपुत्रा पर्यंत म्हणजे पाटलीपुत्र सोडून पाऊस पडला.

१.४.९० लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सा सु प्रतिपर्यनव: ।

पदानि:- लक्षणं-इत्थंभूताख्यान-भाग- वीप्सासु, प्रति-परि-अनव:। (अनु. कर्मप्रवचनीया: ।)
वृत्ति:- लक्षणे, इत्थंभूताख्याने, भागे, वीप्सायां च विषयभूतायाम्-प्रति, परि, अनु-इत्येते कर्मप्रवचनीयसंज्ञा भवन्ति ।

प्रति, परि आणि अनु हे दिशा,परिस्थितीचे वर्णन, विभाजन, हिस्सा आणि इकडेतिकडे विखुरणे या अर्थी वापरले असतील तर त्यांना कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते.जसे वृक्षं प्रति/परि/ अनु विद्योतते विद्युत् = वृक्षाकडे वीज चमकत आहे. हरं प्रति हलाहलं = शंकराच्या वाट्याला विष आले. वृक्षं वृक्षं प्रति सिंचति = एका मागून एका प्रत्येक झाडावर तो पाणी शिंपडतो.

१.४.९१ अभिरभागे।

पदानिः- अभिः, अभागे ।अभिः १.१, अभागे ७.१ (अनु. लक्षण इत्थंभूताख्यानभागवीप्सासुप्रति कर्मप्रवचनीयाः ।)
वृत्तिः- लक्षणादिष्वेव भागवर्जितेष्वभिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
अभि हा शब्द वरील सूत्राप्रमाणे वापरला असेल पण विभाजन, हिस्सा या अर्थी नसेल तर त्याला कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते. जसेः– हरिमभि वर्तते.पण यदत्रममाभि ष्यात् तद् दीयताम् = जे माझ्या वाट्याचे असेल ते दे. येथे कर्मप्रवचनीय नाही. येथे अभि उपसर्ग आहे म्हणून स्य मधील स चा ष झाला आहे.

१.४.९२ प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदानयोः।

पदानिः- प्रतिः, प्रतिनिधि प्रतिदानयोः। प्रतिः१.१, प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ७.२ (अनु. कर्मप्रवचनीयाः)
वृत्तिः- मुख्यसदृशः = प्रतिनिधिः । दत्तस्य प्रतिनिर्यातनम् = प्रतिदानम् । प्रतिनिधिविषये प्रतिदानविषये च प्रतिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
प्रति हा शब्द प्रतिनिधी, किंवा च्या बदली अशा अर्थाने वापरला असेल तर कर्मप्रवचनीय संज्ञक समजावा जसे अभिमन्युरर्जुनतः प्रति = अभिमन्यु अर्जुनाचा प्रतिनिधी आहे. माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति = डाळी च्या बदली तो तीळ घेतो.

१.४.९३ अधिपरी अनर्थकौ।

पदानिः- अधि-परी,अनर्थकौ। ।अधिपरी १.२, अनर्थकौ १.२ (अनु. कर्मप्रवचनीयाः)
वृत्तिः अधिपरी शब्दौ अनर्थकौ अनर्थान्तरवाचिनौ कर्मप्रवचनीयसंज्ञौ भवतः ।
अनर्थक म्हणजे दुसरा कुठल्या अर्थाला सांगणार नसतील तर केवळ उद्‌गारवाचक म्हणून वापरले असता अधि व परी हे शब्द कर्मपवचनीय संज्ञक समजावेत जसे -कुतोऽध्यागच्छति / पर्यागच्छति =हा कुठून आला आहे.

१.४.९४ सुः पूजायाम्।

पदानिः- सुः पूजायाम्। सुः १.१, पूजायाम् ७.१ (अनु. कर्मप्रवचनीयाः. ।)
वृत्तिः- सुशब्दः पूजायामर्थे कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
चांगले, आदर, पूजा या अर्थी सु शब्द वापरला असता त्याला कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते.जसे सुस्तुतं भवता = महाराज आपण चांगली स्तुति, पूजा केलीत.

१.४.९५ अतिरतिक्रमणे च।

पदानिः- अतिः, अति क्रमणे च।अतिः १.१ अतिक्रमणे ७.१ च अव्यय (अनु. कर्मप्रवचनीयाः पूजायाम् ।)
वृत्तिः- अतिशब्दः अतिक्रमणे चकारात्पूजायां च कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
वाजवीपेक्षा जास्त किंवा अति या अर्थी अति शब्दाचा वापर केला असता त्याला कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते.जसे अतिस्तुतं भवता= महाराज आपण फारच चांगली स्तुति केली.

१.४.९६ अपिः पदार्थ संभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु।

पदानिः-अपिः,पदार्थ-संभावन- अन्ववसर्ग- गर्हा-समुच्चयेषु ।अपिः १.१, पदार्थ...समुच्चयेषु ७.३ (अनु. कर्मप्रवचनीयाः. ।)
वृत्तिः- पदार्थे,सम्भावने,अन्ववसर्गे,गर्हायाम्,समुच्चये च वर्तमानः अपिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति।

एखादा शब्द वाक्यात आहे असे समजणे (अध्याहृत), शक्यता वर्तवणे,मनाला येईल तसे वागण्याची अनुमती देणे, धिक्कार करणे किंवा संच,समुदाय या अर्थी अपि शब्द वापरला असेल तर त्याला कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते. जसे मधुनोऽपि स्यात् = मधाचा एक थेंब असण्याची शक्यता आहे. येथे थेंब हा शब्द गृहीत धरला आहे. अपि सिंचेतमूलकसहस्त्रं क्षणेनैकेन = एका क्षणात हजारो झाडांवर पाणी शिंपडणे शक्य आहे. अपि सिंच = तुला मनाला आले तर पाणी शिंपड अपि स्तुहि अपि सिंच= स्तुति कर आणि पाणी पण शिंपड .धिग् जाल्मं देवदत्तमपि सिंचेत पलाण्डुम् = लबाड देवदत्त कांदे ओले करतो धिक्कार असो.

१.४.९७ अधिरीश्वरे ।

पदानिः- अधिः ईश्वरे ।अधिः १.१ ईश्वरे ७.१ (अनु. कर्मप्रवचनीयाः. ।)
वृत्तिः- ईश्वरः= स्वामी, स च स्वमपेक्षते । तदयं स्वस्वामिसम्बन्धे अधिः कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
अधि शब्द स्वामी या अर्थी वापरला असता त्याला कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते. जसे - अधि भुवि रामः -राम भूमीवर राज्य करतो. अधि रामे भूः - भूमीचे रामावर स्वामित्व आहे.

१.४.९८ विभाषा कृञि ।

पदानिः- विभाषा, कृञि । विभाषा १.१,कृञि ७.१ (अनु. कर्मप्रवचनीयाःअधिः ।)
वृत्तिः- अधिः करोतौ विभाषा कर्मप्रवचनीयसंज्ञो भवति ।
अधि या शब्दानंतर कृ धातू असेल तर त्याला वैकल्पिकपणे कर्मप्रवचनीय संज्ञा होते. जसे यदत्रमामधिकरिष्यति. येथे अधि गति किंवा कर्मप्रवचनीय समजावा.

१.४.९९ लः परस्मैपदम् ।

पदानिः- लः परस्मैपदम् । लः ६.१, परस्मैपदम् १.१
वृत्तिः- लः इति षष्ठी आदेशापेक्षा।लादेशाः परस्मैपदसंज्ञा भवन्ति। तिप्,तस्,झि । सिप्, थस्, थ । मिप्, वस्, मस् । शतृक्वसू च ।
लकाराचे स्थानी जे आदेश होतात त्यांना परस्मैपद ही संज्ञा होते

१.४.१०० तङानावात्मनेपदम् ।

पदानिः- तङ्-आनौ आत्मनेपदम् । तङानौ १.२, आत्मनेपदम् १.१
वृत्तिः- तङ्' इति प्रत्याहारो नवानां वचनानाम् । 'आन' इति शानच्कानचोर्ग्रहणम् । पूर्वेण परस्मैपदसंज्ञायां प्राप्तायां तङानयोरात्मनेपदसंज्ञा विधीयते । त, आताम्,झ । थास्, आथाम्, ध्वम् । इट्, वहि, महिङ् । आनः खल्वपि–शानच्कानचौ ।
त,आताम्, झ इत्यादि तङ् प्रत्ययांना आत्मनेपदाची संज्ञा होते.तसेच शानच आणि कानच् प्रत्यय आत्मनेपदाचे असतात.

१.४.१०१ तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथम मध्यमोत्तमाः ।

पदानिः- तिङः,त्रीणि, प्रथम,मध्यम,उत्तमाः । तिङः ६.१, त्रीणि १.३ त्रीणि १.३, प्रथममध्यमोत्तमाः १.३
वृत्तिः- तिङोऽष्टादश प्रत्ययाः-नव परस्मैपदसंज्ञकाः, नवात्मनेपदसंज्ञकाः । तत्र परस्मैपदेषु त्रयस्त्रिकाः यथाक्रमं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । आत्मनेपदेष्वपि त्रयस्त्रिकाःप्रथममध्यमोत्तमसंज्ञा भवन्ति । तिप्, तस्, झि–इति प्रथमः । सिप्, थस्, थ–इति मध्यमः । मिप्, वस्, मस्–इत्युत्तमः । आत्मनेपदेषु-त, आताम्, झ-इति प्रथमः । थास्, आथाम्, ध्वम्- इति मध्यमः । इट्, वहि, महिङ्–इत्युत्तमः ।
परस्मैपदाच्या आणि आत्मनेपदाच्या प्रत्ययाचे तीन तीन चे गटांना तृतीय,द्वितीय, आणि उत्तम किंवा प्रथम पुरुष संज्ञा होते.

१.४.१०२ तान्येकवचन द्विवचन बहुवचनान्येकशः ।

पदानिः- तानि, एकवचन-द्विवचन, बहुवचनानि एकशः। तानि १.३,एकवचन द्विवचन बहुवचनानि १.३ एकशः अव्यय
वृत्तिः- तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति। एकशः = एकैकं पदम् । 'तिप्' इत्येकवचनम् । 'तस्' इति द्विवचनम् । 'झि' इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र । एकवचनद्विवचनबहुवचनप्रदेशाः-"बहुषु बहुवचन"(१.४.२१/१८७)इत्येवमादयः ।

वरील सर्व तिङ् प्रत्यय एकवचन, द्विवचन आणि बहुवचन अशा संज्ञानी विभागले आहेत.

१.४.१०३ सुपः ।

पदानिः- सुपः। सुपः ६.१ (अनु. एकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः त्रीणि,त्रीणि, ।)
वृत्तिः- तिङां त्रिकेष्वेकवचनादिसंज्ञा विहिताः, संप्रति सुपां त्रिकेषु विधीयन्ते । सुपश्च त्रीणित्रीणि पदानि एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि भवन्ति । 'सु' इत्येकवचनम् । 'औ' इति द्विवचनम् । 'जस्'इति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ।
सुप् प्रत्ययांच्या (४.१.२) प्रत्येक तीन तीन च्या समुहाला एकवचन,द्विवचन व बहुवचन संज्ञा होतात

१.४.१०४ विभक्तिश्च ।

पदानिः- विभक्तिः च । विभक्तिः १.१, च अव्यय (अनु. त्रीणि ,त्रीणि, सुपः तिङः ।)
वृत्तिः- त्रीणि त्रीणि' इत्यनुवर्तते । त्रीणि त्रीणि विभक्तिसंज्ञाश्च भवन्ति, सुपस्तिङश्च । विभक्तिप्रदेशाः–"अष्टन आ विभक्तौ"(७.२.८४/३७१) इत्येवमादयः ।
सुप् आणि तिङ् प्रत्यय यांना विभक्ति प्रत्यय संज्ञा होते.

१.४.११० विरामोऽवसानम् ।

पदानिः विरामः अवसानम् । विरामः१.१, अवसानम् १.१
वृत्तिः विरतिः = विरामः, विरम्यतेऽनेनेति वा विरामः । सोऽवसानसंज्ञो भवति ।
उच्चार करताना थांबणे किंवा पुढे वर्ण न येणे याला विराम संज्ञा होते.

२.३.४८ साऽऽमन्त्रितम् ।

पदानिः- स आमन्त्रितम् । सा १.१ आमन्त्रितम् १.१ (अनु. संबोधने प्रथमा)
वृत्तिः- सम्बोधने या प्रथमा तदन्तं शब्दरूपमामन्त्रितसंज्ञं भवति। तथा चैवोदाहृतम्।आमन्त्रितप्रदेशाः-'आमन्त्रितं पर्वमविद्यमानवत्'(८.१.७२/४१२)
दुसऱ्याचे लक्ष आपल्याकडे ओढून घेणे याला संबोधन म्हणतात व त्यावेळी प्रथमा विभक्ती वापरतात जसे हे राम

२.३.४९ एकवचनं संबुद्धिः ।

पदानिः- एकवचनं संबुद्धिः। एकवचनं १.१, संबुद्धिः १.१ (अनु. आमन्त्रितम् , प्रथमा)
वृत्तिः- आमन्त्रितप्रथमाया यदेकवचनं तत्सम्बुद्धिसंज्ञं भवति।एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः'(६.१.६९/१९३) इत्येवमादयः।
संबोधन या अर्थी वापरलेल्या प्रथमेतल्या एकवचनाला संबुद्धि संज्ञा होते.

३.१.९२ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।

पदानिः- तत्र उपपदं सप्तमीस्थम् । तत्र अव्यय, उपपदम् १.१, सप्तमीस्थम् १.१ (अनु. धातोः)
वृत्तिः- तत्रैतस्मिन् धात्वधिकारे तृतीये यत्सप्तम्या निर्दिष्टं तदुपपदसंज्ञं भवति।
धातोः या सूत्राच्या अधिकारात येणाऱ्या सूत्रांमध्ये धातूला प्रत्यय सांगणाऱ्या सूत्रातील सप्तमीत असलेल्या दाखविलेल्या ज्या शब्दाचा उल्लेख (कारकाचा उल्लेख) केला असेल त्या धातूच्या जवळ असणाऱ्या शब्दाला उपपद संज्ञा होते. जसे कुम्भम् करोती - कुम्भकारः येथे संबधीत सूत्रात (३.२.१) कर्माचा उल्लेख सूत्रातील सप्तमी विभक्तितील कर्मणी शब्दाने केला आहे कुम्भ हे कर्म आहे ते कुम्भं या द्वितीयेतील शब्दाने दर्शविले आहे व कृ धातूच्या (करोति) जवळ आहे म्हणून कुम्भ हे उपपद होते. सूत्रातील स्थ या शब्दाने सूत्रात प्रत्यक्ष सप्तमी या शब्दाचा उल्लेख असला,नसला किंवा दुसरा सप्तमी शेवट असलेला शब्द असला तरी हे सूत्र लागु पडते.

३.१.९३ कृदतिङ् ।

पदानिः- कृद् अ-तिङ् ।कृत् १.१, अतिङ् १.१ (अनु. तत्र धातोः प्रत्ययः)
वृत्तिः- अस्मिन्धात्वधिकारे तिङ्वर्जितः प्रत्ययः कृत्संज्ञको भवति।
धातोः या अधिकार सूत्राचे अधिकारात येणाऱ्या सूत्रांमध्ये तिङ् नसलेल्या प्रत्ययांना (काळ वाचक प्रत्यय)कृत् ही संज्ञा आहे. कृत् प्रत्यय लागलेल्या शब्दांना प्रातिपदिक ही संज्ञा होते.

३. तौ सत् ।

पदानिः तौ सत् । तौ १.२, सत् १.१
वृत्तिः- तौ शतृशानचौ सत्संज्ञौ भवतः।
शतृ (अत्) आणि शानच् (आन) यांना सत् संज्ञा आहे.

३.४.११३ तिङ्शित् सार्वधातूकम् ।

पदानिः तिङ् शित् सार्वधातूकम् । तिङ्शित् १.१, सार्वधातूकम् १.१
वृत्तिः तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञा भवन्ति ।
सूत्र ३.४.७८ मध्ये सांगितलेले सर्व तिङ प्रत्यय आणि श अनुबंध असलेले प्रत्यय यांना सार्वधातूक संज्ञा होते जसे -सुनोति, भवति

३.४.११४ आर्धधातूकं शेषः । ३.२.१२८

पदानिः- आर्धधातूकम् शेषः ।आर्धधातूकं १.१, शेषः १.१
वृत्तिः- तिङः शितश्च वर्जयित्वाऽन्यः प्रत्ययः शेषो धातुसंशब्दनेन विहित आर्धधातुकसंज्ञो भवति ।
तिङ् आणि शित् यांशिवाय धातोः या अधिकारातील जो प्रत्यय त्याला आर्धधातूक संज्ञा होते जसे कर्ता

३.४.११५ लिट् च ।

पदानिः- लिट् च । लिट् १.१, च अव्यय (अनु. आर्धधातूकम्)
वृत्तिः- लिडादेशस्तिङार्धाधातुकसंज्ञो भवति ।
लिटाचे (परोक्षभूतकाळाचे)स्थानी आदेश झालेले जे तिङ् प्रत्यय त्यांना आर्धधातूक संज्ञाच होते .

३.४.११६ लिङाशिषि ।

पदानिः- लिङ् आशिषि । लिङ् १.१, आशिषि ७.१. (अनु. आर्धधातूकम्)
वृत्तिः- आशिषि विषये यो लिङ् स आर्धधातुकसंज्ञो भवति । सार्वधातुकसंज्ञाया अपवादः ।
आशीर्लिङाचे स्थानी आदेश झालेले जे तिङ् प्रत्यय त्यांना आर्धधातूक संज्ञाच होते सार्वधातूक होत नाही.

३.४.११७ छन्दस्युभयथा ।

पदानिः- छंदसि ऊभयथा । छंदसि ७.१, उभयथा अव्यय
वृत्तिः- छन्दसि विषये उभयथा भवति - सार्वधातुकमार्धधातुकं च ।
वैदिक भाषेत दोन्ही संज्ञा काटेकोर पणे पाळल्या जात नाहीत आणि विभक्ति प्रत्यय देखील त्यानुसार लागत नाहीत. जसे उपस्थेयाम येथे सार्वधातुक संज्ञेमुळे सकाराचा लोप (सुत्र ७.२.७८)आणि आर्धधातुक संज्ञेमुळे स्था धातूला एत्व झाले आहे.(सुत्र ६.४.७७)

४.१.१६२ अपत्यम् पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।

पदानि:- अपत्यम् पौत्र प्रभृति गोत्रम्। अपत्यम् १.१, पौत्रप्रभृति १.१, गोत्रम् १.१
वृत्ति:- पौत्रप्रभृति यदपत्यं तद् गोत्रसंज्ञं भवति ।
पुत्राचा मुलगा तो पौत्र होय. पौत्र प्रपौत्र वगैरे अपत्यांना गोत्र अशी संज्ञा आहे. फक्त साक्षात अपत्याला ही शास्त्रीय गोत्र संज्ञा नाही. त्यामुळे गोत्र या अर्थी सांगितलेले प्रत्यय (४.१.९८) साक्षात अपत्य या अर्थी होत नाहीत अपत्य या अर्थी सांगितलेले प्रत्यय मात्र संज्ञा असो अथवा नसो त्या अपत्य या अर्थी होतात.

४.१.१६३ जीवति तु वंश्ये युवा।

पदानि:- जीवति तु वश्ये युवा।जीवति ७.१, तु अव्यय, वंश्ये ७.१ (अनु. अपत्यं पौत्रभूति)
वृत्ति:- अभिजनप्रबन्धः = वंशः । तत्र भवो वंश्यः पित्रादिः, तस्मिन् जीवति सति पौत्रप्रभृत्यपत्यं युवसंज्ञं भवति ।
वंशातील वडील, आजोबा, पणजोबा हे जिवंत असतील तर नातवाच्या पुढील पिढीतील अपत्यांना युव अशी संज्ञा होते . जसे गर्ग: मूळ पुरुष.गार्ग्य: पौत्र, गार्ग्यायण: प्रपौत्र अपत्यम् -{गार्गि: -पुत्र- गार्ग्य: गोत्र; गार्ग्यायण: -युवन जर गर्ग किंवा गार्गि जिवंत असेल.}

४.१.१६४ भ्रातरि च ज्यायसि।

पदानि:- भ्रातरि च ज्यायसि। भ्रातरि ७.१, च अव्यय, ज्यायसि ७१ (अनु. जिवती युवा अपत्यं पोत्रप्रभृति)
वृत्ति:- भ्रातरि ज्यायसि जीवति कनीयान् भ्राता युवसंज्ञो भवति पौत्रप्रभृतेरपत्यम् ।
पौत्र वगैरेचे जे प्रपौत्र वगैरे अपत्य त्याला गोत्रसंज्ञा न होता युव संज्ञा होते मात्र त्या अपत्याचा थोरला भाऊ जिवंत असला पाहिजे. जसे गर्ग:-गार्गि: -गार्ग्य: हे तिघे जिवंत नसतील आणि गार्ग्य: ला दोन मुले असतील तर लहान भाऊ युवन होतो.

४.१.१६५ वान्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति।

पदानि:- वा अन्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति। वा अव्यय, अन्यस्मिन् ७.१, सपिण्डे ७.१, स्थविरतरे ७.१ (अनु.जिवति युवा:अपत्यं पौत्रप्रभृति)
वृत्ति:- भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञं वा भवति ।
सातव्या पिढीपर्यंत सपिंड समजले जाते. मूळ पुरुषाच्या मुलाचे जे नातु व नंतरची पिढी त्यांना गोत्र संज्ञा न होता युवसंज्ञा विकल्पाने होते पण त्या अपत्यांचा पिता वगैरे सपिण्ड, थोरला भाऊ जिवंत नसून दुसरा मानाने व वयाने मोठा असा चुलता वगैरे कोणी तरी सपिण्ड मनुष्य जिवंत असला पाहिजे. आणि ज्या अपत्याला युव संज्ञा करावयाची ते अपत्य पण जिवंत असले पाहिजे. जसे गर्ग, गार्गि: मृत असतील आणि गार्ग्य: जिवंत असेल तर गार्ग्यायण: याला युव संज्ञा होते.

४.१.१६६ वृद्धस्य च पूजायाम्।

पदानि:- वृद्धस्य च पूजायाम्। वृद्धस्य ६.१, च अव्यय, पूजायाम् १.१ (अनु. वा युवा तस्यापत्यं तद्धिता: ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्यय:परश्च)
वृत्ति:- अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमिति शास्त्रान्तरे परिभाषणाद् गोत्रं वृद्धमित्युच्यते । वृद्धस्य युवसंज्ञा वा भवति पूजायां गम्यमानायाम् । संज्ञासामर्थ्याद् गोत्रं युवप्रत्ययेन पुनरुच्यते । वृद्धस्य' इति षष्ठीनिर्देशः, विचित्रा सूत्रस्य कृतिरिति ।
आदर दाखवण्याकरिता गोत्रापत्याला युव संज्ञा होते. महाभाष्याचे मते हे मूळ सूत्र नाही. वृद्ध= गोत्र (बसूं प्रमाणे)

४.१.१६७ युनश्च कुत्सायाम्।

पदानि:- यून: च कुत्सायाम्। यूनस्य ६.१,च अव्यय कुत्सायाम् १.१ (अनु. वा युवा तस्यापत्यं तद्धिता: ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्यय:परश्च)
वृत्ति:- कुत्सायां गम्यमानायां यूनो वा युवसंज्ञा भवति ।

निंदा किंवा दोष दाखवण्याकरिता गोत्रापत्याला युवन संज्ञा होते.महाभाष्या प्रमाणे हे हे मूळ सूत्र नाही आणि सूत्र ४.१.१६२ वरील वार्तिक (वा.३) आहे व त्याप्रमाणे फक्त प्रशंसा दाखविण्याकरिता युवन प्रत्यय वापरला जातो असे आहे.

४.१.१७४ ते तद्राजाः ।

पदानिः- ते तत् राजाः । ते १.३, तद्राजाः १.३ (अनु. जनपदशब्दात् क्षत्रियात तस्यापत्यं तद्धिताः
ङ्याप्प्रातिपदिकात् प्रत्ययःपरश्च)

वृत्तिः- जनपदशब्दात् क्षत्त्रियादञ्'(४.१.१६८/११८६) इत्येवमादयः प्रत्ययाः सर्वनाम्ना प्रत्यवमृश्यन्ते, न तु पूर्वे; गोत्रयुवसंज्ञाकाण्डेन व्यवहितत्वात् । तेऽञादयस्तद्राजसंज्ञा भवन्ति ।

अञ् प्रत्ययापासून (४.१.१६८)ते इञ् प्रत्ययापर्यंत (४.१.१७३) या प्रत्ययांना तद्राज संज्ञा होते. अशी संज्ञा असल्यामुळे खूप असा अर्थ होत असेल (बहुवचनात)तर लुक् होतो.

५.३.११९ ञ्यादयस्तद्राजाः ।

पदानिः- ञ्यादयः तद्राजाः । पदानिः- ञ्यादयः १.३, तद्राजाः

वृत्तिः- पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात्'(५-३-११२/२०६६) इत्यतः प्रभृति ये प्रत्ययाः ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति।

ञ्य प्रत्ययाला ५.३.११२ येथे सुरु करुन ५.३.११८ या सात सूत्रांनी सागितलेले जे प्रत्यय त्यांना तद्राज अशी संज्ञा आहे. त्या प्रत्ययांचा बहुवचनात सूत्र २.४.६२ प्रमाणे लुक् होतो.

६.१.४ पूर्वोभ्यासः ।

पदानिः- पूर्वः, अभ्यासः। पूर्वः १.१, अभ्यासः १.१ (अनु. द्वे

वृत्तिः- द्वे' इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थादिह षष्ठ्यन्तं जायते। तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन्प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्यः पूर्वोऽवयवः सोऽभ्याससंज्ञो भवति।

६.१.२ व ३ सूत्रातील प्रथमेतील द्वे हा येथे षष्ठीतील समजावा. या दोन सूत्रांनी सांगितल्या प्रमाणे द्वित्व केल्यानंतर दोन्ही अक्षरापैकी प्रथम अक्षराला अभ्यास संज्ञा होते.

६.१.५ उभे अभ्यस्तम् ।

पदानिः- उभे अभ्यस्तम् । उभे १.२, अभ्यस्तम् १.१ (अनु. द्वे)

वृत्तिः- द्वे' इति वर्त्तमाने उभे' ग्रहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम्। ये द्वे विहिते ते उभे अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः।

सूत्र २ आणि ३ प्रमाणे द्वित्व झाल्यानंतर दोन्ही अक्षरांना एकत्रपणे अभ्यस्त संज्ञा होते. हे सूत्र स्वरोच्चाराकरिता केले आहे.

६.१.६ जक्षित्यादयः षट् ।

पदानिः- जक्ष इत्यादयः षट् ।जक्ष् - , इत्यादयः १.३, षट् १.३ (अनु. अभ्यस्तम्)

वृत्तिः- अभ्यस्तम्' इति वर्त्तते। जक्ष' इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा भवन्ति।

जक्ष् धातू आणि त्याच्या पुढील सहा धातू जागृ, दरिद्रा, शास्, चकास्, दीधी आणि वेवी या सहा धातूंना अभ्यस्त ही संज्ञा आहे.

८.१.२ तस्य परमाम्रेडितम् ।

पदानिः- तस्य परम आम्रेडितम् ।तस्य६.१,परम्१.१ आम्रेडितम्१.१(अनु.)

वृत्तिः- तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाम्रेडितसज्ञं भवति ।

सूत्र ८.१.२ या अधिकार सूत्राने द्वित्व होते असे सांगितले आहे. अशा द्वित्व झालेल्या दुसऱ्या शब्दाला आम्रेडितम् अशी संज्ञा होते जसे चौर चौर येथे दुसरा चौर शब्द आम्रडित आहे.

परिभाषा सूत्रे

१.१.३ इको गुणवृद्धी ।

पदानिः- इकः गुण वृद्धी । इकः ६.१, गुणवृध्दी १.२ (अनु. वृद्धिः, गुणः)

वृत्तिः- वृद्धिगुणौ स्वसंज्ञया शिष्यमाणाविक एव स्थाने वेदितव्यौ ।

दुसरे कुठलेही सूत्र लागू पडत नसेल तर इक् प्रत्याहाराने दाखविलेल्या स्वराचा (इ,उ,ऋ,लृ) गुण किंवा वृद्धी होते. इक् हा शब्द सूत्रात प्रत्यक्ष नसला तरी चालेल पण गुण किंवा वृद्धी हे शब्द मात्र आवश्यक आहेत. इक् प्रत्याहारात असलेल्या स्वरांचाच फक्त गुण होतो व तो धातूच्या मूळ रूपातील सर्व इक् स्वरांना लागू होतो. जसे नी+अति=ने+अति= नयति, उख् चे ओखति = तो जातो.या सूत्रात वृद्धी शब्द घातला आहे कारण १.१.५ सूत्रात त्यामध्ये वृद्धिचाही निषेध सांगावयाचा आहे. (महाभाष्य पान १२१ वा.७)

१.१.४ न धातूलोप आर्द्धधातूके । (निषेधसूत्र पण होते.)

पदानिः- न, धातू-लोपे, आर्द्धधातूके । न अव्यय, धातूलोपे ७.१., आर्द्धधातूके ७.१. (अनु. इको गुणवृद्धी)

वृत्तिः- धात्वेकदेशो धातुः, तस्य लोपो यस्मिन्नार्द्धधातुके तदार्धधातुकं धातुलोपं तत्र ये गुण वृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः ।

वर संज्ञा विभागात आर्धधातूक व सार्वधातूकप्रत्ययांची व्याख्या दिली आहे त्यानुसार श अनुबंध असलेले प्रत्यय आणि तिङ् प्रत्यय हे सोडून बाकी सर्व प्रत्ययांना आर्धधातुक प्रत्यय म्हणतात.असे आर्धधातुक प्रत्यय धातूला लागताना सूत्र १.१.३ आणि सूत्र ८.३.८४ या सूत्रांनी सांगितलेली गुण आणि वृद्धि होते. या सूत्राने ज्या आर्धधातुक प्रत्ययामुळे धातूतील काही भागाचा लोप होतो तेथे गुण किंवा वृद्धि होत नाही. जसे- लोलूय +अच् =लोलू +अच् =लोलुव, येथे २.४.७४ या सूत्राने अच् प्रत्ययामुळे य चा लोप झाला आहे आणि य चा लोप झाला असल्यामुळे अच् हा आर्धाधातुक प्रत्यय असून देखील ऊ ला गुण झाला नाही. सूत्रात धातू हा शब्द घातल्यामुळे हा अपवाद धातूला लागणाऱ्या अनुबंधाचा किंवा प्रत्ययाचा लोप झाला तर लागू पडत नाही जसे लूञ +इता =लो +इता = लविता येथे ञ् या अनुबंधाचा लोप झाला तरी गुण झाला आहे आणि हे सूत्र लागू होत नाही. (महाभाष्य पान १३०)

१.१.क्क्ङ्ति च ।

पदानिः- गित्-कित्-ङित्-च । क्क्ङ्ति ७.१., च अव्यय (अनु. गुणवृद्धी, न)

वृत्तिः- निमित्तसप्तम्येषा क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः । मृजेरजादौ संक्रमेविभाषा वृद्धिरिष्यते । (म.भा.१.४८)

एरवी गुण किंवा वृद्धि जेथे झाली असती तेथे क्,ग् आणि ङ् हे अनुबंध असलेले प्रत्यय धातूला लावताना गुण आणि वृद्धि होत नाही. जसे ७.३.८४ सार्वधातुकार्धधातुकयोः या सूत्राने अंगाच्या शेवटी असलेल्या इकाला सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय पुढे असताना गुण झाला असता. क्त आणि क्तवतु हे आर्धधातूक प्रत्यय आहेत या प्रत्ययांचा क् हा अनुबंध इत् आहे आणि प्रत्यक्ष लागणारा प्रत्यय त आणि तवत् आहे त्यामुळे गूण होत नाही. म्हणून चि = गोळा करणे +क्त,क्तवतु = चितः किंवा चितवान् =गोळा केलेले. महाभाष्याप्रमाणे मृज् धातूला स्वराने सुरु होणाऱ्या कित् आणि ङित् प्रत्ययापूर्वी विकल्पाने वृद्धि होते जसें परिमृजन्ति किंवा परिमार्ज्जन्ति

१.१.६ दीधीवेवीटाम् ।

पदानिः- दीधी-वेवी-इटाम् । दीधीवेवीटाम् ६.३. (अनु. गुणवृद्धी, न)

वृत्तिः- दीधीवेव्योरिटश्च ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते न भवतः ।

दीधी=प्रकाशणे,वेवी(वीवी)=जाणे हे दोन धातू आणि आणि इट् हा आगम.या तिघांना गुण आणि वृद्धि होत नाही. ण्वुल् (अक् प्रत्यय) लावताना धातूच्या मूळ रूपात वृद्धि होते आणि ल्युट् (अनद्यन्त भविष्यकाळ) प्रत्यय लावताना गुण होतो पण वेवी आणि दीधी या धातूंना हे प्रत्यय लावताना गुण किंवा वृद्धी होत नाही जसे आदीधी +ल्युट् =आदीधी +अन् = अदीध्वनम् ; आदीधी+ण्वुल् =आदीधी+अक् =आदीध्यक् चर् +स्यामि =चर्+इ+स्यामि=चरिष्यामि

१.१.२१ आद्यन्तवदेकस्मिन्।

पदानि:- आदि-अंत वत्, एकस्मिन् ।आद्यन्तवत् अव्यय, एकस्मिन् ७.१
वृत्ति:- आदाविव अन्त इव एकस्मिन्नपि कार्यं भवति ।
आरंभीच्या आणि शेवटच्या वर्णाला सांगितलेले कार्य एकच वर्ण असला तरी त्याला करावे.

१.१.४६ आद्यन्तौ टकितौ। संज्ञा सूत्र/ परिभाषा सूत्र

पदानि: आदि-अन्तौ, ट्-क्-इतौ। आद्यन्तौ १.२, टकितौ १.२
वृत्ति:- आदिष्टिद्भवति, अन्तः किद्भवति षष्ठीनिर्दिष्टस्य ।
हे सूत्र आगम म्हणजे बदली येणारा वर्ण कुठे लागतो हे सांगते. आगमाचे दर्शक अक्षर ट् असेल तर तो आगम षष्टी विभक्तित असलेल्या शब्दाचे पूर्वी लावावा जर आगमाचे दर्शक अक्षर क् असेल तर आगम षष्टी विभक्तितील शब्दाचे शेवटी येतो. जसे भू + इट् + स्यति = भविष्यति.; भी +षुक् +णिच् + त =भीषयते.(षष्ठी विभक्ति हे शब्द बसू पान ३५)

१.१.४७ मिदचोऽन्त्यात्परः।

पदानि: मिद्, अचः, अन्त्यात्, परः। मित् १.१, अचः ६.१., अन्त्यात् ५.१
वृत्ति:- अचः' इति निर्धारणे षष्ठी । जातौ चेदमेकवचनम् । अचां संनिविष्टानामन्त्यादचः परो मिद्भवति ।
म् इत् असलेले म्हणजे मित् आगम हे ज्या शब्दाला लागू असतात त्या शब्दाच्या शेवटच्या स्वराच्या जागी ठेवावे. या सूत्रात अचः हे षष्ठी विभक्तित आहे ही विभक्ति कोणत्या स्वराचे नंतर आगम ठेवायचा हे सांगते. या सूत्रात अच् चा संबंध अन्त्यन्त बरोबर आहे म्हणून शेवटच्या स्वराच्या नंतर ठेवावा व तो शब्दाचे शेवटचे अक्षर होते. जसे पयस् + नुम् + इ = पयान्सि,मुञ्चति,भिनत्ति.

१.१ ४८ एच इग्घ्रस्वादेशे।.

पदानि: एचः इक् ऱ्हस्व आदेशे। एचः ६.१, इक् १.१, ऱ्हस्वादेशे ७.१
वृत्ति: एचो ह्रस्वादेशे कर्त्तव्य इगेव ह्रस्वो भवति, नान्यः ।
एखाद्या सूत्राने जर एच् प्रत्याहारातील दीर्घ स्वरांचे म्हणजे ए,ऐ,व ओ,औ यांचे जागी ऱ्हस्व स्वर ठेवावा असे असेल तर त्यावेळी इक् प्रत्याहारातील इ ए,ऐ करिता व,उ ओ,औ करिता ठेवावे. वास्तविकपणे एच् प्रत्याहारातील स्वरांना ऱ्हस्व स्वर नाहीत पण या सूत्राने त्याचे जागी कोणते ऱ्हस्व स्वर ठेवावेत ते सांगितले आहे. जसे- अति +रै = अतिरि = उधळा

१.१.४९ षष्ठी स्थानेयोगा।.

पदानि: षष्ठी, स्थाने- योगा। षष्ठी १.१, स्थानेयोगा १.१
वृत्ति: परिभाषेयं योगनियमार्था । इह शास्त्रे या षष्ठी अनियतयोगा श्रूयते सा स्थानेयोगैव भवति, नान्ययोगा ।
षष्ठी विभक्तिचा इतर काही खास अर्थ होत नसेल तर सूत्राचा अर्थ करताना सूत्रातील जे पद षष्ठी विभक्तित असते त्याने दाखविलेल्या पदाचे ऐवजी असा अर्थ करावा जसे १.१.३: इको गुणवृद्धी येथे इक् षष्ठी विभक्तित आहे. आणि या सूत्राप्रमाणे इक् म्हणजे इ,उ,ऋ,लृ च्या बदली वृध्दि आणि गुण करावा असा अर्थ करावा. यापुढील १.१.५९ पर्यतची सर्व सूत्रे स्थानी संबंधी आहेत.

१.१.५० स्थानेऽन्तरतमः।

पदानि: स्थाने-अन्तरतमः। स्थाने ७.१,अन्तरतमः १.१. (अनु. स्थाने)
वृत्ति: स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति सदृशतमः ।
एखाद्या सूत्राने एखाद्या अक्षराचे जागी दुसऱ्या येणाऱ्या अक्षराचे अनेक पर्याय असतील तर ज्याचे उच्चारण स्थान सारखे असेल किंवा मिळते जुळते असेल ते अक्षर निवडावे. जसे इ चा गुण ए होतो कारण दोन्हीचे उच्चारण स्थान एकच आहे.

१.१.५१ उरण्रपरः।

पदानिः उः, अण्, र-परः। उः ६.१, अण् १.१., रपरः १.१. (अनु. स्थाने)
वृत्तिः- उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो वेदितव्यः ।
उः हे ऋ चे षष्ठी एकवचन आहे. म्हणून उः म्हणजे ऋ च्या जागी अण् प्रत्याहारातील स्वर येत असेल तर त्या जागी अण् प्रत्याहारातील स्वराला र् जोडून येतो. जसे अ येणार असेल तर अर् येतो. जसे कृ +ता = कर्ता; कृ + अति = क+इर् +अति =किरति.महाभाष्यात लृ चे जागी अण् आदेश असताना अल् जोडावा असे दिले आहे सूत्रात नाही.

१.१.५२ अलोऽन्त्यस्य।

पदानिः अलः, अन्त्यस्य। अलः ६.१, अन्त्यस्य ६.१ (अनु. षष्ठी)
वृत्तिः- षष्ठीनिर्दिष्टस्य य उच्यते आदेशः सोऽन्त्यस्यालः स्थाने वेदितव्यः ।
सूत्रातील षष्ठी विभक्तितील पदाने ज्या शब्दाला आदेश सांगितला असेल तो आदेश त्या शब्दाच्या शेवटच्या अक्षराचे जागी तो आदेश येतो संपूर्ण पदाला नाही. जसे- द्यौः, पंचगोणिः .

१.१.५३ ङिच्च।

पदानिः ङ्-इत्-च। ङित् १.१., च अव्यय (अनु. अलोऽन्त्यस्य, षष्ठी)
वृत्तिः- ङिच्च य आदेशः सोऽनेकालपि अलोऽन्त्यस्य भवति ।
ङित् आदेश (बदली शब्द) (आदेशात एका पेक्षा जास्त वर्ण असले तरी हे फक्त बसूं मध्ये आहे) फक्त सूत्रातील षष्ठी विभक्तितील शब्दाने दर्शविलेल्या शब्दाच्या शेवटच्या अक्षराचे जागी होतो. जसे चेता, नेता, मातापितरौ.

१.१.५४ आदेः परस्य।

पदानिः आदेः परस्य आदेः ६.१, परस्य ६.१. (अनु. अलः षष्ठी)
वृत्तिः- परस्य कार्यं शिष्यमाणमादेरलः प्रत्येतव्यम् ।
एखाद्या सूत्रात एका पदाच्या पुढे असल्यामुळे दुसऱ्या पदाला उद्देशून बदली अक्षर येते असे सांगितले असेल तर ते बदली अक्षर दुसऱ्या पदाच्या प्रथम वर्णाला लागू होते. जसे एखाद्या सूत्राने जर अन्तर या शब्दाचे पुढे अप् आला असेल आणि ई हे बदली अक्षर सांगितले असेल तर ते फक्त अप् मधील अ ला लागू होते. या सूत्राने फक्त अप् मधला अ जाऊन ई येतो.जसे द्वि +अप् = द्वीपं (सूत्र ५.४.७४ ने शेवटी अ आला आहे). सूत्र १.१.६७ प्रमाणे हे कार्य कुठे करावे हे पंचमी विभक्ति हे दाखविते.

१.१.५५ अनेकाल्शित्सर्वस्य।

पदानिःअनेक-अल्, शित्, सर्वस्य।अनेकाल् शित् १.१., सर्वस्य ६.१. (अनु. षष्ठी)
वृत्तिः- अनेकाल् य आदेशः शिच्च स सर्वस्य षष्ठीनिर्द्दिष्टस्य स्थाने भवति ।
बदली येणारा आदेश एका पेक्षा जास्त वर्णांचा असेल किंवा त्याला 'श' हा दर्शक (अनुबंध) असेल तर आदेश ज्या पदाला लागू होत असेल ते पूर्ण पदच बदलले जाते. आदेश एकाक्षरी जरी असला तरी त्याला श अनुबंध असेल तर पूर्ण पद बदलतो.आदेशातील अक्षरे मोजताना इत् प्रत्यय आणि लागलेले प्रत्यय वगळावे. जसे ब्रू -वच्- वक्ता होते.

१.१.५६ स्थानिवदादशोऽनल्विधौ। परिभाषा/ अतिदेश सूत्र

पदानिःस्थानि-वत्,आदेशः अनल् विधौ। स्थानिवत् अव्यय, आदेशः १.१, अनल् विधौ ७.१.
वृत्तिः- स्थान्यादेशयोः पृथक्त्वात् स्थान्याश्रयं कार्यमादेशे न प्राप्नोतीत्ययमतिदेश आरभ्यते । स्थानिना तुल्यं वर्त्तत इति स्थानिवत् । स्थानिवदादेशो भवति, स्थान्याश्रयेषु कार्येष्वनलाश्रयेषु, स्थान्यलाश्रयाणि कार्याणि वर्जयित्वा ।
स्थानी म्हणजे बदलला जाणारा शब्द, आदेश म्हणजे बदली येणारा शब्द अल् म्हणजे सर्व अक्षरे आणि विधी म्हणजे क्रिया किंवा कृती. या सूत्राचा अर्थ असा की स्थानी सारखा आदेश समजावा पण स्थानीतील अक्षरांमुळे लागू होणारा नियम

आदेशातील अक्षरांना लागू होत नाही. जसे -संगृह् +त्वा = संगृह् +य= संगृह्य.येथे त्वा चे जागी य येत आहे. आता य आला तरी पूर्वी त्वा होता म्हणून इट् आगम होत नाही. पण गृह् +त्वा = गृह+इ +त्वा = गृहीत्वा. त्वा असल्यामुळे इट् आगम झाला आहे. येथे गुरुवत् गुरु पुत्र या परिभाषेचा वापर होतो पण त्याला स्वरूपविधि या सूत्र१.१.६८ प्रमाणे काही मर्यादा येतात.

१.१.५७ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ ।

पदानिः अचः, परस्मिन्, पूर्वविधौ । अचः ६.१,परस्मिन् ७.१.(निमित्त सप्तमि), पूर्वविधौ ७.१ (अनु. स्थानिवद् आदेशः)
वृत्तिः- पूर्वेणानल्विधौ स्थानिवद्भाव उक्तः, अल्विध्यर्थमिदमारभ्यते । आदेशः स्थानिवदिति वर्तते । अच इति स्थानिनिर्देशः । परस्मिन्निति निमित्तसप्तमी । पूर्वविधाविति विषयसप्तमी । अजादेशः परनिमित्तकः पूर्वविधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भवति ।
स्वराचे आधी असलेल्या वर्णावर एखाद्या सूत्राने काही कार्य करणे आवश्यक असेल आणि एखाद्या नियमाने किंवा सूत्राने स्वराचे जागी जेंव्हा एखादा वर्ण बदली म्हणून येतो त्यावेळी तो आदेश स्थानी सारखाच समजावा म्हणजे बदली आलेला वर्ण हा स्वरच आहे असे समजावे. हे सूत्र जेव्हा आदेश सांगणारे सूत्र लागू होण्यापूर्वी मूळ शब्दातील वर्णाचा लोप झाला असेल तर विशेषतः लागू पडते कारण लोप म्हणजे मोकळी जागा ही स्थानी सारखीच समजली जाते.जसे पटु + णिच् = पट् +उ +णिच् = पट् +०+इ =पटि येथे णिच् (इ) प्रत्यय लावयाचे आधी पटु मधील उ चा लोप झाला आहे पण लोप देखील स्थानी सारखाच समजावा असे आहे म्हणून णिच् लावताना होणारी उपान्त्य स्वराला वृद्धी (पच+ इ =पाचि)) ही क्रिया होत नाही.

१.१.५८ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ।

पदानिः- न, पदान्त-द्विर्वचन-वरे-यलोप-स्वर-सवर्ण-अनुस्वार-दीर्घ-जश्-चर्-विधिषु ।(अनु.अचः, परस्मिन्, स्थानिवद्, आदेशः) न अव्यय, पदान्त...र्विधिषु ७.३
वृत्तिः- पूर्वेणातिप्रसक्तः स्थानिवद्भाव एतेषु विधिषु प्रतिषिध्यते ।
हे सूत्र वरील १.१.५७ सूत्राला अपवाद सांगते. स्वराचे जागी येणारा आदेश खालील प्रसंगी स्वरासारखा नसतो : १.पदान्तविधिः शब्दाच्या शेवटच्या अक्षराबद्दल असा आदेश होत असेल तर.जसे- अस् चे द्विवचन करताना सूत्र ६.४.११ प्रमाणे अ चा लोप होतो आणि स्तः असे द्विवचन होते. आता कौ +स्तः येथे अ चा लोप झाला आहे आणि वरील सूत्राप्रमाणे तो आहे असे समजून संधी नियमाप्रमाणे कौ मधील औ व अ चा आव् होणार पण या सूत्राने त्याला बाधा येते आणि कौस्त असे रूप होते. २ द्विर्वचनविधिः एकच अक्षर दोन वेळा होणारे सूत्र लागू होत असेल तर दधि + अत्र = दध्यत्र ३. वरविधिः वरच् हा कृत् प्रत्यय लागताना ईश् +वरच् =ईश्वर ४. यलोपविधिः य चा लोप होणारे सूत्र लागू होत असेल तर कण्डूय + क्तिच् +ति =कण्डूय+ति +ति = कण्डूय +०+ति = कण्डूतिः ५.स्वरविधिः कोणता स्वर उदात्त,अनुदात्त करावयाचा हे ठरवताना. ६.सवर्णविधि : सवर्णाचे बदली संबंधी सूत्र लागू होत असेल तर जसे शिष् + श्नम् +हि =शिण्डि७. अनुस्वारविधिः अनुस्वारासंबंधी सूत्र लागू होत असेल तर जसे शि+ंन् +०+ष् + अन्ति =शिंषन्ति ८.दीर्घविधिः ऱ्हस्व स्वराचे जागी दीर्घ स्वर येणारे सूत्र लागू होत असेल तर जसे प्रतिदिवन् +आ =प्रतिदिव् +०+न्+आ = प्रतिदीन्वा ९.जश् विधिः जश् प्रत्याहारातील कठोर व्यंजनांचे जागी मृदु व्यंजने येणारे सूत्र लागू होत असेल तर जसे अद् चे वैदिक भाषेत घस् होते त्याला स जोडला तर स+घस् +क्तिन् = सग्धिः १०.चरविधिःचर् प्रत्याहारातील व्यंजनांचे जागी दुसरी व्यंजने बदली करण्याचे सूत्र लागू होत असेल तर.जसे घस् + अतुस् = जक्षतु. ११.जेंव्हा स्वराचे जागी लोप आदेश होत असेल तर तो उच्चाराच्या नियमाकरिता, दोन वेळा तेच अक्षर येण्याकरिता आणि य् चा लोप होण्याकरिता .

१.१.५९ द्विर्वचनेऽचि ।

पदानिः द्विर्वचने, अचि। द्विर्वचने ७.१, अचि ७.१. (अनु. अचः, स्थानिवदादेशः)
वृत्तिः- द्विर्वचननिमित्तेऽचि अजादेशः स्थानिवद्भवति द्विर्वचन एव कर्त्तव्ये ।
स्वराने सुरु होणारा प्रत्यय लागताना जर आधीचा वर्ण दोन वेळा होत असेल म्हणजे द्वित्व होत असेल तर स्वराचे जागी येणारा आदेश हा स्वरच आहे म्हणजे स्वर अक्षरच आहे असे समजावे. मात्र द्वित्व झाल्यानंतर आदेश आपले मूळ रूप धारण करतो. या सूत्राचा उपयोग (१). 'आ' चा लोप करताना जसे पा+अतुस् = प्+ ०+ अतुस् येथे ६.४.६४ या सूत्राप्रमाणै आ चा लोप झाला आहे. आता सूत्र ६.१.८ प्रमाणे द्वित्व होत नाही कारण आ चा लोप झाला आहे. पण या सूत्राने आ चा लोप झाला असला तरी तो तेथे आहे असे समजून द्वित्व होते आणि पा +प् +०+अतुस् = पपतुस् ७.४.५९

सूत्राने पा तील आ चा अ झाला आहे.(२) उपान्त्य वर्णाचा लोप करताना जसे हन् +अतुस् = ह् +०+न्+अतुस्(सूत्र ६.४.९८) =ह+ ह+ अतुस= जघ्नतु: सूत्र ७.४.६२ व ७.३.५५)(३) णिच् प्रत्ययाचा लोप करताना जसे अट् +णिच् +न् =आटिटत् (४) स्वराचे जागी अर्धस्वर येण्याचे वेळी जसे कृ +अतुस् = चक्रतु: (५) ए,ओ,ऐ, औ चे जागी अय्, आय्, आव् येताना जसे नी + णल् =निनाय.

१.१.६२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।

पदानि: प्रत्यय-लोपे, प्रत्यय-लक्षणम् । प्रत्ययलोपे ७.१, प्रत्ययलक्षणम् १.१.
वृत्तिः- प्रत्ययनिमित्तं कार्यमसत्यपि प्रत्यये कथं तु नाम स्यादिति सूत्रमिदमारभ्यते । प्रत्ययलोपे कृते प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययहेतुकं कार्यं भवति ।
एखाद्या पूर्ण प्रत्ययाचा लोप झाला तरी त्या प्रत्ययामुळे होणाऱ्या क्रिया तो प्रत्यय आहे असे समजून कराव्या. प्रत्ययाच्या एखाद्या वर्णाचा नाही तर पूर्ण प्रत्ययाचा लोप झाला पाहिजे. पद म्हणजे विभक्ति प्रत्यय युक्त शब्द. अग्निचित् या ठिकाणी विभक्ति प्रत्यययाचा लोप झाला तर ते पद आहे असे समजूनच पुढील कार्य होते.

१.१.६३ न लुमताङ्गस्य ।

पदानि: न, लुमता, अंगस्य । न अव्य, लुमता ३.१, अंगस्य ६.१ (अनु. प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्)
वृत्तिः- पूर्वेणातिप्रसक्तं प्रत्ययलक्षणमिति विशेषे प्रतिषेध उच्यते । लुमता शब्देन लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य प्रत्ययलक्षणं कार्यं न भवति ।
लुक्,श्लु आणि लुप् या शब्दांमुळे प्रत्ययाचा लोप झाला असेल तर तो प्रत्यय आहे असे समजून अंगाला होणाऱ्या क्रिया होत नाहीत म्हणजे तो प्रत्यय पूर्णपणे नाहीसा होतो हे सूत्र १.१.६२ या सूत्राला अपवाद सांगते. धातूच्या मूळ रूपाला प्रत्यय लागला की त्याला अंग किंवा प्रातिपादिक म्हणतात आणि अंगाला विभक्ति प्रत्यय लागला की त्याला पद म्हणतात. जसे गर्ग +यञ् = गार्ग्य: पण गार्ग्य: चे बहुवचन करताना यञ् चा लुक् होतो त्यामुळे यञ् या प्रत्ययाचा पूर्णत: लोप होतो म्हणून गर्ग मधील अ चा आ होत नाही आणि बहुवचन गर्गाः होते. हा लुक,श्लु, लुप् व लोप मधला फरक आहे.

१.१.६६ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

पदानि: तस्मिन्, इति, निर्दिष्टे, पूर्वस्य । तस्मिन् ७.१, इति अव्यय, निर्दिष्टे ७.१
वृत्तिः- तस्मिन्' इति सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्यैव कार्यं भवति, नोत्तरस्य ।
सूत्रातील सप्तमी विभक्तितील पद त्याने दर्शवलेल्या पदाच्या मध्ये दुसरा कोणताही वर्ण न आलेल्या लगेचच्या आधीच्या वर्णावर कार्य करावे असे सांगते . जसे दधि + उदकम् = दध्युदकम् येथे दधि हा शब्द सप्तमीत आहे

१.१.६७ तस्मादित्युत्तरस्य ।

पदानि: तस्मात्, इति, उत्तरस्य । तस्मात् ५.१, इति अव्यय, उत्तरस्य ६.१. (अनु. निर्दिष्टे)
वृत्तिः- निर्दिष्टग्रहणमनुवर्त्तते । तस्माद्' इति पञ्चम्यर्थनिर्देशः । उत्तरस्यैव कार्यं भवति, न पूर्वस्य ।
वरील सुत्राप्रमाणे सूत्रातील पंचमी विभक्तितील शब्दाने दर्शवलेली क्रिया दर्शवलेल्या शब्दाच्या लगेचच्या शब्दावर करावी मात्र मध्ये दुसरा कोणताही वर्ण यावयाला नको. जसे द्वीपम् येथे सूत्र ६.३.९७ प्रमाणे सांगितलेला ईकार द्वि च्या लगेचच्या अप् शब्दातील अ ला होतो.

१.२.२८ अचश्च ।

पदानि: अच: च ऱ्हस्व,दीर्घ, प्लुत । अच: ६.१,च अव्यय (अनु,अच् ऱ्हस्वदीर्घप्लुत:)
वृत्तिः- परिभाषेयं स्थानिनियमार्था । ह्रस्वदीर्घप्लुताः स्वसंज्ञया शिष्यमाणा अच एव स्थाने वेदितव्याः ।
एखाद्या सूत्रात ऱ्हस्व,दीर्घ प्लुत आगम सांगितला असेल तर तो फक्त स्वरांचे जागी होतो, व्यंजनांचे जागी नाही.

१.२.५३   तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।

पदानि: तद्-अशिष्यम्,संज्ञा प्रमाणत्वात् । तत् १.१, अशिष्यं १.१, संज्ञाप्रमाणत्वात् ५.१

वृत्तिः- तदशिष्यं न वक्तव्यम्, कस्मात् ? संज्ञाप्रमाणत्वात् ।
सूत्र ५२ विशेषणानां चाजातेः या सूत्राच्या वापरासाठी काही विशेष असे हे सूत्र सांगते. शब्दाचा अर्थ त्या शब्दावरूनच कळतो (संज्ञा). म्हणून दारा:(सूत्र ५३) पंचाल (सूत्र ५४,५५) आणि सूत्र ५६ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् येथे सर्व ठिकाणी संज्ञा आणि रुढी प्रमाणे वापर करावा असे हे सूत्र सांगते.

१.२.५४ लुब्योगाप्रख्यानात् ।

पदानिः- लुप्,योग-अप्रख्यानात् ।लुप् १.१, योगप्रख्यानात् ५.१ (अनु.अशिष्यम्)
वृत्तिः-लुबप्यशिष्यः।योऽयम् 'जनपदे लुप्'(४.२.८१/१२९३),'वरणादिभ्यश्च '(४.२.८२/१३०१)इति लुबुच्यते,अयं न वक्तव्यः, किं कारणम? योगाप्रख्यानात् ।
लुप् ने लोप होण्यासंबंधी सूत्रे व्याकरणाप्रमाणे न वापरता रुढी प्रमाणे वापरावी किंवा वापरु नये.म्हणजे ४.२.८१ व ४.२.८२अशी सूत्रे रुढीप्रमाणे वापरावीत.

१.२.५५ योगप्रमाणे च तद् भावेऽदर्शनं स्यात् ।

पदानिः- योग-प्रमाणे,च, तद-अभावे, अदर्शनम्, स्यात् ।योगप्रमाणे ७.१,च अव्यय, तदभावे ७.१,अदर्शनम् १.१ (अनु.अशिष्यं)
वृत्तिः पञ्चालादयः संज्ञाशब्दाः, न योगनिमित्ताः' इत्युक्तम् । तच्चावश्यमेवाभ्युपगन्तव्यम्, योगप्रमाणे हि तदभावेऽदर्शनं स्यात् । यदि पञ्चालादिशब्दो योगस्य प्रमाणं योगस्य वाचकः स्यात्,ततस्तदभावेऽदर्शनम् अप्रयोगः स्यात।दृश्यते च संप्रति विनैव क्षत्रियसम्बन्धेन जनपदेषु पञ्चालादिशब्दः, ततोऽवसीयते-नायं योगनिमित्तकः, किं तर्हि ? रूढिरूपेणैव तत्र प्रवृत्त इति ।
व्याकरणाप्रमाणे/व्युत्पत्तीप्रमाणे होणारा एखाद्या शब्दाचा अर्थ लौकिक वापरात नष्ट झाला असेल तर तो शब्द पण नष्ट झाला असे समजावे.म्हणजे व्याकरणाप्रमाणे/ व्युत्पत्तीप्रमाणे अर्थ असलेला शब्द नष्ट होतो जसे- पंचालाः

१.२.५६ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ।

पदानिः-प्रधान-प्रत्यय,अर्थ-वचनम् अर्थस्य, अन्यप्रमाणत्वात् । प्रधान..नम् १.१,अर्थस्य ६.१,अन्य..वात् ५.१ (अनु. अशिष्यं)
वृत्तिः अशिष्यम्' इति वर्तते। प्रधानं समासे किञ्चित्पदम्, प्रत्ययः तव्यदादिः, ताभ्यामर्थवचनम् = अर्थाभिधानमनेन प्रकारेण भवतीति पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् । * प्रधानोपसर्जने च प्रधानार्थं सह ब्रूतः', *'प्रकृतिप्रत्ययो सहार्थ ब्रूतः' इति । तत्पाणिनिराचार्यः प्रत्याचष्टे--अशिष्यमेतत्, अर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति । अन्य इति शास्त्रापेक्षया लोको व्यपदिश्यते । शब्दैरर्थाभिधानं स्वाभाविकम्, न पारिभाषिकम्; अशक्यत्वात्, लोकत एवार्थावगतेः ।
सामासिक शब्दाच्या अर्थाकरता प्रधान पद, प्रत्यय यांना महत्व न देता रुढीप्रमाणे अर्थ करावा.

१.२.५७ कालोपसर्जने च तुल्यम् ।

पदानिः काल-उपसर्जने, च तुल्यम् ।कालोपसर्जने १.२, च अव्यय, तुल्यम् १.१ (अनु.अशिष्यम्)।
वृत्तिः अशिष्यम्' इति वर्तते।कालोपसर्जने चाशिष्ये । कस्मात् ? अर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । तुल्यशब्दो हेत्वनुकर्षणार्थः । अशिष्यविशेषणं चैतत् । कालोपसर्जने च तुल्यमशिष्ये भवतः ।
काळासंबंधीचे नियम पण रुढी प्रमाणेच वापरावे.

१.३.१० यथा संख्यमनुदेशः समानाम् ।

पदानिः यथा-संख्यम् अनुदेशः समानाम् ।
वृत्तिः- संख्याशब्देनात्र क्रमो लक्ष्यते । यथासंख्यं यथाक्रममनुदेशो भवति । अनुदिश्यत इत्यनुदेशः ।
स्थानी आणि आदेश यांची संख्या समान असते तेंव्हा ते सूत्रातील अनुक्रमाने व आपापल्या क्रमाने येतात. जसे सूत्रात ए,ओ,ऐ,औ हे अशा क्रमाने स्थानी असतील आणि अय्, अव्, आय्, आव, हे आदेश असतील तर ए च्या जागी अय्, ओ च्या जागी अव् असे सूत्रातील क्रमानेच येतील. .

१.३.११ स्वरितेनाधिकारः।

पदानि: स्वरितेन, अधिकारः। स्वरितेन ३.१, अधिकारः १.१

वृत्तिः- स्वरितेन' इति इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । स्वरितो नाम स्वरविशेषो वर्णधर्मः, तेन चिह्नेनाधिकारो वेदितव्यः । अधिकारः = विनियोगः ।

या पाणिनीय सूत्रात जर एखादा शब्द स्वरित अशी खूण केलेला असेल तर ते अधिकार सूत्र असून त्याचा अधिकार पुढील सूत्रांमध्ये चालतो किंवा पुनः असे स्वरित खूण असलेले सूत्र आले तर अधिकाराचा शेवट झाला असे समजावे. पण या सूत्रात कुठेच अशी खूण नसल्यामुळे हे सूत्र लागू होत नाही.

१.४.२ विप्रतिषेधे परं कार्यम्।

पदानिः- विप्रतिषेधे, परम्, कार्यम्। विप्रतिषेधे ७.१, परम् १.१, कार्यम् १.१

वृत्तिः- (तुल्यबल) विरोधः = विप्रतिषेधः तस्मिन्विप्रतिषेधे परं कार्यं भवति ।

वरील सूत्रात फक्त संज्ञा बाबत जो नियम संगितला आहे तोच नियम या सूत्राने पूर्ण सूत्राला लागू केला आहे म्हणजे आधीच्या सूत्रावर नंतरचे सूत्र मात करते.

२.१.१ समर्थः पदविधिः।

पदानिः- समर्थः, पद-विधिः। समर्थः१.१, पदविधिः१.१

वृत्तिः- परिभाषेयम्। यः कश्चिदिह शास्त्रे पदविधिः श्रूयते स सर्वः समर्थो वेदितव्यः।

सूत्र १.४.१४ येथे सुप्तिङन्तं पदम् म्हणजे सुप् आणि तिङ् प्रत्यय लागलेल्या शब्दाला पद म्हणतात अशी व्याख्या दिली आहे. अशा पदांना लागू होणारे नियम अर्थाने संबधीत असलेल्या शब्दांना लागू पडतात. याला पदविधि म्हणतात. समासाचे नियम,विभक्ति प्रत्यय लावण्याचे नियम व ज्या नियमाने एक शब्द दुसऱ्या शब्दाचा घटक बनतो त्या नियमांना पदविधि म्हणतात. हे नियम फक्त अर्थाने संबंधित असलेल्या व अर्थ स्पष्ट होण्याकरिता ज्या शब्दांची गरज आहे अशाच शब्दांना लागू होतात. जसे कष्टं श्रितः = कष्टश्रितः। =श्रमाने थकलेला. पण पश्य देवदत्त कष्टं। श्रितो विष्णुमित्रो गुरुकुलम् = देवदत्त (विष्णुमित्राचे) श्रम पहा. विष्णुमित्र गुरुच्या आश्रमात पोचला आहे. येथे समास झालेला नाही.

३.१.३ आद्युदात्तश्च। परिभाषा/अधिकार सूत्र

पदानिःआदि उदात्तः च ।आद्युदात्तः १.१, च अव्यय (अनु. प्रत्ययः)

वृत्तिः अयमप्यधिकारः,परिभाषा वा। आद्युदात्तश्च स भवति यः प्रत्ययसंज्ञः।

प्रत्ययाचा पहिला स्वर उदात्त असतो.

३.१.४ अनुदात्तौ सुप्पितौ।

पदानिः अनुदात्तौ , सुप् पितौ। अनुदातौ १.२, सुप्पितौ १.२ (अनु. प्रत्ययः)

वृत्तिः पूर्वस्यायमपवादः। सुपः पितश्च प्रत्यया अनुदात्ता भवन्ति।

नामांना लागणारे प्रत्यय (सुप्) आणि क्रियापदांना लागणारे पित प्रत्यय अनुदात्त असतात.

३.१.९४ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्।

पदानिः- वा असरूपः अस्त्रियाम्। वा अव्यय, असरूपः १.१, अस्त्रियाम् ७.१ (अनु. तत्र धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- अस्मिन्धात्वधिकारेऽसमानरूपोऽपवादप्रत्ययो वा बाधको भवति स्त्र्यधिकारविहितप्रत्ययं वर्जयित्वा।

प्रत्ययातील प्रत्यक्ष लागणारे जे अक्षर ते जर एकच असेल तर ते प्रत्यय सरूप असतात जसे क, अण्, अच्, ण् प्रत्यय वेगळे दिसत असले तरी त्यांचा प्रत्यक्ष लागणारा प्रत्यय अ आहे म्हणून हे प्रत्यय सरूप होतात. धातोः या अधिकार सूत्रातील एखाद्या सूत्राने जर एक प्रत्यय लावावा असे सर्वसामान्य विधान केले असेल आणि दुसऱ्या सूत्राने त्याला अपवाद

म्हणून दुसरा प्रत्यय सांगितला असेल तर जर हे दोन प्रत्यय वरील प्रमाणे सरूप नसतील तर हे सूत्र वापरणे वैकल्पिक आहे. प्रत्यय सरूप असतील तर दुसऱ्या सूत्राने सांगितलेले प्रत्यय लावणे बंधनकारक आहे. पण स्त्री प्रत्ययांना असा विकल्प नाही आणि दुसऱ्या सूत्राने सागितलेले प्रत्यय लावणे वैकल्पिक नसून बंधन कारक आहे जसे विक्षेपकः किंवा विक्षेप्त = विघ्न करणारा. पण स्त्री प्रत्यय चिकीर्षा जिहीर्षा असेच होतात.

३.४.१ धातूसंबन्धे प्रत्ययाः ।

पदानिः धातू सम्बन्धे प्रत्ययाः । धातूसंबन्धे ७.१, प्रत्ययाः १.३
वृत्तिः धात्वर्थे धातुशब्दः । धात्वर्थानां सम्बन्धो धातुसम्बन्धः = विशेषणविशेष्यभावः । तस्मिन्सति अयथाकालोक्ता अपि प्रत्ययाः साधवो भवन्ति ।
जर वाक्यामध्ये दोन धातूंचा अर्थाचे दृष्टीने संबंध असेल तर मुख्य धातूचा जो काळ असेल तोच दुय्यम धातूचा समजावा जसे अग्निष्टोमयाजी अस्य पुत्रो जनिता येथे जनिता हा लुट् प्रत्यय अनद्यतन भविष्यकाळाचा प्रत्यय आहे म्हणून अग्निष्टोमयाजी येथील णिनि (इ) प्रत्यय भूतकाळाचा न समजता भविष्यकाळाचाच समजावा.त्यामुळे या वाक्याचा अर्थ अग्निष्टोम यज्ञ केला तर पुत्र होईल असा होतो.

६.१.८५ अन्तादिवच्च ।

पदानिः- अन्त आदि वत् च । अन्तादिवत् , च अव्यय(अनु. एकः पूर्वपरयोः)
वृत्तिः- एकः' इति वर्त्तते, `पूर्वपरयोः' इति च। `एकः पूर्वपरयोः' इति योऽयमेकादेशो विधीयते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति।
सूत्र ६.१.८४ येथे सांगितलेला हा एकच आदेश मागील शब्दाचा अन्त्य आणि पुढील शब्दाचा सुरवातीचा वर्ण समजावा.

६.१.८६ षत्वतुकोरसिद्ध ।

पदानिः- षत्व तुकोः असिद्धः । षत्वतुकोः ७.१, असिद्धः १.१ (अनु. एकः पूर्वपरयोः)
वृत्तिः- षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धो भवति। सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः। सम्प्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः *
या सूत्रामुळे जर स चा ष होत असेल किंवा जर तुक् प्रत्यय लावावयाचा असेल तर एकः पूर्वपरयोः ६.१.८४(या प्रमाणे मागील व पुढील स्वर मिळून एकच आदेश होतो) हे सूत्र लागु होत नाही असे समजावे. जसे कोऽसिचत् , अधीत्य. संप्रसारण, सप्तमी एकवचन ङिप्रत्यय आणि आत्मेपद प्रथमपुरुष एकवचन इट् प्रत्यय यांचे स्थानी दोन्ही मिळून एकच आदेश होतो.जसे शकहूषु, वृक्षेच्छत्रम्, अपचेच्छत्रम्

पाणिनी सूत्रात नसलेली पण सूत्रांचा अर्थ समजण्याकरिता उपयुक्त अशा काही महत्वाची परिभाषासूत्रे, त्यांचा मराठीत अर्थ दिला आहेत. अर्थ थोडक्यात दिला आहे. संपूर्ण विवेचनाकरिता परिभाषेन्दुशेखरच अभ्यासावा लागेल.

१. अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति (६२)

एखाद्या सूत्राने केलेले विधान किंवा प्रतिषेध हा त्याच्या सर्वात जवळच्या सूत्राला लागु पडतो. पाणिनी सूत्रात बहुलं छन्दसी या वारंवार येणाऱ्या सुत्राचा संबंध त्याच्या सर्वात जवळच्या सूत्राशीच असतो.

२.अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्विधिं प्रयोजयन्ति (१६)

कोणत्याहि सूत्रात अन् इन्, अस किंवा मन् या प्रत्ययासबंधाने काही कार्य सांगितले असले (येन विधिस्तदन्तस्य या सूत्राने) तदन्तविधि करून ते कार्य अन्नन्त, इन्नन्त असन्त व मन्नन्त प्रातिपदिकास करावे. अन्,इन्,अस,मन् हे अर्थवान असले किंवा नसले तरी हे कार्य करावे.

३.अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य । (१०४)

सूत्राने सांगितलेला आदेश शेवटच्या वर्णाहून वेगळ्या अशा वर्णांना लागु पडते तेंव्हा ते फक्त उपान्त्य वर्णास च करावा.

४. अनिदिष्टर्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे । (१२२)

ज्या प्रत्ययांचा पाणिनीय सूत्रात कोणताचा अर्थ सांगितला नाही ते प्रत्यय जरी प्रकृतीचा अर्थ दाखवित असले तरी ते प्रत्यया सारखेच समजावेत. प्रत्याय यातीति प्रत्ययः म्हणजे स्वतःचा काही अर्थ असेल त्यालाच प्रत्यय म्हणावे असा नियम आहे. जसे इञ्,ढक् हे अपत्य अर्थ दाखवितात. ही परिभाषा अर्थ नसलेले प्रत्यय प्रत्यय समजावे असे सांगते जसे- सन्,क.

५. अनेकान्ता अनुबन्धा इति । (४)

ज्याला अनुबंध लागतात त्याचे ते अवयव (भाग) नसतात

६. अन्तरंगादप्यपवादो बलीयान । (५७)

अपवाद सांगणारे सूत्र पूर्व,पर, नित्य आणि अन्तरंग सूत्रांपेक्षा बलवान असते म्हणजे या कार्यां ना अपवाद सूत्र बाधा करते

७. अन्तरंगानपि विधीन्बहिरंगो लुग्बाधते. (५२)

लुक् होणे हे कार्य जरी बहिरंगी कार्य असले तरी ते अन्तरंगकार्याला बाधा करते.

८. अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति । (६७)

ज्या सूत्रांमध्ये अभ्यासाचे ठिकाणी विकार म्हणजे फरक होणे सांगितले आहे ती सूत्रे परस्पराला बाधक होत नाहीत.

९.अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य । (१४)

सूत्रात ज्या अर्थाने शब्द वापरला असेल त्या अर्थानेच त्या शब्दांचा वापर करावा तो शब्द कोणत्या वर्णांनी बनला आहे याचा विचार करु नये.

१०. असिद्धं बहिरंगमन्तरंगे । (५०)

बहिरंगकार्य पूर्वी झाले असल्यास ते झालेच नाही असे समजून (असद्धि) अन्तरंगकार्य होते. दोन्ही प्रकारची कार्ये एकाच वेळी प्राप्त होत असतील तर अन्तरंगकार्य प्रथम होते.

११.उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपादिकानि । (२२)

उणादिप्रत्ययान्त प्रातिपदिके अव्युत्पन्न आहेत असे समजावे म्हणजे ती प्रातिपदिके धातूला प्रत्यय लावून तयार झाली आहेत असे न समजता तसे मूळचेच शब्द आहेत असे समजावे जसे कंस हा शब्द कम् धातूला उणादि स प्रत्यय लागून तयार झाला नसून तो मूळचा शब्द आहे असे समजावे.

१२. उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् । (२५)

सूत्र ६.३.१ या अलुगुत्तरपदे या सूत्रातील उत्तपरपदाचा अधिकार तृतीय पाद संपेपर्यंत चालतो. या परिभाषेने हे स्पष्ट केले आहे की सूत्राने ६.३.५० येथें सांगितलेले यत् आणि अण् या केवळ प्रत्ययच विचारात घ्यावे पूर्ण प्रत्ययान्त शब्दाचा विचार करू नये त्यामुळे सूत्र ६.३.४३ प्रमाणे सांगितलेला रुपप् प्रत्यय कुमारी शब्दांनतर आला तरी ई चा इ होत नाही

१३. उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । (१०३)

जवळ असलेल्या पदामुळे प्राप्त होणाऱ्या विभक्तिला उपपदविभक्ति म्हणतात. जी विभक्ति प्रातिपदिकास लावली असता प्रातिपदिकाचा अर्थ क्रिया होण्यास कारण होतो ती कारकविभक्ति. उपपदविभक्तिपेक्षा कराकविभक्ति अधिक बलवान असते. जसे पुत्रेण सह आगतो देवदत्तः येथे देवदत्ताला तृतीया ही उपपदविभक्ति न होता प्रथमा कारक विभक्ति होते.

१४. उभयगतिरिह भवति । (९)

एकाद्या शब्दाचा अर्थ कृत्रिम व अकृत्रिम असा होत असेल तर पाणिनीच्या व्याकरण शास्त्रात दोन्ही अर्थ योग्य धरावे. जसे संख्या म्हणजे अंक हा अकृत्रिम, सर्वसामन्य अर्थ आहे आणि बहु गण वगैरे अर्थ कृत्रिम होतात. या व्याकरणशास्त्रात हे दोन्ही अर्थ धरून कार्य करावे.

१५. एकदेशविकृतमनन्यवत् । (३७)

प्रकृतीच्या एका भागात काही बदल झाला तरी तो आपल्या मूळ प्रकृती रूपाहून वेगळा होत नाही. जसे- पचतु आणि पचन्तु येथे तु आणि न्तु असा बदल झाला तरी ते मूळ प्रकृती प्रमाणेच समजावा .

१६. एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः । (१७)

अनुवृत्ती होताना पूर्वीच्या सूत्रातील एकमेकाशी अर्थाने सबंधीत असलेल्या सगळ्या पदांची अनुवृत्ती नंतरच्या सूत्रात होते जसे- लिंगसिचावात्मनेपदेषु या सूत्रातील लिंगसिचौ आणि आत्मनेपदेषु या अर्थाने सबंधीत असलेल्या पदांची नंतरच्या सूत्रात अनुवृत्ती होते. आणि अशीच निवृत्ति म्हणजे अनुवृत्ति न होणे होते.

१७. एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयास्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति. । (१२७)

वाक्यामध्ये अनेक शब्दांचा त्या वाक्यातील एखाद्या शब्दाशी एकाच अर्थाने सबंध असेल तर अशा अनेक शब्दाची विभक्ति पहिल्या शब्दाप्रमाणेच ठेवावी जसे गोषु अश्वेषु च स्वामी . मालक या अर्थाने गो व अश्व हे शब्द स्वामी शब्दाशी सबंधीत असल्यामुळे अश्वची विभक्ति गो प्रमाणे आहे. गवामश्वानाम् च स्वामी हे वाक्य देखील बरोबर आहे.

१८. एकान्ताः । (५)

या परिभाषेच्या आधीच्या एका परिभाषेने (५ -अनेकान्ता..) इत् संज्ञक वर्ण म्हणजे अनुबंध प्रत्ययाचे अवयव म्हणजे भाग नाहीत असे सांगितले आहे हे सुत्र त्याचा निषेध करते आणि अनुबंध हे प्रत्ययाचा अवयव म्हणजे भागच आहेत असे सांगते. जसे शप् आणि श या दोन्ही प्रत्ययंचा अ च अर्थ होतो पण प् अनुबंधामुळे गुण होतो आणि श ने होत नाही.

१९.कार्यकालं संज्ञापरिभाषाम् । (३)

ही परिभाषा संज्ञा आणि परिभाषा जेथे सांगितल्या आहेत तेथेच वापरता येतात असे नाही तर जेथे जेथे या संज्ञा किंवा परिभाषातील शब्दांचा सूत्रात उल्लेख होतो तेथेही वापरता येतात असे सांगते.

२०. कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते । (१०)

ज्याचेवर सूत्राप्रमाणे एखादी क्रिया केली जाते ते कार्यी. ही क्रिया होत असताना ज्याचेवर कार्य होत असते तो शब्द एखादी क्रिया करण्यास निमित्त होऊ शकत नाही जसे एका सूत्राने शीङ् धातूच्या शेवटच्या ईकाराचा गुण होऊन आणि नंतर होणाऱ्या ए च्या जागी अय करून शयिता असे रूप बनते आता शीङ धातू ङित् आहे म्हणून गुण होणार नाही पण शीङ् धातूवर आधीच क्रिया होत असल्यामुळे त्याचा ङित् असणे हे गुण न होण्यासाठी निमित्त, कारण होत नाही.

२१. कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् । (२८)

पाणीनीने काही अव्यय आणि उपसर्ग यांना गति ही संज्ञा दिली आहे. अशा गति संज्ञा असलेल्या शब्दांचा धातू सोडून इतर शब्दांशी समास होतो. सूत्रातील कृत् प्रत्यय लागल्यामुळे तयार झालेल्या कृदन्ताचे आधी असा गति संज्ञा असलेला शब्द किंवा विभक्तियुक्त (कारक) शब्द असेल तर त्याचा समास होतो जसे- नकुलेन स्थितम् - नकुलस्थितम् येथे स्थितम् या कृदन्ताचे आधी नकुलेन हे कारक (विभक्तिप्रत्यययुक्त) पद आहे म्हणुन समास झाला

२२. प्रत्येकम् वाक्यपरिसमाप्तिः । (११६)

सूत्रात एखादी क्रिया अनेक शब्दांना लागु होते असे दिसते. या परिभाषेप्रमाणे ही क्रिया प्रत्येक शब्दाशी वेगवेगळी करावी असे सांगते जसे- वृद्धिरादैच या सूत्रात वृद्धि ही क्रिया आदैच म्हणजे आ,ऐ,औ या समुदायास करावी असे दिसते तसे नसून या परिभाषे प्रमाणे ही आ,ऐ,औ या समुदायास न होता प्रत्येकाला स्वतंत्र पणे होईल असे सांगते.

२३.क्वचित्समुदायेऽपि । (११७)

वरील परिभाषा (२२)वापरली असता समास वगैरे संज्ञा या समासातील प्रत्येक पदाला लागु होतील ही अडचण या परिभाषेने दूर केली आहे. या परिभाषेप्रमाणे काही ठिकाणी क्रिया अनेक शब्दांना लागु पडत असेल तर ती त्या पूर्ण समुदायाला लागु पडते असे समजावे जसे- सह सुपा, उभै अभ्यस्तम् या सूत्रात सुपा आणि अभ्यस्तम या शब्दांनी दाखविलेल्या सर्व शब्दांना ही सूत्र लागु पडतात. या दोन परिभाषांचा वापर अयोग्य रूप प्राप्त होणार नाही याची दक्षता घेऊन करावा.

२४. निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धस्य । (८२)

सूत्रात अनुबन्ध नसलेला शब्द असेल तर अनुबंध असलेले शब्द देखील सूत्रात सांगितले आहेत असे होत नाही जसे- सूत्रात तव्य हा अनुबन्ध नसलेला शब्द असेल तर तव्यत् हा पण शब्द सूत्रात सांगितला आहे असे समाजता येत नाही.

२५. तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य । (८३)

सूत्रात एखादा शब्द विशिष्ट अनुबंध लावून सांगितला असेल तो शब्द तो अनबुंध व इतर अनुबंध लावून सांगितला आहे असे समजता येत नाही जसे- यत् प्रत्यय सूत्रात आहे म्हणून ण्यत् प्रत्यय पण आहे असे समजता येत नाही.

२६.ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति । (८८)

अण् प्रत्यय लावून झालेल्या शब्दावर जे कार्य करता येते त्याच प्रमाणे स्वभाव असणे या अर्थी ण प्रत्यय लावून झालेल्या शब्दावर पण होते जसे- चौर हे ण प्रत्यय लावून तयार झालेले रूप आहे या परिभाषेप्रमाणे याला (ङीप्)स्त्रीलिंगी प्रत्यय लागतो व चौरी असे रुप होते.

२७. ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति । (६८)

ताच्छिल्य प्रकरणात वाऽसरूपऽस्त्रियाम हे सूत्र लागत नाही. सूत्र ३.२.१४६ वार्तिक २ येथे याचा खुलासा केला आहे.

२८. नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । (७५)

नञ किंवा इव आधी असलेले शब्द त्यांच्या अर्थापेॅक्षा वेगळे पण अर्थासारखे अशाच पदार्थांना दाखवितो जसे अब्राह्मण म्हणजे ब्राह्मणापेक्षा वेगळा असा क्षत्रीय वगैरे मातीचे ढेकूळ होत नाही सूत्र ३.१.१२

२९. नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः । (५१)

अचाचे (स्वराचे) नंतर लगेच असलेल्या प्रत्ययामुळे काही कार्य आदेश, आगम झाला असेल तर आधी झालेले बहिरंग कार्य झाले नाही (असिद्ध) असे समजू नये. जसे- सूत्र १.४.२ :- अक्ष व हिरण्य हे शब्द उपपद असतांना दिव् धातूच्या वकाराला उठ् आदेश होतो तो उकार अच् पुढे असल्यामुळे मागील इकाराला यण् होतो. तो अंतरंग असल्यामुळे त्याच्याद्रष्टीने उठ् बहिरंग असिद्ध आहे असे या परिभाषेने मानता येत नाही.

३०. नानर्थकेऽलोऽत्यविधिरनभ्यासविकारे । (१०५)

जेथे (सूत्रात षष्ठ्यन्त) अनर्थक वर्णसमूहाचे जागी आदेश सांगितला असेल तेथे अलोऽन्त्यस्य ही परिभाषा लागू पडत नाही. पण जेथे सुत्रांत अभ्यास (द्वित्व झालेले दुसरे पद) येथे (विकार)बदल सांगितला आहे तेथे अनर्थकाचे जागी आदेश सांगितला असल्यास अलोऽन्तस्य ही परिभाषा लागू पडते. जसे सूत्र १.१.६५ येथे उपधा सांगणाऱ्या सूत्रात अंत्य अलाच्या पूर्वीच्या वर्णसमुदायाला उपधा म्हणू नये येथे ही परिभाषा लागते आणि बिभर्ति, पिपर्ति येथे इकार आदेश अभ्यासाच्या अंत्य ऋकाराला अलोऽन्तस्य ही परिभाषा लागू पडते

३१नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् (७)

अनुबंधामुळे धातूचे एकारान्त असणे नाहीसे होत नाही जसे - उदीचा माङो व्यतीहारे या सूत्रात मेङ् या धातूचे एकारान्त होणे माङ झाले तरी नाहीसे होत नाही.

३२ नानुबन्धकृतमनेकालत्वम् (६)

अनुबंध नसलेला आदेश एकच व्यंजन असलेला (एकाल्) असतो तो अनुबंध लावल्यामुळे अनेक व्यंजनयुक्त होत नाही जसे अनेकाल् शित् सर्वस्य या सूत्रात शित् याला त् अनुबंध असल्यामुळे तो एकापेक्षा जास्त व्यंजन असलेला आदेश होत नाही.

३३.नानुबन्धकृतमसारयप्यम् (८)

प्रत्ययांना अनुबंध लागल्यामुळे ते असमान रूप असलेले (असारुप्य) होत नाहीत जसे ण आणि श या प्रत्ययांत ण् व श् हे अनुबंध आहेत व खरा प्रत्यय अ आहे म्हणून अनुबंध असून देखील त्यांना सारुप्य होते.

३४.निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती (१२)

सूत्रात जो स्थानी शब्द सांगितला असेल त्याचेच जागी आदेश होतो जसे सूत्र ६.४.१३० सुपदः पदः पत् येथे सुपाद् शब्दातील फक्त पाद् या भागालाच पद् आदेश होतो.

३५.पदांगधिकारे तस्य च तदन्तस्य च (२९)

पदाधिकार आणि अंगाधिकार सूत्रात सांगितलेल्या शब्दांनी त्या शब्दावर व ते शब्द शेवटी असलेल्या शब्दांवर कार्य होते जसे- सूत्र ६.३.६५ इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु या सूत्रात इष्टका आणि इष्टका शब्द शेवट असलेल्या शब्दांवर कार्य होते इष्टकचितं चिन्वीत. अंगाधिकार मध्ये महान्, परममहान् वगैरे .

३६. पुनः प्रसंगविज्ञानात्सिद्धम् (३९)

पूर्व, पर, नित्य, अंतरग व अपवाद अशा सूत्रांपेकी मागच्या सूत्रापेक्षा पुढचे सूत्र जास्त बलवान असते म्हणजे मागच्या सूत्राला बाधक होते अशी परिभाषा आहे या परिभाषेने पुनः प्रसंग प्राप्त झाला तर बाधा झालेल्या सूत्राने योग्य रूप सिध्द करावे जसे सेर्हि: या सूत्राने भिन्धि येथे सि च्या जागी लोट् लकारात हि आदेश होतो नंतर हुझल्भ्यो हेर्धिः या सूत्राने हि चे

जागी धि आदेश होतो व नंतर तुह्योस्तातङ् या सूत्राने हि चे जागी विकल्पाने तातङ् होतो व हि चे जागी धि न होता या परसूत्राने तातङ् होतो विकल्पाने जेंव्हा हि प्रत्यय राहतो त्यावेळी हुझल्भ्यो हेर्धि: हे सूत्र या परिभाषेने पुन: लागू होते आणि हि चा धि होतो व तातङ् असा आदेश होत नाही

३७. सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव (४०)

दोन सूत्रे एकाचे वेळी लागू पडत असतील विप्रतिषेधे परं कार्य या सूत्राप्रमाणे परसूत्राने आधीच्या सूत्राला झालेली बाधा नेहमीकरताच असते. जसे सूत्र ७.१.१२६ वार्तिक २ येथे युष्मद, अस्मद वगैरे शब्दांना विभक्तिप्रत्यय लागताना जे आदेश विप्रतिषेधाने होतात ते झाल्यानंतर शि,शि,लुक् वगैरे आदेश या परिभाषेप्रमाणे होत नाहीत.

३८. पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् (६०)

पूर्वी सांगितलेले अपवाद सूत्र लागलीच नंतर येणाऱ्या सामान्य सूत्राला बाधक होते पण त्या नंतर येणाऱ्या सामान्य सूत्रांना बाधक होत नाही जसे- एत्येधत्युठ्सु हे वृद्धि अपवाद सांगणारे सूत्र लगेच नंतर येणाऱ्या एङि पररूपम् या सूत्राचा बाध करते पण त्यानंतर येणाऱ्या सामान्य सूत्रांचा बाध करित नाही.

३९. पूर्व ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गा: (६३)

दोन सूत्रे लागू होत असतील तर प्रथम अपवाद सूत्र जेथे लागू होते तेथे होते आणि मग इतर ठिकाणी सामान्य सूत्र लागू होते जसे सूत्र २.३.४६ वार्तिका प्रमाणे तिङ् आदेश न होता शतृ, शानच् हे तिङ् आदेशाचे अपवाद प्रथम होतात.

४० पूर्वत्रासिद्धियमद्वित्वे (१२६)

या परिभाषेचे तीन भाग पडतात. १) द्वित्व सांगणाऱ्या सपादिकसूत्राना नंतर येणारी त्रैपादिक सूत्रे असिद्ध नाहीत.जसे:- नित्यवीप्सयो: या सूत्राने द्रुह +तृच् या ठिकाणी घत्व व ढत्व सांगणारी त्रैपादिक सूत्रे प्रथम लागु होतात.   २) द्वित्व सोडून इतर कार्य सांगणाऱ्या सपादिक सूत्राला द्वित्व सांगणारे त्रैपादिक सूत्र देखील बाधक ठरत नाही. जसे :- दिव + भ्याम् येथे दिव उत् व अनचि च ही दोन्ही सूत्रे एकाच वेळी लागु पडतात.या परिभाषेच्या या दुसऱ्या अर्थाप्रमाणे दिव् उत् या उत्व सांगणाऱ्या सूत्राला द्वित्व सांगणाऱ्या अनचि या सूत्राने बाधा येत नाही व आधी उकार होवून मग पुढील कार्य होते. ३) द्वित्व सोडून इतर कार्य सांगणाऱ्या त्रैपादिक सूत्राला नंतरचे द्वित्व सांगणारे त्रैपादिक सुत्र देखील बाधक ठरत नाही जसे त्रैपादिकातील अनचि च हे नंतरचे द्वित्व सांगणारे पर सूत्र झलां जशोऽन्ते या पूर्व सुत्राला बाध होत नाही.

४१. प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् । (२३)

सूत्रात सांगितलेला प्रत्यय जेथे लागू पडतो तेथे तो त्या शब्दाच्या सुरवातीपासून ते शेवट पर्यंत लागला आहे असे समजतात जसे - सनाशंस भिक्ष उ: या सूत्राने सन् प्रत्यय सांगितला आहे. धातो: कर्मण:.. या सूत्राने कोणत्याही धातूला सन् प्रत्यय होतो असे सांगितले आहे म्हणून कृ+ सन् =चिकिर्ष हा पूर्ण शब्द सन् प्रत्ययान्त समाजला जातो आणि त्याला उ प्रत्यय लागतो सूत्र १.४.१३ येथील वार्तिक पहावे.

४२. प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्ति: (११६)

सूत्रात वापरलेल्या कार्य दाखविणाऱ्या शब्दामुळे एका पेक्षा जास्त शब्दांना तो लागू पडत असेल तर त्यावेळी प्रत्येक शब्दाकरिता वेगळे वाक्य करावे.जसे- वृद्धिरादैच या सूत्रात वृद्धि संज्ञा आ,ऐ,औ या तीन वर्णांना लागू पडते आणि त्या प्रत्येकाकरिता वेगळे वाक्य करावे .

४३. प्रधानाप्रधानयो: प्रधाने कार्यसंप्रत्यय: । (१०६)

सूत्रात सांगितलेले कार्य प्रधान व गौण या दोन्ही पदांना सारखेच लागू पडत असेल तर ते कार्य फक्त प्रधान पदासच लागू पडते जसे- सूत्र १.२.६८ वार्तिक १ येथे ब्राह्मणवत्सा आणि ब्राह्मणी वत्स येथे एकशेष: सूत्राने एकच शब्द राहत नाही कारण ब्राह्मण आणि ब्राह्मणी हे प्रधान शब्द नसून वत्स आणि वत्सा हे प्रधान शब्द आहेत.

४४. प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । (७२)

जेथे सूत्रात प्रातिपदिकाचा उल्लेख केला असेल तेथे तिन्ही लिंगातील ते प्रातिपदिक आहे असे समजून कार्य करावे म्हणजे त्या प्रातिपदिकाने तिन्ही लिंगातील शब्दांवर कार्य होते जसे- सर्वनाम्नस्तृतीया या सूत्राने सर्वलिगी शब्दांना तृतीया व षष्ठी या विभक्ति होऊ शकतात जसे भवता हेतुना, भवत्या हेतुना. महाभाष्य भाग ३ पान ३५९-३७०येथे ही परिभाषा करु नये असे सांगितले आहे तर भाग ४ पान ९ येथे ही परिभाषा करावी असे सांगितले आहे.

४५. बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि

सूत्रातील बहुव्रीहि समासातील पदांचा पण कोठे कोठे कार्य करण्या करिता वापर होतो जसे -सूत्र २.१.६९ वार्तिक ६ प्रमाणे सामासिक शब्दांचा अर्थ देखील जिकडे लागू होत असेल तेथे होतो.

४६. भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न । (१९)

आगम किंवा प्रत्यय या आदेशाने लागणारा वर्णच फक्त लागतो त्याचा सवर्ण लागत नाही जसे त्यदादीनाम या सूत्रात अनुनासिक अकार जरी निरनुनासिकाचा सवर्ण असला तरी तो आदेश न होता इदम् येथे मकाराचे जागी निनुनासिक अ हाच आदेश होतो जसे सूत्र १.१.५० वार्तिक १० प्रमाणे सूत्रात जसा शब्द वापरला असेल तसाच वापर करावा असे सांगितले आहे.

४७. विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् । (४१)

विकरणा सबंधीच्या सूत्रांपेक्षा प्रत्यय सांगणारी सूत्रे जास्त बलवान असतात. या परिभाषे प्रमाणे लकाराचे आदेश प्रथम लागतात मग विकरण लागते.

४८. व्यपदेशिवदेकस्मिन्

काही निमित्त असलुामुळे ज्या शब्दसमुहाला एखादी क्रिया लागू पडते ती क्रिया एकवर्णाचा शब्द असला तरी लागू पडते.

। अथ प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः।

सारांश:- पाणिनीने पहिल्या अध्यायातील बहुतेक सूत्रे त्यांच्या शास्त्रात वापरलेल्या संज्ञा, परिभाषांचा परिचय करून देणारी अशी रचलेली आहेत. या अध्यायाच्या चार पादात मिळून एकंदर १६८ संज्ञा सूत्रे, १८ परिभाषा सूत्रे, ११२ विधि सूत्रे, ८ निषेध सूत्रे, ३७ अतिदेश सूत्रे , ३ अधिकार सूत्रे व ५ संकीर्ण अशी ३५१ सूत्रे आहेत.

पहिल्या अध्यायाच्या पहिल्या पादात प्रथम वृद्धि व गुण ह्या दोन संज्ञांचे अर्थ दिले आहेत नंतर एक सूत्र गुणवृद्धिरूप आदेश कोणत्या वर्णास होतात हे सांगणारे परिभाषा सूत्र आहे. त्यापुढे तीन सूत्रे गुणवृद्धिचा निषेध सांगणारी आहेत. गुणवृद्धि ह्या दोन शब्दांच्या अनुवृत्तीचा फायदा मिळावा व लाघव साधावे हाच उद्देश आहे. यापुढे जवळपास सर्व सूत्रे विविध संज्ञा सांगणारी सूत्रे आहेत.

दुसऱ्या पादात पहिली २६ अतिदेश सूत्रे आहेत. पुढे मात्र विविध सूत्रांची सरमिसळ झाली आहे.५३ ते ५७ ही सूत्रे प्राचीन व्याकरणातील खुलाशांचे खंडन करणारी आहेत.

तिसऱ्या पादामध्ये पहिले सूत्र धातूसंज्ञा सांगणारे आहे.दोन ते आठ ही सात सूत्रे इत् संज्ञा सांगणारी आहेत. नववे सूत्र इत् संज्ञक वर्णाचा लोप सांगणारे आहे. दहा व अकरा परिभाषा सूत्रे आणि बारा ते त्र्याण्णव ही सूत्रे परस्मैपद व आत्मनेपद याची व्यवस्था सांगणारी आहेत.

चौथ्या पादातील दुसरे सूत्र ही पाणिनीय व्याकरण शास्त्रात अनेक ठिकाणी उपयोगी पडणारी एक परिभाषा आहे. सूत्र तीन ते सहा ही चार सूत्रे नदी संज्ञा सांगणारी आहेत. दीर्घ ईकारान्त व दीर्घ ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांकरता ही संज्ञा पाणिनी वापरतात पण सूत्र २.१.२०, २.४.७ ५.४.१० या ठिकाणी मात्र पाणिनी स्वतःच रूढ अर्थाने नदी हा शब्द वापरतात त्याचे स्पष्टीकरण देता येत नाही. या संबधी एक मजेदार श्लोक आहे:

कोऽपि प्रभुत्वमापन्नः मन;पूतं समाचरेत् ।
पणिनेर्न नदी गंगा यमुना वा, स्थली नदी ॥

म्हणजे अधिकार प्राप्त झाला की मनाला वाटेल तसे वागावे कारण पाणिनींचे मते गंगा, यमुना या नद्या नाहीत तर स्थली म्हणजे कोरडी जमीन नदी आहे.

या नंतरची सर्व सूत्रे घि,घु,टि,भ वगैरे एकाक्षरी शब्दांचे अर्थ सांगणारी संज्ञा सूत्रे आहेत. २३ वे हे 'कारके' हे महत्वाचे अधिकार सूत्र आणि २४ ते ५५ ही बत्तीस सूत्रे सहा कारकांची संज्ञा सूत्रे आहेत.. ५६ या सूत्रापासून ते ९७ या सूत्रापर्यंत निपात,उपसर्ग,गति व कर्मप्रवचनीय या संज्ञा सांगणारी सूत्रे आहेत. ९९ व १०० या दोन सूत्रांनी परस्मैपद वा आत्मनेपद या संज्ञा सांगितल्या आहेत.

१.१.१ वृद्धिरादैच् । संज्ञा सूत्र.
१.१.२ अदेङ् गुणः । संज्ञा सूत्र
१.१.३ इको गुणवृद्धी ।परिभाषा सूत्र.
१.१.४ न धातूलोप आर्द्धधातूके ।परिभाषा सूत्र (निषेधसूत्र पण होते.)
१.१.५ क्क्ङिति च । परिभाषा सूत्र
१.१.६ दीधीवेवीटाम् । परिभाषा सूत्र
१.१.७ हलोऽनन्तराः संयोगः । संज्ञा सूत्र.
१.१.८ मुखनासिकावचनो ऽनुनासिकः । संज्ञा सूत्र.
१.१.९ तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । संज्ञा सूत्र.
१.१.१० नाज्झलौ । संज्ञा सूत्र.
१.१.११ ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् । संज्ञा सूत्र.
१.१.१२ अदसोमात् । संज्ञा सूत्र
१.१.१३ शे । संज्ञा
१.१.१४ निपात एकाजनाङ । संज्ञा सूत्र.
१.१.१५ ओत् । संज्ञा सूत्र.
१.१.१६ सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे । संज्ञा सूत्र

१.१.१७ उञः । संज्ञा सूत्र
१.१.१८ ऊँ । संज्ञा सूत्र
१.१.१९ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । संज्ञा सूत्र. #
१.१.२० दाधा ध्वदाप् । संज्ञा सूत्र
१.१.२१ आद्यन्तवदेकस्मिन् । परिभाषा सूत्र
१.१.२२ तरप्तमपौ घः । संज्ञा सुत्र.
१.१.२३ बहुगणवतुडति संख्या । संज्ञा सूत्र
१.१.२४ ष्णान्ता षट् । संज्ञा सूत्र
१.१.२५ डति च । संज्ञा सूत्र.
१.१.२६ क्तक्तवतू निष्ठा । संज्ञा
१.१.२७ सर्वादीनि सर्वनामानि। संज्ञा सूत्र
१.१.२८ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ । संज्ञा सूत्र
१.१.२९ न बहुव्रीहौ । संज्ञा सूत्र.
१.१.३० तृतीयासमासे । संज्ञा सूत्र
१.१.३१ द्वन्द्वे च । संज्ञा सूत्र
१.१.३२ विभाषा जसि । संज्ञा सूत्र.
१.१.३३ प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च । संज्ञा सूत्र
१.१.३४ पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । संज्ञा सूत्र
१.१.३५ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।संज्ञा सूत्र.
१.१.३६ अन्तरम् बहिर्योगोपसंव्यानयोः । संज्ञा सूत्र.
१.१.३७ स्वरादिनिपातमव्ययम् ।संज्ञा सूत्र
१.१.३८ तद्धितश्चासर्वविभक्तिः । संज्ञा सूत्र
१.१.३९ कृन्मेजन्तः । संज्ञा सूत्र
१.१.४० क्त्वातोसुन्कसुनः । संज्ञा सूत्र
१.१.४१ अव्ययीभावश्च । संज्ञा सूत्र
१.१.४२ शि सर्वनामस्थानम् । संज्ञा सूत्र
१.१.४३ सुडनपुंसकस्य । संज्ञा सूत्र,
१.१.४४ न वेति विभाषा । संज्ञा सूत्र
१.१.४५ इग्यणः संप्रसारणम् । संज्ञा सूत्र .
१.१.४६ आद्यन्तौ टकितौ । संज्ञा सूत्र/ परिभाषा सूत्र
१.१.४७ मिदचोऽन्त्यात्परः । परिभाषा सूत्र
१.१ ४८ एच इग्घ्रस्वादेशे । परिभाषा सूत्र.
१.१.४९ षष्ठी स्थानेयोगा । परिभाषा सूत्र.
१.१.५० स्थानेऽन्तरतमः । परिभाषा सूत्र
१.१.५१ उरण्रपरः । परिभाषा सूत्र.
१.१.५२ अलोऽन्त्यस्य । परिभाषा सूत्र
१.१.५३ ङिच्च ।परिभाषा सूत्र
१.१.५४ आदेः परस्य । परिभाषा सूत्र.
१.१.५५ अनेकाल्शित्सर्वस्य । परिभाषा सूत्र.
१.१.५६ स्थानिवदादशोऽनल्विधौ । परिभाषा/ अतिदेश सूत्र
१.१.५७ अचः परस्मिन्पूर्वविधौ । परिभाषा सूत्र
१.१.५८ न पदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु । परिभाषा सूत्र.
१.१.५९ द्विर्वचनेऽचि ।परिभाषा सूत्र
१.१.६० अदर्शनम् लोपः। संज्ञा सूत्र
१.१.६१ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । संज्ञा सूत्र
१.१.६२ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् । परिभाषा सूत्र
१.१.६३ न लुमताङ्गस्य । परिभाषा सूत्र

१.१.६४ अचोऽन्त्यादि टि ।संज्ञा सूत्र
१.१.६५ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा। संज्ञा सूत्र
१.१.६६ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। परिभाषा सूत्र
१.१.६७ तस्मादित्युत्तरस्य। परिभाषा सूत्र.
१.१.६८ स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा। संज्ञा सूत्र.
१.१.६९ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। संज्ञा सूत्र
१.१.७० तपरस्तकालस्य। संज्ञा सूत्र
१.१.७१ आदिरन्त्येन सहेता। संज्ञा सूत्र
१.१.७२ येन विधिस्तदन्तस्य ।संज्ञा सूत्र
१.१.७३ वृध्दिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्। संज्ञा सूत्र
१.१.७४ त्यदादीनि च। संज्ञा सूत्र
१.१.७५ एङ प्राचां देशे। संज्ञा सूत्र.

॥ इति प्रथमः पादः ॥

॥ अथ द्वितीयः पादः ॥

१.२.१ गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् । अतिदेश सूत्र

पदानिः-गाङ्-कुट् -आदिभ्यः परेऽञणितः प्रत्ययाः ङितः स्युः।गाङ्कुटादिभ्यः५.३,अञ्णत्१.१.,ङित्१.१.
वृत्तिः-अतिदेशोऽयम।'गाङ्' इति इङादेशो गृह्यते, न ठगाङ् गातौ'(धा.पा.९५०) इति; ङकारस्यानन्यार्थत्वात।व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् ।
सूत्र २.४.४९ प्रमाणे परोक्षभूतकाळात इङ् या धातूला गाङ् हा आदेश होतो आणि २.४.५० प्रमाणे भूतकाळ आणि संकेतार्थाचे आर्धधातूक प्रत्यय लागताना विकल्पाने गाङ् आदेश होतो. आणि कुटादि ६व्या गणातील कुट् धातूपासून कूङ् पर्यंत ४० धातूंना लागणारे ञित् आणि णित् प्रत्यय (उपान्त्य स्वराला वृद्धि आणि शेवटचा स्वर दीर्घ)सोडून सर्व प्रत्यय ङित् होतात. ङित् प्रत्यय लावताना आधीच्या इ,उ,ऋ,लृ यांचा गुण किंवा वृद्धि होत नाही. इङ् यात इ हा मूळ धातू आहे.ङ् हा धातू आत्मनेपदी आहे हे दाखविणारा पाणिनीय अनुबंध आहे. येथे गाङ् चा अर्थ अभ्यास करणे असा आहे जाणे असा नाही. वार्तिका प्रमाणे व्यच् =फसवणे हा धातू अस् प्रत्यय लागला नसेल तर तो कुटादि गणाप्रमाणे समजावा जसे विचिता.

१.२.२ विजः इट् । अतिदेश सूत्र

पदानिः विजः इट् । विजः ५.१, इट् १.१. (अनु. ङित्)
वृत्तिः- ओविजी भयचलनयोः'(धा.पा.१२९०),अस्मात्परः इडादिः प्रत्ययो ङिद्वद्भवति ।
विज् (घाबरणे, हलणे) यापुढे इट् आगमासह आलेला प्रत्यय ङित् समजावा. म्हणजे ङित् प्रत्ययाप्रमाणे समजावा.जसे उद्विजिता, उद्विजिताम्.

१.२.३ विभाषोर्णोः ॥ अतिदेश सूत्र

पदानिः विभाषा, ऊर्णोः । ङित्, इट्। विभाषा १.१, ऊर्णोः ५.१, (अनु. ङित् , इट्)
वृत्तिः- 'इट्' इति वर्तते । 'ऊर्णुञ् आच्छादने'(धा.पा.१०३९), अस्मात्पर इडादिः प्रत्ययो विभाषा ङिद्वद्भवति ।
ऊर्णु (झाकणे)या धातूला इट् आगम युक्त प्रत्यय विकल्पाने ङित् समजावेत जसे- प्रोर्णविता किंवा प्रोर्णुविता.

१.२.४ सार्वधातूकमपित् । अतिदेश सूत्र

पदानिः सार्वधातूकम् अप्-इत् (ङित्) । सार्वधातूकम् १.१, अपित् १.१. (अनु. ङित्)
वृत्तिः- सार्वधातुकं यदपित् तन्ङिद्वद्भवति ।
सूत्र ३.४.११३ येथे सूत्र ३.४.७८ मध्ये सांगितलेले सर्व तिङ प्रत्यय आणि श अनुबंध असलेले प्रत्यय यांना सार्वधातूक संज्ञा होते असे सांगितले आहे. ज्या सार्वधातूक प्रत्ययांना प् इत् असलेला अनुबंध नाही असे सर्व प्रत्यय ङित् सारखे वागतात. जसे- कुरुतः

१.२.५ असंयोगाल्लिट् कित् ।अतिदेश सूत्र

पदानिः असंयोगात्, लिट् कित् असंयोगात् ५.१, लिट् १.१., कित् १.१ (अनु.अपित)।
वृत्तिः- अपित्' इति वर्तते । असंयोगान्ताद्धातोः परो लिट् प्रत्ययोऽपित् किद्भवति ।
जोडाक्षराचे पुढे नसलेला अपित् लिट् (परोक्ष भूतकाळ) प्रत्यय कित् समजावा. म्हणजे आधीच्या इक् स्वराचा (इ,उ,ऋ, लृ)गुण किंवा वृद्धि होत नाही.जसे -बिभिदत्तुः। पित् म्हणजे विकारक प्रत्यय आणि अपित् म्हणजे अविकारक प्रत्यय.

१.२.६ इन्धिभवतिभ्यां च । अतिदेश सूत्र

पदानि: इन्धि- भवतिभ्याम् च । इन्धिभवतिभ्यां ५.२, च अव्यय (अनु. लिट्,कित्)।
वृत्तिः- इन्धि-भवति' इत्येताभ्यां परो लिट्प्रत्ययः किद्भवति । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यम् ।
इन्धि (पेटवणे) आणि भू (होणे) यांचेपुढे येणारे लिट् प्रत्यय कित् समजावे.. वार्तिकाप्रमाणे श्रन्थि - सैल करणे, ग्रन्थि -घट्ट करणे,दम्भि -जखम करणे,स्वञ्जि-कवटाळणे या धातूना देखील हे सूत्र लागू पडते. जसे-ईधे, बभूव,श्रेथतुः

१.२.७ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा । अतिदेश सूत्र

पदानि :मृड-मृद-गुध-कुष-क्लिश-वद-वसः, क्त्वा । मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः ५.१, क्त्वा १.१. (अन.कित्)
वृत्तिः- मृड,मृद, गुध, कुष, क्लिश, वद, वस्--इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः किद्भवति ।
मृड्(दयाळु असणे),मृद् (पीळणे),गुध् (गुंडाळणे), कुष् (फाडणे) क्लिश् (छळणे) वद् (बोलणे),वस् (राहणे) यांना लागणारे क्त्वा (भूतकालवाचक धातूसाधित अव्यय) प्रत्यय कित् समजावेत.जसे- मृडित्वा.१.२.१८ सूत्राला अपवाद.

१.२.८ रुदवदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छ : संश्च ॥ अतिदेश सूत्र

पदानिः- रुद्-विद्-मुष्-ग्रहि-स्वपि-प्रच्छ संश्च । रुदवदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छ : ५.१, सन् १.१, च अव्यय (अनु.क्त्वा कित्)।
वृत्तिः- रुद, विद, मुष, ग्रहि, स्वपि, प्रच्छ--इत्येतेभ्यः संश्च क्त्वा च कितौ भवतः ।
रुद्(रडणे),विद्(जाणणे),मुष् (चोरणे),ग्रह् (पकडणे)स्वप् (झोपणे), प्रच्छ् (विचारणे) यांना लागणारे क्त्वा (त्वा = भूतकालवाचक धातूसाधित अव्यय किंवा नाम)आणि सन् (स् इच्छार्थक)प्रत्यय कित् समजावेत. जसे-रुरुदिषति

१.२.९ इको झल् ।अतिदेश सूत्र

पदानिः इकः. झल् । इकः ५.१, झल् १.१. (अनु.सन्,कित्)
वृत्तिः- सन्' इत्यनुवर्तते । ठक्त्वा' इति निवृत्तम् । इगन्ताद्धातोः परो झलादिः सन् किद्भवति ।
इगन्त म्हणजे इक् प्रत्याहारातील स्वरांत असलेल्या धातूना लागणारा झलादी (झलादी प्रत्याहारातील वर्णाने सुरु होणारे सन् प्रत्यय (इच्छार्थक) कित् समजावा. जर धातूला इच्छार्थक सन् प्रत्यय लावण्याचे आधी इ आगम होत असेल तर तो झलादी सन् प्रत्यय कित् होत नाही.जसे- जि= जिकणे पासून जिगीषति = जिंकण्याची इच्छा करतो. पण स्मि धातूला इच्छार्थक सन् प्रत्यय लावताना इ आगम होतो म्हणून तो कित् होत नाही आणि गुण होवून सिस्मयिषति असे रूप होते.

१.२.१० हलन्ताच्च । अतिदेश सूत्र

पदानिः- हल्-अन्तात्, च । हलन्तात् ५.१, च अव्यय (अनु.इक्,सन्, झल्, कित्)
वृत्तिः-इकः सन् झल्कित्' इति वर्तते।समीपवचनोऽन्तशब्दः । हल् चासावन्तश्च हलन्तः । इगन्तादिक्समीपाद्धलः परः सन् झलादिः किद्भवति ।
जर व्यंजनान्त धातूमध्ये उपान्त्य वर्ण इक् प्रत्याहारातील असेल तर झलादी प्रत्याहारातील वर्णांने सुरु होणारा सन् प्रत्यय (इच्छार्थक)कित् समजावा.जसे भिद् = खोचणे या धातूला इच्छार्थक सन् प्रत्यय लावताना इ आगम होत नाही व बिभित्सति = तोडण्याची इच्छा करितो असे रूप होते.

१.२.११ लिङ् सिचावात्मनेपदेषु । अतिदेश सूत्र

पदानिः- लिङ-सिचौ-आत्मनेपदेषु । लिङसिचौ १.२, आत्मनेपदेषु ७.३ (अनु.हलन्तात् इक् झल्)।
वृत्तिः-हलन्तादिको झल्कित्' इति वर्तते। सन्' इति निवृत्तम् । इगन्तादिक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु परतः कितौ भवतः ।
व्यंजनांन्त धातूमध्ये उपान्त्य वर्ण इक् प्रत्याहारातला स्वर असेल तर आत्मनेपदाचे प्रत्यय लावताना लिङ् (विध्यर्थ)रूप करताना जर झलादी वर्णाने सुरु होणार आदेश येत असेल आणि तृतीय भूतकाळाचे रूप करताना सिच् (तृतीय भूतकाळ च्या सर्वसाधारण च्लेः ला येणारा सिच् हा आदेश)आदेश कित् होतात.जसे भित्सीष्ट= तो तोडू शकतो, आणि तृतीय भूतकाळात अभित्त= त्याने तोडले.

१.२.१२ उश्च । अतिदेश सूत्र

पदानि: उः, च ।ड़(अनु :लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु झल् कित्)
वृत्तिः- ऋवर्णान्ताद्धातोः परौ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु झलादी कितौ भवतः ।
उः हे ऋ च्या पंचमीचे एक वचन आहे. ऋकारान्त धातूचे रूप करताना बदली येणारा झलादि वर्ण आणि तृतीय भूतकाळाचे रूप करताना सूत्र ३.१.४३ प्रमाणे च्लेः या तृतीय भूतकाळाच्या सर्वसाधारण प्रत्ययाला येणारा सिच् (स्) हा आदेश हे आत्मनेपदामध्ये कित् होतात. जसे कृ= करणे चे कृषीष्ट= त्याने करावे, सिच् लावून अकृत= त्याने केले.

१.२.१३ वा गमः । अतिदेश सूत्र

पदानि: वा,गमः । वा अव्यय, गमः ५.१. (अनु. लिङ्सिचौ, आत्मनेपदेषु झल् कित्)
वृत्तिः- लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति वर्तते । गमेर्धातोः परौ लिङ्सिचौ आत्मनेपदेषु झलादी वा कितौ भवतः ।
गम् धातूला लिङ्(विध्यर्थ) आत्मनेपदाचे प्रत्ययांना झलादि वर्णाने सुरु होणारे प्रत्यय आणि तृतीय भूतकाळात आत्मनेपदाचे प्रत्ययांना येणारे झलादि वर्णाने सुरु होणार सिच् प्रत्यय वैकल्पिकपणे कित् होतात.जसे संगसीष्ट किंवा संगंसीष्ट= त्याने एकत्र करु दे. समगत किंवा समगंस्त=एकत्र केले.

१.२.१४ हनः सिच् । अतिदेश सूत्र

पदानि: हनः, सिच् । हनः ५.१, सिच् १.१. (अनु. आत्मनेपदेषु, कित्)
वृत्तिः- हन्तेर्धातोः परः सिच् किद्भवति ।
हन् (मारणे) या धातूचे तृतीय भूतकाळाचे रूप करताना झलादी वर्णाने सुरु होणारे आत्मनेपदाचे सिच् प्रत्यय कित् होतात. जसे- आहत, आहसाताम्, आहसत.

१.२.१५ यमो गन्धने । अतिदेश सूत्र

पदानि: यमः, गन्धने, । यमः ५.१, गन्धने ७.१ (अनु.सिच् आत्मनेपदेषु कित्)
वृत्तिः- सिच्, आत्मनेपदेषु' इति वर्तते । यमेर्धातोर्गन्धने वर्तमानात्परः सिच् प्रत्ययः किद्भवति आत्मनेपदेषु परतः ।
यम् हा धातू उघड करणे या अर्थी वापरला असता तृतीय भूतकाळात होणारे आत्मनेपदी सिच् (स्)प्रत्यय कित् होतात आणि कित् प्रत्यय झाल्यामुळे अनुनासिकाचा लोप होतो गंधंन = उघड करणे (ओक १८३, बसु)) यम् धातूला आङ् उपसर्ग असताना तो सूत्र १.३.२८ प्रमाणे आत्मनेपदी होतो.जसे - उदायत् = त्याने उघड केले.

१.२.१६ विभाषोपयमने । अतिदेश सूत्र

पदानि: विभाषा, उपयमने । विभाषा १.१, उपयमाने ७.१ (अनु.यमः सिच् आत्मनेपदेषु कित्)
वृत्तिः- यमः सिच्, आत्मनेपदेषु' इति वर्तते । यमेर्धातोरुपयमने वर्तमानात् परः सिच्प्रत्ययो विभाषा किद्भवति, तआत्मनेपदेषु परतः ।
यम् हा धातू लग्नात स्विकारणे या अर्थी वापरला असता तृतीय भूतकाळात होणारे आत्मनेपदी सिच् (स्) प्रत्यय विकल्पाने कित् होतात. जसे - उपायत कन्याम् किंवा उपायंस्त कन्याम् = मुलीशी लग्न करतो.

१.२.१७ स्थाघ्वोरिच्च । अतिदेश सूत्र

पदानि: स्था,घ्वोः इत् च । स्थाध्वो ६.२, इत् १.१., च अव्यय (अनु.सिच् च आत्मनेपदेषु कित्)।
वृत्तिः- सिच्'आत्मनेपदेषु' इति वर्तते । तिष्ठतेर्धातोः घुसंज्ञकानां च इकारश्चान्तादेशः सिच्च किद्भवाति आत्मनेपदेषु परतः ।
स्था (उभे राहणे) व घु धातू (१.१.२० या सूत्राने दा=देणे आणि धा=ठेवणे,दै=दया करणे, धे = खायला देणे, दो = उभे राहणे या सहा धातूंना घु म्हणतात.) यांना तृतीय भूतकाळाचे आत्मनेपदाचे होणारे सिच् प्रत्यय कित् असतात आणि हे प्रत्यय लावताना त्यांच्या शेवटच्या वर्णाला इ असा आदेश होतो . जसे उपास्थित = त्याने प्रार्थना केली, अदित= त्याने दिले.

१.२.१८ न क्त्वा सेट् । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:: न,क्त्वा (त्वा),सेट्। न अव्यय, क्त्वा लुप्तविभक्ति, सेट् १.१ (अनु. कित्)।
वृत्ति:- क्त्वाप्रत्ययः सेण्न किद्भवति ।
धातूंना इत् आगम होत (सेट् धातू) असेल तर क्त्वा (भूतकालवाचक धातूसाधित अव्यय)प्रत्यय कित् होत नाही.जसे - देवित्वा, वर्तित्वा.त्वा प्रत्यय कित् होत नसल्यामुळे येथे सूत्र ७.३.८४ सार्वधातुकार्धधातुकयो: या सूत्राने अंगाच्या शेवटी असलेल्या इकाला सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय पुढे असताना गुण झाला आहे.

१.२.१९ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ।प्रतिषेध सूत्र

पदानि: निष्ठा-शीङ्-स्विदि-मिदि-क्ष्विदि-धृषः । निष्ठा १.१, शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ५.१ (अनु.न,सेट्,कित्)
वृत्ति:- न सेट्' इति वर्तते । शीङ्-स्विदि-मिदि-क्ष्विदि-धृष्--इत्येतेभ्यः परो निष्ठाप्रत्ययः सेण्न किद्भवति ।
१.१.२६ प्रमाणे क्त आणि क्तवतू हे निष्ठा प्रत्यय आहेत.हे प्रत्यय शी=झोपणे,स्विद्=घाम येणे ,मिदि(मिद्)=तेलकट करणे, क्ष्विद् =बेशुद्ध होणे,धृष् =हल्ला करणे या धातूंना निष्ठा प्रत्यय सेट असतील म्हणजे त्यांना इ आगम हो असेल तर ते कित् नसतात आणि या धातूंच्या उपान्त्य स्वराला गुण होतो. स्विद्, मिद्, क्षिद्, आणि धृष् हे चार धातू सूत्र ७.२.१६ प्रमाणे साधारणत: अनिट् असतात पण जेव्हा त्यांचा उपयोग भाव किंवा कार्याची सुरुवात असा होतो तेव्हा ते विकल्पाने सेट् होतात सूत्र ७.२.१७ लागू पडते. जसे शयित:, प्रस्वेदित:, प्रमेदित:

१.२.२० मृषस्तितिक्षायाम् । प्रतिषेध सूत्र

पदानि: मृषः, तितिक्षायाम् । मृषः ५.१, तितिक्षायाम् ७.१ (अनु. निष्ठा सेट् न कित्)
वृत्ति:- मृषेर्धातोः तितिक्षायामर्थे निष्ठा सेण्न किद्भवति ।
मृष् हा धातू सहन करणे या अर्थी वापरला असेल तर त्याला लागणारे सेट निष्ठा प्रत्यय कित् नसतात. जसे मर्षित: = सहन केले पण इतरअर्थ होत असेल तर कित् होतो जसे- अपमृषितं वाक्यमाह= तो न समजणाऱ्या भाषेत बोलला.

१.२.२१ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ।प्रतिषेध सूत्र

पदानि:-उत्,उपधात्,भाव-आदि-कर्मणो:,अन्यतरस्याम् ।उपधात् ५.१,भावादिकर्मणो:७.२(अनु,निष्ठा न सेट् कित)
वृत्ति:-निष्ठा, सेण्न, कित्' इति वर्तते । उदुपधाद्धातोः परो भावे आदिकर्मणि च वर्तमानो निष्ठाप्रत्ययः सेडन्यतरस्यां न किद्भवति ।
सूत्र १.१.६५ येथे उपधा या संज्ञेची व्याख्या केली आहे. धातूचा उपान्त्य स्वर उ असताना जर भाव किंवा कार्याची सुरुवात दाखवित असतील तर सेट् निष्ठा प्रत्यय वैकल्पिक पणे कित् नसतात. जसे द्युतितमनेन किंवा द्योतितमनेन= ते पेटवलेले आहे. प्रद्योतित: किंवा प्रद्युतित:=त्याने प्रथम पेटवले. पण उपान्त्य स्वर उ नसेल तर हे सूत्र लागू पडत नाही जसे लिखितमनेन= त्याने लिहिले. त्याचप्रमाणे भाव किंवा कर्मारंभ नसेल तर लागू पडत नाही जसे रुचितं कार्षापणं ददाति =त्याने चकचकीत नाणे दिले.

१.२.२२ पूङ:क्त्वा च । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:पूङ:,क्त्वा (त्वा)च । पूङ: ५.१, क्त्वा लुप्तविभक्तिक: ,च अव्यय (अनु. सेट्,कित्,न निष्ठा)॥
वृत्ति:- पूङ परो निष्ठाप्रत्ययः क्त्वा च सेण्न किद्भवति ।
पू (शुद्ध करणे) याला लागणारे सेट निष्ठा आणि सेट क्त्वा प्रत्यय कित् नसतात. जसे पवित:, पवित्वा.महाभाष्यात न सेट याची अनुवृत्ती घेवू नये असे सांगितले आहे कारण सूत्र ७.२.५१ प्रमाणे पू धातूला निष्ठा आणि क्त्वा हे प्रत्यय लागताना इ आगम विकल्पाने होतो या प्रमाणे निष्ठा प्रत्यय सेट होत असल्यामूळे व सूत्र १८ प्रमाणे क्त्वा प्रत्यय कित् होणार नाहीत. बसूंच्या मते न सेट याची अनुवृत्ती घेणे आवश्यक आहे. या सूत्रात क्त्वा प्रत्यय सांगितला आहे कारण पुढील सूत्रात क्त्वा ची अनुवृत्ती आवश्यक आहे.तसेच पुढील सूत्रात वा असल्यामुळे या सूत्रात अन्यतरस्याम याची अनुवृत्ती नाही. वृत्तीत पण न सेट आहे आणि महाभाष्यात खंड १/४९० प्रमाणे दोन विकल्पयुक्त सूत्रांचे मध्ये जे सूत्र येते ते नित्यच असते असे आहे म्हणून सूत्र ७.२.५१ तील विकल्पाचा आधार न घेता अनुवत्ती घेणे योग्य आहे.

१.२.२३ नोपधात्थफान्ताद्वा । प्रतिषेध सूत्र

पदानि: न-उपधात्-थ-फ -अन्तात् वा । नोपधात् ५.१, थफान्तात् ५.१, वा अव्यय. (अनु.क्त्वा,न, सेट्, कित्)
वृत्ति:- निष्ठा' इति निवृत्तम् । नकारोपधाद्धातोस्थकारान्तात्फकारान्ताच्च परः क्त्वाप्रत्ययः सेड् वा न किद्भवति ।
ज्या धातूत न हा उपान्त्य वर्ण असतो आणि अन्त्य वर्ण थ् किवा फ् असतो तेंव्हा क्त्वा हा सेट् धातूंना लागणारा(त्वा) प्रत्यय वैकल्पिक पणे कित् असतो.जसे मंथ्=पिळणे पासून मथित्वा किंवा मन्थित्वा.

१.२.२४ वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ।प्रतिषेध सूत्र

पदानि:- वञ्चि-लुञ्चि-ॠत:,च क्त्वा सेट् न कित्। वञ्चिलुञ्च्यृत: ५.१, च अव्यय (अनु. वा,क्त्वा,न सेट्, कित्)
वृत्ति:- वञ्चि-लुञ्चि-ऋत्-इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेड् वा न किद्भवति ।
वंच् म्हणजे लुटणे आणि लुंच म्हणजे उपटणे ॠत्= धाडस करणे या धातूंना लागणारे सेट क्त्वा प्रत्यय वैकल्पिक पणे कित् नसतात.जसे- वचित्वा किंवा वंचित्वा

१.२.२५ तृषिमृषिकृशेः काश्यपस्य । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:तृषि-मृषि-कृशे:काश्यपस्य क्त्वा सेट् न कित्।तृषिमृषिकृशे:,५.१,काश्यपस्य ६.१. (अनु वा, क्त्वा, न सेट्, कित्)
वृत्ति:-न क्त्वा सेट्'(१.२.१८/३३२२) इति प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्प्यते।तृषि,मृषि,कृशि–इत्येतेभ्यः परः क्त्वाप्रत्ययः सेट काश्यपस्याचार्यस्य मते वा न किद्भवति ।
तृषि=तहान लागणे, मृषि=शिपडणे, कृश् =रोड होणे यांना लागणारे सेट क्त्वा (त्वा) प्रत्यय वैकल्पिक पणे कित् नसतात. जसे मृषित्वा किंवा मर्षित्वा

१.२.२६ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च । अतिदेश सूत्र

पदानि: रल: उ-इ-उपधात् हल आदे: सन् च । रल:५.१, व्युपधात् ५.१, हलादे: ५.१, सन् १.१, च अव्यय (अनु. वा, क्त्वा, न सेट्, कित्)
वृत्ति:- वा' इति वर्तते, सेट्' इति च । उश्च इश्च वी,वी उपधे यस्य स व्युपधः । उकारोपधादिकारोपधाच्च धातो रलन्ताद्धलादेः परः संश्च क्त्वा च सेटौ वा कितौ भवतः ।
हलादि धातू म्हणजे व्यंजनाने सुरु होणारे यांचा उपान्त्य वर्ण इ,ई किंवा उ,ऊ असेल आणि अन्त्य वर्ण रल् प्रत्याहारातील असेल तर इडागाम सेट (इ आगम) क्त्वा आणि सन् (इच्छार्थक) प्रत्यय वैकल्पिकपणे कित् होतात,जसे -द्युतित्वा किंवा द्योतित्वा; लिलिखिषति किंवा लिलेखिषति

१.२.२७ ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत: । संज्ञा सूत्र
१.२.२८ अचश्च । परिभाषा
१.२.२९ उच्चैरुदात्त: । संज्ञा सूत्र
१.२.३० नीचैरनुदात्त: । संज्ञा सूत्र
१.२.३१ समाहार: स्वरित: । संज्ञा सूत्र

१.२.३२ तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम् । आख्यान सूत्र

पदानि:- तस्य,आदित: उदात्तम् अर्ध-ह्स्वम्। तस्य ६.१, आदित: अव्यय, उदात्तम् १.१
वृत्ति:- तस्य स्वरितस्य आदावर्धह्रस्वमुदात्तम्
स्वरित स्वरातील पहिला अर्धा भाग उदात्त समजावा व दुसरा अर्धा भाग अनुदात्त समजावा.

१.२.३३ एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ । विधि सूत्र

पदानि:- एकश्रुति, दूरात्, सम्बुद्धौ ।एकश्रुति १.१, दूरात् ५.१,समबुद्धौ ७.१

वृत्तिः- त्रैस्वर्ये पदानां प्राप्ते दूरात्संबुद्धावैकश्रुत्यं विधीयते । एका श्रुतिर्यस्य तदिदमेकश्रुति । एकश्रुति वाक्यं भवति ।
दूर अंतरावरून एखाद्याला जेव्हां बोलावले जाते त्यावेळी एकच स्वर वापरला जातो त्याला एकश्रुति म्हणजे एका सूरात असे म्हणतात.

१.२.३४ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु । विधि सूत्र.

पदानिः- यज्ञ-कर्मणि, अजप-न्यूङ्ख-सामसु । यज्ञकर्मणि ७.१, अजपन्युङखसामसु ७.३ (अनु एकश्रुति)
वृत्तिः- त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्त, तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते, जपन्यूङ्खसामानि वर्जायित्वा । यज्ञकर्मणि मन्त्राणामैकश्रुत्यं भवति ।
सामगायन आणि जप करताना आणि न्यूङ्ख (आश्वलायन श्रौतसूत्राच्या उत्तरार्धातील वेदमंत्र आणि १६ ा ओम्)स्वराप्रमाणे म्हणजे उदात्त,अनुद्‌ात्, स्वरित् म्हणावेत पण यज्ञ कर्म करताना एकसूरात म्हणावेत.

१.२.३५ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः । विधि सूत्र

पदानिः- उच्चैस्तराम्, वा, वषट्कारः। उच्चैस्तराम् अव्यय, वा अव्यय, वषट्कारः १.१ (अनु. यज्ञकर्मणि, एक श्रुति)
वृत्तिः- यज्ञकर्मणि' इति वर्तते । यज्ञकर्मणि वषट्कारः उच्चैस्तरां वा भवति, एकश्रुतिर्वा ।
यज्ञकर्मात वषट् शब्द वैकल्पिकरित्या एकसूरात किंवा उच्च स्वरात म्हणावा.

१.२.३६ विभाषा छन्दसि । विधि सूत्र #

पदानिः- विभाषा, छन्दसि । विभाषा १.१, छन्दसि ७.१ (अनु.एकश्रुतिः)
वृत्तिः- छन्दसि विषये विभाषा एकश्रुतिर्भवति, पक्षान्तरे त्रैस्वर्यमेव भवति ।
वेदमंत्र म्हणतांना ते स्वरात म्हणावेत पण ब्राह्मण मंत्र म्हणताना उदात्त,अनुदात्त व स्वरित् अशा तीन सूरात किंवा वैकल्पिकपणे एकसूरात म्हणता येतात. या सूत्रात यज्ञकर्मणि या शब्दाची अनुवृत्ति झालेली नाही म्हणून १.२.३४ सूत्र येथे लागु पडत नाही.

१.२.३७ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः । प्रतिषेध सूत्र

पदानिः-न, सुब्रह्मण्यायाम्, स्वरितस्य,तु उदात्तः।न अव्यय, सुब्रह्मण्यायाम् ७.१, स्वरितस्य ६.१, तु अव्यय, उदात्तः १.१ (अनु. एकश्रुति)
वृत्तिः- सुब्रह्मण्या नाम निगदः, तत्र यज्ञकर्मणि' इति 'विभाषा छन्दसि'(१.२.३६/३६६५) इति च एकश्रुतिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते ।
शतपथ ब्राह्मणातील तृतीय कांडातील तृतीय प्रपाठातील पहिल्या ब्राह्मणाच्या१७ ते २९ कांडापर्यंत जे पाठ आहेत त्यांना सुब्रह्मण्य म्हणतात. हे वैदिक मंत्र एकसूरात म्हणू नयेत तर तेथे स्वरित स्वर उदात्त समजावेत.

१.२.३८ देवब्रह्मणोरनुदात्तः । विधि सूत्र

पदानिः देव-ब्रह्मणोः अनुदात्तः । देवब्रह्मणौः ७.२, अनुदात्तः १.१ (अनु. स्वरितस्य)
वृत्तिः- देवब्रह्मणोः स्वरितस्यानुदात्त आदेशो भवति ।
शतपथ ब्राह्मणातील सुब्रह्मण्यम् भागातील देव आणि ब्राह्मण हे शब्द अनुदात्त समजावेत.

१.२.३९ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ।विधि सूत्र

पदानिः-स्वरितात् संहितायाम् अनुदात्तानाम् । स्वरितात् ५.१, संहितायाम् ७.१. अनुदात्तानाम् ६.३ (अनु एकश्रुति)
वृत्तिः- एकश्रुतिः' इति वर्तते । संहितायां विषये स्वरितात्परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिर्भवति ।
मंत्रात जोडाक्षराचे आधी स्वरित स्वर असेल तर स्वरित स्वरानंतरचे सर्व स्वर एकश्रुति होतात म्हणजे एकाच सूरात म्हणतात.

१.२.४० उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः । विधी सूत्र

पदानिः - उदात्त-स्वरित-परस्य, सन्नतरः ।(अनु. संहितायामनुदात्तानाम्)
वृत्तिः- अनुदात्तग्रहणमनुवर्तते । उदात्तः परो यस्मात्स उदात्तपरः, स्वरितः परो यस्मात्स स्वरितपरः, उदात्तपरस्य स्वरितपरस्य चानुदात्तस्य सन्नतर आदेशो भवति.
अनुदात्त स्वराच्या पुढे उदात्त व स्वरित स्वर आल्यास अनुदात्ताचे जागी सन्नतर म्हणजे अनुदात्ताच्या खालचा स्वर येतो.

१.२.४१ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः । संज्ञा सूत्र
१.२.४२ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।संज्ञा सूत्र
१.२.४३ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् । संज्ञा सूत्र
१.२.४४ एकविभक्ति चापूर्वनिपाते । संज्ञा सूत्र
१.२.४५ अर्थवदधातूरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।संज्ञा सूत्र
१.२.४६ कृत्तद्धितसमासाश्च । संज्ञा सूत्र

१.२.४७ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।विधि सूत्र

पदानिः ह्रस्वः, नपुंसके, प्रातिपदिकस्यः । ऱ्हस्वः १.१, नपुंसके ७.१, प्रातिपदिकस्य ६.१
वृत्तिः- नपुंसकलिङ्गेऽर्थे यत्प्रातिपदिकं वर्तते तस्य ह्रस्वो भवति आदेशोऽलोन्त्यस्याचः ।
नपुंसकलिंगात स्वरांन्त प्रातिपदिकाचा शेवटचा स्वर ह्रस्व होतो.श्रीपा हा शब्द नपुंसकलिंगात चालवायचा असेल तर त्याचे श्रीप होते आणि तो ज्ञान प्रमाणे चालतो.

१.२.४८ गोस्त्रियोरूपर्जनस्य । विधि सूत्र

पदानिः- गो-स्त्रियोः,उपसर्जनस्य, प्रातिपदिकस्य ।गोस्त्रियोः ६.२,उपसर्जनस्य ६.१ (अनु.ऱ्हस्वः प्रातिपदिकस्य)
वृत्तिः- प्रातिपदिकस्य' इति वर्तते । गो' इति स्वरूपग्रहणम्, स्त्री' इति प्रत्ययग्रहणम् ; स्वरितत्वात् ।ईयसो बहुव्रीहेः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
प्रातिपदिकाचा जर शेवटचा शब्द उपसर्जन असेल आणि तो मूळातच स्त्रीलिंगी असेल किंवा गो असेल तर समास झाल्यावर त्या प्रातिपदिकाचा शेवटचा स्वर ह्रस्व होतो. जसे चित्र+गो=चित्रगुः; निः + कौशाम्बी = निष्कौशाम्बि वार्तिकाप्रमाणे बहुव्रीहि समासात स्त्रीलिंगी नामांचा शेवट ईयस् प्रत्ययाने होत असेल तर तो शब्द पुलिंगी समजावा म्हणून त्यांचा अंत्य स्वर ऱ्हस्व होत नाही जसे बहुश्रेयसी.(सूत्र ५.४.१५६ पहावे)

१.२.४९ लुक् तद्धितलुकि ।विधि सूत्र

पदानिः लुक्, तद्धित-लुकि । लुक् १.१, तद्धितलुकि ७.१ (अनु.स्त्री उपसर्जनस्य)
वृत्तिः-स्त्रीग्रहणमनुवर्त्तते,'उपसर्जनस्य' इति च।पूर्वेण ह्रस्वत्वे प्राप्ते लुग्विधीयते।तद्धितलुकि सति स्त्रीप्रत्ययस्य उपसर्जनस्य लुग्भवति ।
सूत्र १.१.६१ येथे लुक् ची व्याख्या दिली आहे. काही अपत्यवाचक स्त्रीलिंगी प्रातिपदिकामध्ये अपत्यवाचक प्रत्ययाचा लुक् झालेला असतो.(सूत्र ४.२.३४) श्रविष्ठा +अण् (लुक् होतो) =श्राविष्ठाः आणि आता या सूत्राप्रमाणे उपसर्जन अशा स्त्रीलिंगी आ प्रत्ययाचा पण लुक् होतो आणि अपत्यवाचक शब्द श्रविष्ठः असे होते. याच प्रमाणे इन्द्र- इन्द्राणी .पंच+इन्द्राणी +अण् = येथे द्विगुसमास असल्यामुळे अण् चा लुक् होतो आणि पंच +इन्द्राणी होते . आता या सुत्राने स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होतो आणि पंचेद्रः हे रूप होते.

१.२.५० इद्‌गोण्याः । विधि सूत्र

पदानिः- इत्, गोण्याः । इत् १.१, गोण्याः ६.१ (अनु. तद्धितलुकि)
वृत्तिः- पूर्वेण लुकि प्राप्ते इकारो विधीयते । गोण्यास्तद्धितलुकि सति इकारादेशो भवति ।
तद्धित् प्रत्ययाचा लुक् झाल्यानंतर मागील सूत्राप्रमाणे स्त्री प्रत्ययाचा पण लुक्होतो याला (गोण्याः) शब्द अपवाद आहे या वेळी स्त्री प्रत्ययाचा लुक न होता त्याला इ हा आदेश होतो जसे पंचगोणिः= पाच गोणींना विकत घेतलेले.या ठिकाणी सूत्र ५.१.२७ प्रमाणे विकत घेतले या अर्थाच्या प्रथम अण् प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे आणि नंतर या सूत्राप्रमाणे स्त्रीलिंगी प्रत्ययाचा लुक् न होतो इ आदेश झाला आहे.

लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने ।अतिदेश सूत्र

पदानि: लुपि, युक्तवत् ,व्यक्ति-वचने । लुपि ७.१, युक्तवत् अव्यय, व्यक्तिवचने १.२
वृत्ति:-लुपि' इति लुप्संज्ञया लुप्तस्य प्रत्ययस्यार्थ उच्यते।तत्र लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने भवतः।हरीतक्यादिषु व्याक्तिः खलतिकादिषु वचनम।
जर तद्धित् प्रत्ययाचा लुप होत असेल तर तयार झालेल्या शब्दाचे लिगं आणि वचन मूळ शब्दाप्रमाणे राहते. जसे शिरीषा: = शिरीष वृक्षांपासून फार दूर नसलेले गाव. येथे मूळ शब्दाचे पुलिंग व बहुवचन तेच राहिले आहे. वार्तिकाप्रमाणे १. हरीतकी वगैरे शब्दाचे बाबतीत फक्त लिग तेच राहते वचन नाही जसे हरीतक्या: फलानि येथे हरीतकीची फळे असा अर्थ आहे.लिंग कायम पण वचन बदलले. २) खलतिक शब्दाचे बाबतीत वचन तेच राहते लिग नाही. जसे- खलतिकं वनानि - खलतिक पर्वता जवळ असलेली वने येथे मूळ शब्दाप्रमाणे खलतिकम् हे एकवचन कायम राहिले पण लिग बदलले.महाभाष्यात ही दोन वार्तिके पुढील सूत्र ५२ नंतर दिली आहेत.

१.२.५२ विशेषणानां चाजाते: ।अतिदेश सूत्र

पदानि:-विशेषणानाम्,च अजाते:।विशेषणानाम् ६.३,च अव्यय, आ अव्यय, जाते:५.१(अनु. लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने।)
वृत्ति:-लुपि' इति वर्तते।लुबर्थस्य यानि विशेषणानि तेषामपि व्यक्तिवचने भवतः,जातिं वर्जयित्वा।मनुष्यलुपि प्रतिषेधो वक्तव्यः। (म.भा.१.२२९)।
शब्दाच्या तद्धित् प्रत्ययाचा लोप झाल्यानंतर तयार झालेल्या शब्दाच्या विशेषणांचे लिंग व वचन त्या शब्दाप्रमाणे असते मात्र तयार झालेला शब्द जातिवाचक नसावा.जसे पंचाला: रमणीया: बहुन्ना: बहुक्षीरघृता: बहुमाल्यफला: = भरपूर अन्न,दूध,लोणी असलेले पंचालाचे लोक. येथे पंचाला: प्रमाणे सर्व विशेषणे पुलिंगी व बहुवचनात आहेत. येथे पांचाला या शब्दात तद्धित प्रत्ययाचा लोप झाला आहे म्हणून त्याच्या विशेषणांचे लिंग व वचन पांचाला प्रमाणेच आहे.वार्तिकाप्रमाणे सूत्र ५.३.९८ या सूत्राने लुप् झाला असता (मनुष्या सबंधी)विशेषणांचे लिंग व वचन विशेष्यासारखे नसते जसे चंचा. .

१.२.५३ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् । परिभाषा सूत्र
१.२.५४ लुब्योगाप्रख्यानात् ।परिभाषा सूत्र.
१.२.५५ योगप्रमाणे च तद् भावेऽदर्शनं स्यात् ।परिभाषा सूत्र.
१.२.५६ प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् । परिभषा सूत्र
१.२.५७ कालोपसर्जने च तुल्यम् ।परिभषा सूत्र
१.२.५८ जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् । अतिदेश सूत्र

१.२.५९ अस्मदो द्वयोश्च । अतिदेश सूत्र

पदानि:-अस्मद: द्वयो: च,। अस्मद: ६.१, द्वयो:७.२, च अव्यय. (अनु.एकस्मिन् बहुवचनं अन्यतरस्याम्)
वृत्ति:-अस्मदो योऽर्थस्तस्यैकत्वे द्वित्वे च बहुवचनमन्यतरस्यां भवति।सविशेषणस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः।युष्मदि गुरावेकेषाम्।
अस्मद् चे बहुवचन वैकल्पिकपणे द्विवचनाचे ऐवजी वापरता येते जसे आवां ब्रूव: किंवा वयं ब्रूम:। वार्तिकाप्रमाणे १) प्रथम पुरुषी सर्वनामाला जर विशेषण असेल तर एकवचनच असते जसे अहं देवदत्तो ब्रवीमि = मी देवदत्त बोलतो. २) आचार्या संबधी बोलताना बहुवचन वापरता येते जसे त्वं मे गुरुः=तू माझा गुरु आहेस किंवा यूयं मे गुरवः=आपण माझे गुरु आहात.

१.२.६०फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ।अतिदेश सूत्र

पदानि:-फल्गुनी,प्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे।फल्गुनीप्रोष्ठपदानां ६.३,च अव्यय,नक्षत्रे ७.१(अनु.द्वयो:बहुवचनं अन्यतरस्याम्)
वृत्ति:- चकारः 'द्वयोः' इत्यनुकर्षणार्थः । फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च द्वयोर्नक्षत्रयोर्बहुवचनमन्यतरस्यां भवति ।
नक्षत्र या अर्थाने फाल्गुनी व प्रोष्ठपदा (भाद्रपदा) वैकल्पिकपणे बहुवचनात वापरता येतात.

१.२.६१ छन्द्सि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ।अतिदेश सूत्र

पदानि:-छन्दसि पुनर्वस्वो:एक-वचनम्।छन्दसि ७.१,पुनर्वस्वो:६.२,एकवचनम् १.१(अनु.नक्षत्रे, द्वययो: अन्यतरस्याम्)
वृत्ति:- अन्यतरस्याम्'इत्युनुवर्त्तते । द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते पुनर्वस्वोश्छनद्सि विषये एकवचनमन्यतरस्यां भवति ।

वेदात पुनर्वसु नक्षत्र जरी दोन तारे मिळून बनले असले तरी वैकल्पिक पणे एकवचनात वापरतात

१.२.६२ विशाखयोश्च । अतिदेश सूत्र #

पदानि:- विशाखयो: च । विशाखयो: ६.२, च अव्यय (अनु. छन्दसि, एकवचनम्, नक्षत्रे ,अन्यतरस्याम्)।
वृत्ति:- छन्दसि' इति वर्तते । द्विवचने प्राप्ते छन्दसि विषये विशाखयोरेकवचनमन्यतस्यां भवति ।
वरील प्रमाणे विशाखा नक्षत्र पण वेदात वैकल्पिकपणे एकवचनात वापरतात.

१.२.६३तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । अतिदेश सूत्र

पदानि: तिष्य-पुनर्वस्वो:नक्षत्र-द्वन्द्वे बहुवचनस्य, द्वि-वचनम् नित्यम् । तिष्यपुनर्वस्वो: ६.२, नक्षत्रद्वन्द्वे ७.१, बहुवचनस्य ६.१, द्विवचनम् १.१, नित्यम् १.१
वृत्ति:- तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् । छन्दसि' इति निवृत्तम्।
तिष्य आणि पुनर्वसु यांचे द्वन्द्व समासात बहुवचनाचे ऐवजी नेहमी द्विवचन येते जसे उदितौ तिष्यपुर्नवसू दृश्येते = तिष्य आणि पुर्नवसू उगवलेले दिसतात

१.२.६४ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ । विधि सूत्र

पदानि: सरूपाणाम्, एकशेष एक विभक्तौ । सरूपाणाम् ६.३, एकशेष: १.१, एकविभक्तौ ७.१
वृत्ति:- समानं रूपमेषामिति सरूपाः । सरूपाणां शब्दानां एवविभक्तौ परत एकशेषो भवति ।
समान अक्षरांनी बनलेले समान विभक्तित असलेले एकापेक्षा जास्त शब्द एकत्र आले तर फक्त त्यापैकी एकच शब्द शिल्लक राहतो जसे वृक्ष:+वृक्ष:= वृक्षौ..महाभाष्याप्रमाणे सात विभक्तिपैकी कोणताही प्रत्यय लावला असता ज्या शब्दातील वर्णाचा अनुक्रम बदलत नाही अशा अनेक शब्दांचा उच्चार करताना एकच शब्द शिल्लक राहतो.

१.२.६५   वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेवविशेष: । विधि सूत्र

पदानि:-वृद्ध: यूना तत्-लक्षण चेद् एव विशेष: । वृद्ध: १.१, यूना ३.१, तल्लक्षण: १.१, चेत् अव्यय, एव अव्यय, विशेष: १.१ (अनु. शेष:)
वृत्ति:- शेष' इति वर्त्तते । यूना'इति सहयोगे तृतीया । वृद्धो यूना सहवचने शिष्यते, युवा निवर्त्तते ।वृद्धशब्दःपूर्वाचार्यसंज्ञागोत्रस्य ।
गोत्र वाचक शब्द आणि युवन वाचक शब्द एकत्र आले असता वेगळ्या विभक्ति असून देखील अर्थ,उपयोग एकच असेल तर फक्त गोत्र वाचक शब्द शिल्लक राहतो.पूर्वाचार्य वृद्ध हा शब्द गोत्र या अर्थाने वापरत असत.नातू आणि पणतू हे गोत्र होतात आणि त्याचे वंशज युवन होतात मूळ पुरुषाच्या नांवाला यञ् प्रत्यय लावून मूळ पुरुषाचा नातू आणि फक् प्रत्यय लावून पणतू होतो जसे गर्ग-गार्ग्य:-गार्ग्यायणा: आणि गार्ग्य: +गार्ग्यायणा: =गार्ग्यौ = गर्गांचे नातु आणि पणतु.

१.२.६६ स्त्री पुंवच्च । विधि सूत्र

पदानि:स्त्री, पुंवत् च। स्त्री १.१, पुंवत् अव्यय, च अव्यय (अनु, शेषवृध्दयूना तल्लक्षणश्चेदेवविशेष: ।
वृत्ति:- शेषः' इति वर्त्तते, 'वृद्धो यूना' इति च सर्वम् । स्त्री वृद्धा यूना सहवचने शिष्यते तल्लक्षणश्चेदेव विशेषो भवति ।
वरील सूत्राप्रमाणे गोत्रवाचक स्त्रीलिंगी शब्द आणि युवन वाचक शब्द एकत्र आले असता फक्त स्त्रीलिंगी गोत्र वाचक शब्द शिल्लक राहतो पण त्याचे लिंग पुल्लिगी होते. जसे गार्गी+गार्ग्यायण: = गार्ग्यौ गर्गींचे नातू ,नात आणि पणती किंवा पणतु .

१.२.६७ पुमान् स्त्रिया । विधि सूत्र

पदानि: पुमान स्त्रिया । पुमान् १.१स्त्रिया ३.१ (अनु.शेष: तल्लक्षणश्चेदेवविशेष:।)
वृत्ति:- तल्लक्षणश्चेदेव विशेष' इति वर्त्तते । 'वृद्धो यूना' इति निवृत्तम् । स्त्रिया सहवचने पुमान् शिष्यते, स्त्री निवर्त्तते ।
पुलिंगी आणि स्त्रीलिंगी अशा दोन रुपातील एकच शब्द जवळजवळ आले तर फक्त पुलिंगी शब्द शिल्लक राहतो जसे ब्राह्मण:+ब्राह्मणी=ब्राह्मणौ

१.२.६८ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् ।विधि सूत्र

पदानिः भ्रातृ-पुत्रौ, स्वसृ-दुहितृभ्याम । भ्रातृपुत्रौ १.२, स्वसृदुहितृभ्याम् ३.२ (अनु.शेषः लक्षणश्चेदेवविशेषः।)
वृत्तिः- यथासंख्यं भ्रातृपुत्रशब्दौ शिष्येते सहवचने स्वसृदुहितृभ्याम् ।
भ्रातृ - स्वसृ,आणि पुत्र- दुहितृ या जोड्या एकत्र आल्या तर फक्त भ्रातृ आणि पुत्र हेच शब्द शिल्लक राहतात पण अर्थ मात्र दोन्ही असा होतो जसे भ्रातृ+स्वसृ=भ्रातरौ = भाऊ आणि बहीण; पुत्र+दुहितृ=पुत्रौ = मुलगा आणि मुलगी.

१.२.६९ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ।विधि सूत्र

पदानिः नपुंसकम्, अनपुंसकेन, एकवत् च अस्य अन्यतरस्याम् । नपुंसकम् १.१, अनपुसकेन ३.१, एकवत् अव्यय, च अव्यय, अस्य ६.१ (अनु, शेषः तल्लक्षणश्चेदेवविशेषः)
वृत्तिः- तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः' इति वर्त्तते । नपुंसकानपुंसकमात्रकृते विशेषेऽनपुंसकेन सहवचने नपुंसकं शिष्यते, एकवच्चास्य कार्यं भवति अन्यतरस्याम् ।
जेंव्हा एकच विशेषण अनेक वेगवेगळ्या लिंगातील नामांना लागू असते आणि त्यापैकी एक नाम नपुंसक लिंगी असले तर ते विशेषण विकल्पाने नपुंसक लिंगी नामा प्रमाणे असते.जसे - आलस्यो मैथुनं निद्रासेव्यमानं विवर्द्धते ।=आळस, भोगीपणा, झोप उपभोगाने वाढते. येथे सेव्यमानं हे विशेषण नपूंसक.लिंगी मैथुन या नपूंसक लिगी नामाप्रमाणे आहे. परिभाषा ४४ पान ४८ प्रधाने कार्यसंप्रत्याच्छेषःही लागू पडते आणि एकशेषः हे सूत्र फक्त प्रधान शब्दाला लागू पडते.

१.२.७० पिता मात्रा । विधि सूत्र

पदानिः पिता मात्रा । पिता १.१, मात्रा ३.१ (अनु.शेषः अन्यतरस्याम् ।)
वृत्तिः- अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते, न ठएकवत्' इति । मात्रा सहवचने पितृशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् ।
पितृ व मातृ शब्द एकत्र आले तर वैकल्पिक पणे फक्त पितृ शिल्लक राहतो.जसे पिता+माता=पितरौ किंवा मातापितरौ

१.२.७१ श्वशुरः श्वश्वा । विधि सूत्र

पदानिः श्वशुरः, श्वश्वा । श्वशुरः १.१, श्वश्वा ३.१ अनु. (शेषः अन्यतरस्याम्)
वृत्तिः- अन्यतरस्याम्' इति वर्तते । श्वश्र्वा सहवचने श्वशुरशब्दः शिष्यते अन्यतरस्याम् ।
श्वशुरः=सासरा आणि श्वश्वू =सासू एकत्र वापरले असता वैकल्पिक पणे फक्त श्वशुर च शिल्लक राहतो
जसे श्वशुरः+श्वश्वू = श्वशुरौ किंवा श्वश्वश्वशुरौ

१.२.७२ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् । विधि सूत्र

पदानि :त्यद्-आदीनि-सर्वैः नित्यम् । त्यदादीनि १.३, सर्वैः ३.३, नित्यम् १.१ (अनु. शेषः)
वृत्तिः- त्यदादीनि शब्दरूपाणि सर्वैः सहवचने नित्यं शिष्यन्ते त्यदादिभिरन्यैश्च । त्यदादीनां मिथो यद्यत्परं तत्तच्छिष्यते।।
त्यदादि सर्वनाम त्यदादि सर्वनाम सोडून दुसऱ्या नामाला किंवा सर्वनामाला जोडले जाते तेव्हा फक्त त्यदादि सर्वनाम शिल्लक राहते जसे सः+देवदत्तः =तौ. सूत्र १.१.२७ येथे सर्वनामांची यादी दिली आहे त्यातील त्यद् पासून किंम् पर्यंत सर्वनामांना त्यदादी म्हणतात.वार्तिका प्रमाणे जेंव्हा त्यदादि सर्वनामे आपापसात जोडली जातात तेंव्हा गणपाठात जे सर्वनामशेवटी असते तेच शिल्लक राहते जसेः- यः+सः=यौ; वः+कः=कौ.

१.२.७३ ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री । विधि सूत्र

पदानिः ग्राम्य-पशु-संघेषु अतरुणेषु,स्त्री । ग्राम्यपशुसंघेषु ७.३, अतरुणेषु ७.३, स्त्री १.१ (अनु. शेषः)
वृत्तिः- ग्राम्याणां पशूनां संघाः ग्राम्यपशुसंघाः, एतेषु सहविवक्षायां स्त्री शिष्यते । अनेकशफेष्विति वक्तव्यम् * (म.भा.1.252)। .
तरूण नसलेल्या उभय लिंगी पाळीव प्राण्याचे समुदायात फक्त स्त्रीलिगी प्राणी वाचक शब्द शिल्लक राहतो जसे गावः=गाई आणि बैल.हे सुत्र फक्त समुदायाला लागू पडते. जसे गाव इमाः= हे गाई आणि बैल. पण रानटी जनावरे,

माणसे यांना हे सूत्र लागू पडत नाही जसे रुरव इमे=ही रानटी हरणे. ब्राह्मणाः=ब्राह्मण आणि ब्राह्मणी. येथे पुलिंगी शब्द राहिला आहे तो सूत्र १.२.६७ प्रमाणे आहे. वार्तिकाप्रमाणे हे सूत्र खुरात फट असणाऱ्या पाळीव प्राण्यांना लागते.

॥ इति द्वितीयः पादः ॥

। अथ तृतीयः पाद :।

१.३.१ भूवादयो धातवः ।संज्ञा सूत्र
१.३.२ उपदेशेऽजनुनासिकइत् ।संज्ञा सूत्र
१.३.३ हलन्त्यम् । संज्ञा सूत्र
१.३.४ न विभक्तौ तुस्माः ।संज्ञा सूत्र
१.३.५ आदिर्ञिटुडवः । संज्ञा सूत्र
१.३.६ षः प्रत्ययस्य । संज्ञा सूत्र
१.३.७ चुटु । संज्ञा सूत्र
१.३.८ लशक्वतद्धिते । संज्ञा सूत्र

१.३.९ तस्य लोपः ।विधि सूत्र

पदानि: तस्य, लोपः । तस्य ६.१,लोपः १.१ (अनु. इत्) ।
वृत्तिः- तस्येत्संज्ञकस्य लोपो भवति ।
या सूत्राने इत् ची व्याख्या केली आहे. इत् ने दर्शवलेल्या वर्णाचा लोप होतो.

१.३.१० यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।परिभाषा सूत्र
१.३.११ स्वरितेनाधिकारः । परिभाषा सूत्र

१.३.१२ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।नियम सूत्र

पदानि: अनुदात्त-ङ् -इतः आत्मनेपदम् ।अनुदात्तङितः ५.१, आत्मनेपदम् १.१
वृत्तिः-अविशेषेण धातोरात्मनेपदं परस्मैपदं च विधास्यते, तत्रायं नियमः क्रियते-अनुदात्तेतो ये धातवो ङितश्च तेभ्य एव आत्मनेपदं भवति, नान्येभ्यः ।
(येथे उपदेशे अशी अनुवृत्ती गृहीत धरून)पाणिनीच्या धातूपाठात ज्या धातूतील अनुदात्त स्वर इत् किंवा धातूचा ङकार इत् असेल तर तो धातू आत्मनेपदी समजावा जसे- आस येथे शेवटचा अ इत् आहे आणि ते आत्मनेपदी होते. या सूत्रातील आत्मनेपद हा शब्द १.३.७७ पर्यंत लागू होतो.

१.३.१३ भावकर्मणोः । नियम सूत्र

पदानि: भाव-कर्मणोः । भावकर्मणोः ७.२, (अनु. आत्मनेपदम्)
वृत्तिः- लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः'(३.४.६९/२१५२)इति भावकर्मणोर्विहितस्य लस्य तिबादयः सामान्येन वक्ष्यन्ते, तत्रेदमुच्यते- भावे कर्मणि चात्मनेपदं भवति ।

लट्, लिट् इ. लकार या धातूंना लागणारे कालवाचक व अर्थवाचक प्रत्ययांचे आत्मनेपदाचे आणि परस्मैपदाचे होणारे आदेश वेगवेगळे आहेत. कर्तरि आणि भावे प्रयोगात धातूला आत्मनेपदाचे लकार प्रत्यय लावावेत असे हे सूत्र सांगते जसे- ग्लायते भवता, क्रियते कटः कर्मकर्तरि प्रयोगात पण आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात जसे- लूयते केदारः स्वयमेव.

१.३.१४ कर्तरि कर्मव्यतिहारे ।नियम सूत्र

पदानिः कर्तरि,कर्म-व्यतिहारे । कर्तरि ७.१, कर्मव्यतिहारे ७.१ (अनु. आत्मनेपदम्)
वृत्तिः- कर्मशब्दः क्रियावाची, व्यतिहारो विनिमयः ।
एकाला योग्य असलेली क्रिया दुसऱ्याने करणे व दुसऱ्याला योग्य असलेली क्रिया पहिल्याने करणे याला कर्मव्यतिहार म्हणजे क्रियाविनिमय म्हणतात. कर्म म्हणजे क्रिया असा अर्थ येथे आहे. अशा प्रकारचा क्रियाविनिमय असा अर्थ होत असेल तर कर्तरि प्रयोगात धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लावतात जसे- व्यतिलुनीते, व्यतिपुनीते.

१.३.१५ न गति हिंसार्थेभ्यः ।नियम सूत्र

पदानिः न,गति-हिंसा-अर्थेभ्यः । न अव्यय, गतिहिंसार्थेभ्यः ५.३ (अनु. आत्मनेपदम् कर्मव्यतिहारे ।)
वृत्तिः- पूर्वेणात्मनेपदं प्राप्तं प्रतिषिध्यते । गत्यर्थेभ्यो हिंसार्थेभ्यश्च धातुभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति । । प्रतिषेधे हसादीनाममुपसंख्यानम।(म.भा.त१.२७८) हरतेरप्रतिषेधः । ।(म.भा.१.२७९)
गति आणि हिंसा अर्थ असलेल्या धातूंचे बाबतीत जरी कर्मव्यतिहार म्हणजे एकाला योग्य असलेली क्रिया दुसऱ्याने करणे व दुसऱ्याला योग्य असलेली क्रिया पहिल्याने करणे असे होत असले तरी आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागत नाहीत जसे- व्यतिगच्छन्ति, व्यतिहिंसन्ति वार्तिकाप्रमाणे १) हस् धातूला हे सूत्र लागू पडत नाही जसे- जसे व्यतिहसन्ति २) हरति या धातूला हे सूत्र लागू पडत नाही जसे- संप्रहरन्ते राजानः

१.३.१६ इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ।नियम सूत्र

पदानिः-इतर-इतर,अन्यः-अन्यःउपपदात् च।इतरेतरान्योन्योपपदात् ५.१ च अव्यय(अनु.कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न)
वृत्तिः-इतरेतरः, अन्योऽन्यः-इत्येवमुपपदाद्धातोः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं न भवति।* परस्परोपपदाच्चेति वक्तव्यम् * (म.भा.1.279)।
इतरेतर,अन्य आणि वार्तिका प्रमाणे परस्पर अशा शब्दांचा उपपद असा धातूशी संबंधीत वापर असताना कर्मव्यतिहार असताना देखील आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागत नाहीत. जसे- इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्ति

१.३.१७ नेर्विशः । नियम सूत्र

पदानिः नेः, विशः। नेः ५.१, विशः ५.१ (अनु. आत्मनेपदम्)
वृत्तिः : शेषात्कर्तरि' इति परस्मैपदे प्राप्ते, निपूर्वाद्विश आत्मनेपदं विधीयते । नेः परस्माद्विश आत्मनेपदं भवति ।
नि उपसर्ग असताना विश् म्हणजे प्रवेश करणे या धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात.जसे- निविशते, न्यविशत्. वर्तमान काळात,अनद्यतन भूतकाळात, परोक्षभूतकाळात आणि संकेतार्थात उपसर्ग आणि धातू यामध्ये अट् आगम झाला तरी आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात जसे न्यवशित्. या सूत्रातील नि हा अर्थवत् ग्रहणे नानर्थकस्य या परिभाषेप्रमाणे उपसर्गच समजावा इतर कोणताही अर्थ समजू नये.

१.३.१८ परिव्यवेभ्यः क्रियः ।नियम सूत्र

पदानिः परि-वि-अवेभ्यः, क्रियः। परिव्यवेभ्यः ५.३ क्रियः ५.१ (अनु. आत्मनेपदम् ।)
वृत्तिः-डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये'(धा.पा.1474) ञित्त्वात्कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमात्मनेपदम्। पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति- बहुविक्रीणाति वनम् ।पर्यादय उपसर्गा गृह्यन्ते, तेनेह न भवति-बहुविक्रीणाति वनम् ।
क्री म्हणजे विकत घेणे हा धातू उभयपदी आहे पण याला वि,परी,अव हे उपसर्ग लागले असता जरी क्रिया कर्तावाचक नसली म्हणजे फळ कर्त्याला मिळणारे नसले तरी आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात. जसे परीक्रीणीते= तो विकत घेतो, विक्रीणीते- तो विकतो पण हे उपसर्ग जर नाम असे वापरले असतील तर हे सूत्र लागू पडत नाही जसे बहुविक्रीणाति वनम्। (हे बसूं प्रमाणे वृत्ति प्रमाणे आहे महाभाष्यात याचा उल्लेख नाही)

१.३.१९ विपराभ्यां जेः ।नियम सूत्र

पदानि: विपराभ्याम् , जे । विपराभ्याम् ५.२, जेः ५.१ (अनु. आत्मनेपदम्)

वृत्ति :- शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्"(1.3.78/2159) इत्यस्यापवादः । विपरापूर्वाज्जयतेर्धातोरात्मनेपदं भवति ।

जि म्हणजे जिंकणे हा धातू वि आणि परा उपसर्ग असताना आत्मनेपदी होतो. जसे विजयते/पराजयते=तो जिकतो.

१.३.२० आङो दोऽनास्यविहरणे ।नियम सूत्र

पदानि:- आङः,दः ,अनास्य-विहरणे । आङः ५.१, दः ५.१, अनास्यविहरणे ७.१ (अनु. आत्मनेपदम्)

वृत्तिः-अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । आङ्पूर्वाद्ददातेरनास्यविहरणे वर्तमानादात्मनेपदं भवति। आस्यविहरणसमानक्रियादपि प्रतिषेधो वक्तव्यः । (म.भा.१.२७९)। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति (म.भा.१.२७९)। इह मा भूत्-व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम् ।।

दा म्हणजे देणे हा धातू उभयपदी आहे पण त्याला आ उपसर्ग लागला तर क्रियेचे फळ कर्त्याकडे जात नसले तरी तो आत्मनेपदी होतो पण जेंव्हा तोंड मोठे करणे या अर्थी असेल तर मात्र परस्मैपदी असतो. जसे विद्यामादत्ते = तो विद्या मिळवतो पण आस्यं व्याददाति= तो स्वतःचे तोंड उघडतो. वार्तिकाप्रमाणे १)तोंड उघडण्याची क्रिया शब्दशःनसून अलंकारिक असेली तरी देखील हे सूत्र लागू पडते जसे विपादिकां व्याददाति =तो गळवाचे तोंड उघडतो किंवा कूलं व्याददाति नदी= नदी काठाचे तोंड उघडते.२) जेंव्हा तोंड उघडण्याची क्रिया स्वतःच्या शरीराची नसेल तर आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात जसे- व्याददतेपिपीलिकाः पतंगस्य मुखम् - मुंगी पतंगाचे तोंड उघडते.

१.१.२१ क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ।नियम सूत्र

पदानि:- क्रीडः, अनु-सम्-परिभ्यः च।क्रीडः ५.१, अनुसंपरिभ्यः ५.३, च अव्यय (अनु.आङः आत्मनेपदम्)

वृत्तिः-क्रीडृ विहारे'(धा.पा.३५०)-एतस्माद् अनु, सम्, परि-इत्येवंपूर्वाद् आङ्पूर्वाच्च आत्मनेपदं भवति । समोऽकूजने इति वक्तव्यम् *(म.भा.1.280) ।* आगमेः क्षमायामात्मनेपदं वक्तव्यम् *(म.भा.1.280) ।* शिक्षेर्जिज्ञासायाम् * (म.भा.1.280)।* आशिषि नाथः * (म.भा.1.280)।* हरतेर्गतिताच्छील्ये *(म.भा.1.280) । किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् * (म.भा.1.280)। * आङि नुप्रच्छ्योरुपसंख्यानम् * (म.भा.1.280)।* शप उपलम्भन इति वक्तव्यम् * (म.भा.1.280)।

क्रीड्=खेळणे या अर्थी धातूच्या आधी अनु,सम्,परि,आङ् व अन्, हे उपसर्ग या अर्थीच आले असता या धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात.जसे आक्रीडते,संक्रीडते, अनुक्रीडते, परिक्रीडते=तो खेळतो.वार्तिकाप्रमाणे पुढील प्रसंगी आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात१) सम् उपसर्ग असताना क्रीड् धातूचा अर्थ आवाज करणे असा नसेल तरच आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात अन्यथा परस्मैपदाचे प्रत्यय लागतात जसे- संक्रीडन्ति शकटानि.-गाडी खडखडाट करते २) आगम् हा धातू कोणाकरिता थांबणे, दखल न घेणे, संयम बाळगणे या अर्थी आला असता जसे आगमयस्व तावन् माणवकम् =मुलाप्रती संयम बाळगा. ३) शिक्ष् हा धातू अभ्यास करणे या अर्थी आला असता जसे विद्यासु शिक्षते= तो शास्त्राचा अभ्यास करतो.४) नाथ् हा धातू आर्शीवाद देणे (शुद्ध करणे) या अर्थी आला असता जसे सर्पिषो नाथते=तो तुपाला आशीर्वाद देतो. हा अर्थ बसूंप्रमाणे आहे. महाभाष्यात नाथ् हा धातू हे मला मिळावे अशी जी इच्छा या अर्थी त्याला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात जसे- सर्पिषो, मधुनो नाथते - तुपाची, मधाची इच्छा करतो.५)हरति हा धातू अनुवंशिकता या अर्थी आला असता जसे पैतृकम् अश्वाः अनुहरन्ते= घोडे आपल्या वडलांचे गुण घेतात.महाभाष्यात स्वभावतःच दुसऱ्या सारखे वागणे या अर्थी असे दिले आहे.६) किरति हा धातू आनंदाने घरा किंवा अन्ना करता खाजवणे, या अर्थी इकडेतिकडे फिरणे,अशा अर्थी आला असता त्याला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात जसे: अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी =कोंबडा भक्ष्याकरता इकडेतिकडे चोचा मारतो. ७) नु हा रडणे या अर्थी आङ् उपसर्गासह आला असता जसे आनुते शृगालः =लांडगा ओरडतो. महाभाष्यात उत्कण्ठापूर्वक शब्द करणे असा नु धातूचा अर्थ दिला आहे ८). प्रच्छ विचारणे या अर्थी आङ् या उपसर्गासह आला असता जसे :आपृच्छते गुरुम् =गुरुला प्रश्न विचारतो आणि ९) उपलम्भन म्हणजे प्रकाशितकरणे किंवा वाणीने शरीराला स्पर्श करणे.शप् म्हणजे शपथ घेणे या अर्थी आला असता.जसे देवदत्ताय शपते= तो देवदत्ताला शपथपूर्वक सांगतो. शाप देणे असा अर्थ असेल तर शपति= शाप देतो.

१.३.२२ समवप्रविभ्य स्थः । नियम सूत्र

पदानि:- सम्-अव-प्र-विभ्यः, स्थः । समवप्रविभ्यः ५.३, स्थः ५.१ (अनु. आत्मनेपदम्)

वृत्तिः-सम्,अव, प्र,वि-इत्येवं पूर्वात् तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति * आङः स्थः प्रतिज्ञाने इति वक्तव्यम् * (म.भा.1.280)।..

स्था= उभे राहणे या अर्थी धातूच्या आधी सम्,वि,प्र,अव हे उपसर्ग आले असता धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात. जसे संतिष्ठते= तो कोणासह राहतो, अवतिष्ठते- तो शांतपणे वाट पाहतो. प्रतिज्ञान म्हणजे निश्चित स्वरूपाचे बोलणे, प्रतिज्ञा करणे या आर्थी आङ् उपसर्गा सहित स्था धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात जसे- अस्ति संस्कारमात्रमातिष्ठते. जलं विशे व तव कारणास्थास्ये.= तुझ्या करिता पाणी आणि विष देखील घेईन

१.३.२३ प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । नियम सूत्र

पदानि:- प्रकाशन-स्थेय-आख्ययो:,च, । प्रकाशनस्थेयाख्ययो: ७.२, च अव्यय (अनु. स्था आत्मनेपदम् ।)

वृत्ति:- स्वाभिप्रायकथनं प्रकाशनम् । स्थेयस्याख्या स्थेयाख्या । तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थेयः, विवादपदनिर्णेता लोके स्थेय इति प्रसिद्धः, तस्य प्रतिपत्त्यर्थमाख्याग्रहणम् । प्रकाशने स्थेयाख्यायां च तिष्ठतेरात्मनेपदं भवति ।

आपला हेतू सांगणे किंवा मध्यस्थाला स्वीकारणे या अर्थाने स्था धातू वापरला असेल तर त्याला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात.जसे तिष्ठते जायापत्ये= पत्नी पतीला आपली इच्छा सांगते. त्वयि तिष्ठते= तो तुझे मध्यस्थपण स्वीकारतो

१.३.२४ उदोऽनूर्ध्वंकर्मणि । नियम सूत्र

पदानि: उद:, अनूर्ध्वं-कर्मणि ।उद: ५.१, अनूर्ध्वकर्मणि ७.१ (अनु. स्था आत्मनेपदम् ।)

वृत्ति:- उत्पूर्वात्तिष्ठतेरनूर्ध्वकर्मणि वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । कर्मशब्दः क्रियावाची । । उद ईहायामिति वक्तव्यम् *(म.भा.1.281) ।

स्था धातूला उत् उपसर्ग लागला असताना जर बसले असता उठणे हा अर्थ होत नसेल तर त्याला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात.जसे गेहे उत्तिष्ठते= तो घराच्या उत्कर्षाकरिता प्रयत्न करतो पण आसनादुत्तिष्ठति =तो आसनावरून उठतो.वार्तिकाप्रमाणे इह म्हणजे प्रयत्न,इच्छा आश्चर्यचकित करणे, निष्णात होणे या अर्थीच उत् प्रत्यय वापरला असेल तर आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात अन्यथा नाही जसे आस्माद् ग्रामात् शतमुतिष्ठति - या गावातून शंभरच मिळाले.

१.३.२५ उपान्मन्त्रकरणे ।नियम सूत्र

पदानि:- उपात्, मन्त्र-करणे ।उपात् ५.१,मन्त्रकरणे ७.१ (अनु. स्था,आत्मनेपदम् ।)

वृत्ति:-उपपूर्वात्तिष्ठतेर्मन्त्रकरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति ।उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम् *(म.भा.1.281)।* वा लिप्सायामिति वक्तव्यम् * (म.भा.1.281)।

उप उपसर्ग असताना स्था धातूचा अर्थ मंत्र म्हणत कौतुक करणे, स्तुती करणे असा होत असेल तर त्याला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात.जसे - गार्हपत्यमुपतिष्ठते =तो गार्हपत्य अग्निची मंत्र म्हणत प्रार्थना करतो. वार्तिका प्रमाणे खालील प्रसंगी स्था धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात.१.देवपूजेचे वेळी जसे -आदित्यमुपतिष्ठते =तो सूर्यपूजा करतो २.संभोगाकरता जवळ येणे जसे - पतिमुपतिष्ठते नारी = पत्नी संभोगा करता पती जवळ येते ३. मैत्री करणे. जसे - सन्तमुपतिष्ठते साधु: =सज्जन संताशी मैत्री करतात ४.मार्गदर्शक. जसे - अयं पन्था: स्त्रुघ्नमुपतिष्ठते =हा रस्ता स्त्रुघ्नाकडे जातो. दुसऱ्या वार्तिकाप्रमाणे अपेक्षा ठेवणे या अर्थी असेल तर वैकल्पिक पणे आत्मनेपदाचे किंवा परस्मैपदाचे प्रत्यय लावावेत. जसे - भिक्षुको ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठते किंवा उपतिष्ठति = भिकारी ब्राह्मणाच्या घरी भिकेच्या आशेने थांबतो.

१.३.२६ अकर्मकाच्च ।नियम

पदानि:- अकर्मकात्, च ।अकर्मात् ५.१, च अव्यय (अनु. उपात् स्था आत्मनेपदम् ।)

वृत्ति:-उपात्' इति वर्तते । उपपूर्वात् तिष्ठतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति ।

उप उपसर्ग असताना स्था धातूचा अकर्मक धातू असा उपयोग केला असेल तर त्याला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात. जसे भोजनकाले उपतिष्ठते=भोजनसमयी तो हजर असतो. पण सकर्मक उपयोग असेल तर परस्मैपदाचे प्रत्यय लागतात जसे राजानमुतिष्ठति =तो राजा जवळ जातो.

१.३.२७ उद्विभ्यां तप: । नियम सूत्र

पदानि:- उद्-विभ्याम्, तप:। उद्विभ्याम् ५.२, तप: ५.१ (अनु. अकर्मकात् आत्मनेपदम् ।)

वृत्तिः-अकर्मकात्' इति वर्त्तते।उत्, वि-इत्येवम्पूर्वात् तपतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति।स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्।(म.भा.१.२८१) ।
उत् आणि वि उपसर्ग लागले असताना तप् हा धातू =चमकणे अकर्मक प्रयोगात वापरला असेल तर आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात जसे - उत्तपते किंवा वितपते विद्यया विद्यार्थी = विद्येने विद्यार्थी चमकतो. सकर्मक प्रयोगात मात्र परस्मैपदाचे प्रत्यय लागतात जसे -उत्तपति सुवर्णम् सुवर्णकारः=सोनार सोने तापवतो. वितपति पृष्ठं सविता = सूर्य पाठ तापवतो. वार्तिका प्रमाणे जर कर्म स्वतःचा अवयव असेल तर आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात जसे- उत्तपतते पाणिम्= स्वतःचा हात तापवतो. दुसऱ्याचा अवयव असेल तर परस्मैपदाचे प्रत्यय लागतात जसे -देवदत्तो यज्ञदत्तस्य पृष्ठमुत्तपति = देवदत्त यज्ञदत्ताची पाठ तापवतो.

१.३.२८ आङोयमहनः ।नियम सूत्र.

पदानिः आङः, यम-हनः।आङः ५.१, यमहनः ५.१ (अनु. अकर्मात् आ.प.।)
वृत्तिः- आहते' इति। `अनुदात्तोपदेश' (6.4.37) इत्यादिनानुनासिकलोपः। `आघ्नते' इति। `गमहन' (6.4.98) इत्युपधालोपः, `हो हन्तेः' (७.३.५४) इत्यादिना कुत्वम्।स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' इति। अस्य पूर्ववदर्थः। व्याख्यानमपि पूर्ववदेव ।।
आ उपसर्ग लागला असताना यम् = थांबणे आणि हन् = इजा करणे यांचा अकर्मक वापर असेल तर आ. प.चे प्रत्यय लागतात. जसे आयच्छते= ते झाकले जाते. आहते = तो प्रहार करतो. वरील सूत्राप्रमाणे हा नियम फक्त कर्म स्वतःचा अवयव असेल तरच लागतो. दुसऱ्याचा अवयव असेल तर लागत नाही. जसे आयच्छते पाणिम् = तो स्वतःचा हात समोर करतो किंवा आहते शिरं= स्वतःच्या डोक्याला दुखापत करतो पण आहन्ति शिरः परकीयम् = दुसऱ्याच्या डोक्यांना इजा करतात येथे प.प.चे प्रत्यय लागतात.

१.३.२९ समोगमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यः ।नियम सूत्र

पदानिः- समः गमि-ऋच्छि-प्रच्छि-स्वरति-अर्त्ति-श्रु–विदिभ्यः ।समः ५.१, ग-म् ५.२ (अनु. अकर्मक आत्मनेपदम् ।)
वृत्तिः- अकर्मकात्' इति वर्त्तते । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते, संपूर्वेभ्यो गमि -ऋच्छि-प्रच्छि-स्वरति-अर्ति-श्रु-विदि-इत्येतेभ्योऽकर्मकेभ्यो धातुभ्य आत्मनेपदं भवति ।दृशेश्चेति वक्तव्यम् ।(म.भा.१.२८२) *
गम्=जाणे, ऋच्छ् =कठोर होणे, प्रच्छ् = विचारणे, स्वर् =दोष काढणे, री=जाणे, स्वृ =दोष देणे, विद्= जाणणे हे अकर्मक प्रयोगात असताना व सम् उपसर्ग असताना आ.प. चे प्रत्यय घेतात. जसे संगच्छते = तो बरोबर जातो, संपृच्छते = तो विचारतो, संस्वरते = तो दोष देतो, वार्तिकाप्रमाणे १) सम् उपसर्ग असताना ऋ, श्रु आणि दृश् = पहाणे याला सम् उपसर्ग लागला असता अकर्मक प्रयोगात आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे- ऋ- मा समृत,श्रु - संशृणुते, दृश् - संपश्यते=तो पहातो. पण सकर्मक प्रयोगात प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे ग्रामम् संपश्यति= तो गाव पहातो.

१.३.३० निसमुपविभ्य ह्वः । नियम सूत्र

पदानिः-नि-सम्-उप-विभ्यिः,ह्वः। निसमुपविभ्यः ५.३, ह्वः ५.१ (अनु. आ.प.)
वृत्तिः- ह्वः' इति ह्वेञ् स्पर्द्धायां शब्देन च' (धा.पा.१००८) इत्यस्य कृतात्त्वस्य आतो धातोः' (६.४.१४०) इत्यकारलोपं कृत्वा निर्देशः। ठनिह्वयते' इति। ननु च कृतात्त्वस्य निर्देशादत्रात्मनेपदेन न भवितव्यम्, न हि विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति; अन्यत्वात्, नैष दोषः; क्वचिद्विकृतिरपि प्रकृतिं गृह्णात्येव। उपसर्गादस्यत्यूह्योर्वा वचनम्' इति। वक्तव्यमित्यर्थः।
नि,सम् उप,वि हे उपसर्ग ह्वे=बोलावणे या धातूला असतील तर नेहमीच आ.प. चे प्रत्यय लागतात.जसे- निह्वयते, संह्वयते, उपह्वयते,विह्वयते. वार्तिकाप्रमाणे अस् = फेकणे आणि ऊह् =नोंद घेणे यांना देखील हे उपसर्ग लागले असता वैकल्पिक पणे आ.प. चे प्रत्यय लागतात.जसे- निरस्यति किंवा निरस्यते, समूहति किंवा समूहते.

१.३.३१ स्पर्द्धायामाङः । नियम सूत्र

पदानिः- स्पर्ध्दायाम्, आङः। स्पर्धायाम् ७.१, आङः ५.१ (अनु. ह्वः आ.प.।)
वृत्तिः- अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः।स्पर्द्धायां विषये' इति।
आ उपसर्ग लागला असताना ह्वे=आव्हान देणे या धातूला नेहमीच आ.प. चे प्रत्यय लागतात. जसे मल्लो मल्लामाह्वयते =एक मल्ल दुसऱ्या मल्लाला आव्हान देतो. ह्वे या धातूचे जिकण्याची अभिलाषा बाळगणे, चढाओढ करणे, बरोबरी करणे हे अर्थ होतात. या अर्थाव्यतिरिक्त इतर अर्थाने ह्वेः धातू वापरला असेल तर त्याला प.प.चे प्रत्यय लागतात. जसे गामाह्वयति गोपालः=गवळी गाईंना बोलावतो

१.३.३२ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः । नियम सूत्र

पदानि:गन्धन-अवक्षेपण-सेवन-साहसिक्य-प्रतियत्न-प्रकथन-उपयोगेषु, कृञः।ग-षु ५.१,कृञः५.१
(अनु.आ.पदम्।)
वृत्ति :- कर्त्रत्रिभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । गन्धनादिष्वर्थेषु वर्त्तमानात्करोतेरात्मनेपदं भवति ।
जेंव्हा कृ धातू गन्धन= चुगली करणे, अवक्षेपण =भय दाखविणे, सेवन =सेवा करणे, साहसिक्य = शक्तीचा विचार न करता हल्ला ,आघात करणे, प्रतियत्न = गुण बदलणे , बदल घडवणे, प्रकथन =पूर्ण सांगणे, उपयोग = दान धर्म करणे या अर्थी वापरला असेल तर क्रियेचे फळ कर्त्याला मिळत नसले तरी आ.पदाचे प्रत्यय लागतात. जसे उत्कुरुते = तो चुगली करतो. श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते = श्येन पक्षी चिमणीला घाबरवितो, हरिमुपकुरुते = हरीची सेवा करतो, परदारान् प्रकुरुते = दुसऱ्याच्या स्त्रीवर बळजबरी करतो, एधोदकस्योपस्कुरुते = इंधन पाण्याचे गुण बदलते म्हणजे पाणी उकळते,गाथा : प्रकुरुते= चांगल्या गोष्टी सांगतो , शतं प्रकुरुते = तो शंभर मुद्रा दान करतो.

१.३.३३ अधेः प्रसहने । नियम सूत्र

पदानि: अधेः प्रसहने कृञः आ.पदम् ।अधेः ५.१, प्रसहने ७.१ (अनु. कृञः, आत्मनेपदं)
वृत्तिः- अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः। अधिपूर्वात् करोतेः प्रसहने वर्तमानात् आत्मनेपदं भवति।
मात करणे या अर्थी कृ धातू वापरला असता जर अधि उपसर्ग असेल तर क्रियेचे फळ कर्त्याला मिळत नसले तरी आ.पदाचे प्रत्यय लागतात.जसे तमधिचक्रे = त्याने मात केली किंवा तो हरला नाही.

१.३.३४ वेः शब्दकर्मणः । नियम सूत्र

पदानि: वेः, शब्द-कर्मणः कृञः आ.पदम् । वेः ५.१, शब्दकर्मणः ५.१ (अनु. कृञः, आत्मनेपदम्)
वृत्तिः- कृञः' इत्यनुवर्तते । विपूर्वात्करोतेरकर्त्रभिप्राये क्रियाफले शब्दकर्मण आत्मनेपदं भवति । कर्मशब्द इह कारकाभिधायी, न क्रियावचनः ।
कृ धातूला वि उपसर्ग असताना आणि आवाज करणे हाच शब्द कर्म असताना या क्रियेचे फळ कर्त्याला मिळत नसले तरी करणे या अर्थाने वापरला असता आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात. जसे क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् = पक्षी आवाज करतात. पण चित्तं विकरोति कामः=प्रेम मनावर परिणाम करते.

१.३.३५ अकर्मकाच्च ।नियम सूत्र

पदानि: अकर्मकात्, च।अकर्मकात् ५.१, च अव्यय (अनु. कृञः आ. पदम् वेः ।)
वृत्तिः- वेः कृञः' इत्यनुवर्त्तते । विपूर्वात्करोतेरकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति ।
वि उपसर्ग असताना कृ धातूला अकर्मक प्रयोगात आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात. जसे विकुर्वन्ते सैन्धवाः = घोडे डौलदार चालतात.

१.३.३६ सम्माननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः ।नियम सूत्र

पदानि:- संमानन-उत्सञ्जन- आचार्यकरण-ज्ञान-भृति-विगणन-व्ययेषु नियः।समा-षु ७.३, नियः ५.१(अनु.आ.प.)
वृत्तिः- :- णीञ् प्रापणे'-अस्मात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले सिद्धमेवात्मनेपदम् । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । .
नी धातू उन्नती करणे, वरच्या पदाला पोचणे, अध्यात्मिक उन्नती करणे,अचूक अर्थ दाखविणे, पगारावर नेमणे, कर्ज फेडणे, दान देणे या अर्थी वापरला असता क्रियेचे फळ कर्त्याला मिळत नसले तरी आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात. जसे १. नयते चार्वी लोकायते= चार्वी लोकायतावर भाष्य करतो २. माणवकमुदानयते= माणवकला उचलतो. ३. माणवकमुपनयते = माणवकाला आपल्या योग्यतेचा करतो ५. नयते चार्वी लोकायते= चार्वी लोकायत सांप्रदायातील सत्याचा शोध घेतो ६ मद्राः करं विनयन्ते =मद्रलोक कर देतात. ७ कर्मकारानुपनयते = नोकरांना पगारावर ठेवतो ८.सहस्त्रं विनयते= तो हजार मुद्रा दान करतो. पण इतर अर्थ असेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे अजां नयति ग्रामम् = बकरीला तो गावाकडे नेतो.

१.३.३७ कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ।नियम सूत्र

पदानि:- कर्तृस्थे,च,अशरीरे, कर्मणि।कर्तुस्थे ७.१, च अव्यय, अशरीरे ७.१ (अनु. नियः आ.प. ।)
वृत्ति:- नयतेः कर्त्ता देवदत्तादिर्लकारवाच्यः । कर्तृस्थे कर्मण्यशरीरे सति नयतेरात्मने पदं भवति ।
नी या धातूने व्यक्त होणारी कर्त्याच्या स्वत:च्या भावनाशी सबंधीत गोष्ट असेल तर आ.प.चे प्रत्यय लागतात. पण स्वत:शी संबधीत नसेल तर प.प.चे प्रत्यय लागतात. जसे क्रोधं विनयते=स्वत:चा क्रोध आवरतो. पण देवदत्तो यज्ञदत्तस्य क्रोधं विनयति. तसेच शारीरिक असेल तर प.प.प्रत्यय लागतात जसे गंडुं विनयति= चामखीळ काढतो. त्याच प्रमाणे भावनात्मक गोष्ट नसेल तर प.प. चे प्रत्यय लागतात जसे प्रज्ञया विनयति =ज्ञानाने लीन होतो.

१.३.३८ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । नियम सूत्र

पदानि:- वृत्ति-सर्ग-तायनेषु, क्रम:। वृत्तिसर्गतायनेषु ७.३, क्रम:५.१ (अनु. आ.प. ।).
वृत्ति:- शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे'(१.२.७८/२१५९) प्राप्ते वृत्त्यादिष्वर्थेषु क्रमेर्धातोरात्मनेपदं भवति । वृत्तिः = अप्रतिबन्धः । सर्गः = उत्साहः ।
क्रम् धातू विना व्यत्यय होणे, शक्तीपूर्वक, उन्नतीकरता या अर्थाने वापरला असला तर आ.प.चे प्रत्यय लागतात. जसे व्याकरणाध्ययनाय क्रमते = शिष्य व्याकरणाचे अभ्यासात जोर दाखवतो; ऋुग्वेदस्य क्रमते बुद्धि:= ऋुग्वेदाचे अभ्यासात त्याची बुद्धी अडथळा न येता चालते म्हणजे त्याला सहज समजते. इतर अर्थाने वापर असेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे -अपक्रामति = तो पळून जातो.

१.३.३९ उपपराभ्याम् ।नियम सूत्र

पदानि:- उप-पराभ्याम् ।उपपराभ्याम् ५.१ (अनु. वृत्तिसर्गता-यनेषुक्रम: आ.पदम् ।)
वृत्ति:- वृत्तिसर्गतायनेषु' इति वर्त्तते । उपपरापूर्वात्क्रमतेर्वृत्त्यादिष्वर्थेषु वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति ।
उप आणि परा उपसर्ग असताना क्रम् धातूचे वरील सूत्राप्रमाणे अर्थ असतील तर आ. पदाचे प्रत्यय लागतात. जसे उपक्रमते= तो पुढे जायला सुरुवात करतो. पराक्रमते= तो पुढे चालून जातो. पण दुसरे उपसर्ग असतील तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे संक्रामति= तो प्रगती करतो.

१.३.४० आङ उद्गमने ।नियम सूत्र

पदानि:- आङ:, उद्गमने।आङ: ५.१, उद गमने ७.१ (अनु. क्रम: आ.पदम् ।)
वृत्ति:- आङ्पूर्वात् क्रमतेरुद्गमने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति ।।ज्योतिरुद्गमन इति वक्तव्यम् ।(म.भा.१.२८२) ।
क्रम् धातूला आङ् उपसर्ग असताना जर चंद्रसूर्यादि आकाशस्थ ग्रहांचा उदय या अर्थी वापर असेल तर आ. पदाचे प्रत्यय लागतात. जसे आक्रमते सूर्य:=सूर्य उगवतो . पण इतर अर्थाने वापर असेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे आक्रामति धूमो हर्म्यतलात् = गच्चीच्या तळापासून धूर वर चढतो. त्याचप्रमाणे उदय होणे सोडून दुसऱ्या अर्थाने वापर असेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे आक्रमति माणवक: कुतपम् = मुलगा बैलावर चढतो.

१.३.४१ वे: पादविहरणे । नियम सूत्र

पदानि:- वे: ,पाद-विहरणे। वे: ५.१, पादविहरणे ७.१ (अनु. क्रम: आ.पदम् ।)
वृत्ति:- विपूर्वात्क्रमतेः पादविहरणेऽर्थे वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति ।
क्रम धातूला वि उपसर्ग असताना संथ चालणे असा वापर असेल तर आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे वाजी विक्रमते= घोडा संथ चालतो. घोड्याची वगैरे चाल दाखवण्याकरता विक्रम् धातू वापरतात. इतर अर्थी वापर असेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे विक्रामति अजिनसन्धि:- मगरीच्या कातडीची शिवण उसवली.

१.३.४२ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ।नियम सूत्र

पदानि:- प्र-उपाभ्याम्-समर्थाभ्याम् । प्रोपाभ्याम् ५.२, समर्थाभ्याम् ५.२ (अनु. क्रम: आ.पदम् ।)
वृत्ति:- प्र उप' इत्येताभ्यामुपसर्गाभ्यां परस्मात् क्रमतेरात्मनेपदं भवति, तौ चेत् प्रोपौ समर्थौ तुल्यार्थौ भवतः ।

क्रम् धातूला प्र, उप, हे उपसर्ग लागले असताना कार्याची सुरुवात करणे याच अर्थी वापर असेल तर आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे -प्रक्रमते भोक्तुम् वा उपक्रमते भोक्तुम्= भोजनाला सुरवात करतो.

१.३.४३ अनुपसर्गाद्वा । नियम सूत्र

पदानि:-अन्-उपसर्गात्, वा ।अनुपसर्गात् ५.१, वा अव्यय (अनु.क्रम: आ.पदम् ।)
वृत्ति::- क्रम' इति वर्त्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । उपसर्गवियुक्तात्क्रमतेरात्मनेपदं वा भवति । ...
कोणताही उपसर्ग नसताना क्रम् धातूला आ.पदाचे प्रत्यय विकल्पाने लागतात. हे सूत्र अप्राप्त विभाषा या व्याकरण संज्ञेचे उदाहरण आहे. म्हणजे प्रचलित किंवा ज्ञात नियमाला अपवाद किंवा प्रतिषेध नाही. जसे- क्रमतो किंवा क्रामति.

१.३.४४ अपह्नवे ज्ञ: । नियम सूत्र

पदानि:- अपह्नवे: ज्ञ:। अपह्नवे ७.१, ज्ञ: ५.१ (अनु. आ.पदम् ।)
वृत्ति:- शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदे प्राप्ते जानातेरपह्नवे वर्त्तमानाद् आत्मनेपदं भवति । अपह्नवः = अपह्नुतिः अपलापः ।
नाकरणे या अर्थी ज्ञा धातूचा वापर केला असता आ.पदाचे प्रत्यय लागतात. ज्ञा=जाणणे प.प.आहे पण काही उपसर्ग लागल्याने अर्थ नाकारणे असा होतो जसे अपजानीते= नाकरणे ; शतंमपजानीते=शंभर रूपयाचे कर्ज तो नाकारतो.

१.३.४५ अकर्मकाच्च । नियम सूत्र

पदानि:- अकर्मकात् , च । अकर्मकात् ५.१, च अव्यय (अनु.ज्ञ: आ.पदम् ।)
वृत्ति:-अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्, कर्त्रभिप्राये हि "अनुपसर्गाज्ज्ञः"(1.3.76/2743) इति वक्ष्यति। जानातेरकर्मकादकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति ।
ज्ञा धातूचा अकर्मक वापर असेल तर आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे -सर्पिषो जानीते म्हणजे सर्पिषा उपायेन प्रवर्तते= तुपामुळे तिकडे वळतो, प्रवृत्त होतो सर्पिस्= तुप आणि सर्पिन् = नागीण. (फक्त ज्ञ: ची अनुवृत्ती करता हे सूत्र पुन:केले आहे. सूत्र १.३.३५ येथे हेच सूत्र आहे. सूत्र १.३.४४ अपह्नवे अकर्मकाच्च असे करता आले असते.

१.३.४६ संप्रतिभ्यामनाध्याने । नियम सूत्र

पदानि:- सम्-प्रतिभ्याम्-अन-आध्याने । संप्रतिभ्याम् ५.२, अनाध्याने ७.१ (अनु. ज्ञ: आ.पदम् ।)
वृत्ति:- ज्ञः' इति वर्त्तते । सकर्मकार्थमिदम् । `सं प्रति ' इत्येवं पूर्वात् जानातेरनाध्याने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति । आध्यानम् = उत्कण्ठास्मरणम् । दु:खपूर्वक आठवणे हा अर्थ नसताना ज्ञा धातूला सम् आणि प्रति उपसर्ग लागले असतील तर त्याला आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे सहस्त्रं प्रतिजानीते=हजार रुपये देणे असल्याची आठवण ठेवतो पण जर दु:खपूर्वक आठवण असेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे मातु: संजानाति = आईची दु:खपूर्ण आठवण करतो.(हे बसूं प्रमाणे आहे वृत्ति व महाभाष्यात उत्कंठा आहे)

१.३.४७ भासनोपसंभाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वद: ।नियम सूत्र

पदानि:- भासन-उपसंभाषा-ज्ञान-यत्न-विमति-उपमन्त्रणेषु, वद: । भास-मन्त्रणेषु ७.३, वद: ५.१ (अनु. आत्मनेपदम्)
वृत्ति:- प्राप्ते भासनादिषु विशेषणेषु सत्सु वदतेरात्मनेपदं भवति ।
वद् धातू सामान्यत: प.पदी असतो पण खालील अर्थात वापरला तर त्याला आ.पदाचे प्रत्यय लागतात १. भासन=तेज आणणे, स्पष्ट करणे जसे -वदते चार्वी लोकायते= चार्वी लोकायत स्पष्ट करतो. २. उपसंभाषा=समजावणे जसे कर्मकरानुपवदते =तो कर्मचाऱ्यांना समजावतो ३.ज्ञान=संपूर्ण समजणे जसे वदते चार्वी लोकायते= चार्वीला लोकायताचे पूर्ण ज्ञान आहे. ४यत्न=श्रम करणे जसे क्षेत्रे वदते= तो शेतात श्रम करतो ५ विमति= एकमत न होणे जसे क्षेत्रे विवदन्ते=शेताबाबत समझोता होत नाही ६.उपमन्त्रण= भुरळ पाडणे जसे कुलभार्यामुवदते= चांगल्या कुळातील बाईला भुरळ पाडतो. महाभाष्यात प्रकाशन,सांत्वन,ज्ञान,उत्साह,विरुद्धवाद आणि इष्ट अर्थाविषयी प्रवृत्त होणे हे अर्थ आहेत.

१.३.४८ व्यक्तवाचां समुच्चारणे ।नियम सूत्र

पदानि: व्यक्तवाचाम्,सम्-उच्चारणे । व्यक्तवाचां ६.३, समुच्चारणे ७.१ (अनु. वद:, आत्मनेपदम्)

वृत्तिः व्यक्तवाचां समुच्चारणं सरोच्चारणम्, तत्र वर्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति ।
जेंव्हा वद् धातू एकाच वेळी सर्वांनी बोलणे या अर्थी वापरला असेल तर आत्मनेपदात चालतो जसे संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः= ब्राह्मण एकसूरात म्हणतात पण संप्रवदन्ति कुक्कुटाः=कोंबडी ओरडतात. महाभाष्यात व्यक्तवाच म्हणजे वर्ण ज्याच्या वाणीमध्ये स्पष्ट आहेत असा आणि मनुष्य,देव,दानव वगैरेचे जे संघाने उच्चारण त्या अर्थी विद्यामान अशा वद धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात असे दिले आहे.

१.३.४९ अनोरकर्मकात् ।नियम सूत्र

पदनिः अनोः अकर्मकात्। वदः। अनोः ५.१, अकर्मकात ५.१ (अनु.व्यक्तवाचां समुच्चारणे वदः आ.पदम् ।)
वृत्तिः: अनुपूर्वाद्वदतेरकर्मकाद्व्यक्तवाग्विषयादात्मनेपदं भवति ।अनुः सादृश्ये । यथा कलापोऽधीयानो वदति तथा कठ इत्यर्थः । ...
वद् धातूला अनु उपसर्ग लागला असता आणि त्याच प्रकारे बोलणे, नक्कल करणे या अर्थी वापरले असेल तर अकर्मक प्रयोगात आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे अनुवदते कठः कलापस्य= कठ कलापाच्या बोलण्याची नक्कल करतो पण सकर्मक प्रयोगात प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे पूर्वमेव यजुरुदितमनुवदति=पाठ केल्या प्रमाणे तो यजुर्वेद म्हणतो. त्याच प्रमाणे प्रत्यक्ष बोलण्याचे बाबतीतच हे सूत्र लागु आहे कारण शब्दोच्चार नसेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे अनुवदति वीणा= वीणेतून तसेच सूर बाहेर पडतात. महाभाष्यात मनुष्य वगैरेंच्या उच्चारणक्रियेला दाखविणाऱ्या आणि अनु उपसर्ग असताना वद् धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात असे आहे. अनुकरणाचा उल्लेख नाही पण वृत्तीत आहे.

१.३.५० विभाषा विप्रलापे ।नियम सूत्र

पदानिः- विभाषा,विप्रलापे । विभाषा १.१, विप्रलापे ७.१ (अनु. वदः आ.पदम् व्यक्तवाचाम् ।)
वृत्तिः- विप्रलापात्मके व्यक्तवाचां समुच्चारणे वर्तमानाद्वदतेरात्मनेपदं भवति विभाषा ।
वद् धातूचा अर्थ मतभिन्नता असा असेल तर वैकल्पिकपणे आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे -विप्रवदन्ते किंवा विप्रवदन्ति वैद्याः= वैद्यांचे एकमत होत नाही.

१.३.५१ अवाद्ग्र ।नियम सूत्र

पदानिः- अवाद् , ग्रः। अवात् ५.१, ग्रः ५.१ (अनु. आ. पदम् ।)
वृत्तिः- अवपूर्वाद्गिरतेरात्मनेपदं भवति ।
गृ =गीळणे धातूला अव उपसर्ग असताना आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे अवगिरति=तो गिळतो. उपसर्ग नसताना मात्र प.पदी असतो जसे गिरति.

१.३.५२ समः प्रतिज्ञाने ।नियम सूत्र

पदानिः- समः प्रतिज्ञाने । समः ५.१, प्रतिज्ञाने ७.१ (अनु. ग्रः, आ. पदम् ।)
वृत्तिः- ग्रः' इति वर्त्तते । संपूर्वाद् गिरतेः प्रतिज्ञाने वर्तमानादात्मनेपदं भवति । प्रतिज्ञानम् = अभ्युपगमः ।
गृ=कबूल करणे या अर्थी सम् उपसर्ग लागला असता आ.पदाचे प्रत्यय लागतात. जसे शतं संगिरते = तो शंभर रुपये देण्याचे कबूल करतो. पण असा अर्थ होत नसेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे संगिरति ग्रासम्= तोंडभरून खातो.

१.३.५३ उदश्चरः सकर्मकात् ।नियम सूत्र

पदानिः उदः, चरः, सकर्मकात् ।उदः ५.१, चरः ५.१, सकर्मकात् ५.१ (अनु. आत्मनेपदम्)
वृत्तिः प्राप्ते उत्पूर्वाच्चरतेः सकर्मकक्रियावचनादात्मनेपदं भवति।
चर्=चालणे या धातूला उद्(उत्) उपसर्ग असताना सकर्मक प्रयोगात आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे गुरुवचनमुच्चरते =गुरु आज्ञा मोडतो. पण अकर्मक प्रयोग असेल तर परस्मैपदाचे प्रत्यय लागतात जसे बाष्पमुच्चरति=वाफ वर जाते.

१.३.५४ समस्तृतीयायुक्तात् । नियम सूत्र)

पदानि:- समः तृतीया-युक्तात् । समः ५.१, तृतीयायुक्तात् ५.१ (अनु. चरः आ.पदम् ।)
वृत्ति:- सम्पूर्वाच्चरतेस्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति ।
तृतीयेतील नामाशी संबध असताना आणि सम् उपसर्ग असताना चर् धातू आ.प्रमाणे चालतो जसे अश्वेन संचरते = घोड्यावरून जातो. पण तृतीयेतील नामाशी संबध नसेल तर प.पदाप्रमाणे चालतो जसे: ऊभौ लोकौ संचरसि इमं चामुं च देवल= अरे देवला, तू इथे आणि तिथे दोन्हीकडे वावरतोस.

१.३.५५ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । नियम सूत्र

पदानि:- दाण:,च,सा,चेत् ,चतुर्थी अर्थे । दाणः ५.१, च अव्यय, सा १.१, चेत् अव्यय, चतुर्थ्यर्थे ७.१ (अनु. समस्तृतीया युक्तात् चर आ.पदम् ।)
वृत्ति:- दाण् दाने '(धा.पा.९३०) परस्मैपदी । ततः संपूर्वात्तृतीयायुक्तादात्मनेपदं भवति, सा चेत्तृतीया चतुर्थ्यर्थे भवति ।
दा हा धातू साधारणतः प.पदी असतो. पण त्याला सं उपसर्ग लागला असताना तृतीयेत असलेल्या पण चतुर्थीत असल्या प्रमाणे वापर होत असलेल्या नामाशी संबध असेल तर त्याला आ.पदाचे प्रत्यय लागतात. दा=देणे पण जर दा= वाईट अर्थाने देणे असा होत असेल तर तृतीयेतील नाम चतुर्थी प्रमाणे वागते जसे दास्या संप्रयच्छते= नोकराणीला तो वाईट हेतूने देतो. जर चतुर्थी अर्थ होत नसेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे पाणिना संप्रयच्छति= तो आपल्या हाताने देतो.

१.३.५६ उपाद्यमः स्वकरणे ।नियम सूत्र

पदानि:- उपात् ,यम; , स्वकरणे।उपात् ५.१, यमः५.१, स्वकरणे ७.१ (अनु. आ.पदम् ।)
वृत्ति:- प्राप्ते उपपूर्वाद् यमः स्वकरणे वर्तमानाात्मनेपदं भवति ।
उप उपसर्ग लागला असता यम् = आवरून धरणे, आलिंगन देणे असा साधारणतः लग्न झाले आहे असा अर्थ होतो तेंव्हा आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात. जसे भार्यामुपयच्छते= पत्नीला आलिंगन देतो,स्विकारतो. लग्न हा अर्थ गृहीत धरला नसेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे देवदत्तो यज्ञदत्तस्य भार्यामुपयच्छति=देवदत्त यज्ञदत्ताच्या बायकोलो आलिंगन देतो. महाभाष्यात स्वकरणे -स्विकार याचा अर्थ मालकी नसलेली वस्तु स्विकारल्यामुळे मालकी होणे हा अर्थ दिला आहे.

१.३.५७ ज्ञाश्रुस्मृदृशाम् सनः ।नियम सूत्र

पदानि: ज्ञा-श्रु-स्मृ-दृशाम् सनः । ज्ञाश्रुस्मृदृशाम् ६.३, सनः ५.१ (अनु. आ.पदम् ।)
वृत्ति: ज्ञा, श्रु, स्मृ, दृश्-इत्येतेषां सन्नन्तानामात्मनेपदं भवति ।
ज्ञा=जाणणे, श्रु=ऐकणे, स्मृ=आठवणे,दृश् =पाहणे या धातूंची सन् प्रत्यय लावून झालेल्या इच्छार्थक रूपांना आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात. जसे धर्मं जिज्ञासते = धर्म जाणण्याची इच्छा आहे.

१.३.५८ नानोर्ज्ञः । नियम सूत्र

पदानि: न,अनोः, ज्ञः। न अव्यय, अनोः ५.१, ज्ञः ५.१ (अनु. सन्, आ.पदम् ।)
वृत्ति: अनुपूर्वाज्जानातेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति ।
ज्ञा धातूच्या इच्छार्थी रूपाला अनु उपसर्ग लागला असेल तर आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागत नाहीत जसे : पुत्रमनुजिज्ञासति = तो मुलाची चौकशी करतो.

१.३.५९ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । नियम सूत्र

पदानि: प्रति-आङ्भ्याम्, श्रुवः। प्रत्याङ्भ्यां ५.२, श्रुवः५.१ (अनु. सन् आ.पदम् ।)
वृत्ति: प्रति, आङ्' इत्येवम्पूर्वाच्छृणोतेः सन्नन्तादात्मनेपदं न भवति ।
श्रु धातूला प्रति आणि आङ् उपसर्ग लागले असता सन् प्रत्यय लागून होणारी इच्छादर्शक रूपे आ. पदाचे प्रत्यय घेत नाहीत. जसे- प्रशुश्रूषति, आशुश्रूषति

१.३.६० शदेः शितः । नियम सूत्र

पदानि:- शदे:, शित:। शदे: ५.१, शित: ६.१ (अनु. आ.पदम् ।)
वृत्ति:- शदिर्यः शित्, शिद्भावी शितो वा सम्बन्धी तस्मादात्मनेपदं भवति ।
शद् धातूला इत् संज्ञक श् असलेला प्रत्यय लागत असेल तर त्याला आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे सद्+श+ते=शीय+ अते = शीयते (सूत्र ७.३.७८ प्रमाणे)= तो खराब होतो पण इत् सञ्ज्ञक श प्रत्यय नसेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे अशत्स्यत् =तो खराब होईल

१.३.६१ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ।नियम सूत्र

पदानि: म्रियते, लुङ्-लिङो:, च । म्रियते: ५.१, लुङ् लिङो: ७.२ (अनु. शत: आ.पदम् ।)
वृत्ति: म्रियतेर्लुङ्लिङोः शितश्चात्मनेपदं भवति, अन्यत्र न भवति ।
म्रि धातूला इत् संज्ञक श् असलेला प्रत्यय असताना,तृतीय/सामान्य भूतकाळ व विध्यर्थात आ.पदाचे प्रत्यय लागतात.जसे अमृत= तो मेला, मृषीट= तो मरावा. इतर काळात व अर्थात प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे म्रियते= तो मरतो, मरिष्यति=तो मरेल.

१.३.६२ पूर्ववत्सनः । नियम सूत्र

पदानि:- पूर्ववत्, सन:। पूर्ववत् अव्यय, सन: ५.१ (अनु. आ.पदम् ।)
वृत्ति:- सनः पूर्वा यो धातुः आत्मनेपदी तद्वत्सन्नन्तादात्मनेपदं भवति ।
इच्छादर्शक सन् प्रत्यय लागण्यापूर्वी जर मूळ धातू आ.पदी असेल तर सन् प्रत्यय लागून होणारे इच्छार्थी रूप देखील आ. पदी असते. जसे एध् चे एदिधिषते., आस् =बसणे चे आसिसिषते = तो बसण्याची इच्छा करतो इ..रूप. हाच नियम गुप् ,तिज् ,कित् , मान् , वध, दान् शान् , या सन् प्रत्यय मूळ रुपालाच घेणाऱ्या धातूचे बाबतीत लागु पडतो व त्यांची रूपे जुगुप्सते=तिटकारा करतो; चिकित्सते=बरे करतो; मीमांसते=शोधतो; अशी होतात.

१.३.६३ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ।नियम सूत्र

पदानि:- आम्-प्रत्ययवत्-कृञ: अनुप्रयोगस्य ।आम्प्रत्ययवत् अव्यय, कृञ: ६.१ (अनु. आ.पदम् ।)
वृत्ति:- आम्प्रत्ययस्यैव धातोः कृञोऽनुप्रयोगस्यात्मनेपदं भवति ।
क्रियेचे फळ कर्त्याकडे जात नसले तरी ज्या धातूला आम् प्रत्यय लागला आहे तो आत्मनेपदी असेल तर त्याला कृ धातू अनुप्रयोग म्हणून वापरला असताना कृ धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात. परोक्षभूतकाळाचे (लिट्) दोन प्रकार आहेत १. द्वित्व-प्रधान २ आम् प्रत्यययुक्त. दशम गणातील सर्व धातू, सर्व प्रयोजके, पहिल्या नऊ गणांतील अनेक अवयवी धातू आणि दय्,अय्,आस्,आणि कास् आणि ई,ऊ,ऋ,ए व ओ यांनी सुरु होणाऱ्या धातूंची परोक्ष भूतकाळाची रुपे आम् प्रत्यय जोडल्या नंतर कृ,भू आणि अस् धातूंचे भूतकाळाचे रूप जोडले म्हणजे मूळ धातूचे परोक्षकाळातील रूप तयार होते. अशा कृ,भू, आणि अस् जोडलेल्या धातूच्या रूपाला अनुप्रयोग म्हणतात. या पैकी कृ धातूची रुपे मूळ धातूच्या रुपाप्रमाणे प्रत्यय घेतात जसे -एध्=एधाञ्चक्रे. भू आणि आस् जोडले तर मूळ धातू प्रमाणे चालत नाहीत तर स्वत:प्रमाणे चालतात जसे- एधामास.

१.३.६४ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु । नियम सूत्र

पदानि: प्र-उपाभ्याम् ,युजे: ,अयज्ञ-पात्रेषु । प्रोपाभ्याम् ५.२, युजे: ५.१, अयज्ञपात्रेषु ७.३ (अनु. आ.पदम् ।)
वृत्ति:- :- प्र, उप-इत्येवम्पूर्वाद् युजेरयज्ञपात्रप्रयोगविषयादात्मनेपदं भवति । स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम् *(म.भा.1.290) ।
युज्= जोडणे या धातूला प्र आणि उप उपसर्ग लागला तर धातूची क्रिया कर्त्या संबधी नसली तरी आ. पदाचे प्रत्यय लागतात. फक्त या क्रियेचा यज्ञातील भांड्यांशी संबध नसावा. जसे प्रयुङ्क्ते = तो जोडतो. वार्तिकाप्रमाणे कोणत्याही स्वराने सुरु होणारे किंवा स्वराने शेवट होणारे उपसर्ग युज् धातूला जोडले असतील तर त्याला आ. पदाचे प्रत्यय लागतात जसे उद्युङ् क्ते, नियुङ्क्ते. असे स्वराने सुरु न होणारे आणि स्वऱाने शेवट न होणारे उपसर्ग फक्त सम्, निर् आणि दुर् आहेत आणि हे उपसर्ग लागले असता परस्मैपदाचे प्रत्यय लागतात.

१.३.६५ सम क्ष्णुवः ।नियम सूत्र

पदानिः- समः क्ष्णुवः। समः ५.१, क्ष्णुवः ५.१ (अनु. आ. पदम् ।)
वृत्तिः:- क्ष्णु तेजने'(धा.पा.1037) परस्मैपदी । ततः सम्पूर्वादात्मनेपदं भवति ।
सम् उपसर्ग लागला असताना क्ष्णु =धार लावणे या धातूला आ.पदाचे प्रत्यय लागतात. जसे संक्ष्णुते शस्त्रम् = शस्त्राला धार लावतो. हा धातू उपसर्ग नसताना साधारणतः परस्मैपदी असतो.

१.३.६६ भुजोऽनवने ।नियम सूत्र

पदानिः- भुजः, अनवने । भुजः ५.१, अनवने ७.१ (अनु. आ.पदम् ।)
वृत्तिः :- भुज पालनाभ्यवहारयोः'(धा.पा.1455) इति रुधादौ पठ्यते । तस्मादनवने = अपालने वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति ।
भुज् =खाणे, पालन करणे,सांभाळणे (रुदादी गण)इ. पालन करणे सोडून इतर अर्थाने भुज् धातू वापरला तर त्याला आ. पदाचे प्रत्यय लागतात. जसे भुंक्ते = तो खातो पण पालन करणे या अर्थी वापरला असेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे पुत्रान् भुनक्ति पिता = बाप मुलाचे पालन करतो. तुदादी गणात भुज धातूचा अर्थ वाकडेपणा असा होतो.

१.३.६७ णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्त्तानाध्याने ।नियम सूत्र

पदानिः- णेः, अणौ, यत, कर्म, णौ, चेत्, सः, कर्ता, अनाध्याने । णेः ५.१, अणौ ७.१,यत् १.१, कर्म १.१,णौ ७.१, चेत् अव्यय, सः १.१, कर्ता १.१, अनाध्याने ७.१ (अनु. आत्मनेपदम्)
वृत्तिः- ण्यन्तादात्मनेपदं भवति, कथम् ? अणौ यत्कर्मणौ चेत्तदेव कर्म, स एव कर्त्ता भवति, अनाध्याने = आध्यानं वर्जयित्वा ।
प्रयोजक (णिजन्त) रूपातील धातूसाधित रूपे कर्मणि प्रयोगात क्रिया कर्त्याला उद्देशून नसली तरी(हे महाभाष्यात नाही) आ.पदाप्रमाणे चालतात पण त्यांचा अर्थ शोकपूर्वक,उत्कंठापूर्वक आठवण असा असू नये आणि अप्रयोजक व प्रयोजक रूपातील कर्म एकच असून ते प्रयोजक रूपात कर्ता असले पाहिजे जसे आरोहयते हस्तिपकान् हस्ती(स्वयमेव) = हत्ती माहुताने सवार होण्यासाठी स्वतः तयार होतो.क्रियापदाचा प्रयोजक अर्थ होत असला आणि णिजन्त प्रत्यय नसेल तर प.पदाचे प्रत्ययच लागतात.

१.३.६८ भीस्म्योर्हेतुभये ।नियम सूत्र

पदानिः- भी-स्म्योः, हेतु-भये । भीस्म्योः ६.२, हेतुभये ७.१ (अनु. णे, आ.पदम् ।)
वृत्तिः-णेः' इति वर्त्तते । अकर्त्रभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । बिभितेः स्मयतेश्च ण्यन्तादात्मनेपदं भवति हेतुभये । हेतुः प्रयोजकः कर्त्ता लकारवाच्यः, ततश्चेद्भयं भवति ।
प्रयोजक रूपातील भी=भीणे आणि स्मि=चकित होणे हा अर्थ वापरला असेल तर क्रिया कर्त्याला उद्देशून नसली तरी(हे महाभाष्यात नाही) आ.पदाचे प्रत्यय लागतात मात्र भीती वाटणे, आश्चर्य वाटणे या क्रिया प्रत्यक्ष प्रयोजक कर्त्यामुळे असावी. जसे मुण्डो भीषयते= मुण्डणामुळे भीती वाटते. किंवा मुण्डो विस्मायते =मुण्डणामुळे आश्चर्य वाटते. पण कुञ्चिकयैनं भाययति=तो कुंचिकेने (वेळूच्या फांदीने)घाबरवितो किंवा रूपेण विस्माययति=रूपाने आश्चर्य निर्माण करतो.

१.३.६९ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ।नियम सूत्र

पदानिः- गृधि- वञ्च्योः, प्रलम्भने।गृधिवञ्च्योः ६.२, प्रलम्भने ७.१ (अनु. णेः आ.पदम् ।)
वृत्तिः- गृधु अभिकाङ्क्षायाम्'(धा.पा.१२४७) 'वञ्चु गतौ'(धा.पा.१८१) इत्येतयोर्ण्यन्तयोः प्रलम्भने वर्त्तमानयोरात्मनेपदं भवति ।
गृध् - हेवा करणे आणि वंच्- जाणे यांचा वापर प्रलम्भन - फसवणे या अर्थी केला असेल तर यांची प्रयोजक रूपे क्रिया कर्त्याला उद्देशून नसल्या तरी आ.पदाचे प्रत्यय घेतात. जसे मानवकं गर्धयते- तो मुलाला फसवितो.

१.३.७० लियः संमाननशालीनीकरणयोश्च । नियम सूत्र

पदानिः-लियःसंमानन-शालीनी-करणयोःच । लियः ५.१, संमान..णयोः ७.२,च अव्यय (अनु. णेः प्रलम्भने आ. पदम् ।)
वृत्तिः- लियो ण्यन्तात्सम्मानने शालीनीकरणे च वर्त्तमानादात्मनेपदं भवति, 'च' शब्दात् प्रलम्भने च ।

लि-वितळणे(लीङ् दिवादी) किंवा चिकटणे(क्रयादी). पण हा उपयोग आदर दाखविणे, फसविणे किंवा चूप बसविणे या अर्थी प्रयोजक रूपात आ.पदाचे प्रत्यय घेतात जरी क्रिया कर्त्याला उद्देशून नसल्या तरी. जसे जटाभिरालापयते- जटांमूळे त्याला सन्मान मिळतो. कस्त्वामुल्लापयते- तुला कोणी फसवले.महाभाष्यात तिरस्कार करणे अर्थ केला आहे.

१.३.७१ मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ।नियम सूत्र

पदानिः- मिथ्या-उपपदात्, कृञः अभ्यासे। मिथ्योपपदात् ५.१, कृञः ५.१, अभ्यासे ७.१ (अनु. णेः आ.पदम् ।)
वृत्तिः- ण्यन्तात्करोतेर्मिथ्योपदादात्मनेपदं भवति अभ्यासे ।
कृ धातूच्या प्रयोजकरुपाला मिथ्या हे उपपद असेल किंवा धातूचा अर्थ यावर अवलंबून असेल आणि वारंवार तीच गोष्ट करणे असा अर्थ होत असेल तर कर्त्याकडे फळ जात नसले तरी आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे पदं मिथ्या कारयते = तो वारंवार चुकीचा उच्चार करतो पण वारंवार असा अर्थ होत नसेल तर मात्र प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे पदं सुष्ठुम् कारयति शब्दोच्चार बरोबर करतो. त्याच प्रमाणे कृ सोडून दुसरे क्रियापद असेल तर आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागणार नाही जसे पदं मिथ्या वाचयति =तो वारंवार चुकीचा शब्दोच्चार करतो. जर क्रिया वारवार होत नसेल तर परस्मैपदाचेच प्रत्यय लागतात जसे पदं मिथ्या कारयति - वारंवार नाही एकदाच चुकीचा उच्चार करतो.

१.३.७२ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले । नियम सूत्र

पदानिः-स्वरित-ञितः कर्तृ-अभिप्राये, क्रिया- फले ।स्वरितञितः५.१,कर्त्रभिप्राये ७.१, क्रियाफले ७.१(अनु. णेः आ.पदम्)
वृत्तिः- प्राप्ते स्वरितेतो ये धातवो ञितश्च तेभ्य आत्मनेपदं भवति, कर्त्तारं चेत्क्रियाफलमभिप्रैति ।
पाणिनीने धातूपाठात उच्चारलेल्या ज्या धातूमध्ये स्वरित हा स्वर इत् असतो किंवा ज्या धातूचा ञकार इत् आहे अशा धातूंच्या क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात असेल त्या धातूला आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे यजते= तो स्वतःकरता होम करतो; पचते= तो स्वतः करिता अन्न शिजवतो पण फल कर्त्याकडे जात नसेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे यजन्ति याजकाः=पुरोहित यजमाना करिता होम करतो; पचन्ति पाचकाः= आचारी धन्याकरता अन्न शिजवितो.

१.३.७३ अपाद्वदः । नियम सूत्र

पदानिः- अपाद्, वदः। अपात् ५.१, वदः ५.१ (अनु. कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आ.पदम् ।)
वृत्तिः- अपपूर्वाद्वदतेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति ।
क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात असेल आणि वद्=सांगणे या धातूला अप हा उपसर्ग असेल तर आ.पदाचे प्रत्यय लागतात. जसे धनकामो न्यायमपवदते= धनलोभी न्यायाची पर्वा करित नाही.

१.३.७४ णिचश्च । नियम सूत्र

पदानिः- णिचः च । णिचः ५.१, च अव्यय (अनु. कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आ.पदम् ।)
वृत्तिः- णिजन्तादात्मनेपदं भवति, कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।
क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात असेल तर प्रयोजक धातूंना (णिच् प्रत्यय)आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे कटं कारयते = तो स्वतःकरता चटई करवितो. पण कटं कारयति परस्य= तो दुसऱ्याकरता चटई करून घेतो.

१.३.७५ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । नियम सूत्र

पदानिः- सम्-उद्-आङ्भ्यः, यमः, अग्रन्थे ।समुदाङभ्यः५.३, यमः ५.१, अग्रन्थे ७.१ (अनु. कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आ.पदम् ।)
वृत्तिः- सम्, उद्, आङ्-इत्येवम्पूर्वाद्यमेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति, ग्रन्थविषयश्चेत्प्रयोगो न भवति ।
क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात असेल तर यम् =प्रयत्न करणे या धातूला सम्, उत, आङ् हे उपसर्ग असतील आणि त्याने पुस्तक दर्शविले नसेल तर आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे वस्त्रमायच्छते= तो कापड काढतो. पण क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात नसेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे संयच्छति. आणि पुस्तकाशी संबधीत असेल तरी देखील प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः = वैद्य प्रयत्नपूर्वक औषधीचा अभ्यास करतो.

१.३.७६ अनुपसर्गाज्ज्ञः ।नियम सूत्र

पदानिः- अनुपसर्गात् , ज्ञः। अनुपसर्गात् ५.१, ज्ञः ५.१ (अनु. कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आ. पदम् ।)
वृत्तिः- अनुपसर्गाज्जानातेः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदं भवति ।
ज्ञ धातूला कोणताही उपसर्ग नसेल आणि क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात असेल तर आ. पदाचे प्रत्यय लागतात जसे गां जानीते= तो स्वतःची गाय ओळखतो. पण जर उपसर्ग लागला असेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतील जसे स्वर्गं लोकं न प्रजानाति मूढः =मूर्खांना स्वर्गाचे ज्ञान नसते. तसेच जर क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात नसेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे देवदत्तस्य गां जानाति=तो देवदत्ताच्या गाई ओळखतो .

१.३.७७ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।नियम सूत्र

पदानिः- विभाषा, उपपदेन, प्रतीयमाने ।विभाषा१.१, उपपदेन ३.१, प्रतीयमाने ७.१ (अनु.कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आ. पदम् ।)
वृत्तिः- समीपे श्रूयमाणं शब्दान्तरम् = उपपदम्, तेन प्रतीयमाने कर्त्रभिप्राये क्रियाफले विभाषाऽऽत्मनेपदं भवति ।
क्रियेचे फळ कर्त्याकडे जाते असे दुसऱ्या शब्दाने दर्शविले असेल तर आ. पदाचे प्रत्यय विकल्पाने लागतात जसे स्वं यज्ञं यजति किंवा यजते= तो स्वतः करता यज्ञ करितो.महाभाष्याप्रमाणे स्वरितञितः (१.३.७२ ते १.३.७६) या पाच सूत्रांनी आत्मनेपदाचे प्रत्यय सांगितले आहेत ते क्रियेचे फळ कर्त्याकडे जाते हे दुसऱ्या शब्दाने दाखविले असेल तर आ. पदाचे प्रत्यय विकल्पाने लागतात.

१.३.७८ शेषात् कर्तरि परस्मैपदम् ।नियम सूत्र

पदानिः- शेषात्, कर्तरि प.पदम् ।शेषात् ५.१, कर्तरि ७.१, परस्मैपदम् १.१
वृत्तिः- शेषात्कर्तरि परस्मैपदं भवति शेषादेव नान्यस्मात् अनुदात्तङित आत्मनेपदम् उक्तम ।
वरील १२ ते ७७ सूत्रातील नियमात न बसणाऱ्या इतर सर्व वेळी कर्तरि प्रयोगात परस्मैपदाचे प्रत्यय वापरावेत.

१.३.७९ अनुपराभ्यांकृञः । नियम सूत्र

पदानिः- अनु-पराभ्याम् कृञः। अनुपराभ्यां ५.२, कृञः५.१ (अनु. प.पदम्)
वृत्तिः- अनु, परा-इत्येवम्पूर्वात्करोतेः परस्मैपदं भवति ।
क्रियेचे फळ कर्त्याकडे जात असले तरी आणि कृ= करणे या धातूला अनु आणि पर उपसर्ग असतील आणि ते उघड करणे वगैरे या अर्थी वापरले असतील तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात.जसे अनुकरोति=तो नक्कल करतो. सूत्र१.३.३२ प्रमाणे कृ धातूला क्रियेचे फळ कर्त्याकडे जात नसले तरी आत्मनेपदाचे प्रत्यय सांगितले आहेत येथे त्याचे उलट अनु व पर उपसर्ग असताना क्रियेचे फळ कर्त्याकडे जात असले तरी परस्मैपदाचे प्रत्यय सांगितले आहेत.

१.३.८० अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः । नियम सूत्र

पदानिः- अभि-प्रति-अतिभ्यः क्षिपः। अभिप्रत्यतिभ्यः ५.३, क्षिपः ५.१ (अनु. प.पदम् ।)
वृत्तिः- अभि, प्रति,-इत्येवम्पूर्वात् क्षिपः परस्मैपदं भवति ।
क्रियेचे फळ कर्त्याकडे जात असेल तर क्षिप=फेकणे या धातूला अभि,प्रति आणि अति हे उपसर्ग लागले असतील तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात. वरील प्रमाणे उपसर्ग असल्यामुळे हे सूत्र ७२ व्या सूत्रापेक्षा उलट सांगते. जसे अभिक्षिपति = तो फेकतो (क्षिप हे स्वरित आहे)

१.३.८१ प्राद्वहः । नियम सूत्र

पदानिः- प्राद् वहः। प्रात् ५.१, वहः ५.१ (अनु. प.पदम् ।)
वृत्तिः- प्रवूर्वाद्वहतेः परस्मैपदं भवति ।
क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात असले तरी वह् =वाहणे या धातूला प्र उपसर्ग असताना प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे प्रवहति=ते वाहते पण प्र सोडून इतर उपसर्ग असेल तर आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे आवहते=तो आणतो.(वरील प्रमाणे)

१.३.८२ परेर्मृषः । नियम सूत्र

पदनि:- परेः मृषः। परेः ५.१, मृषः ५.१ (अनु. प.पदम् ।)
वृत्तिः- परिपूर्वाद् मृष्यतेः परस्मैपदं भवति ।
क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात असले तरी मृष् =सहन करणे या धातूला परि उपसर्ग लागला असता प.पदाचे प्रत्यय लागतात.जसे परिमृष्यति=तो सहन करतो(वरील प्रमाणे. मृष् धातू स्वरित आहे). परि उपसर्ग नसेल तर आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे आमृष्यते.काही व्याकरणकारांचे मताप्रमाणे वह् धातूला परि उपसर्ग लागला तर तो धातू देखील प.पदाचे प्रत्यय घेतो जसे परिवहति

१.३.८३ व्याङ् परिभ्योरमः ।नियम सूत्र

पदानिः- वि-आङ्-परिभ्यः रमः। व्याङ् परिभ्यः ५.३, रमः ५.१ (अनु. प.पदम् ।)
वृत्तिः- वि, आङ्, परि--इत्येवम्पूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं भवति ।
रम्=खेळणे या धातूला वि ,आ उपसर्ग लागले असता प.पदाचे प्रत्यय लागतात. रम् धातू अनुदात्त असल्यामुळे सूत्र १२ प्रमाणे उपसर्ग नसताना आ.पदाचे प्रत्यय लागतात.वि,आ हे उपसर्ग असले तर परस्मैपदाचे प्रत्यय लागतात जसे विरमति= तो आराम करतो; आरमति=तो आनंद घेतो. इतर उपसर्ग असतील तर मात्र आ.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे अभिरमते.

१.३.८४ उपाच्च । नियम सूत्र

पदानिः- उपात् च रमः प.पदम् ।उपात् ५.१, च अव्यय (अनु. रमः परस्मैपदम्)
वृत्तिः :- रमः' इत्येव। उपपूर्वाद्रमतेः परस्मैपदं भवति ।
उप उपसर्ग असताना देखील रम् धातूला प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे- देवदत्तम् उपरमति .= तो देवदत्ताला आवरतो येथे उपरमति हे क्रियापद प्रयोजक स्वरूपात वापरले जाते याचे एक उदाहरण आहे.

१.३.८५ विभाषाऽकर्मकात् । नियम सूत्र

पदानिः- विभाषा अकर्मकात् । विभाषा १.१, अकर्मकात् ५.१ (अनु. रमः उपात् परस्मैपदं)
वृत्तिः- उपपूर्वाद्रमतेरकर्मकाद्विभाषा परस्मैपदं भवति ।
अकर्मक प्रयोगात रम् धातूला उप उपसर्ग लागला असता वैकल्पिक पणे प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे यावद् भुक्तम् उपरमति किंवा उपरमते .=भोजन करताना तो शांत होता.

१.३.८६ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्त्रुभ्योणेः । नियम सूत्र

पदानिः- बुध-युध-नश-जन-एङ-प्रु-द्रु-स्त्रुभ्यः। बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्त्रुभ्यः ५.३ णेः ५.१ णेः ।(अनु. परस्मैपदम्)
वृत्तिः- बुध, युध, नश, जन, इङ्, प्रु,द्रु,स्रु–इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति ।
क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात असले तरी णि प्रत्यय लागून झालेल्या प्रयोजक रूपात बुध्=जाणणे, युध् =युद्ध करणे, नश् =नाश करणे, जन् =जन्म घेणे, ई=जाणे, प्रु =हलणे, द्रु = धावणे आणि स्त्रु = वाहणे स्त्रवणे यांना प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे बोधयति=तो समजावितो, योधयति= तो युद्ध घडवून आणतो, नाशयति= तो नाश करवितो, जनयति= जन्म घेतो, अध्यापयति= तो शिकवितो, प्रावयति = तो मिळवायला लावितो, द्रावयति= तो वितळवितो, स्त्रावयति= तो स्त्राव घडवून आणतो.

१.३.८७ निगरणचलनार्थेभ्यश्च । नियम सूत्र

पदानिः- निगरण-चलन-अर्थेभ्यः च । निगरणचलनार्थेभ्यः ५.३, च अव्यय (अनु. णेः प.पदम् ।)
वृत्तिः- निगरणार्थेभ्यश्च चलनार्थेभ्यश्च धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं भवति । अदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः * ।
क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात असले तरी णि प्रत्यययान्त प्रयोजक रुपातील खाणे, गिळणे, हलवणे,थर थर कापणे, या अर्थातील धातूरूपांना प.पदाचे प्रत्यय लागतात. जसे निगारयति=तो गिळवितो , आशयति= तो खावयाला लावतो,

भोजयति= तो जेवायला लावतो, चलयति= तो हलवायला लावतो, चोपयति, कम्पयति= तो कापायला लावतो.
वार्तिकाप्रमाणे याला अद् =खाणे हा धातू अपवाद आहे. अत्ति देवदत्तः =देवदत्त खातो, आदयते देवदत्तेन= तो देवदत्ताला खायला लावतो.

१.३.८८   अणावकर्मकाच्चित्तवत् कर्तृकात् ।नियम सूत्र

पदानिः- अणौ अकर्मकात् चित्तवत् कर्तुकात् ।अणौ ७.१, अकर्मकात् ५.१, चित्तवत्कर्तृकात् ५.१ (अनु. णेः, परस्मैपदम्)
वृत्तिः- अण्यन्तो यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदं भवति ।
क्रियेचे फल कर्त्याकडे जात असले तरी णि प्रत्यय लागला नसेल तर   धातू अकर्मक असेल आणि क्रियेचा प्रयोजक कर्ता सजीव असेल तर प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे शेते देवदत्तः=देवदत्त झोपतो, शाययति देवदत्तं= देवदत्ताला झोपवतो. जर धातू मूळ रूपात सकर्मक असेल तर त्याला हे सूत्र लागु होत नाही जसे कृ- कारयते.असजीव कर्त्याचे उदाहरणः- शोषयते व्रीहीनातपः।- सूर्य भात वाळवितो.

१.३.८९ न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचिनृतिवदवसः ।नियम सूत्र

पदानिः- न पा-दमि-आङ्यम-आङ्यस-परिमुह-रुचि-नृति-वद-वसः।न पा-दमि..वसः ५.१ (अनु. णेः प.पदम् ।
वृत्तिः- पा, दमि, आङ्यम्, आङ्यस, परिमुह, रुचि, नृति, वद, वस-इत्येतेभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न भवति ।
वरील सूत्र पा=पिणे, दम्= धमकावणे, आङ् उपसर्ग असलेला यम् आणि यस् धातू,परि उपसर्ग असलेले नृत् ,मुह, रुच,, वद् वस् या धातूंच्या णिच् प्रत्ययान्त प्रयोजक रुपास लागु पडत नाही व त्यांना आ.पदाचेच प्रत्यय लागतात. जसे पाययते =पाजतो, दमयते =धमकावितो,आयामयते=वाढवितो, आयासयते= त्रास देतो, परिमोहयते= मोहात पाडतो ,रोचयते=पसंत पडवितो, वासयते= राहावयाला लावतो.

१.३.९०   वा क्यषः । नियम सूत्र

पदानिः- वा क्यषः। वा अव्यय, क्यषः ५.१ (अनु. प.पदम्।)
वृत्तिः- लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्"(३.१.१३/२६६८) इति वक्ष्यति, तदन्ताद्धातोर्वा परस्मैपदं भवति ।
क्यष् (य)प्रत्यय लागलेल्या गुणवाचक धातूंच्या प्रयोजक रूपांना वैकल्पिकपणे प.पदाचे प्रत्यय लागतात जसे लोहितायति किंवा लोहितायते = तो लाल होतो.

१.३.९१   द्युद्भ्योलुङि । नियम सूत्र

पदानिः- द्युद् भ्य, लुङि । द्युद्भ्यः ५.३, लुङि ७.१ (अनु. वा, परस्मैपदी)
वृत्तिः- द्युतादिभ्यो लुङि वा परस्मैपदं भवति ।
द्युतादि धातूच्या (भ्वादि गणातील असे २२ धातू आहेत) सामान्य /तृतीय भूतकाळातील रूपांना वैकल्पिक पणे प.पदाचे प्रत्यय लागतात. जसे-द्युत् =चमकणे याचे अद्युतत् किंवा अद्योतिष्ठ.= त्याने चकचकीत केले. इतर काळामध्ये मात्र ते आ.पदी असतात जसे द्योतते =तो चमकवितो.

१.३.९२   वृद्भ्यःस्यसनोः । नियम सूत्र

पदानिः- वृद्भ्यः स्य-सनोः । वृद्भ्यः ५.३, स्यसनोः ७.२ (अनु. वा, परस्मैपदी)
वृत्तिः- वृतु वर्तते' 'वृधु वृद्धौ''श्रृधु शब्दकुत्सायाम्''स्यन्दू प्रस्रवणे', 'कृपू सामर्थ्ये' एतेभ्यो धातुभ्यः स्ये, सनि च परतो वा परस्मैपदं भवति ।
वृत् =असणे, वृध् = वाढणे, श्रृध् =ढेकर देणे, स्यन्द् =पाझरणे, कृप् (क्लृप्)= तयार असणे यांना स्य (द्वितीय भविष्य काळ व संकेतार्थ) व सन् (इच्छार्थ) प्रत्यय लागले असतील तर प.पदाचे प्रत्यय   वैकल्पिक पणे लागतात जसे   वर्त्स्यति किंवा वर्तिष्यते पण इतर काळांमध्ये मात्र आ. पदाचे प्रत्यय लागतात जसे वर्त्तते.

१.३.९३   लुटिचक्लृपः । नियम सूत्र

पदानि:- लुटि च क्लृपः । लुटि ७.१, च अव्यय, क्लृपः ५.१ (अनु. स्यसनो वा प. पदम् ।)
वृत्ति:- लुटि च स्यसनोश्च कृपेः परस्मैपदं वा भवति ।
क्लृप् = तयार असणे या धातूच्या अनद्यतन भविष्यकाळातील रूपांना त्याच प्रमाणे स्य (द्वितीय भविष्यकाळ व संकेतार्थ) आणि सन् (इच्छार्थक) प्रत्यय लागले असतील तर वैकल्पिक पणे प.पदाचे   प्रत्यय लागतात. जसे- अनद्यतन भविष्यकाळाचे कल्पासि किंवा कल्पासे;

। इति प्रथमाध्यायस्य तृतीय पादः ।

अथ प्रथम अध्यायस्य चतुर्थ पादः

१.४.१   आ कडारादेका संज्ञा । अधिकार सूत्र

पदानि:- आ कडाराद् , एका-संज्ञा।आ अव्यय, कडारात् ५.१
वृत्ति:-कडाराः कर्मधारये"(२.२.३८/७५१) इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्सूत्रावधेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र एका संज्ञा भवतीति वेदितव्यम् ।
या सूत्रपाठातील या सूत्रापासून ते २.२.३८ या सूत्रापर्यंत ज्या अनेक संज्ञा सांगितल्या आहेत त्यापैकी जर एकापेक्षा जास्त संज्ञा एकाच वेळी लागू होत असतील तर अशा वेळी दोघांचा अधिकार सारखाच होत असेल तर सगळ्यात शेवटी आली असेल ती संज्ञा १.४.२ सूत्राप्रमाणे लागू होते आणि आणि जर त्या संज्ञेच्या अधिकाराला मर्यादा असेल तर त्याप्रमाणे होते जसे- १.४.१० ऱ्हस्व स्वराला लघु संज्ञा होते आणि सूत्र १.४.११ प्रमाणे हाच ऱ्हस्व स्वर जोडाक्षराचे आधी आला तर त्याला गुरु-दीर्घ संज्ञा होते म्हणजे एकाच ऱ्हस्व स्वराला लघु आणि गुरु संज्ञा होतात पण सूत्र १.४.११ ने लघु या संज्ञेला जोडाक्षराचे आधी असेल तर असे बंधन दिल्यामुळे तेथे गुरुच होईल.हे सूत्र प्राक्कडारात्परं कार्यम् असे पण आहे.

१.४.२ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।परिभाषा सूत्र
१.४.३   यू स्त्र्याख्यौ नदी । संज्ञा सूत्र
१.४.४ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री । संज्ञा सूत्र
१.४.५ वाऽऽमि ।संज्ञा सूत्र
१.४.६ ङिति ऱ्हस्वश्च ।संज्ञा सूत्र
१.४.७   शेषो घ्यसखि । संज्ञा सूत्र
१.४.८   पतिः समास एव ।संज्ञा सूत्र

१.४.९   षष्ठी युक्तश्छन्दसि वा ।संज्ञा सुत्र #
१.४.१० ऱ्हस्वं लघु । संज्ञा सूत्र
१.४.११ संयोगेगुरु । संज्ञा सूत्र
१.४.१२ दीर्घंश्च । संज्ञा सूत्र
१.४.१३ यस्मात् प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ।संज्ञा सूत्र
१.४.१४ सुप्तिङन्तं पदम् । संज्ञा सूत्र
१.४.१५   नः क्ये ।संज्ञा सूत्र
१.४.१६   सिति च । संज्ञा सूत्र
१.४.१७   स्वादिष्व सर्वनामस्थाने ।संज्ञा सूत्र
१.४.१८   यचि भम् । संज्ञा सूत्र
१.४.१९   तसौ मत्वर्थे । संज्ञा सूत्र
१.४.२०   अयस्मयादीनि च्छन्दसि। संज्ञा सूत्र #

१.४.२१   बहुषु बहुवचनम् । नियम सूत्र

पदानिः बहुषु, बहु-वचनम् ।बहुषु ७.३, बहुवचनम् १.१
वृत्तिः बहुषु बहुवचनं भवति ।
दोन पेक्षा जास्ती गोष्टी दाखवण्याकरता बहुवचनाचे प्रत्यय वापरतात.

१.४.२२   द्वेकयोद्विर्वचनैकवचने ।नियम सूत्र

पदानिः- द्वि-एकयोः, द्विवचन-एकवचने । द्वेकयोः ७.२, द्विर्वचनैकवचन १.२
वृत्तिः- द्वित्वैकत्वयोरर्थयोर्द्विवचनैकवचने भवतः ।
एकवचन आणि द्विवचन हे एक किंवा दोन गोष्टी संबधी असेल तसे वापरतात जसे ब्रह्मणौ पचतः दोन ब्राह्मण शिजवितात आणि ब्राह्मणः पचति एक ब्राह्मण शिजवितो.

१.४.२३   कारके । अधिकार सूत्र

पदानिः- कारके । कारके ७.१
वृत्तिः- कारके' इति विशेषणमपादानादिसंज्ञाविषयमधिक्रियते । 'कारके' इत्यधिकारो वेदितव्यः- यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'कारके' इत्येवं तद्वेदितव्यम् ।
क्रिया पूर्ण होण्याकरता आवश्यक सर्व गोष्टी दाखविणाऱ्या(कारण आणि हेतु)शब्दांचा संबंध हे कारक असतात.

१.४.२४   ध्रुवमपायेऽपादानम् । संज्ञा सूत्र
१.४.२५   भीत्रार्थानां भयहेतुः । संज्ञा सूत्र
१.४.२६   पराजेरसोढः । संज्ञा सूत्र
१.४.२७   वारणार्थानामीप्सितः । संज्ञा सूत्र
१.४.२८   अन्तर्द्धौ येनादर्शनमिच्छति । संज्ञा सूत्र
१.४.२९   आख्यातोपयोगे ।संज्ञा सूत्र
१.४.३०   जनिकर्तुः प्रकृतिः ।संज्ञा सूत्र
१.४.३१   भुवः प्रभवः ।संज्ञा सूत्र
१.४.३२   कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानम् ।संज्ञा सूत्र
१.४.३३   रुच्यर्थानां प्रीयमाणः । संज्ञा सूत्र
१.४.३४ श्लाघन्हुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमान : । संज्ञा सूत्र
१.४.३५   धारेरुत्तमर्णः । संज्ञा सूत्र
१.४.३६ स्पृहेरीप्सितः । संज्ञा सूत्र
१.४.३७   क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रतिकोपः । संज्ञा सूत्र
१.४.३८   क्रुधद्रुहेरूपसृष्टयोः कर्म ।संज्ञा सूत्र

१.४.३९ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः। संज्ञा सूत्र
१.४.४० प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता। संज्ञा सूत्र
१.४.४१ अनुप्रतिगृणश्च। संज्ञा सूत्र
१.४.४२ साधकतमं करणम् ।संज्ञा सूत्र
१.४.४३ दिवः कर्म च। संज्ञा सूत्र
१.४.४४ परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।संज्ञा सूत्र
१.४.४५ आधारोऽधिकरणम्। संज्ञा सूत्र
१.४.४६ अधिशीङ् स्थासां कर्म। संज्ञा सूत्र
१.४.४७ अभिनिविशश्च। संज्ञा सूत्र
१.४.४८ उपान्वध्याङ्वसः ।संज्ञा सूत्र
१.४.४९ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।संज्ञा सूत्र
१.४.५० तथायुक्तं चानीप्सितम् ।संज्ञा सूत्र
१.४.५१ अकथितं च ।न संज्ञा सूत्र
१.४.५२ गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता स णौ। संज्ञा सूत्र
१.४.५३ हृक्रोरन्यतरस्याम्। संज्ञा सूत्र
१.४.५४ स्वतन्त्रः कर्ता। संज्ञा सूत्र
१.४.५५ तत् प्रयोजको हेतुश्च ।संज्ञा सूत्र

१.४.५६ प्राग्रीश्वरान्निपाताः। अधिकार सूत्र

पदानि:- प्राग्,रीश्वरात् , निपाताः। प्राक् अव्यय, रीश्वरात् ५.१, निपाताः १.३
वृत्तिः- अधिरीश्वरे"(१.४.९७/६४४) इति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादवधेर्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, निपातसंज्ञास्ते वेदितव्याः ।
या सूत्रापासून अधिरीश्वरे या १.४.९७ सूत्रापर्यंत ज्या काही संज्ञा वापरल्या जातील त्यांना निपात म्हणावे,

१.४.५७ चादयोऽसत्वे ।संज्ञा सूत्र
१.४.५८ प्रादयः। संज्ञा सूत्र
१.४.५९ उपसर्गाः क्रियायोगे ।संज्ञा सूत्र
१.४.६० गतिश्च ।संज्ञा सूत्र
१.४.६१ ऊर्यादि च्विडाचश्च ।संज्ञा सूत्र
१.४.६२ अनुकरणं चानितिपरम् ।संज्ञा सूत्र
१.४.६३ आदरानादरयोः सदसती। संज्ञा सूत्र
१.४.६४ भूषणेऽलम् ।संज्ञा सूत्र
१.४.६५ अन्तरपरिग्रहेः। संज्ञा सूत्र
१.४.६६ कणे मनसी श्रद्धाप्रतीघाते। संज्ञा सूत्र
१.४.६७ पुरोऽव्ययम् ।संज्ञा सूत्र
१.४.६८ अस्तं च। संज्ञा सूत्र
१.४.६९ अच्छ गत्यर्थवदेषु। संज्ञा सूत्र
१.४.७० अदोऽनुपदेशे। संज्ञा सूत्र
१.४.७१ तिरोऽन्तर्धौ। संज्ञा सूत्र
१.४.७२ विभाषाकृञि। संज्ञा सूत्र
१.४.७३ उपाजेऽन्वाजे। संज्ञा सूत्र
१.४.७४ साक्षात्प्रभृतीनिच। संज्ञा सूत्र
१.४.७५ अनत्याधान उरसिमनसी। संज्ञा सूत्र
१.४.७६ मध्ये पदनिवचने च। संज्ञा सूत्र
१.४.७७ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने। संज्ञा सूत्र
१.४.७८ प्राध्वं बन्धने। संज्ञा सूत्र
१.४.७९ जीविकोपनिषदावौपम्ये। संज्ञा सूत्र

१.४.८० ते प्राग्धातोः ।विधि सूत्र

पदानि: ते, प्राग्, धातोः। ते १.३, प्राग् अव्यय, धातोः ५.१ (अनु. गतिः उपसर्गः ।)
वृत्ति: ते गत्युपसर्गसंज्ञकाः धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः ।
गति शब्द आणि उपसर्ग नेहमी क्रियापदाच्या आधी जोडावे. जसे- प्रकरोति.

१.४.८१ छन्दसि परेऽपि । विधि सूत्र

पदानि:- छन्दसि, परे, अपि । छन्दसि ७.१, परे १.३, अपि अव्यय (अनु. गतिः उपसर्ग ।)
वृत्ति:- छन्दसि विषये गत्युपसर्गसंज्ञकाः परेऽपि पूर्वेऽपि प्रयोक्तव्याः
वैदिक भाषेत गति आणि उपसर्ग वेगवेगळ्या प्रकारे क्रियापदाच्या आधी व नंतर पण वापरतात जसे हन्ति नि मुष्टिना आणि निहन्ति मुष्टिना.

१.४.८२ व्यवहिताश्च । विधि सूत्र

पदानि:- व्यवहिताः च गतिः। व्यवहिताः १.३,च अव्यय (अनु. उपसर्ग छन्दसि ।) #
वृत्ति:- व्यवहिताश्च गत्युपसर्गसंज्ञकाः छन्दसि दृश्यन्ते ।
वैदिक भाषेत गति शब्द आणि उपसर्ग क्रियापदाला न जोडता मध्ये इतर शब्द देखील असतात जसे- इंद्र वायू इमे सुता प्रयोभिरागतम् । इन्दवो वा मुशन्तिहि।।(ऋ १.२.४) अर्थ- हे इंद्र आणि वायू येथे तुमच्या करता सोम अर्पण करित आहे आमच्याकरता आनंददायक गोष्टी घेवून या. येथे उप हे आगत या क्रियापदाशी जोडलेले नाही.

१.४.८३ कर्मप्रवचनीयाः । अधिकार सूत्र

पदानि:- कर्मप्रवचनीयाः। कर्मप्रवचनीयाः १.३
वृत्ति: यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कर्मप्रवचनीयसंज्ञास्ते वेदितव्याः ।
या सूत्रापासून ते १.४.९७ या सूत्रापर्यंत ज्या उपपदा सबंधी विवेचन केले आहे त्यांना कर्मप्रवचनीय समजावे.निपात ही संज्ञा अजून चालु आहेच. ही कर्मप्रवचनीय उपपदे उपसर्ग आणि गति शब्दापासून वेगळी आहेत आणि ती क्रियाविशेषणाप्रमाणे क्रियापदाचा अर्थ स्पष्ट करतात आणि त्यांच्याशी जोडलेला शब्द सूत्र २.३.३८प्रमाणे द्वितीयेत असतो जसे सुस्तुतं भवता = तू चांगली स्तुति केलीस.

१.४.८४ अनुर्लक्षणे । संज्ञा सूत्र
१.४.८५ तृतीयार्थे । संज्ञा सूत्र
१.४.८६ हीने । संज्ञा सूत्र
१.४.८७ उपोऽधिके च । संज्ञा सूत्र
१.४.८८ अपपरी वर्जने । संज्ञा सूत्र
१.४.८९ आङ् मर्यादा वचने । संज्ञा सूत्र
१.४.९० लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सासुप्रति पर्यनवः । संज्ञा सूत्र
१.४.९१ अभिरभागे । संज्ञा सूत्र
१.४.९२ प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदानयोः । संज्ञा सूत्र
१.४.९३ अधिपरी अनर्थकौ । संज्ञा सूत्र
१.४.९४ सुः पूजायाम् । संज्ञा सूत्र
१.४.९५ अतिरतिक्रमणे च । संज्ञा सूत्र
१.४.९६ अपिः पदार्थ संभावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु । संज्ञा सूत्र
१.४.९७ अधिरीश्वरे । संज्ञा सूत्र
१.४.९८ विभाषा कृञि । संज्ञा सूत्र
१.४.९९ लः परस्मैपदम् । संज्ञा सूत्र

१.४.१०० तङानावात्मनेपदम् । संज्ञा सूत्र
१.४.१०१ तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथम मध्यमोत्तमा: । संज्ञा सूत्र
१.४.१०२ तान्येकवचन द्विवचन बहुवचनान्येकश: । संज्ञा सूत्र
१.४.१०३ सुप: । संज्ञा सूत्र
१.४.१०४ विभक्तिश्च । संज्ञा सूत्र

१.४.१०५ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यम: । नियम सूत्र

पदानि:-युष्मदि, उपपदे, समान-अधिकरणे, स्थानिनि, अपि, मध्यम: । युष्मदि ७.१, उपपदे७.१, समानाधिकरणे७.१, स्थानिनि ७.१, अपि अव्यय मध्यम:१.१

वृत्ति:-लस्य"(३.४.७७/२१५३) इत्यधिकृत्य सामान्येन तिबादयो विहिताः, तेषामयं पुरुषनियमः क्रियते-युष्मद्युपपदे सति व्यवहिते चाव्यवहितेसति समानाधिकरणे समानाभिधेये तुल्यकारके स्थानिनि प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि मध्यमपुरुषो भवति ।

प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष युष्मद् कर्तरि प्रयोगात कर्ता असेल किंवा कर्मणि प्रयोगात कर्म असेल तर क्रियापदाला द्वितीय पुरुषाचे प्रत्यय लावावेत.

१.४.१०६ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच्च ।नियम सूत्र

पदानि:- प्रहासे, च, मन्य-उपपदे, मन्यते: उत्तम:, एकवत् च । प्रहासे ७.१, च अव्यय, मन्योपपदे ७.१, मन्यते:५.१, उत्तम: १.१, एकवत् ,च अव्यय (अनु. मध्यम:) ।

वृत्ति:- प्रहासे गम्यमाने मन्योपपदे धातोर्मध्यमपुरुषो भवति, मन्यतेश्चोत्तमः, स चैकवद्भवति ।

जेंव्हा विनोद केलेला असतो तेंव्हा विनोद दाखविणारे क्रियापद द्वितीय पुरुषात असते पण त्याचबरोबर मन्य धातू उपपद असले पाहिजे. आणि मन्य धातूचे रूप प्रथम पुरुषी एकवचनी असले पाहिजे जसे- एहि मन्ये रथेन यास्यसि नहि यास्यसि यासस्तेन ते पिता= मला वाटत तू रथातून जाशील, नाही तू रथातून जाणार नाही, तुझे वडील आधीच रथातून गेले.

१.४.१०७ अस्मद्युत्तम: । नियम सूत्र

पदानि:- अस्मदि उत्तम:। अस्मदि ७.१, उत्तम: १.१ (अनु. उपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि ।)

वृत्ति:- उत्तमपुरुषो नियम्यते । अस्मद्युपपदे समानाभिधेये प्रयुज्यमानेऽप्यप्रयुज्यमानेऽपि उत्तमपुरुषो भवति ।

प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष अस्मद् कर्ता असेल तर धातूचे रूप प्रथम म्हणजे उत्तम पुरुषाचे करावे.

१.४.१०८ शेषे प्रथम: । नियम सूत्र

पदानि:- शेषे प्रथम:। शेषे ७.१, प्रथम:१.१

वृत्ति:- शेषे' इति मध्यमोत्तमविषयादन्य उच्यते । यत्र युष्मदस्मदी समानाधिकरणे उपपदे न स्तः, तत्र शेषे प्रथमपुरुषो भवति ।

अस्मद् आणि युष्मद् सोडून इतर कर्ता असतील तर क्रियापदाचे रूप तृतीय पुरुषी करावे जसे पचति= तो शिजवतो

१.४.१०९ पर: संनिकर्ष: संहिता । नियम सूत्र

पदानि:- पर: संनिकर्ष: संहिता । पर:१.१, संनिकर्ष:१.१, संहिता १.१

वृत्ति:- परशब्दोऽतिशये वर्त्तते । संनिकर्षः = प्रत्यासत्तिः । परो यः संनिकर्षः = वर्णानामर्धमात्राकालव्यवधानम्, स संहितासंज्ञो भवति ।

उच्चारात अर्ध्या मात्रेचे अतर असेल तर त्याला संहिता मंहणतात. संहिता असेले शब्द संधी झालेले असतात जसे विद्मा हि त्वा ही संहिता आहे आणि विद्म हि त्वा येथे संहिता नाही.

१.४.११० विरामोऽवसानम् । संज्ञा सूत्र

॥ इति प्रथमाध्याय: ॥

अथ द्वितीय अध्याय:

अथ प्रथम: पाद:

सारांश : दुसऱ्या अध्यायाच्या पहिल्या व दुसऱ्या पादात समासासंबंधी सूत्रे आहेत. समास ही एक संज्ञा आहे. या अध्यायातील सूत्रानुसार होणाऱ्या शब्दांच्या समूहालाच समास म्हणतात. सूत्र २.१.३ या सूत्राने समास कशाला म्हणावे हे स्पष्ट केले आहे आणि २.१.१. या सूत्राने घटक पदांचा अर्थसंबंध असणे हे स्पष्ट केले आहे. सूत्रकारांनी समासांचे इतर चार प्रकार सांगितले आहेत पण वाङ्मयात यापेक्षा वेगळे समास आढळतात. ते सिध्द करण्याकरता योगविभाग म्हणजे सूत्राचे दोन भाग करून सूत्राचे दोन अर्थ करावे व त्याने दोन नियम मिळवून समास करावे असे टीकाकारांचे मत आहे. हा नियम आवश्यक तेथेच वापरावा.२.१.११ हे अधिकार सूत्र आहे या सूत्रानंतरचे समास वैकल्पिक समजावे. २.१.२५ व २.१.२७ या सूत्रांनी कोणत्याच विभक्तिततपुरुष समासाचे विधान केले नसूनही सूत्रे अनुवृत्तीकरता व या समासाचे स्वरादी फायदे मिळावे म्हणून घातली आहेत. सूत्र ४९ ते ७२ पर्यंत समानाधिकरणेन म्हणजे एकाच विभक्तित पदे असणे हे अधिकार सूत्र लागू होते.

२.१.१ समर्थ: पदविधि: । परिभाषा सूत्र

२.१.२ सुबामन्त्रिते परांगवत्स्वरे ।अतिदेश सूत्र

पदानि:- सुप्, आमन्त्रिते पर-अंगवत्, स्वरे । सुप १.१, आमन्त्रिते ७.१, परांगवत् अव्यय ,स्वरे ७.१

वृत्ति:- सुबन्तमामन्त्रिते परतः परस्याङ्गवद्भवति, स्वरे स्वरलक्षणे कर्तव्ये।सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे समानाधिकरणस्योपसंख्यानमनन्तरत्वात् । अव्ययानां प्रतिषेधोवक्तव्यः ।।

परांगवत् भाव म्हणजे एक शब्द दुसऱ्या शब्दाचा भाग आहे असे समजणे. विभक्तिप्रत्यययुक्त शब्दानंतर संबोधन विभक्तितला शब्द आला तर तो शब्द विभक्तिप्रत्यययुक्त शब्दाचाच एक भाग आहे असे स्वरोच्चाराच्या नियमांसाठी समजावे व त्या प्रमाणे त्या अक्षरावर जोर येतो जसे- मद्राणां राजन् येथे द्रा वर जोर येतो.वार्तिकाप्रमाणे असे समान विभक्तितील अधिक शब्द असतील आणि संबोधन विभक्तितील शब्द त्याच्या लागून नसेल तरी पण हे सूत्र लागू पडते जसे -तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन् सू आणि सीव्यान् परांगवत् होतात आणि तीक्ष्णया हे पण होते. २) अव्ययांना परांगवत् भाव होत नाही.

२.१.३ प्राक्कडारात्समास: । अधिकार सूत्र

पदानि:- प्राक् कडारत् समास: । प्राक् अव्यय, कडारात् ५.१, समास:१.१

वृत्ति:- कडारसंशब्दनात्प्राग् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्ते समाससंज्ञा वेदितव्याः।

या सूत्रापासून ते ३८ व्या सूत्रापर्यंत ज्या संज्ञा वापरल्या जातील त्या समासासंबंधित समजाव्यात.(समास याची अनुवृत्ति)

२.१.४ सह सुपा । अधिकार सूत्र

पदानि:- सह, सुपा । सह अव्यय, सुपा ३.१ (अनु. समास:, सप्)

वृत्ति:- 'सुप्'इति वर्तते, 'सह' इति 'सुपा' इति च त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यम्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्रेदमुपस्थितं द्रष्टव्यम्।

यापूढील सुत्रांमध्ये सहसुपा म्हणजे 'विभक्तिप्रत्यय युक्त' हे शब्द आहेत हे गृहीत धरावे(अनुवृत्ती आहे). महाभाष्याप्रमाणे सुप् प्रत्यय आणि अंग यांना वेगवेगळे समास न समजता दोघांना मिळूनच समास संज्ञा होते.

२.१.५ अव्ययीभावश्च । अधिकार सूत्र

पदानि:- अव्ययीभाव:च । अव्ययी भाव: १. १ च अव्यय

वृत्ति:- अव्ययीभावः'(२.१.५/६५१) इत्यधिकारो वेदितव्यः। यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽव्ययीभावसंज्ञास्ते वेदितव्याः।

या सूत्रापासून २.१.२१ या सूत्रापर्यंत जे (समासांचे)विवेचन करण्यात येईल ते अव्ययीभाव समासांचे आहे असे समजावे.

२.१.६ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्धयर्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भाव पश्चाद्यथानुपूर्व्य

यौगपद्यसादृश्यसंपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु। विधि सूत्र

पदानि:- अव्ययम्, विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्धि- अर्थाभाव- अत्यय-असंप्रति-शब्दप्रादुर्भाव- यश्चाद् -यथा-आनुपूर्व-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति- साकल्य- अन्त-वचनेषु,।अव्यय १.१, विभ—षु ७.१(अनु. सुप सुपा अव्ययीभाव: समास: समर्थ: ।)

वृत्ति:- विभक्त्यादिष्वर्थेषु यदव्ययं वर्तते तत्समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।

विभक्तियुक्त शब्दांशी अर्थाने संबंध असेल तर खालील अर्थाच्या अव्ययांचा नेहमीच समास होतो.जसे - १.विभक्ति-अधिकुमारि = कुमारी संबधी येथे अधि सप्तमीचा अर्थ दाखविणारे अव्यय आहे. २समीप- उपकुम्भम् = मडक्या जवळ, ३ समृद्धी= भरभराट- सुमगधम् मगधवासीयांनी समृद्ध, ४ व्यृद्धी = दुरवस्था- दुर्यवनम् = यवनामुळे वाईट ५.अभाव = एखाद्या वस्तूचा अभाव -निर्मशकम् = डासांपासून मुक्त ६. अत्यय = नाश- नि:शीतम् = थंडी गेल्या नंतर ७ असंप्रति=अयोग्य वेळी- अतिवैसृकम् = दुलई पांघरण्याची वेळ गेल्या नंतर ८.शब्दप्रादुर्भाव =शब्दाचा घोश- वैष्णवगृहे इति हरि वर्तते =वैष्णवांच्या घरी हरी हरी चा घोष असतो.९ पश्चात् =मागे - अनुरथं पादातम् =रथांनंतर पायदळ,१० यथा - यथाशक्ति:=आपल्या कुवती प्रमाणे ११.आनुपूर्व=क्रमाने- अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु भवन्त: = आपापल्या योग्यतेप्रमाणे प्रवेश करावा १२ यौगपद्य = एकाचवेळी- सचक्रं धेहि = चाकासकट एकाच वेळी १३. सादृश्य=सारखेपणा- ससखि = मैत्रीणी प्रमाणे १४.संपत्ती- सक्षत्रम् = जसे क्षत्रीय असावेत तसे १५. साकल्य = पूर्णपणे - सतृणम् =गवता सकट सर्व १६ अन्त =शेवट:-साग्नि = अग्नि सूत्रा पर्यंत.

२.१.७ यथा ऽ सादृश्ये। विधि सूत्र

पदानि:- यथा, असादृश्ये। यथा अव्यय, असाद्रश्ये ७.१ (अनु. समर्थ:अव्ययम् सुप्,समास: सहसुपा अव्ययीभाव: ।)

वृत्ति:- यथा' इत्येतदव्ययमसादृश्ये वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।

यथा हे अव्यय जेंव्हा सारखेपणा या अर्थाने आले नसेल तर नेहमीच विभक्तियुक्त शब्दाशी समासाने जोडले जाते आणि त्या समासाला अव्ययीभाव समास म्हणतात. जसे -यथाशक्ति, यथाबलम्

२.१.८ यावदवधारणे। विधि सूत्र

पदानि:- यावद्, अवधारणे। यावत् अव्यय, अवधारणे ७.१ (अनु. सुप् सुपा अव्यय.भा.समास।)

वृत्ति:- यावत्' इत्येतदव्ययमवधारणे वर्तमानं सुपा सह समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।

यावत् = जेवढे, मर्यादा हे अव्यय निश्चित माप, संख्या या अर्थाने वापरले असेल तर नेहमीच विभक्तियुक्त शब्दाशी समासाने जोडले जाते जसे यावत्कार्षापणं फलं क्रीणाति जेवढे कार्षापण (नाणी) आहेत तेवढ्याचीच फळे घेतो. नेमकी संख्या नसेल तर जोडले जात नाही जसे यावत् दत्तं तावत् भुक्तम् =जेवढे दिले तेवढे खाल्ले.येथे निश्चित मर्यादा नाही.

२.१.९ सुप्प्रतिना मात्रार्थे। विधि सूत्र

पदानि:- सुप्, प्रतिनामात्रा-अर्थे। सुप्१.१, प्रतिना ३.१, मात्रार्थे ७.१ (अनु. अव्य.भा.समास सह सुपा।)

वृत्ति:- मात्रा, बिन्दुः, स्तोकम्, अल्पमिति पर्यायाः। मात्रार्थे वर्तमानेन प्रतिना सह सुबन्तं समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।

विभक्तियुक्त शब्द नेहमीच प्रति= थोडेसे या अर्थी हे अव्यय वापरले असता समासाने जोडला जातो आणि त्या समासाला अव्ययीभाव समास म्हणतात जसे शाकप्रति= थोडीशी भाजी पण जेंव्हा इतर अर्थ असेल तेव्हा असा जोडला जात नाही जसे वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् = झाडाच्या दिशेने वीज प्रकाषते.

२.१.१० अक्षशलाकासंख्या: परिणा। विधि सूत्र

पदानि:- अक्ष-शलाका-संख्या: परिणा।अक्षशलाकासंख्या:१.३, परिणा ३.१ (अनु. अव्य.भा.समास सह सुपा)

वृत्ति:-अक्षशब्दः, शलाकाशब्दः, संख्याशब्दश्च परिणा सह समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।

अक्ष=फासे, शलाका=कवड्या आणि संख्या =आकडे हे नेहमीच परि या अव्ययाशी समासाने जोडले जातात आणि तो समास अव्ययीभाव समास असतो.हा समास द्युतासंबंधी आहे. हा २ ते ५ फाश्यांनी खेळला जातो. सर्व फासे तोंड वर करून पडले तर तो जिंकणारा डाव आणि तोंड खाली करून पडले तर हरणारा डाव असतो व अशा हरणाऱ्या डावाला परि जोडतात जसे - अक्षपरि=वाईट दान,हरवणारे दान शलाकापरि =हरवणारे दान.

२.१.११ विभाषा । अधिकार सूत्र

पदानिः- विभाषा । विभाषा १.१(अनु.सुप् सह सुपा समासः अव्यययीभावः)
वृत्तिः- 'विभाषा' इत्ययमधिकारो वेदितव्यः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तद्विभाषा भवति।
विभाषा = विकल्प हा शब्द पुढील सर्व सूत्रांमध्ये गृहीत धरावा.म्हणजे समास वैकल्पिक समजावेत.

२.१.१२ अपपरिबहिरञ्च्चवः पञ्चम्या । विधि सूत्र

पदानिः- अप-परि-बहिः अञ्च्चवः पञ्चम्या।अपपरिबहिरञ्च्चवः १.३, पञ्चम्या ३,१ (अनु. समास अव्य.भाव सह विभाषा ।)
वृत्तिः-अप, परि, बहिस्, अञ्चु-इत्येते सुबन्ताः पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यन्ते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।
अप,परि,बहिः आणि अंच् /अंचु यांनी शेवट होणारे अव्यय हे पंचमी विभक्तित असलेल्या शब्दाशी समासाने जोडतात व असा समास विकल्पाने अव्ययीभाव समास होतो जसे अपत्रिगर्तम् वृष्टो देव; किंवा अपत्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः = त्रिगर्तापासून दूर पाऊस पडला. परित्रिगर्तम् किंवा परित्रिगर्तेभ्यः =त्रिगर्ताच्या जवळपास.

२.१.१३ आङ्मर्यादाभिविध्योः । विधि सूत्र

पदानिः- आङ्, मर्यादा-अभिविध्योः।आङ् अव्यय, मर्यादाभिविध्योः ७.२ (अनु. समा. अव.भा. वि. पंचम्या सह)
वृत्तिः- आङ्' इत्येतन्मर्यादायामभिविधौ च वर्तमानं पञ्चम्यन्तेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।
मर्यादा या अर्थी 'आ' आला असता पंचमीतील शब्दाशी समासाने जोडला जातो आणि हा समास विकल्पाने अव्ययीभाव समास असतो जसे आपाटलिपुत्रं किंवा आपाटलिपुत्रात् वृष्टो देवः = पाटलीपुत्रापर्यंत पाऊस पडला.

२.१.१४ लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये ।विधि सूत्र

पदानिः- लक्षणेन, आभिप्रती, आभिमुख्ये। लक्षणेन३.१,आभिप्रती१.२,आभिमुख्ये७.१(अनु. समास अव्य.भा.विभक्ति सुबन्ते ।)
वृत्ति :- लक्षणम् = चिह्नम्,तद्वाचिना सुबन्तेन सहाभिप्रती शब्दावाभिमुख्ये वर्तमानौ विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च मासो भवति।
आभिमुख्य= तोंडा समोर,जवळ. संमुख्य. लक्षण= चिन्ह. या अर्थी अभि आणि प्रति हे उपसर्ग आले असता चिन्हाचे उगम स्थान दाखविणाऱ्या विभक्तियुक्त शब्दाशी समासाने जोडले जातात आणि तो समास विकल्पाने अव्ययी भाव समास होतो जसे अभ्यग्नि किंवा अग्निमभि शलभाः पतन्ति = समोरच्या आगीत पडतात. येथे आग हे उगम स्थान आहे. पण ग्रामम् प्रति गतः = म्हणजे गावाकडे गेला येथे ग्राम हे उगमस्थान नाही म्हणून अव्ययीभाव समास नाही.त्याचप्रमाणे दिशा दाखवित असेलेले उगमस्थान नसेल तरीअव्ययीभाव समास होत नाही जसे येन अग्निस्तेन गतः = तो जेथे अग्नि तेथे गेला.

२.१.१५ अनुर्यत्समया ।विधि सूत्र

पदानिः- अनुः यत्-समया।अनुः १.१, यत् समया अव्यय (अनु. समा. विभ. अव्य.भा.सह सुपा लक्षणेन ।
वृत्तिः- समया उ समीपम्। अनुर्यस्य समीपवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।
अनु = च्या जवळ हा उपसर्ग 'ज्याच्या जवळ' दाखविणाऱ्या शब्दाशी समासाने जोडला जातो आणि तो समास सूत्र २.१.६ प्रमाणे अव्ययीभाव समास असतो जसे अनुवनमशनिर्गतः- उल्का वनाच्या जवळ पडली. वृक्षमनुविद्योतते विद्युत् = झाडाकडे वीज गेली येथे अव्ययीभाव समास होत नाही.

२.१.१६ यस्य चायामः । विधि सूत्र

पदानिः-यस्य,च आयामः। यस्य ६.१, च अव्यय, आयामः १.१ (अनु.लक्षणेन विभाषा सुप् सह सुपा समासः अव्ययीभावः।)
वृत्तिः- लक्षणेन' इति वर्तते। आयामः उ दैर्घ्यम्। अनुर्यस्यायामवाची तेन लक्षणभूतेन सह विभाषा समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।
अनु = च्या बाजूने या अर्थी वापरले असता ज्याचे बाजूने दर्शवले असते त्याची लांबी अनु शब्दाने दाखविली जात असेल तर त्या शब्दाशी समासाने जोडले जाते आणि तो समास विकल्पाने अव्ययीभाव समास होतो जसे अनुगंगं /गंगाया अनु वाराणसी = वाराणसीची लांबी गंगेच्या लांबी इतकी आहे.

२.१.१७ तिष्ठद्गु प्रभृतिनि च । विधि सूत्र

पदानि:-तिष्ठद्गु प्रभृतीनि च । तिष्ठद्गुप्रभृतिनि १.३, च अव्यय(अनु. अव्यययीभाव: समास:)
वृत्ति:-तिष्ठद्ग्वादयः समुदाया एव निपात्यन्ते। तिष्ठद्गुप्रभृतीनि शब्दरूपाणि अव्ययीभावसंज्ञकानि भवन्ति।
तिष्ठद्गु = सायंकाळ, गाईंचे दूध काढण्याची वेळ आणि या प्रमाणे इतर शब्द नेहमीच अव्यीभाव समास असतात. त्यांचा इतर शब्दांशी समास होत नाही. तिष्ठद्गु, वहद्गु, आयतीगवम् = गाई घरी येण्याची वेळ, संप्रति =आता, हल्ली, प्रदक्षिणम् =डावीकडून उजवीकडे असे इतर वेळा दर्शवणारे शब्द आहेत. हे सर्व निपातन केलेले शब्द आहेत.

२.१.१८ पारे मध्ये षष्ठ्या वा । विधि सूत्र

पदानि:- पारे,मध्ये,षष्ठ्या वा। पारे,मध्य लुप्त प्रथमान्तनिर्देश;षष्ठ्या ३.१,वा अव्यय(विभाषा,सुप्,सह,सुपा, समास:अ.भाव.)
वृत्ति:- पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह विभाषा समस्येते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।
पार आणि मध्य हे षष्ठी विभक्तितील शब्दाशी समासाने जोडले जातात आणि तेंव्हा ते पारे आणि मध्ये असे होतात आणि तो समास विकल्पाने अव्ययी भाव समास असतो जसे- पारेगंगम् =गंगेच्या पलिकडे, मध्येगंगम् =गंगेमध्ये.विभाषा याची या सूत्रात अनुवृत्ती असल्यामुळे गंगापारम् आणि गंगमध्यम् असे तत्पुरुष समास होतात आणि वाक्य पण होते जसे-पारं गंगाया: किंवा मध्यं गंगाया:

२.१.१९ संख्या वंश्येन । विधि सूत्र

पदानि:- संख्या, वंश्येन । संख्या १.१, वंश्येन ३.१ (अनु. विभाषा,सुप्, सह, सुपा, समास: अ.भाव.)
वृत्ति:- विद्यया जन्मना वा प्राणिनामेकलक्षणसन्तानो वंश इत्यभिधीयते। तत्र भवो वंश्यः। तद्वाचिना सुबन्तेन सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।
संख्या दाखविणारे शब्द जेंव्हा एका कुळातील किंवा वंशातील शब्दाशी संबंधित असतात तेंव्हा ते विकल्पाने समासाने जोडले जातात आणि तो अव्ययी भाव समास असतो जसे द्विमुनि व्याकरणस्य = त्या व्याकरणसंबधी ज्याचे दोन प्रमुख मुनी आहेत. वंशपरंपरा या अर्थाने जसे- एकविंशति भारद्वाजम् = एकवीस भारद्वाज

२.१.२० नदीभिश्च । विधि सूत्र

पदानि:- नदीभि: च। नदिभि: ३.३, च अव्यय (अनु. संख्या, विभाषा,सुप्, सह, सुपा, समास: अ.भा.)
वृत्ति:- 'संख्या' इत्यनुवर्तते। नदीवचनैः शब्दैः सह संख्या समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।
संख्या दर्शक शब्द नद्यांच्या नांवाशी विकल्पाने समासाने जोडले जातात आणि तो समास अव्ययी भाव समास असतो जसे - सप्तगंगम् = सात गंगाचा संगम, पंचनदम् = जेथे पाच नद्या मिळतात.

२.१.२१ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ।विधि सूत्र

पदानि:-अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ।अन्यपदार्थे ७.१,च अव्यय,संज्ञायाम् ७.१(अनु.नदीभि:,अव्ययीभाव,सुप्,सह सुपा,समास:।)
वृत्ति:- 'संख्या' इति निवृत्तम्, नदीग्रहणमनुवर्तते। नदीभिः सह सुबन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं संज्ञायां विषये समस्यते, अव्ययीभावश्च समासो भवति।
जेंव्हा विभक्तियुक्त शब्द नद्यांचे नांवाशी जोडला जातो आणि त्या सामासिक शब्दाचा अर्थ समासातील पदांपेक्षा वेगळा असतो(संज्ञा, नांव) तेंव्हा तो समास अव्ययीभाव समास असतो आणि अशा समासाचा विग्रह करित नाहीत जसे उन्मत्तगंगम् = उन्मत्तगंग नांवाचा देश.

२.१.२२ तत्पुरुष: । अधिकार सूत्र

पदानि:- तत्पुरुष: । तत्पुरुष:१.१(अनु. सुप्,सह सुपा समास:).
वृत्ति: 'तत्पुरुषः' इति संज्ञाऽधिक्रियते प्राग्बहुव्रीहेः। यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्पुरुषसंज्ञास्ते वेदितव्याः।
या सूत्रापासून पुढे २.२.२२ या सूत्रापर्यंत तत्पुरूष हा शब्द गृहीत धरावा.ते समास तत्पुरुष असतात.जसे- कृष्णश्रित:

२.१.२३ द्विगुश्च । संज्ञा सूत्र

२.१.२४ द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः । विधि सूत्र

पदानिः-द्वितीया-श्रित-अतीत-पतीत -गत-अत्यस्त- प्राप्त- आपन्नैः।द्वितीया१.१,श्रिता..न्नैः३.३(अनु.सु.सुपा.स.वि.सह तत्पुरुषः)
वृत्तिः- द्वितीयान्तं सुबन्तं श्रितादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। श्रितादिषु गामिगाम्यादीनामुपसंख्यानम् ।
श्रित = भोगणे,आश्रय करणे अतीत = होऊन गेलेले, पतित = पडलेले, गत = गेलेले, अत्यस्त = मेलेले आणि प्राप्त = मिळविलेला या शब्दांशी द्वितीया विभक्तितल्या शब्दाचा संयोग होऊन होणारा समास तत्पुरुष समास असतो जसे कष्टं +श्रितः = कष्टश्रितः = हाल भोगलेला.ग्रामगतः = गावात गेलेला. वार्तिका प्रमाणे गमी,गामी आणि बुभुक्षु हे शब्द देखील जोडले असता सूत्र २.१.१ प्रमाणे अर्थयुक्त असेल तरच समास होतो व तो तत्पुरुष समास होतो..

२.१.२५ स्वयं क्तेन । विधि सूत्र

पदानिः- स्वयम्, क्तेन। स्वयं अव्यय, क्तेन ३.३ (अनु. अनु. सु.सुपा.स.वि.सह तत्पूरुष ।)
वृत्तिः- 'स्वयम्' इत्येतत्सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
स्वयम् = स्वतः या शब्दाचा क्त प्रत्यय शेवट असलेल्या शब्दाशी विकल्पाने समास होतो आणि होणारा समास तत्पुरुष समास असतो जसे -स्वयंधौतौपदौ =स्वतःच धुतलेले पाय. क्त प्रत्ययान्त शब्द भूतकाल वाचक धातूसाधिते असतात आणि क्त हा प्रत्यय निष्ठा आहे.

२.१.२६ खट्वा क्षेपे । विधि सूत्र

पदानिः- खट्वा, क्षेपे । खट्वा १.१, क्षेपे ७.१ (अनु. क्तेन,द्वितीया, तत्पुरुषः सुप्, सह सुपा, समास; ।)
वृत्तिः- खट्वाशब्दो द्वितीयान्तः क्तान्तेन सह क्षेपे गम्यमाने समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
खट्वा = बाज, पलंग. हा शब्द दूषण देण्याकरता, निर्भत्सना करण्याकरता द्वितीया विभक्तितील क्त प्रत्ययांन्त शब्दाशी समासाने जोडला असता तसा अर्थ होतो व तो समास तत्पुरुष समास असतो.हा समास नित्य समास असतो व त्याचा विग्रह होत नाही जसे खट्वारूढः = मूर्ख. पण समासाने जोडला नसेल तर मात्र वेगळा अर्थ होतो जसे खट्वामारूढः = खाटेवर झोपलेला.

२.१.२७ सामि । विधि सूत्र

पदानिः- सामि । सामी अव्यय (अनु. क्तेन, तत्पुरुषः सुप्, सह सुपा, समास;)
वृत्तिः-सामि' इत्येतदव्ययमर्धशब्दपर्यायः,तस्यासत्त्ववाचित्वाद द्वितीयया नास्ति संब्घः। तत् सुबन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
सामि =अर्धे हे अव्यय द्वितीयेतील क्त प्रत्ययांन्त शब्दाशी समासाने जोडले असता तो समास तत्पुरुष समास असतो. जसे सामिकृतम् = अर्धवट केलेले.

२.१.२८ कालाः । विधि सूत्र

पदानिः-कालाः। कालाः १.३ (अनु. क्तेन,द्वितीया, तत्पुरुषः सुप्, सह सुपा, समास;)
वृत्तिः- कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
काल = वेळ या अर्थाचे द्वितीयेतील शब्द क्त प्रत्ययांन्त शब्दाशी विकल्पाने जोडले जातात तेंव्हा सामासिक शब्दाचा अर्थ वेळेशी संबधित नसतो आणि तो समास तत्पुरुष समास असतो जसे मासप्रमितश्चन्द्रमाः = प्रतिपदेच्या चंद्रापासून महिना मोजण्याची पद्धत.

२.१.२९ अत्यन्तसंयोगे च । विधि सूत्र

पदानिः-अत्यन्त संयोगे,च ।अत्यन्त संयोगे७.१,च अव्यय ।:द्वितीया,तत्पुरुषः,विभाषा, सुप्, सह सुपा, समास;)

वृत्तिः- कालवाचिनः शब्दा द्वितीयान्ता अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने सुपा सह समस्यन्ते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

वेळ या अर्थाचे द्वितीयेतील शब्द विभक्ति प्रत्ययांन्त शब्दाशी (क्त प्रत्ययान्त शब्दाशी नाही) विकल्पाने समासाने जोडले जातात आणि त्या सामासिक शब्दाचा अर्थ मध्ये खंड नसलेल्या कालाशी संबंधित असतो तेंव्हा तो समास तत्पुरुष समास असतो मुहूर्तसुखम् = मध्ये खंड न पडता क्षणभराचे सुख.

२.१.३० तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

पदानिः- तृतीया तत् कृत अर्थेन,गुण वचनेन (अनु. तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह सुपा,समासः) तृतीया १.१,तत्कृत लुप्त तृतीया,अर्थेन ३.१, गुणवचनेन३.१

वृत्तिः- तृतीयान्तंसुबन्तं गुणवचनेनार्थशब्देन च सह समस्यते, तप्तुरुषश्च समासो भवति।

तृतीया विभक्तितील शब्दाने जो गुण दाखविला आहे तो गुण दाखविणाऱ्या (जात,क्रिया आणि संज्ञा सोडून इतर अर्थ), किंवा अर्थ म्हणजे संपत्ती या शब्दाशी विकल्पाने समास होतो आणि तो समास तत्पुरुष होतो. जसे धान्यार्थः = धान्यामुळे श्रीमंत झालेला; किरिकाणः = रानडुकराच्या हल्ल्यामुळे एक डोळा गमावलेला. पण जर समासाचा अर्थ गुणवाचक शब्दाच्या अर्था सारखा होत नसेल तर असा समास होत नाही जसे अक्ष्णा काणः = एका डोळ्याने आंधळा.त्याच प्रमाणे तृतीयेत असून गुणवाचक नसेल तर समास होत नाही जसे गोभिर्वपावान् =गाईंच्या मदतीने पेरलेले. धान्यार्थः- धान्याने श्रीमंत झालेला.

२.१.३१ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः ।विधि सूत्र

पदानिः- पूर्व सदृश सम ऊनार्थ-कलह-निपुण मिश्रश्लक्ष्णैः। पूर्व..क्ष्णैः ३.३ (अनु. तृतीया तत्पुरुषः,विभाषा, सुप्, सह सुपा, समासः)

वृत्तिः- पूर्व, सदृश, सम,ऊनार्थ, कलह, निपुण, मिश्र, श्लक्ष्ण--एतैः. सह तृतीयान्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
पूर्वादिष्ववरस्योपसंख्यानम्' इति।

तृतीय विभक्तितील शब्द पूर्व=पूर्वी, सदृश = सारखे, सम = सारखे, उनार्थ=कमतरता दाखविणारे शब्द कलह = भांडण, निपुण = तरबेज, मिश्र = मिसळलेले या शब्दांशी समासाने विकल्पाने जोडला जातो आणि तो समास त.पुरुष समास होतो जसे-मासेन पूर्व मासपूर्वः, मातृसदृश= मातेसारखा, पितृसमः = पित्या सारखा, माषोनम् = एक मास वजनाने कमी, वाक्कलहः = शाब्दिक भांडण, आचारनिपुणः = धार्मिक कार्यात हुशार.वार्तिकाप्रमाणे अवर शब्दाला पण हे सूत्र लागु पडते जसे- मासावरः - एक महीन्यानंतर.

२.१.३२ कर्तृकरणे कृता बहुलम् । विधि सूत्र

पदानिः-कर्तृ-करणे-कृता बहुलम् ।कर्तृकरणे ७.१, कृता ३.१ बहुलम् १.१ (अनु.तृतीया तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सुपा,समास ।)

वृत्तिः- कर्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन सह समस्यते बहुलम्, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

कर्ता किंवा करण या अर्थी असलेल्या तृतीयान्त शब्दाचा कृत् प्रत्ययान्ताशी कधी समास होतो किंवा होत नाही (बहुलम्) तसेच जर कृत् प्रत्ययान्ता पूर्वी गती किंवा कारक शब्द असल्यास त्याच्या सह होतो आणि तो तत्पुरुष समास असतो. जसे अहिना हतः अहहतः =सापाने मारलेले. नखैः निर्भिन्नः = नखनिर्भिन्नः = नखांनी तोडलेले. पण परशुना छिन्नवान् = कुऱ्हाडीने तोडले येथे समास झालेला नाही. (बहुलम् चे उदाहरण)

२.१.३३ कृत्यैरधिकार्थवचने । विधि सूत्र

पदानिः-कृत्यैःअधिक-अर्थ-वचने ।कृत्यैः ३.३, अधिकार्थवचने ७.१ (अनु.कर्तृकरणे, तृतीया तत्पुरुषः, विभाषा, सुप्, सुपा, समास ।)

वृत्तिः- कर्तृकरणयोर्या तृतीया तदन्तं सुबन्तं कृत्यैः सह समस्यतेऽधिकार्थवचने गम्यमाने विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति।कृत्यग्रहणे यण्ण्यतोर्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

कर्ता किंवा करण असा अर्थ असलेल्या शब्दांचा अतिशयोक्ती (निन्दा किंवा स्तुती) दाखविण्याकरता वापर केला असेल तर कृत् प्रत्ययांन्त शब्दांशी समास करणे ऐच्छिक असते आणि तो समास तत्पुरुष समास होतो जसे काकपेया नदी

=इतकी थोडे पाणी असणारी नदी की तीचे पाणी कावळा पण संपवू शकतो. वार्तिकाप्रमाणे फक्त यत् आणि एयत् याच कृत् प्रत्ययांचे बाबतीत हे सूत्र लागू आहे. तव्य,अनीय,यत्, क्यप् एवत् हे कृत् प्रत्यय आहेत. जसे काकैः पातव्या.

२.१.३४ अन्नेन व्यंजनम् । विधि सूत्र

पदानिः- अन्नेन, व्यंजनम् ।अन्नेन ३.१, व्यंजनम् १.१ (अनु. तृतीया तत्पुरुषः, विभाषा, सुप्, सुपा, समास ।)
वृत्तिः- व्यञ्जनवाचि तृतीयान्तमन्नवाचिना सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
अन्न तयार करण्याकरिता लागणाऱ्या मसाला वगैरे दर्शवणाऱ्या तृतीयान्त शब्दांचा दुसऱ्या विभक्तियुक्त शब्दांशी समास करणे ऐच्छिक आहे जसे - दध्ना उपसिक्त ओदनः दध्योदनः =दही घालून केलेला भात. येथे अन्न व मसाला यांचेशी संबधित क्रियापद अध्याहृत धरावे लागते. हा समास तत्पुरुष असतो.

२.१.३५ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् । विधि सूत्र

पदानिः- भक्ष्येण,करणम् । भक्ष्येण ३.१, मिश्रीकरणम् १.१ (अनु. तृतीया तत्पुरुषः, विभाषा, सुप्,सह सुपा, समास ।)
वृत्तिः- मिश्रीकरणवाचि तृतीयान्तं भक्ष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
अन्नाची रुची वाढवणाऱ्या तृतीयान्त शब्दांचा अन्न या अर्थाच्या शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो समास तत्पुरुष असतो जसे गुडधानाः =गूळ वापरून केलेले जवाचे मिष्टांन्न. येथे अन्न व मसाला यांचेशी संबधित क्रियापद अध्याहृत धरावे लागते.

२.१.३६ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ।विधि सूत्र

पदानिः-चतुर्थी-तदर्थ-अर्थ-बलि-हित-सुख-रक्षितैः। चतुर्थी१.१,तदर्थार्थ..तैः३.३ (अनु.तत्पुरुषः, विभाषा,सुप्,सह सुपा,समास ।)
वृत्तिः-तदर्थ,अर्थ,बलि हित,सुख,रक्षित-इत्येतैःसह चतुर्थ्यन्तं समस्यते,तत्पुरुषश्च समासो भवति।तेनार्थशब्देन नित्यसमासो भविष्यति, सर्वलिङ्गता चेति। ..
चतुर्थी विभक्तितील शब्दाच्या अर्थाला उपयोगी पडणारी किंवा त्याची पूर्तता करणारी वस्तु दाखविणारा विशेष शब्द आणि तदअर्थ= या मुळे; अर्थ, बळी, हित=चांगले; सुख= आनंद; रक्षित= सांभाळलेले; यांचा विकल्पाने समास होतो आणि तो तत्पुरुष समास होतो जसे यूपाय दारुः यूपदारुः= यूप तयार करण्याकरता लाकूड.पण रन्धनाय स्थाली = शिजवण्या करता भांडे येथे समास होत नाही कारण भांड्यामुळे धान्याचे अन्न तयार झाले नाही.वार्तिकाप्रमाणे अर्थ= या करिता, या शब्दाशी नेहमीच (नित्य)तत्पुरुष समास होतो आणि तो सामासिक शब्द ज्याचे तो विशेषण असतो त्या प्रमाणे त्याचे लिंग, वचन असते. या संदर्भात सूत्र २.१.१ पहावे.

२.१.३७ पंचमी भयेन । विधि सूत्र

पदानिः- पंचमी, भयेन । पंचमी १.१, भयेन ३.१ (अनु. तत्पुरुषः, विभाषा, सुप्,सह सुपा, समास ।)
वृत्तिः- पञ्चम्यन्तं सुबन्तं भयशब्देन सुबन्तेन सह समस्यते विभाषा, तत्पुरुषश्च समासो भवति। भयभीतभीतिभीभिरिति वक्तव्यम्' इति।
पंचमी विभक्तितील शब्दाचा भय =भीती या शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो समास तत्पुरुष समास होतो जसे - वृकेभ्यो भयं =वृकभयं लांडग्यापासून भय. वार्तिका प्रमाणे भीत, भीति आणि भीः यांचा देखील असाच समास होतो जसे वृकभीतः.भय,निर्गत व जुगुप्सु या शब्दांबरोर पंचमीतील शब्दांचा समास होतो असे काही व्याकरणकार म्हणतात.

२.१.३८ अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः । विधि सूत्र

पदानिः- अपेत-अपोढ-मुक्त-पतित-अपत्रस्तैः अल्पशः। अपे..स्तैः३.३,अल्पशःअव्यय (अनु.पंचमी तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह सुपा,समास ।)
वृत्तिः- अपेत, अपोढ, मुक्त, पतित, अपत्रस्त--इत्येतैः सह पञ्चम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।अल्पेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः उत्पन्ना या पञ्चमी सा समस्यते, न तु सर्वेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः इत्यर्थः।

पंचमीतील शब्दाचा अपेत =गेला, अपोढ = वाहावला, मुक्त =मोकळा, पतित =पडलेला अपत्रस्त =घाबरलेला या शब्दांशी जर घडणारी क्रिया सावकाश होत असेल तर समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे सुखापेतः =आनंदाने गेला, कल्पनापोढः =कल्पना करित वाहवून गेला, चक्रमुक्तः = चाकापासून सुटला, स्वर्गपतितः = स्वर्गातून पडला. पण घडणारी क्रिया एकदम असेल तर होत नाही जसे प्रासादात् पतितः = महालातून पडला, भोजनादपत्रस्तः = जेवायला घाबरतो.

२.१.३९ स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन । विधि सूत्र

पदानिः- स्तोक-अन्तिक-दूर-अर्थ-कृच्छःणि-क्तेन । स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि १.३, क्तेन १.३ (अनु. पंचमी तत्पुरुषः, विभाषा, सुप्,सह सुपा, समास ।)

वृत्तिः- स्तोक, अन्तिक, दूर-इत्येवमर्थाः शब्दाः कृच्छ्रशब्दश्च पञ्चम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

शतसहस्त्रौ परेणेति वक्तव्यम् *।

स्तोक =थोडेसे, अन्तिक =जवळ, दूर =दूरुन, कृच्छ्र =उपास या अर्थाच्या (महाभाष्यात याच शब्दांचा असे आहे)पंचमीतील शब्दांचा क्त ने शेवट असलेल्या शब्दांशी (भूतकाल वाचक धातूसाधित)विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे अन्तिकादागतः =जवळून आला, दूरादागतः = दूरून आला.या समासात (अलुक समास) विभक्ति प्रत्ययाचा लोप होत नाही.वार्तिकाप्रमाणे शत आणि सहस्त्र यांचा पर शब्दाशी असाच समास होतो जसे- शतात्परे परश्शतात्= शंभाराच्या पलिकडे. परससस्त्रा :

२.१.४० सप्तमी शौण्डैः । विधि सूत्र

पदानिः- सप्तमी,शौण्डैः। सप्तमी १.१, शौण्डैः ३.३ (अनु. तत्पुरुषः, विभाषा, सुप्,सह सुपा, समास ।)

वृत्तिः- सप्तम्यन्तं शौण्डादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

सप्तमीत असलेल्या शब्दांचा शौण्ड =कुशल या शौण्डादि शब्दांशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे अक्षेषु शौण्डःअक्षशौण्डः = फासे खेळण्यात कुशल.१.शौण्ड २.धूर्त ३. कितव =ठक ४ व्याड = हिंस्त्र पशु, ठक ५. प्रवीण ६. अन्तर =स्थळ या अर्थी फक्त ७. अधि ८. पटु ९. पण्डित १० कुशल ११. चपल १२. निपूण १३ समीर १४. संवीत= आच्छादलेला १५ अन्य हे इतर शब्द आहेत.

२.१.४१ सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च । विधि सूत्र

पदानिः-सिद्ध-शुष्क-पक्व-बन्धैः च । सिद्ध..बन्धैः ३.३,च अव्यय (अनु.सप्तमी तत्पुरुषः, विभाषा, सुप्,सह सुपा,समास ।)

वृत्तिः- सिद्ध, शुष्क, पक्व, बन्ध-इत्येतैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

सप्तमीतील शब्दाचा सिद्ध =परिपूर्ण, शुष्क = वाळलेला, पक्व =पिकलेला, बन्ध = बांधलेला या शब्दांशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास होतो जसे आतपशुष्क = उन्हात वाळवलेला, चक्रबन्ध = चाकाला बांधलेला.

२.१.४२ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे । विधि सूत्र

पदानिः- ध्वाङ्क्षेण, क्षेपे । ध्वाङ्क्षेण ३.१, क्षेपे ७.१ (अनु.सप्तमी तत्पुरुषः,विभाषा, सुप्,सह सुपा,समास ।)

वृत्तिः- ध्वाङ्क्षवाचिना सह सप्तम्यन्तं सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, क्षेपे गम्यमाने।

सप्तमीतील शब्दांचा ध्वांक्ष = कावळा किंवा त्या अर्थाच्या शब्दांशी जेंव्हा निंदा या अर्थाने वापरले असतात तेंव्हा विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे तीर्थध्वांक्ष= भिकारी, लोभी; तीर्थकाकः, तीर्थवायसः = पळपुटा शिष्य. पण जेंव्हा निंदा हा अर्थ नसतो तेंव्हा समास होत नाही जसे तीर्थे ध्वाक्षःतिष्ठति = तीर्थाच्या ठिकाणी एक कावळा आहे. सूत्र २.१.१ व २.१.२६ पहावे.

२.१.४३ कृत्यैर्ऋणे । विधि सूत्र

पदानिः- कृत्यैः ऋणे ।कृत्यैः३.३, ऋणे ७.१ (अनु. सप्तमी तत्पुरुषः,विभाषा, सुप्,सह सुपा,समास ।)

वृत्तिः- कृत्यप्रत्ययान्तैः सह सप्तम्यन्तं समस्यते, तत्परुषश्च समासो भवति, ऋणे गम्यमाने।

सप्तमीतील शब्दांचा वत् या कृत्य प्रत्ययान्त (कर्मणी भविष्यकालवाचक धातूसाधिताशी)शब्दांशी जेंव्हा ऋण हा अर्थ होत असतो तेंव्हा विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे मासदेयं = एक महिन्यात परत करण्याचे कर्ज. ऋणा प्रमाणे जर एखादी क्रिया ठराविक मुदतीत करावयाची असेल (महाभाष्याप्रमाणे आवश्यक असेल)तरी असा समास होतो जसे पूर्वाण्होगेयं साम =प्रात:काळी म्हणावयाचे सामगायन. पण ऋण हा अर्थ नसेल तर हे सूत्र लागु पडत नाही जसे मासे देया भिक्षा = दर महिना देण्याची भिक्षा. बसूंच्या प्रमाणे फक्त वत् या कृत् प्रत्ययालाच हे सूत्र लागू पडते.

२.१.४४ संज्ञायाम् । विधि सूत्र

पदानि:- संज्ञायाम् । संज्ञायाम् ७.१ (अनु.सप्तमी तत्पुरुष:,विभाषा, सुप्,सह सुपा,समास ।)
वृत्ति:- संज्ञायां विषये सप्तम्यन्तं सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। संज्ञा = समुदायोपाधिः।
सामासिक शब्द संज्ञा म्हणजे काही विशिष्ट अर्थ असलेला शब्द संज्ञा (नाम) असा जेंव्हा वापरला जातो तेंव्हा सप्तमीतील शब्दांचा नेहमीच विभक्ति प्रत्ययान्त शब्दांशी नित्य समास होतो. येथे सप्तमी विभक्ति प्रत्ययाचा लोप होत नाही (अलुक समास)जसे -अरण्येतिलका:= रानटी तीळ

२.१.४५ क्तेनहोरात्रावयवा: । विधि सूत्र

पदानि:- क्तेन-अह:-रात्र-अवयवा:। क्तेन ३.१, अहोरात्रावयवा: १.३ (अनु.सप्तमी तत्पुरुष:,विभाषा, सुप्,सह सुपा,समास ।)
वृत्ति:- अहरवयवाः, रात्र्यवयवाश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
दिवसाच्या आणि रात्रीच्या भाग दर्शविणाऱ्या शब्दांचा सप्तमीतील क्त(भूतकाल वाचक धातूसाधित) प्रत्ययान्त शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे- पूर्वाण्हकृतम् = पहाटे केलेले. पण दिवसाचा किंवा रात्रीचा भाग दर्शवलेला नसेल तर असा समास होत नाही जसे -रात्रौ वृत्तम् = रात्रीची बातमी.

२.१.४६ तत्र । विधि सूत्र

पदानि:- तत्र।तत्र अव्यय(अनु.क्तेन, सप्तमी तत्पुरुष:,विभाषा, सुप्,सह सुपा,समास ।)
वृत्ति:- तत्र’ इत्येतत् सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्य्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
तत्र हा सप्तमीतील शब्द आहे (सूत्र ५.३.१०)आणि तो क्त प्रत्ययांत शब्दाशी विकल्पाने समासाने जोडला जातो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे तत्रभुक्तम् = तेथे खाल्लेला .

२.१.४७ क्षेपे । विधि सूत्र

पदानि:- क्षेपे । क्षेपे ७.१(अनु. क्तेन, सप्तमी तत्पुरुष:,विभाषा, सुप्,सह सुपा,समास ।)
वृत्ति:- क्षेपे गम्यमान सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
सप्तमीतील शब्दाचा क्त प्रत्ययान्त शब्दाशी जेव्हा विडंबन या अर्थी वापर असेल तर विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे उदके विशीर्णम् = पाण्यात वाळवलेले. या वेळी सप्तमी विभक्तिचा(अलुक) लोप होत नाही. सूत्र २.१.१, २६,४२ पहा.

२.१.४८ पात्रेसमितादयश्च । विधि सूत्र

पदानि:-पात्रे-संमित-आदय:,च । पात्रेसमितादय: १.३च अव्यय (अनु. क्षेपे सप्तमी तत्पुरुष:,विभाषा, सुप्,सह सुपा,समास ।)
वृत्ति:- समुदाया एव निपात्यन्ते। पात्रेसमितादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति, क्षेपे गम्यमाने।
पात्रे संमिता: = भोजनभाऊ या अर्थाच्या गणपाठातील शब्दांचा जेंव्हा तिरस्कार दाखवायचा असतो तेंव्हा समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो . हे निपातन आहे म्हणून सप्तमीचा लुक् झाला नाही

२.१.४९ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवला: समानाधिकरणेन । विधि सूत्र

पदानि:- पूर्वकाल-एक-सर्व-जरत् -पुराण-नव-केवला: समानाधिकरणेन । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवला:१.३,

समानाधिकरणेन १.३ (अनु. तत्पुरुषः,विभाषा, सुप्,सह सुपा,समास।)

वृत्तिः- पूर्वकाल, एक, सर्व, जरत्, पुराण, नव, केवल-इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

नानाप्रकारच्या वस्तूंना जेंव्हा एकच शब्द वापरला जातो आणि जेंव्हा ते एकाच समान्य वस्तूला वापरले जातात तेंव्हा अशा शब्दांना समानाधिकरण म्हणतात. एकाच विभक्तितील शब्दांना पण समानाधिकरण म्हणतात. मागे घडून गेलेली कृति दर्शवणाऱ्या शब्दांचा आणि एक,सर्व,जरत= पुराण,वयस्क, नव,केवल या त्याच विभक्तितील शब्दांशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास होतो जसे एकशाटी = एकच लंगोटी, एकभिक्षा = एकच भिक्षा, जरद् वृत्तिः = पूर्वीचा धंदा. पण एकाच विभक्तित नसतील तर समास होत नाही जसे- एकस्याः शाटी= एकाचा झगा.

२.१.५० दिक्संख्ये संज्ञायाम् ।विधि सूत्र

पदानिः-दिक् -संख्ये,संज्ञायाम् ।दिक्संख्ये१.२, संज्ञायाम् ७.१ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा, सुप्,सह सुपा,समास।)

वृत्तिः- दिग्वाचिनः शब्दाः संख्या च समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति

एकाच विभक्तितील दिशादर्शक शब्द , संख्या दर्शक शब्द यांचा संबधीत शब्दांशी समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे पंचाम्राः = पाच आंबे, पूर्वेषुकामशमी = पूर्वे कडील इशुकामी नगर. सप्तःऋषयः सप्तर्षयः= सात ऋषी असे शब्द संज्ञा असतात.

२.१.५१ तद्धितार्थोत्तरपद समाहारे च । विधि सूत्र

पदानिः-तद्धित-अर्थ-उत्तरपद समाहारे च । तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे ७.१, च अव्यय (अनु. दिक्संख्ये समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा, सुप्,सह सुपा,समास।)

वृत्तिः- तध्दितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

नामे किंवा विशेषणे यांच्यापासून दुसरी नामे किंवा विशेषणे बनवताना जे प्रत्यय लावतात त्यांना तद्धित् प्रत्यय म्हणतात. असा प्रत्यय लागत आहे असा भाव असेल,समोर एखादे पद असेल, सामासिक शब्दाचा अर्थ सर्व पदे मिळून एकत्रित होत असेल (समाहार) तर त्याच विभक्तित असलेल्या दिशा दर्शक किंवा संख्या दर्शक शब्दाचा विकल्पाने समास होतो व तो समास तत्पुरुष समास होतो जसे पूर्वस्यांशालायां भवः येथे भव हा शब्द तद्धित प्रत्यय लागणार असे दर्शवतो व प्रथम पूर्वशालायाम असा शब्द तयार होतो नंतर इतर सूत्र लागू होऊन पौर्वशालः = पूर्वेकडील खोलीत असलेला असा अर्थ होतो.

२.१.५२ संख्यापूर्वो द्विगुः । विधि सूत्र

पदानिः- संख्या-पूर्वः द्विगुः । संख्यापूर्वः १.१, द्विगुः १.१ (अनु.समास विभाषा तद्धितार्थोत्तरपद समाहारे)

वृत्तिः- तध्दितार्थोत्तरपदसमाहारे च'(२.१.५१/७२८) इत्यत्र यः सङ्ख्यापूर्वः समासः स द्विगुसंज्ञो भवति।

मागील सूत्राप्रमाणे तद्धित् प्रत्ययाचा भाव असेल आणि नंतर एखादे पद येत असेल आणि सामासिक शब्दाचा एकत्रित अर्थ (समाहार) होत असेल आणि जर पहिले पद संख्यावाचक असेल तर असा समास द्विगु समास होतो जसे पंचेशु कपालेषु संस्कृतः - पंचकपालः = पाच पात्रांनी केलेले हवन. त्याच प्रमाणे पंचनावप्रियः = आवडत्या पाचं नावा.

२.१.५३ कुत्सितानि कुत्सनैः । विधि सूत्र

पदानिः- कुत्सितानि कुत्सनैः। कुत्सितानि१.३, कुत्सनैः ३.३ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह सुपा,समास।)

वृत्तिः- कुत्सितवाचीनि सुबन्तानि कुत्सनवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

वाईट अर्थाच्या विभक्तियुक्त शब्दाचा तिरस्कार दर्शक विभक्तियुक्त शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे -वैयाकरणखसूचिः = निंद्य वैयाकरणी. येथे वैयाकरणी हा निंद्य शब्द नाही पण अभिप्रेत अर्थ असा आहे की वैयाकरणी म्हणवतो पण विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरे देता येत नाही आणि आकाशाकडे पहात बसतो आणि विषयांतर करून आकाशा संबंधी बोलत बसतो. खसुचि = निंद्य शब्द जोडल्यामुळे अर्थ स्पष्ट होतो.

२.१.५४ पापाणके कुत्सितैः । विधि सूत्र

पदानिः- पाप-अणके, कुत्सितैः।पापाणके१.२,कुत्सितैः३.३(अनु. कुत्सिनैः समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह

सुपा,समास।)
वृत्तिः- पाप, अणक-एते सुबन्ते कुत्सितवचनैः सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
पाप आणि अणक =शुल्लक हे विभक्तियुक्त शब्द याच अर्थाच्या शब्दाशी विकल्पाने सामासिक होतात आणि तो समास तत्पुरुष असतो जसे पापनापितः/अणकनापितः = वाईट न्हावी. हा पूर्वनिपात आहे.

२.१.५५ उपमानानि सामान्यवचनैः । विधि सूत्र

पदानिः-उपमानानि,सामान्यवचनैः।उपमानानि१.३,सामान्यवचनैः३.३(अनु.समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समास।)
वृत्तिः- उपमानवाचीनि सुबन्तानि सामान्यवचनैः सुबन्तैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
सारखेपणा दाखविणारा (ज्याची उपमा देतो तो)शब्द उपमान आणि ज्याचेशी सारखेपणा दाखवायचा (ज्याला उपमा दिली जाते तो)शब्द म्हणजे उपमेय यांचा विकल्पाने समास होतो तो तत्पुरुष समास असतो. जसे घन इव श्यामः घनश्यामः = मेघाप्रमाणे सावळा. येथे सावळेपणा हा उपमान आणि मेघ उपमेय यात सारखेपणा आहे. त्याच प्रमाणे जेंव्हा तुलना नसते तेंव्हा समास होत नाही जसे देवदत्तः श्यामः = देवदत्त सावळा आहे. समासात उपमान प्रथम पद असते.

२.१.५६ उपमितं व्याघ्रादिभिःसामान्याप्रयोगे । विधि सूत्र

पदानिः-उपमितम्,व्याघ्र आदिभिः सामान्य अप्रयोगे। उपमितं १.१, व्याघ्रादिभि३.३ सामान्यप्रयोगे७.१(अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समास।)
वृत्तिः-उपमेयम्=उपमितम्,तद्वाचि सुबन्तं व्याघ्रादिभिः सामर्थ्यादुपमानवचनैः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति, न चेत्सामान्यवचनः शब्दः प्रयुज्यते।
सामान्य गुण दर्शवणारा(सारखेपणा) शब्द नसेल तर विभक्तियुक्त उपमेयाचा व्याघ्र आदी गणपाठातील शब्दांशी विकल्पाने समास होतो आणि तो तत्पुरुष समास असतो. या समासात उपमेय प्रथम पद असते जसे पुरुषोऽयं व्याघ्रइव पुरुषव्याघ्रः = वाघासारखा पुरुष.मागील सूत्रात उपमान प्रथम पद असते. व्याघ्र, सिंह, ऋत =अस्वल, ऋष=बैल, चंदन,वृक=कोल्हा,वृष =बैल, वराह = डुक्कर, हस्तिन् ,तरु,कुञ्जर=हत्ती, रुरु= एक प्रकारचे हरीण, पृषत = काळवीट, पुण्डरीक =कमळ, पळस आणि कितव =लबाड शब्द असे जोडले जातात. मागील सूत्रात सारखेपणा दाखविणारा शब्द (उपमान) याचा समान गुण असणाऱ्या उपमेय म्हणजे ज्याच्याशी सारखेपणा दाखवावयाचा याचेशी समास होतो. या सूत्रात ज्याच्याशी साम्य दाखवावयाचे त्याचा आणि एखाद्या शब्दाशी (उपमान) यांचा समास होतो. सामान्य गुणवाचक शब्द असेल तर असा समास होत नाही जसे पुरुषो व्याघ्र इव शूरः।

२.१.५७ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् । विधि सूत्र

पदानिः- विशेषणं विशेष्येण बहुलम्। विशेषणं१.१,विशेष्येण३.१बहुलम्१.१ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समास।)
वृत्तिः- विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना समानाधिकरणेन सुबन्तेन सह बहुलं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
बहुलम् म्हणजे वैकल्पिक काही वेळा होते किंवा काही वेळा होत नाही असा आहे.विभक्तियुक्त् विशेषण आणि विशेष्य यांचा तत्पुरुष समास कधी करावाच लागतो तर कधी नाही जसे कृष्णसर्प = काळा साप (नित्य) नीलमुत्पलं किंवा नीलोत्पलम् = नीळे कमळ.(वैकल्पिक) पण रामो जामदग्न्यः । = रामाला जामदगन्नी म्हणतात (समास होत नाही) विशेषण आणि विशेष्य असा संबध नसेल तर समास होत नाही जसे तक्षकः सर्पः = तक्षक सर्प.

२.१.५८ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्य समानमध्यमध्यमवीराश्च । विधि सूत्र

पदानिः पूर्व-अपर-प्रथम-चरम-जघन्य-समान- मध्य-मध्यम -वीराः च । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराः १.३, च अव्यय(अनु. विशेषणं विशेष्येण समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समास।)
वृत्तिः-पूर्व, अपर, प्रथम, चरम, जघन्य, समान, मध्य, मध्यम, वीर इत्येते सुबन्ताः समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
विभक्तियुक्त पूर्व = पूर्वी, अपर =इतर, प्रथम, चरम = शेवटी, जघन्य =नीच, पाताळी,मध्य, मध्यम आणि वीर या शब्दांचा दुसऱ्या विभक्तियुक्त शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो. जसे पूर्वपुरुष, अपरपुरुष =नंतरचा पुरुष,चरमपुरुष.

२.१.५९ श्रेण्यादयः कृतादिभिः। विधि सूत्र

पदानिः- श्रेणि-आदयःकृत आदिभिः।श्रेण्यादयः१.३,कृतादिभिः ३.३ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समास।)

वृत्तिः- श्रेण्यादयः सुबन्ताः कृतादिभिः समानाधिकरणैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।* श्रेण्यादिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यम् *(म.भा.1.400)। च्व्यर्थउच्यते = प्रत्याय्यते श्रेणि। एक। पूग। कुण्ड। राशि। विशिक। निचय। निधान। इन्द्र। देव। मुण्ड। भूत। श्रवण। वदान्य। अध्यापक। ब्राह्मण। क्षत्रिय। पटु। पण्डित। कुशल। चपल। निपुण। कृपण। इति श्रेण्यादिः।। कृत। मित। मत। भूत। उक्त। समाज्ञात। समाम्नात। समाख्यात। सम्भावित। अवधारित। निराकृत। अवकल्पित। उपकृत। उपाकृत। इति कृतादि

विभक्ति युक्त श्रेणि=वर्ग वगैरे शब्दांचा समान विभक्तितील कृत वगैरे शब्दांशी समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे अश्रेणयः श्रेणयः कृताः -श्रेणीकृताः = आधी नसलेली वर्गवारी केली..

२.१.६० क्तेन नञ्विशिष्टेनानञ् । विधि सूत्र

पदानिः-क्तेन नञ् -विशिष्टेन,अनञ् ।क्तेन३.१,नञ् विशिष्टेन३.१,अनञ् १.१ (अनु.समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समासः)

वृत्तिः- नञैव विशेषे यस्य सर्वमन्यत्प्रकृत्यादिकं तुल्यं तन्नञ्विशिष्टम्, तेन नञ्विशिष्टेन क्तान्तेन समानाधिकरणेन सह अनञ् क्तान्तं समस्यते,तत्पुरुषश्च समासो भवति।। कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् ।(म.भा.१.४०१)। समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसङ्ख्यानमुत्तरपदलोपश्च ।

क्त प्रत्ययांत नकारार्थी अक्षर आधी नसलेल्या शब्दाशी त्याच अर्थाच्या नकारार्थी अक्षर आधी असलेल्या क्तप्रत्ययांत शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो. जसे कृत अकृतम् = कृताकृतम्. वार्तिकाप्रमाणे कृत अपकृत = कृतापकृत,शाकपार्थिव,वगैरे शब्द पण या सूत्राकरिता गृहीत धरावे.

२.१.६१ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः । विधि सूत्र

पदानिः-सत्-महत्- परम-उत्तम-उत्कृष्टाः पूज्यमानै :। सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः १.३, पूज्यमानैः ३.३ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः विभाषा, सुप्,सह समासः)

वृत्तिः- सत्, महत्, परम, उत्तम, उत्कृष्ट-इत्येते पूज्यमानैः सह समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

सन्माननीय व्यक्ति दर्शक शब्दाशी सत्,महत्,परम,उत्तम,उत्कृष्ट हे शब्द विकल्पाने तत्पुरुषसमासाने जोडले जातात जसे-सत्पुरुषः। पण सन्मान दाखवायचा नसेल तर समास होत नाही जसे उत्कृष्टःगौःकर्दमात् = चिखलातून बैल काढला.

२.१.६२ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् । विधि सूत्र

पदानिः- वृन्दारक नाग कुञ्जरैः पूज्यमानम् । वृन्दारकनागकुञ्जरैः ३.३, पूज्यमानम्१.१ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समासः)

वृत्तिः- वृन्दारक,नाग,कुञ्जर-इत्येतैःसह पूज्यमानवाचि सुबन्तं समस्यते,तत्पुरुषश्च समासो भवति।

सन्माननीय व्यक्ति दर्शक शब्द वृन्दारक = प्रसिद्ध, नाग=सर्प किंवा ह्त्ती, कुंजर = हत्ती या शब्दांशी विकल्पाने तत्पुरुष समासाने जोडले जातात जसे -गोवृन्दारकः = उत्कृष्ट गाय किंवा बैल. पण जर सन्मान दाखवायचा नसेल तर समास होत नाही जसे सुसीमोनागः = सुसीम नांवाचा सर्प.

२.१.६३ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने । विधि सूत्र

पदानिः-कतर कतमौ जातिपरिप्रश्ने ।कतरकतमौ१.२,जातिपरिप्रश्ने ७.१(अनु.समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समासः)

वृत्तिः- कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने वर्तमानौ समर्थेन सुपा सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

कतर =कोणता किंवा दोघांपैकी कोण आणि कतम =कोणते किंवा या सर्वांपैकी कोण असे जर जाती किंवा वर्ग या अर्थाने प्रश्न विचारण्याकरिता वापरले असतील तर त्याचा संबधित विभक्तियुक्त शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे कतरकठः = तुम्हा दोघांपैकी कठ कुळातला कोण ? कतमकठः = तुमच्या सर्वापैकी कठ कुळातील

कोण ? पण जर जात किंवा कुळ विचारायचे नसते तेंव्हा असा समास होत नाही जसे कतरो भवतो देवदत्तः। तुंम्हा दोघांपैकी देवदत्त कोण ?

२.१.६४ किं क्षेपे। विधि सूत्र

पदानिः- किम् क्षेपे। किं १.१, क्षेपे ७.१ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समासः)
वृत्तिः- 'किम्' इत्येतत् क्षेपे गम्यमाने सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
किम् = काय हा शब्द तिरस्कार दाखविण्याकरता वापरला असता संबधीत विभक्तियुक्त शब्दाशी विकल्पाने समासाने जोडला जातो व तो समास तत्पुरुष समास असतो जसे किं राजा यो न रक्षति -किंराजा = प्रजेचे रक्षण करत नाही तो कसला राजा. जर तुच्छता दाखवायची नसेल तर असा समास होत नाही जसे कस्य राजा -किं राजः = कोणाचा राजा ?

२.१.६५ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहब्दष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः।विधि सूत्र

पदानिः- पोटा-युवति-स्तोक-कतिपय-गृष्टि-धेनु-वशा-वेहद्-बष्कयणी-प्रवक्तृ -श्रोत्रिय-अध्यापक- धूर्तैः , जातिः।
पोटा...पकधूर्तैः ३.३ जातिः१.१ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समासः)
वृत्तिः- पोटादिभिः सह जातिवाचि सुबन्तं समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
जाति वाचक विभक्ति प्रत्यय युक्त शब्दांचा पोटा = पुरुष लक्षण युक्त स्त्री, युवती, स्तोक = थोडेसे, कतिपय=काही, गृष्टि =एकदाच व्यायलेली गाय, धेनु =दूध देणारी गाय, वशा = वांझ स्त्री, गाय, वेहत् = वितांना मेलेले वासरु होणारी गाय, बष्कयणी=दीर्घ कालाने वीणारी गाय, प्रवक्तृ = व्याख्यान देणारा, श्रोत्रिय =वेदवेत्ता ब्राह्मण, ,अध्यापक =शिक्षक आणि धूर्त या शब्दांशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो. जसे इनपोटा = लहान हत्तीण, अग्निस्तोकः लहान आग,

२.१.६६ प्रशंसावचनैश्च। विधि सूत्र

पदानिः- प्रशंसा-वचनैः, च। प्रशंसावचनैः ३.३च अव्यय (अनु. जातिः समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्, सह समासः)
वृत्तिः- जातिवाचि सुबन्तं प्रशंसावचनैः सह समस्यते, तत्परुषश्च समासो भवति। रूढिशब्दाः प्रशंसावचना गृह्यन्ते
जाति वाचक विभक्तियुक्त शब्दाचा प्रशंसा या अर्थी शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो समास तत्पुरुष समास असतो. प्रशंसा दाखविणारे शब्द प्रचलित असावेत. जसे गोप्रकांडम् = उत्तम गाय, अश्वमतल्लिका = उत्तम घोडा,

२.१.६७ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः। विधि सूत्र

पदानिः- युवा, खलति-पलित-वलिन-जरतीभिः। युवा१.१ खल..भिः ३.३ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समासः)
वृत्तिः- खलत्यादिभिः समानाधिकरणैः सह युवशब्दः समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। जरतीभिः' इति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्'(व्या.प.२५) इति ज्ञापनार्थः।
एकाच विभक्तित असताना युवा शब्द खलति =टक्कल पडलेला, पलित =पांढरे केस असलेला, वलिन = सुरकुत्या पडलेला, जरती = वृद्ध यांचा विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे युवा खलतिः-युवखलतिः = टक्कल पडलेला तरुण, युवतिः + खलती =युवखलती = टक्कल पडलेली स्त्री. जरतीभीः असा सूत्रात वापर केला आहे तो प्रातिपादिक लिंगा प्रमाणे घ्यावे हे दाखवण्याकरता आहे. येथे प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणम्=प्रातिपदिका बरोबर त्याचे लिंग पण विचारत घ्यावे ही परिभाषा वापरावी असे वृत्तीत व बसू सांगतात पण महाभाष्यात ती वापरत नाही.

२.१.६८ कृत्यतुल्याख्या अजात्या। विधि सूत्र

पदानिः-कृत्य-तुल्य-आख्या- अजात्या।कृत्यतुल्याख्या१.३,अजात्या३.१(अनु.समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्,सह समासः)
वृत्तिः- कृत्यप्रत्ययान्तास्तुल्यपर्यायाश्च सुबन्ता अजातिवचनेन समस्यन्ते,तत्पुरुषश्च समासो भवति।

एकाच विभक्तितील कृत्य प्रत्ययान्त(धातूविशेषण) जातिवाचक नसलेल्या शब्दांचा तुल्य = योग्य,बरोबरीचे, या अर्थाच्या शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे - तुल्यश्वेत:= एकसारखेच पांढरे, भोज्योष्णम् = गरम अन्न. पण जातीवाचक असेल तर समास होत नाही जसे भोज्य ओदनः = खाण्यास योग्य असा तांदुळ.

२.१.६९ वर्णो वर्णेन । विधि सूत्र

पदानिः- वर्णः वर्णेन । वर्णः १.१, वर्णेन ३.१ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्, सह समासः)
वृत्तिः- वर्णविशेषवाचि सुबन्तं वर्णविशेषवाचिना सुबन्तेन समानाधिकरणेन सह समस्यते,तत्पुरुषश्च समासो भवति।
विभक्तियुक्त रंग दाखविणाऱ्या शब्दांचा विभक्तियुक्त त्याच विभक्तित असलेल्या शब्दांशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे कृष्णःसारंगः = कृष्णसारंग काळे ठिपकेदार हरीण.

२.१.७० कुमारः श्रमणादिभिः । विधि सूत्र

पदानिः- कुमारः श्रमण-आदिभिः। कुमारः १.१, श्रमणादिभिः ३.३ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्, सह समासः)
वृत्ती :- कुमारशब्दः श्रमणादिभिः सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। श्रमणा। प्रव्रजिता। कुलटा। गर्भिणी। तापसी। दासी। बन्धकी। अध्यापक। अभिरूपक। पण्डित। पटु। मृदु। कुशल। चपल। निपुण।। ..
कुमार=मुलगा हा शब्द श्रमण=सन्यासी या शब्दाशी विकल्पाने समासाने जोडला जातो व तो तत्पुरुष समास असतो. प्रातिपदिक ग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणम् परिभाषेप्रमाणे प्रातिपादिक लिंगा प्रमाणे वापरतात जसे कुमारीश्रमणा =कुमारी सन्यासिनी. कुमारश्रमणः = कुमार सन्यासी. येथे पण महाभाष्य, वृत्ती आणि बसू यांचे मतात फरक आहे.

२.१.७१ चतुष्पादो गर्भिण्या । विधि सूत्र

पदानिः- चतुष्पादः गर्भिण्या ।चतुष्पादः १.३, गर्भिण्या ३.३ (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्, सह समासः)
वृत्तिः- चतुष्पाद्वाचिनः सुबन्ता गर्भिणीशब्देन समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।* चतुष्पाज्जतिरिति वक्तव्यम् *(म.भा.1.406)।
विभक्तियुक्त चार पाय दर्शवणाऱ्या शब्दाचा गर्भिणी शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे गोगर्भिणी = गाभण गाय. वार्तिकाप्रमाणे हा चतुष्पाद शब्द जातिवाचक नसला तर समास होत नाही जसे कालाक्षी गर्भिणी = कालाक्षी नांवाची गाभण गाय. त्याच प्रमाणे फक्त चतुष्पाद प्राण्यांनाच हे सूत्र लागू पडते जसे ब्राह्मणी गर्भिणी = गरोदर ब्राह्मण स्त्री येथे समास होत नाही.

२.१.७२ मयूरव्यंसकादयश्च । संज्ञा सूत्र

पदानिः-मयूर-व्यसक-आदयः च । मयूरव्यंसकादयः १.३,च अव्यय (अनु. समानाधिकरणे तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्, सह समासः)
वृत्तिः- समुदाया एव निपात्यन्ते। मयूरव्यंसकादयः शब्दास्तत्पुरुषसंज्ञा भवन्ति।चकारोऽवधारणार्थः, परममयूरव्यंसक इति समासान्तरं न भवति। मयूरव्यंसकः। छात्रव्यंसकः।काम्बोजमुण्डः। यवनमुण्डः। छन्दसि-हस्तेगृह्य। पादेगृह्य। लाङ्गलेगृह्य। पुनर्दाय।। एहीडादयोऽन्यपदार्थे' (ग.सू.१८)। एहीडम्, एहियवं वर्त्तते। एहिवाणिजा क्रिया। अपेहिवाणिजा, प्रेहिवाणिजा। एहिस्वागता, अपेहिस्वागता, प्रेहिस्वागता। एहिद्वितीया, अपेहिद्वितीया। इहवितर्का।प्रोहकटा, अपोहकटा। प्रोहकर्दमा, अपोहकर्दमा। उद्धरचूडा। आहरचेला। आहरवसना। आहरवनिता। कृन्तविक्षणा। उद्धरोत्सृजा। उद्धमविधमा। उत्पचविपचा। उत्पतनिपता। उच्चावचम्।उञ्चनीचम्। अचितोपचितम्। अवचितपराचितम्। निश्चप्रचम्। अकिञ्चनम्। स्नात्वाकालकः। पीत्वास्थिरकः। भुक्त्वासुहितः। प्रोष्यपापीयान्। उत्पत्यपाकला। निपत्यरोहिणी। निषण्णश्यामा।अपेहिप्रसवा। इहपञ्चमी। इहद्वितीया। जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति'(ग.सू.१९)। जहिजोडः। उज्जहिजोडः। जहिस्तम्बः। उज्जहिस्तम्बः। ठआख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये'(ग.सू.२०)। अश्नीतपिवता। पचतभृज्जता। खादतमोदता। खादतचमता। आहरनिवपा। आवपनिष्किरा। उत्पचविपचा। भिन्धिलवणा। छिन्धिविचक्षणा। पचलवणा। पचप्रकूटा। अविहितलक्षणस्तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः।
मयूरव्यंसक = मोराप्रमाणे लबाड वगैरे शब्द या गणातीलच फक्त विकल्पाने तत्पुरुष समास असतात. आणि त्यांचा पुनः दुसऱ्या शब्दाशी समास होत नाही.

॥ इति द्वितीय अध्यायस्य प्रथम पादः ॥

॥ अथ द्वितीय अध्यायस्य द्वितीय पादः ॥

२.२.१ पूर्वपराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । विधि सूत्र

पदानिः- पूर्व-अपर-अधर-उत्तरम्, एकदेशिना, एकाधिकरणे । पूर्वपराधरोत्तरम् १.१ देशिना ३.१,एकाधिकरणे ३.१ (अनु. तत्पुरुषः,विभाषा,सुप्, सह समासः)

वृत्तिः- एकदेशोऽस्यास्तीत्येकदेशी = अवयवी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह पूर्व, अपर, अधर, उत्तरशब्दाः सामर्थ्यादेकदेशवचनाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

वेगळे भाग असून देखील एकसंध अशा वस्तु दर्शविणाऱ्या शब्दांशी अवयव या अर्थाला दाखविणाऱ्या पूर्व=समोर, अपर=जवळ, अधर=खाली, उत्तर=वर, या शब्दांचा विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे पूर्वे + कायस्य = पूर्वकायः =शरीराचा समोरचा भाग. हे भाग जर एकसंध नसतील तर असा समास होत नाही जसे पूर्वं छात्राणामामन्त्रय = समोरच्या मुलांना बोलाव.

२.२.२ अर्धं नपुंसकम् । विधि सूत्र

पदानिः-अर्धम् नपुंसकम्।अर्ध१.१,नपुसकम्१.१ (अनु. एकदेशिनैकाधिकरणे, तत्पुरुष, विभाषा, सुप् सह सुपा समासः)

वृत्तिः- अर्द्धम्' इत्येतद् नपुंसकमेकदेशिनैकाधिकरणेन समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। षष्ठीसमासापवादोऽयं योगः।

अर्ध =अगदी बरोबर अर्धा असा अर्थ असेल तर तो नेहमीच न.लिंगी असतो व साधारण अर्धा असा अर्थ होत असेल तर पुल्लिंगी असतो (म.भा) आणि त्याचा वेगवेगळे भाग असून एकसंध अशा वस्तु दर्शवणाऱ्या एक वचनातील शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे अर्ध ंपिप्पल्ल्याः किंवा अर्द्धंपिप्पली =अर्धी पिंपळी पण एकवचन नसेल तर असा समास होत नाही जसे अर्धम् पिप्पलीनाम् = जेवढ्या पिपळ्या आहेत त्याच्या अर्ध्या. त्याच प्रमाणे अर्ध न.लिंगी नसेल तर असा समास होत नाही जसे नगरार्ध= शहराचा जवळपास अर्धा भाग.

२.२.३ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानिः-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-तुर्याणि,अन्यतरस्याम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याणी १.३, अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु. एकदेशिनैकाधिकरणे, तत्पुरुष, विभाषा, सुप् सह सुपा समासः)

वृत्तिः- द्वितीयादीनि शब्दरूपाणि एकदेशिनैकाधिकरणेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। * तुरीयशब्दस्यापीष्यते *।

द्वितीय=दुसरा, तृतीय=तिसरा, चतुर्थ=चौथा, तुर्या= चौथा या शब्दांचा वेगवेगळे भाग असून देखील त्यांची एकत्रित मोजणी करता येत असेल व एक वचनात असेल अशा शब्दाशी वैकल्पिक पणे समास होतो व तो समास तत्पुरुष समास असतो जसे द्वितीयम् भिक्षायाः -द्वितीयभिक्षा= भिक्षेचा दुसरा भाग. पण जर अशी एकत्रित मोजणी करता येत नसेल तर समास होत नाही जसे द्वितीयं भिक्षाया भिक्षुकस्य =भिकाऱ्याला दिलेली दुसरी भिक्षा..

२.२.४ प्राप्तापन्ने च द्वितीया । विधि सूत्र

पदानिः-प्राप्त-आपन्ने च द्वितीया । प्राप्तापन्ने १.२, च अव्यय ,द्वितीया ३.१ (अनु. अन्यतरस्याम् तत्पुरुष, विभाषा, सुप् सह सुपा समासः)

वृत्तिः- प्राप्त, आपन्न-इत्येतौ द्वितीयान्तेन सह समस्येते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

प्राप्त =मिळवले, आपन्न = मिळवले या शब्दांचा वैकल्पिक पणे द्वितीय विभक्तियुक्त शब्दांशी विकल्पाने समास होतो,तो तत्पुरुष समास असतो आणि या शब्दांचा शेवट अकाराने होतो जसे प्राप्तो जीविकां -प्राप्तजीविकः किंवा जीविकाप्राप्तः= आपल्या चरितार्थाचे साधन मिळवले

२.२.५ कालाः परिमाणिना । विधि सूत्र

पदानिः-कालाःपरिमाणिना ।कालाः १.३, परिमाणिना ३.१ (अनु.तत्पुरुष,विभाषा,सुप् सह सुपा समासः)

वृत्तिः- परिमाणमस्यास्तीति परिमाणी, तद्वाचिना सुबन्तेन सह सामर्थ्यात्परिमाणवचनाः कालशब्दाः समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। षष्ठीसमासविषये योगारम्भः।
ज्या शब्दांची वेळेमध्ये मोजदाद करता येते अशा शब्दांशी वेळ या अर्थांच्या शब्दांचा विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे मासो जातस्य - मासजातः = एक महिना वयाचे.

२.२.६ नञ् । विधि सूत्र

पदानिः- नञ् । नञ् अव्यय (अनु. तत्पुरुष, विभाषा, सुप् सह सुपा समासः)
वृत्तिः- नञ् समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। नञो नलोपस्तिङि क्षेपे ।।
ञ इत् संज्ञक नकारार्थक नञ् शब्दाचा विभक्तियुक्त शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास होतो. जसे न ब्राह्मणः - अब्राह्मणः = जो ब्राह्मण नाही.येथे नञ् च्या न् चा लोप होतो वार्तिकाप्रमाणे दुसरा शब्द तिरस्कार दर्शवणारे क्रियापद असेल तरी न् चा लोप होतो जसे न पचसि त्वं जाल्म- अपचसि त्वं जाल्म =दुष्टा तूं स्वयंपाक करू नकोस. नञ् याला ६ अर्थ आहेत. १. सारखेपणा जसे अब्राह्मणः = ब्राह्मणासारखा दिसतो पण ब्राह्मण नाही. २.अभाव अनुपस्थिती, नकार जसे अज्ञान = ज्ञानाचा अभाव. ३ भेद जसे अपटः= कापडापेक्षा काहीतरी वेगळे ४. अल्पता = कमी असणे जसे अनुदरा = बारीक कंबर असलेला ५.अप्राशस्त्य = अयोग्य जसे अकाल= अयोग्य वेळ ६. विरोध जसे अनीतिः =नीती च्या विरुद्ध.

२.२.७ ईषदकृता । विधि सूत्र

पदानिः- ईषत् अकृता । ईषत् अव्यय, अकृता ३.१ (अनु. तत्पुरुष, विभाषा, सुप् सह सुपा समासः)
वृत्तिः- 'ईषत्' इत्ययं शब्दोऽकृदन्तेन सुपा सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। * ईषद् गुणवचनेनेति वक्तव्यम् *(म.भा.१.४१२)।
कृत् प्रत्ययान्त नसलेल्या म्हणजे कृदन्त वगळून विभक्तियुक्त शब्दाशी ईषत् =थोडे या शब्दाचा विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास होतो जसे ईषत्पिंगलः = थोडासा काळा. वार्तिका प्रमाणे ईषत् चा फक्त गुणदर्शक शब्दांशी समास होतो इतर वेळी नाही जसे- ईषद् गार्ग्य : = थोडेच गार्ग्य .

२.२.८ षष्ठी ।विधि सूत्र

पदानिः- षष्ठी। षष्ठी १.१ (अनु. तत्पुरुष, विभाषा, सुप् सह सुपा समासः)
वृत्तिः- षष्ठ्यन्तं सुबन्तं समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। * कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् *(म.भा.1.412)।
षष्ठी विभक्तित असलेल्या शब्दाचा त्याच्याशी संबध असलेल्या विभक्तियुक्त शब्दाशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे राज्ञः पुरुषो -राजपुरुषः = राजाचा माणूस.(सूत्र २.३.५० पहावे) वार्तिकाप्रमाणे जर दुसऱ्या कृदन्ताशी (महाभाष्याप्रमाणे दुसऱ्या सुप् प्रत्ययान्त शब्दाशी)असलेल्या संबधामुळे पहिला शब्द षष्ठी विभक्तियुक्त होत असेल (सूत्र २.३.६५ प्रमाणे) तरच असा समास होतो इतर वेळी नाही जसे पलाशस्य शातनः - पलाशशातनः=पाने तोडणारा

२.२.९ याजकादिभिश्च । विधि सूत्र

पदानिः- याजक-आदिभिः।याजकादिभिः३.३,च अव्यय(अनु. षष्ठी तत्पुरुषः विभाषा, सुप् सह सुपा समासः)
वृत्तिः- पूर्वेण समासः सिद्ध एव तस्य 'कर्तरि च'(२.२.१६/७१०) इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते प्रतिप्रसवार्थम्।याजकादिभिः सह षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति। तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् ।(म.भा.१.४१३)। तरलोपश्चति वक्तव्यम् ।
षष्ठी विभक्तित असलेल्या शब्दाचा याजक वगैरे शब्दांशी विकल्पाने समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे ब्राह्मणस्य याजकः-ब्राह्मणयाजकः = ब्राह्मणाचा पुरोहीत. असे शब्द याजक,पूजक,परिचारक,परिवेषक,रथगणक ,स्नापक, स्नातक, अध्यापक,उत्साहक, उत्सादक, इत्यादी. वार्तिकाप्रमाणे षष्ठी विभक्तियुक्त शब्दातील गुणामुळे दुसऱ्या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट होत असेल तर त्यांचा समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे ब्राह्मणस्य वर्णः इव -ब्राह्मणवर्णः = ब्राह्मणाप्रमाणे वर्ण असलेला. दुसऱ्या वार्तिका प्रमाणे जर विशषेण तरभावात असेल तर असा समास होतो आणि तर चा लोप होतो जसे सर्वेषां श्वेततरः - सर्वश्वेतः =सर्वांपेक्षा पांढरे.

२.२.१० न निर्धारणे । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:- न निर्धारणे । न अव्यय, निर्द्धारणे ७.१ (अनु. षष्ठी तत्पुरुष सुप् सह सुपा समास:)
वृत्ति: पूर्वेण समासे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते। निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते। * प्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति वक्तव्यम् *(म.भा.1.413)।
षष्ठी विभक्तितील शब्दाचा सूत्र २.३.४१ प्रमाणे षष्ठी विभक्तितील शब्दामुळे एखाद्या गोष्टीचे वैशिष्ट्य किंवा वेगळेपणा दर्शवला जात असेल तर अशा शब्दाशी समास होत नाही जसे क्षत्रियो मनुष्याणाम् शूरतम: = क्षत्रिय हे मनुष्यांमध्ये सर्वात जास्त शूर आहेत. सूत्र २.३.५० प्रमाणे षष्ठी विभक्ति होत असेल तर समास होत नाही जसे - सर्पिषोज्ञानम्, मधुनोज्ञानम्

२.२.११ पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।प्रतिषेध सूत्र

पदानि:- पूरण-गुण-सुहित-अर्थ-सद्-अव्यय-तव्य-समानाधिकरणेन।पूर.णेन ३.१(अनु.न षष्ठी,तत्पुरुष: सुप् सह सुपा समास:)
वृत्ति:- पूरण,गुण, सुहितार्थ, सद्, अव्यय, तव्य, समानाधिकरण--इत्येतैः सह षष्ठी न समस्यते।
पूरण = संख्या पूर्ण करणारा शब्द.षष्ठी विभक्तियुक्त शब्दांचा खालील अर्थ होत असेल तर समास होत नाही.
१.गणना२.गुण ३ समाधान ४ सत् प्रत्ययांन्त शब्द(धातूसाधिते),५. अव्यय,६. तव्य प्रत्ययान्त शब्द,७.समानाधिकरण= तोच अर्थ दर्शवणारा शब्द जसे १. छात्राणां पंचम = विद्यार्थ्यामध्ये पाचवा २.काकस्य कार्ष्ण्यम् = कावळ्याचा काळेपणा ३.फलानां सुहित: = फळप्राप्तीने समाधानी ४ब्राह्मणस्य कुर्वन् = ब्राह्मणाने केलेले ५. ब्राह्मणस्य कृत्वा=ब्राह्मणाने केलेले ६. ब्राह्मणस्य कर्तव्यम् = ब्राह्मणाचे कृत्य. जेंव्हा तव्य प्रत्यय(कर्मणी धातूसाधित असेल व त्यातील त् हा इत् असतो तेंव्हा समास होतो जसे ब्राह्मणकर्तव्यं = ब्राह्मणाने करावयाचे कर्तव्य.७.समानाधिकरण:- पाणिने: सूत्रकारस्य= सूत्र रचणाऱ्या पाणिनी संबंधी येथे सूत्र रचणारा आणि पाणिनी हाच अर्थ दोन्ही शब्द दाखवतात पण सूत्रकारपाणिनी हा समास होतो कारण सूत्रकार हे पाणिनीचे विशेषण होते.(सूत्र २.१.५७ पहा)

२.२.१२ क्तेन च पूजायाम् । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:- क्तेन च पूजायाम् क्तेन ३.१, च अव्यय, पूजायाम् ७.१ (अनु. न षष्ठी, तत्पुरुष: सुप् सह सुपा समास:)
वृत्ति:- क्तो यः पूजायां विहितस्तेन षष्ठी न समस्यते।
इच्छा, ज्ञान आणि पूजा या अर्थाच्या मति, बुद्धि, पूजा वगैरे धातूंना वर्तमानकाळी क्त प्रत्यय सूत्र ३.२.१८८ प्रमाणे लागतो. अशा शब्दाचा षष्ठी प्रत्ययांन्त शब्दाशी समास होत नाही जसे राज्ञां मत: = राजा इच्छा करतो, राज्ञां पूजित: = राजा समजतो किंवा आदर करतो.पण जेंव्हा क्त प्रत्यय वरील अर्थाने वापरला नसेल तर समास होतो जसे छात्रस्य हसितम् - छात्रहसितम् = विद्यार्थ्यांचे हसणे.

२.२.१३ अधिकरणवाचिना च । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:- अधिकरण वाचिना च।अधिकरणवाचिना ३.१, च अव्यय (अनु. क्तेन न षष्ठी, तत्पुरुष: सुप् सह सुपा समास:)
वृत्ति:- अधिकरणवाचिना क्तेन षष्ठी न समस्यते।
सूत्र ३.४.७६ प्रमाणे स्थिति क्रिया घडण्याचे ठिकाण, गति आणि भक्षण या अर्थाच्या धातूंना अधिकरण या अर्थी पण क्त (त) प्रत्यय होतो.अशा क्त प्रत्यय जोडलेल्या शब्दाशी शब्दांचा षष्ठी विभक्तितील शब्दाशी समास होत नाही जसे इदमेषां यातम् =इथून ते गेले, इदमेषां भुक्तम् = इथे त्यांनी भोजन केले.

२.२.१४ कर्मणि च । प्रतिषेध सूत्र

पदानि: कर्मणि च ।कर्मणि ७.१, च अव्यय (अनु. न षष्ठी, तत्पुरुष: सुप् सह सुपा समास:)
वृत्ति:- कर्मग्रहणं षष्ठीविशेषणम्। कर्मणि च या षष्ठी सा न समस्यते।
सूत्र २.३.६६ प्रमाणे जर कर्ता आणि कर्म दोन्ही कृतप्रत्ययान्त असतील तर फक्त कर्म षष्ठीत असते आणि कर्ता तृतीयेत असतो. षष्ठी विभक्तिचा अर्थ द्वितीया विभक्तिप्रमाणे(कर्म आहे असा) होत असेल तर अशा षष्ठी विभक्तितील शब्दाचा दुसऱ्या विभक्तियुक्त शब्दाशी समास होत नाही जसे विचित्रा सूत्रस्य कृति: पाणिनिना = पाणिनीची सूत्र रचण्याची पद्धत उत्तम आहे.

२.२.१५ तृजकाभ्याम् कर्तरि । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:- तृज् अकाभ्याम् कर्तरि। तृजकाभ्याम् ३.२, कर्तरि ७.१ (अनु. न षष्ठी, तत्पुरुषः सुप् सह सुपा समासः)
वृत्ति:- कर्तृग्रहणं षष्ठीविशेषणम्। कर्त्तरि या षष्ठी सा तृचा अकेन च सह न समस्यते।
षष्ठी विभक्तितील शब्दाचा तृच्(सूत्र ३.१.१३३) आणि अक् प्रत्ययान्त शब्दाशी षष्ठी विभक्तिमुळे तो शब्द कर्त्याची जागा घेत असेल तर समास होत नाही. जसे- अपां स्त्रष्टा. तृच् हा तद्धित् प्रत्यय नेहमीच कर्ता दर्शवणारा आहे. षष्ठी विभक्तितील असे उदाहरण नाही अक प्रत्यय लावून कर्ता हा भाव होतो जसे भवतः शायिका = आपली विश्रामाची जागा. येथे समास होत नाही

२.२.१६ कर्तरि च । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:- कर्तरि च ।कर्तरि ७.१, च अव्यय (अनु. अकः न षष्ठी, तत्पुरुषः सुप् सह सुपा समासः)
वृत्ति:- कर्त्तरि च यौ तृजकौ ताभ्यां सह षष्ठी न समस्यते।
तृच् आणि अक् प्रत्ययामुळे वरील प्रमाणे कर्ताच आहे असा अर्थ होत असेल तर अशा शब्दांचा षष्ठी विभक्तितील शब्दाशी समास होत नाही जसे ओदनस्य भोजकः = भात खाणारा,या सूत्रात कर्तरी शब्द फक्त अक् या प्रत्ययाला लागू पडतो कारण त्रिच् प्रत्ययान्त शब्द नेहमीच कर्ता हा भाव दर्शवतात.

२.२.१७ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।विधि सुत्र

पदानि:- नित्यम्, क्रीडा-जीविकयोः। नित्यं १.१, क्रीडाजीविकयोः ७.२,अनु.अकः षष्ठी, तत्पुरुषः सुप् सह सुपा समासः)
वृत्ति:- क्रीडायां जीविकायां च नित्यं षष्ठी समस्यते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।
षष्ठी विभक्तितील शब्दांचा अक् प्रत्ययान्त शब्दांशी जर त्यांचा अर्थ खेळ किंवा उपजीविकेचे साधन असा असेल तर नेहमीच समास (नित्य समास) होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे -उद्दालक पुष्पणाम् भंजनं यस्यां क्रीडायां सा उद्दलकपुष्पभंजिका, नखलेखक = नखाने चित्र काढणारा. नित्य समासाचा विग्रह होत नाही.

२.२.१८ कुगतिप्रादयः । विधि सूत्र

पदानि:- कु-गति-प्र-आदयः ।(अनु नित्यम् तत्पुरुषः सुप् सह सुपा समासः)
वृत्ति:- कुगतिप्रादयः समर्थेन शब्दान्तरेण सह नित्यं समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ।(म.भा.१.४१६)। प्रगत आचार्यः प्राचार्यः। प्रान्तेवासी। । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ।(म.भा.१.४१६)। अतिक्रान्तः खट्वाम् अतिखट्वः। अतिमालः। । अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ।(म.भा.१.४१६)। अवक्रुष्टः कोकिलया अवकोकिलः। । पर्यादयोग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ।(म.भा.१.४१६)। रिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः। अलं कुमार्यै अलंकुमारिः। निरादयःक्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः, निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम्।(म.भा.१.४१६)। वाससी इव। । प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयानप्रतिषेधो वक्तव्यः ।(म.भा.१.४१६)। वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्। साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति।
कु हे अव्यय, गति या अर्थाचे शब्द(सूत्र १.४.६०) आणि प्र,परा वगैरे हे उपसर्ग किंवा गति नसताना त्यांचा नेहमीच (नित्य) विभक्तियुक्त नामाशी (सुबन्ताशी) समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे कुत्सितः पुरुषः- कुपुरुषः = दुष्ट माणूस.नित्य समासाचा विग्रह होत नाही.वार्तिकाप्रमाणे १) अपत्य वगैरे या अर्थाच्या प्र वगैरे शब्दांचा प्रथमा विभक्तितील शब्दाशी समास होतो जसे प्रगत आचार्यः - प्राचार्यः = परंपरेने असलेला शिक्षक २)अतिक्रान्त म्हणजे पूर्वकाळचे,नष्ट वगैरे अर्थाच्या अति, उद् वगैरे शब्दांचा द्वितीयेतील शब्दांशी नित्य समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे- अतिक्रान्तः खट्वम्- अतिखट्वम्. ३) क्रुष्ट म्हणजे रडणे, गोंगाट या अर्थाच्या अव,परि,सम वगैरे शब्दांचा तृतीयान्त शब्दाबरोबर नित्य तत्पुरुष समास होतो जसे- अवक्रुष्ट कोकिलया-अवकोकिलः४)ग्लान म्हणजे रोगी, उद्युक्त वगैरे अर्थाच्या परि,उद् वगैरे शब्दांचा चतुर्थ्यान्त शब्दांशी नित्यसमास होतो व तो तत्पुरुष समास होतो जसे-परिग्लानोऽ ध्ययनाय - पर्यध्ययनः ५) क्रान्त गत वगैरे अर्थाच्या निर्,उद् वगैरे शब्दांचा पंचम्यान्त शब्दांशी नित्यतत्पुरुष समास होतो जसे- निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः - निष्कौशाम्बिः ६) प्र वगैरे शब्दांचा ते कर्मप्रवचनीय असतील तर समास होत नाही जसे- वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत्

२.२.१९ उपपदमतिङ् । विधि सूत्र

पदानि:- उपपदम्, अतिङ् ।उपपदम्१.१,अतिङ्१.१ (अनु. नित्यम् तत्पुरुषः सुप् सह सुपा समासः)
वृत्ति:- उपपदमतिङन्तं समर्थेन शब्दान्तरेण सह समस्यते नित्यम्, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

उपपद म्हणजे जवळचा शब्द. अशा अन्वययोग्य म्हणजे सरळ अर्थ करताना जवळ असणारा शब्द. अशा उपपदाचा (सूत्र ३.१.९२ प्रमाणे) तिङन्ताशिवाय (अतिङन्त म्हणजे क्रिया दर्शविणारा शब्द सोडून सूत्र ३.४.७८) नित्य तत्पुरुष समास होतो. जसे कुम्भम् करोतीति- कुम्भकारः=कुंभार.गतिकारकोपपदाना कृंदिभिः सह समासवचनं प्राक्सुबत्पत्तेः परिभाषेप्रमाणे गति, कारक व उपपद यांचा कृदन्ताशी जो समास होतो तो सुप् विभक्तिप्रत्यय लागण्याचे आधीच होतो जसे अश्वेन क्रीयते सा -अश्वक्रीती = घोडा देऊन विकत घेतलेली स्त्री. येथे समास झाल्यानंतर(ङीष्) स्त्रीलिंगी प्रत्यय लावला आहे.हा समास तत्पुरुष असतो.

२.२.२० अमैवाव्ययेन । नियम सूत्र

पदानिः- अमा, एव, अव्ययेन ।अमा ३.१, एव अव्यय, अव्ययेन३.१ (अनु. उपपदम् तत्पुरुषः सुप् सह सुपा समासः)

वृत्तिः- अव्ययेनोपपदस्य यः समासः सोऽमैव भवति, नान्येन।

फक्त अम् (ण्मुल)प्रत्ययान्त अव्ययांशीच उपपदाचा समास होतो व तो तत्पुरुष समास असतो जसे- स्वादुंकारं . पण अम् प्रत्ययांत नसेल तर समास होत नाही जसे कालो भोक्तुम् = जेवणाची वेळ. आणि अम् प्रत्ययान्त शब्द अव्यय नसेल तर समास होत नाही जसे- खशयम् येथे शयम् हे अव्यय नाही तर अमन्त शब्द आहे.

२.२.२१ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् । नियम सूत्र

पदनिः- तृतीया-प्रभृतीनि -अन्यतरस्याम् । तृतीयाप्रभृतीनि १.३, अन्यतरस्याम् ७.१ (अनु. अमैव्ययेन उपपदम् तत्पुरुषः सुप् सह सुपा समासः)

वृत्तिः- उपदंशस्तृतीयायाम्'(३.४.४७/३३६८) इत्यतः प्रभृति यान्युपपदानि तान्यमैवाव्ययेन सहान्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

तृतीया प्रत्ययान्त उपपदाचा (सूत्र ३.४.४७ ते ३.४.६४) अम् प्रत्ययान्त अव्ययाशी विकल्पाने समास होतो जसे मूलकोपदंशं भुङ्क्ते किंवा मूलेकन उपदंशं भुङ्क्ते = मूळ्याची चव घेत घेत तो जेवतो. व तो तत्पुरुष समास असतो.

२.२.२२ क्त्वा च । विधि सूत्र

पदानिः क्त्वा च ।क्त्वा ३.१, च अव्यय (अनु. तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् तत्पुरुषः सुप् सह सुपा समासः)

वृत्तिः- अमैव' इति पूर्वयोगेऽनुवृत्तम्, तेनान्यत्र प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते। क्त्वाप्रत्ययेन सह तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानि अन्यतरस्यां समस्यन्ते, तत्पुरुषश्च समासो भवति।

तृतीयान्त किंवा नंतरच्या चार विभक्तिने अंत होणाऱ्या उपपदाचा विकल्पाने क्त्वा प्रत्ययान्त शब्दाशी समास होतो व तो त.पुरुष समास होतो जसे उच्चैःकृत्य किंवा उच्चैः कृत्वा. पण द्वि.विभक्तित असेल तर होत नाही जसे अलं कृत्वा. महाभाष्या प्रमाणे ३.४.४७ पासून ३.४.६४ या सूत्रात दाखविलेल्या उपपदांचा क्त्वाप्रत्ययान्ता बरोबर विकल्पाने तत्पुरुष समास होतो जसे उच्चैःकृत्य, उच्चैःकृत्वा.

२.२.२३ शेषो बहुव्रीहिः । अधिकार सूत्र

पदानिः- शेषः बहुव्रीहि । शेषः १.१, बहुव्रीहिः१.१

वृत्तिः- शेषः समासो बहुव्रीहिसञ्ज्ञो भवति। कश्च शेषः ? यत्रान्यः समासो नोक्तः।

सूत्र २.१.२४ ते २.१.३० येथे द्वितीया, तृतीया असे विभक्तिप्रत्ययान्त सांगितले आहेत ते सोडून म्हणजे प्रथमा विभक्तिप्रत्ययान्त अशा इतर सर्व समासांना बहुव्रीहि समास म्हणतात. हे अधिकार सूत्र आहे व २.२.२९ पर्यंत चालते

२.२.२४ अनेकमन्यपदार्थे ।विधि सूत्र

पदानिः- अनेकम्, अन्य-पद-अर्थे ।(अनु. बहुव्रीहिः विभाषा सुप् समासः)

वृत्तिः:- अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं सुपा सह समस्यते, बहुव्रीहिश्चसमासो भवति। प्रथमार्थमेकं वर्जयित्वा सर्वेषु विभक्त्यर्थेषु बहुव्रीहिर्भवति। बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामिति वक्तव्यम् *(म.भा.1.423)। अव्ययानां च बहुव्रीहिर्वक्तव्यः (म.भा.1.423)। सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः *(म.भा.1.423) ।समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्चेति वक्तव्यम् *(म.भा.1.425) ।प्रादिभ्यो धातुजस्योत्तरपदस्य लोपश्च वा बहुव्रीहिर्वक्तव्यः (म.भा.1.424)।

नञोऽस्त्यर्थानां बहुव्रीहिर्वा चोत्तरपदलोपश्च वक्तव्यः *(म.भा.1.424)। सुबधिकारेऽस्तिक्षीरादीनां बहुव्रीहिर्वक्तव्यः म.भा.1.424)।

शब्दाने स्वतः दर्शविलेला अर्थ सोडून इतर अर्थी असलेल्या अनेक सुबन्तांचा विकल्पाने समास होतो आणि समासाचा अर्थ समासातील पदांपेक्षा वेगळा असतो तो बहुव्रीहि समास असतो.जसे प्राप्तम् उदकम् यं ग्रामम् - प्राप्तोदको ग्रामः= ज्या गावाला पाणी मिळालेले ते गाव. दोन पेक्षा जास्त शब्दांचा पण असा समास होतो- जसे सुष्ठु सूक्ष्मा जटाःकेशा यस्य स सुसुक्ष्मजटकेशः। वार्तिकाप्रमाणे खालील समास होतात. १.)समानाधिकरण म्हणजे वेगवेळ्या कारणाने एकाचा अर्थाला दाखविणाऱ्या आणि समान विभक्तित असलेल्या पदांचा बहुव्रीहि समास होतो. २)अव्ययांचा देखील बहुव्रीहि समास होतो जसे उच्चैर्मुखः =वर तोंड केलेला. ३).ज्याच्याशी तुलना केली जाते(उपमान) किंवा सप्तमी विभक्तितील पूर्वपद असेल तर दुसऱ्या शब्दाबरोबर बहुव्रीही समास होतो आणि पूर्व पदातील दुसऱ्या भागाचा लोप होतो जसे कण्ठेस्थितः कालोऽस्य - कण्ठेकालः = काळा कंठ असलेला म्हणजे शंकर.४)पूर्वपदातील दुसऱ्या भागाचा लोप करून षष्ठी विभक्तितील दुसऱ्या संग्रह किंवा बदल दर्शवणाऱ्या शब्दाशी बहुव्रीहीसमास होतो. जसे -केशानां संघातः -केशसंघातः -केशसंघातश्चूडाऽस्य - केशचूडः =केसांची जटा बांधलेला. ५). प्र वगैरे उपसर्ग असलेल्या धातूसाधित नामाचा दुसऱ्या शब्दाबरोबर बहुव्रीहीसमास होतो आणि धातूसाधित नामाचा विकल्पाने लोप होतो जसे -प्रपतितं पर्णमस्य -प्रपर्णः =पाने गळालेला वृक्ष ६)नञ (नकारार्थ) आधी असलेल्या अस्तित्व दाखविणाऱ्या शब्दाचा दुसऱ्या शब्दाबरोबर बहुव्रीहीसमास होतो आणि अस्तित्व दाखविणाऱ्या शब्दाचा विकल्पाने लोप होतो जसे- अविद्यमानः पुत्रोऽस्य -अपुत्रः = ज्याला पुत्र नाही असा. , अभार्य्यः = ज्याला बायको नाही असा.७) अस्तिक्षीरा सारखे बहुव्रीहि समास असतात जसे- अस्ति क्षीरमस्याः सा ब्राह्मणी - अस्तिक्षीरा= दूध असलेली ब्राह्मण स्त्री.

२.२.२५ संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये ।विधि सूत्र

पदानिः- संख्यया,अव्यय-आसन्न-अदूर-अधिक- संख्याः, संख्येये । संख्यया ३.१. अव्यसन्नादूराधिकसंख्याः १.३, संख्येये ७.१ (अनु. बहुव्रीहिः विभाषा सुप् समासः)

वृत्तिः- संख्येये या संख्या वर्त्तते तया सहाव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति।

संख्येने मोजल्या जाणारे जे शब्द त्या अर्थी वापरलेल्या शब्दांचा अव्ययाबरोबर, तसेच आसन्न=जवळ,अदूर=जवळ,अधिक, या शब्दांचा आणि संख्यावाचक शब्दांचा विकल्पाने बहुव्रीहि समास होतो जसे -दशानां समीपे य सन्ति -उपदशाः=दहाच्या जवळ म्हणजे नऊ किंवा अकरा; उपविंश = एकोणीस किंवा एकवीस; आसन्नदशा =नऊ किंवा अकरा. त्याच प्रमाणे दोन संख्या वाचक शब्द पण समासाने जोडले जातात व तो समास बहुव्रीहि समास असतो जसे द्वित्रा =दोन किंवा तीन, द्विदशाः=वीस.वरील प्रमाणे ज्यां शब्दांचा समास करावयाचा ते संख्या वाचक शब्द किंवा अव्यय नसतील तर समास होत नाही जसे पंच ब्राह्मणाः= पाच ब्राह्मण.

२.२.२६ दिङ् नामान्यन्तराले ।विधि सूत्र

पदानिः- दिङ्-नामानि-अन्तराले । दिङ्नामानि १.३, अन्तराले ७.१ (अनु. बहुव्रीहिः विभाषा सुप् समासः)

वृत्तिः- दिशां नामानि दिङ्नामानि। दिङ्नामानि सुबन्तानि अन्तराले वाच्ये समस्यन्ते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति।

दिशांची नांवे जेव्हा त्या दोन दिशांमधील अंतरदिशा दाखवितात तेंव्हा बहुव्रीहि समास असतो जसे दक्षिणपूर्वादिक् = दक्षिण आणि पूर्वेच्या मधील आग्नेयी दिशा.दिशा या अर्थाच्या शब्दांना हे सूत्र लागु नाही जसे- ऐन्द्रश्चकौबेर्वाश्चदिशार्यदन्तरालम्- ऐन्द्री = पूर्व कोबेर किंवा कोवेर = कुबेराची दिशा म्हणजे उत्तर म्हणजे या पूर्ण शब्दाचा अर्थ पूर्व व उत्तरेच्या मधील दिशा हे अंतर दिशा होत नाही 'म्हणून पूर्व आणि उत्तरेच्या मधील येथे समास झालेला नाही.

२.२.२७ तत्र तेनेदमिति सरूपे । विधि सूत्र

पदानिः-तत्र,तेन,इदम्,इति सरूपे। तत्र अव्यय,तेन३.१,इदम् .१,इति अव्यय,सरूपे १.२ (अनु.बहुव्रीहिः विभाषा सुप् समासः)

वृत्तिः- तत्र' इति सप्तम्यन्तं गृह्यते। तेन' इति तृतीयान्तम्। सरूपग्रहणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तत्रेति सप्तम्यन्ते सरूपे पदे तेनेति च तृतीयान्ते

या सूत्रात तत्र म्हणजे तेथे म्हणजे सप्तमी विभक्तितील शब्द, तेन म्हणजे तृतीयाविभक्तितील शब्द, सरूप म्हणजे एकसारखा शब्द आणि इति म्हणजे सामासिक शब्दाचा रूढ अर्थ. जर सामासिक शब्द सप्तमी विभक्ततीत असेल तर अर्थ धरू, पकडून युद्ध केले असा होतो आणि जर तृतीयेत असेल तर प्रहार करून युद्ध होते असा होतो. जसे केशेषुकेशोषु च गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं = केशाकेशि एकमेकांचे केस धरून युद्ध झाले. दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं-

दण्डादण्डि युद्धम् = काठ्यांनी एकमेकावर वार करून केलेले युद्ध. पण शब्द एकसारखे नसतील तर समास होत नाही जसे हलैश्च मुसलैश्च प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृतं = नांगर आणि मुसळ घेऊन युद्ध झाले येथे नांगर आणि मुसळ यांचा समास झाला नाही.

२.२.२८ तेन सहेति तुल्ययोगे ।विधि सूत्र

पदानिः- तेन सह इति तुल्य योगे। तेन३.१,सह,इति अव्यय, तुल्ययोगे ७.१ (अनु. बहुव्रीहिः विभाषा सुप् समासः)

वृत्तिः- सह' इत्येतच्छब्दरूपं तुल्ययोगे वर्तमानं 'तेन' इति तृतीयान्तेन सह समस्यते, बहुव्रीहिश्च समासो भवति। प्रायिकं तुल्ययोगे' इति विशेषणम्, अन्यत्रापि समासो दृश्यते।

सह=बरोबर या अर्थी जेव्हा ज्याच्या बरोबर आणि जो बरोबर असतो त्याचे एकच कार्य होत असेल तर सह शब्दाचा तृतीय विभक्तितील पदाशी समास होतो व तो बहुव्रीहि समास असतो जसे सह पुत्रेणागतः - सपुत्रः =पुत्रासहित आला. एकच कार्य होत नसेल तर समास होत नाही जसे सहैव दशभिः पुत्रैर्भारै वहति गर्दभी = दहा पुत्र असून देखील गाढवीण ओझे वाहते. पण असे असून देखील सकर्मक, सलोमक हे समास होतातच म्हणून हे सूत्र तेवढे बंधनकारक नाही.

२.२.२९ चार्थे द्वन्द्व : । विधि सूत्र

पदानिः- च अर्थे द्वन्दः ।चार्थे ७.१, द्वन्दः१.१ (अनु.अनेकम् विभाषा सुप् समासः)

वृत्तिः- अनेकम्' इति वर्तते। अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्त्तमानं समस्यते, द्वन्द्वसंज्ञश्च समासो भवति।

जेव्हा अनेक विभक्तियुक्त शब्द 'च म्हणजे आणि ' ने जोडले जाऊ शकत असताना विकल्पाने समास करता येतो व तो द्वन्द्व समास असतो. या सूत्रात 'च' चे चार अर्थ आहेत १) समुच्चय म्हणजे एकमेकाशी संबध नसलेले शब्द एकत्र येणे जसे ईश्वरं गुरुं च भजस्व येथे ईश्वर आणि गुरु हे एकाच वर्गातील नाहीत म्हणून समास नाही.२) अन्वाचय म्हणजे क्रियेप्रमाणे काही संबध असणे जसे भिक्षामट गां च आनय = भिक्षेला जाऊन येताना गाय पण आण. येथे समास होत नाही. ३) इतरेतरयोग म्हणजे एकमेकाशी संबध असणे जसे प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च -प्लक्षन्यग्रोधौ = पळस आणि न्यग्रोध वृक्ष. असा समास होतो व अशा समासाला इतरेतर द्वन्द्व समास म्हणतात. ४. समाहार म्हणजे अनेक पदार्थांचा एकत्रित समुदाय जसे संज्ञाश्च परिभाषाश्च - संज्ञापरिभाषाम् = व्याख्या आणि परिभाषा यांचा एकत्रित समुदाय हा समाहारद्वंद्व आहे.

२.२.३० उपसर्जनं पूर्वम् । विधि सूत्र

पदानिः- उपसर्जनं पूर्वम् ।उपसर्जनं १.१, पूर्वम् १.१ (अनु. समासः)

वृत्तिः- समासे' इति वर्त्तते। उपसर्जनसंज्ञकं समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्। पूर्ववचनं परमप्रयोगनिवृत्त्यर्थम्।

उपसर्जन याची व्याख्या १.२.४३ या सूत्रात . समासातील प्रथमा विभक्तितील पदाला उपसर्जन म्हणतात अशी दिली आहे. या सूत्राने ते समासात प्रथमपद ठेवावे असे सांगितले आहे.

२.२.३१ राजदन्तादिषु परम् । विधि सूत्र

पदानिः- राजदन्त-आदिषु, परम् । राजदन्तादिषु ७.३, परम् १.१ (अनु. उपसर्जनम्, पूर्वम्)

वृत्तिः-पूर्वनिपाते प्राप्ते परप्रयोगार्थं वचनम्। राजदन्तादिषु परमुपसर्जनं प्रयोक्तव्यम्। न केवलमुपसर्जनस्य, अन्यस्यापि यथालक्षणं विहितस्य पूर्वनिपातस्यापवादः परनिपातो विधीयते। दन्तानां राजा राजदन्तः। वनस्याग्रे अग्रेवनम्। निपातनादलुक्। राजदन्तः।अग्रेवनम्। लिप्तवासितम्। नग्नमुषितम्। सिक्तसंमृष्टम्। मृष्टलुञ्चितम्। अवक्लिन्नपक्वम्।अर्पितोप्तम्। उप्तगाढम्। पूर्वकालस्य परनिपातः--उलूखलमुसलम्। तण्डुलकिण्वम्।दृषदुपलम्। आरग्वायनबन्धकी। चित्ररथबाह्लीकम्। आवन्त्यश्मकम्। शूद्रार्यम्।स्नातकराजानौ। विष्वक्सेनार्जुनौ। अक्षिभ्रुवम्। दारगवम्। शब्दार्थौ। धर्मार्थौ। कामार्थौ। अनियमश्चात्रेष्यते। अर्थशब्दौ। अर्थधर्मौ। तत्कथम् ? वक्तव्यमिदम्-धर्मादिषूभयमिति।वैकारिमतम्। गजवाजम्। गोपालधानीपूलासम्। पूलासककरण्डम्। स्थूलपूलासम्।उशीरबीजम्। सिञ्जास्थम्। चित्रास्वाती। भार्यापती। जायापती। जम्पती। दम्पती।जायाशब्दस्य जम्भावो दम्भावश्च निपात्यते। पुत्रपती। पुत्रपशू। केशश्मश्रू। श्मश्रुकेशौ। शिरोबीजम्। सर्पिर्मधुनी। मधुसर्पिषी। आद्यन्तौ। अन्तादी। गुणवृध्दी। वृद्धिगुणौ।।

दन्तानाम् राजा -राजदन्त - मुख्य दात.असे सामासिक शब्दात उपसर्जन पद नंतर ठेवतात.असे समास वृत्तीत दिले आहेत

२.२.३२ द्वन्द्वे घि । विधि सूत्र

पदानिः- द्वन्द्वे घि । द्वन्द्वे ७.१, घि १.१ (अनु. पूर्वम्)

वृत्तिः- 'पूर्वम्' इति वर्त्तते। द्वन्द्वे समासे घ्यन्तं पूर्वं प्रयोक्तव्यम्।

द्वन्द्व समासात घि शब्द पहिल्या पदी असतात. घि शब्दांची व्याख्या सूत्र १.४.७ येथे दिली आहे. समासात एकापेक्षा जास्त घि शब्द असतील तर कुठलाहि एक घि शब्द प्रथम पदी ठेवून इतर घि शब्द कसेहि ठेवले तरी चालतात जसे हरिहरौ, पटुगुप्तौ, पटुमृदुशुक्लाः वगैरे. हे सूत्र फक्त द्वन्द्व समासाकरता लागू आहे.

२.२.३३ अजाद्यदन्तम् । विधि सूत्र

पदानिः- अज्-आदि-अदन्तम् । अजाद्यदन्तम् १.१ (अनु. पूर्वम् द्वन्दे)

वृत्तिः- :- द्वन्द्वे' इति वर्त्तते। अजाद्यदन्तं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्।बहुष्वनियमः *(म.भा.1.436) अश्वरथेन्द्राः। द्वन्द्वे घ्यन्तादजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन *(म.भा.1.438)।

द्वन्द्व समासात स्वराने सुरु होणारा अकारान्त शब्द प्रथम पदी असतो जसे उष्ट्रखरन् = उंट आणि गाढव. वार्तिकाप्रमाणे असे अनेक शब्द समासात असतील तर काही निश्चित नियम नाही जसे अश्वरथेन्द्राः किंवा इन्द्ररथाश्वाः।. हे सूत्र लागू पडत असेल तर वरील ३२ वे सूत्र लागू होत नाही जसे इन्द्राग्नी .येथे इन्द्र आणि अग्नि दोन्ही घि असून ३२ सूत्र लागू पडत नाही कारण इन्द्र अकारान्त असल्यामुळे तो शब्द प्रथम पदावर आला त्याच प्रमाणे अकारान्त शब्द नसेल तरीपण लागू पडत नाही. (विप्रतिषेधा)

२.४.३४ अल्पाच्तरम् । विधि सूत्र

पदानिः- अल्पाच्तरम् ।अल्पाच्तरम् १.१ (अनु. पूर्वम् द्वन्दे)

वृत्तिः- द्वन्द्वे' इति वर्त्तते। अल्पाच्तरं शब्दरूपं द्वन्द्वे समासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्।ऋतुनक्षत्राणामानुपूर्व्येण समानाक्षराणां पूर्वनिपातो वक्तव्यः । (म.भा.१.४३६)। लध्वक्षरं पूर्वं निपततीति वक्तव्यम् । (म.भा.१.४३६)। कअभ्यर्हितं च पूर्वं निपततीति वक्तव्यम्म.भा.१.४३६)।वर्णानामानुपूर्व्येण पूर्वनिपातः ।(म.भा.१.४३६)। भ्रातुश्च ज्यायसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः ।(म.भा.१.४३७)ॱसख्याया अल्पीयसः पूर्वनिपातो वक्तव्यः। ।(म.भा.१.४३७)

द्वन्द्व समासात ज्या पदात कमी स्वर आहेत तो प्रथम पदी ठेवावा जसे प्लक्ष च न्यग्रोध प्लक्षन्यग्रोधौ = पळस आणि न्यग्रोध वृक्ष. या सूत्रावर बरीच वार्तिके आहेत. १. जर समासात बरीच पदे असतील तर निश्चित नियम नाही. २. ऋतु आणि तारे ही समासातील समान स्वर संख्या असलेली पदे असतील तर त्यांचा क्रम त्यांच्या नैसर्गिक क्रमाने ठेवावा. जसे हेमन्तशिशिरवसन्ताः, चित्रास्वाती.पण अशा वेळी जर समान स्वरसंख्या नसेल तर कमी अक्षरे असलेला शब्द प्रथम ठेवावा ३. ऱ्हस्व स्वर असलेले पद प्रथम ठेवावे जसे कुशकाशं ४ ज्याचा मान जास्ती ते पद प्रथम ठेवावे जसे मातापितरौ, श्रद्धामेधे = श्रद्धा आणि बुद्धी. ५. जातीवाचक पदे असतील तर त्यांचा क्रम जातीच्या श्रेष्ठत्वाप्रमाणे ठेवावा जसे ब्राह्मणक्षत्रियाः ६. वडील भाऊ असलेले पद प्रथम ठेवावे जसे युधिष्ठिरार्जुनौ. ७. संख्या वाचक पदे असतील तर कमी संख्या वाचक पद प्रथम ठेवावे जसे द्वित्रा.महाभाष्याप्रमाणे धर्मादि गणातील शब्दांचा कसाही प्रयोग होतो जसे- अर्थधर्मौ किंवा धर्मार्थौ

२.२.३५सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ । विधि सूत्र

पदानिः- सप्तमी विशेषणे बहुव्रीहौ । सप्तमीविशेषणे १.२, बहुव्रीहौ ७.१ (अनु. पूर्वम्)

वृत्तिः-सर्वोपसर्जनत्वाद्बहुव्रीहेरनियमे प्राप्ते नियमार्थं वचनम्। सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्।*सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यानम् * (म.भा.1.437)।*वाप्रियस्य पूर्वनिपातः*(म.भा.1.437)।* सप्तम्याः पूर्वनिपाते प्राप्ते गड्वादिभ्यः सप्तम्यन्तं परम् *(म.भा.1.437)।

सप्तमी विभक्तितील विशेषण नेहमी बहुव्रीही समासात प्रथम पदी ठेवावे जसे कण्ठेकाल: वार्तिकाप्रमाणे सर्वनामे आणि संख्यावाचक पदे बहुव्रीही समासात प्रथम पदी असतात जसे- सर्वकृष्णः, द्विशुक्लः. २. प्रिय शब्द विकल्पाने प्रथम पदी असतो जसे गुडप्रियः किंवा प्रियगुडः . ३. गडु वगैरे शब्द सप्तमीत असताना प्र.पदी असतात जसे गडुकंठ =goiter. पण हा निश्चीत नियम नाही कारण वहेगडु = खांद्यातील गाठ.

२.२.३६ निष्ठा । विधि सूत्र

पदानिः- निष्ठा । निष्ठा १.१ (अनु. बहुव्रीहौ पूर्वम्)

वृत्तिः-निष्ठान्तं च बहुव्रीहिसमासे पूर्वं प्रयोक्तव्यम्।ननु विशेषणमेवात्र निष्ठा?नैष नियमः,विशेषणविशेष्यभावस्य विवक्षानिबन्धत्वात।कटे कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यम्।निष्ठायाः पूर्वनिपाते जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् (म.भा.१.४३७)।प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ भवत इति वक्तव्यम् ।

सूत्र १.१.२६ येथे निष्ठा या संज्ञेची व्याख्या दिली आहे. बहुव्रीही समासात निष्ठाप्रत्यय शेवटी असलेला शब्द प्रथम पदी असतात. जसे युक्त: योग: येन स: -युक्तयोग: योगयुक्त, कृतकट:=चटई तयार केली तो. वार्तिकाप्रमाणे कौशल्य, वेळ, आनंद दाखविणारे शब्द नंतर येतात जसे मासजात:। त्याचप्रमाणे सप्तमीतील शब्द आणि निष्ठा हे मारणे या अर्थाच्या शब्दाच्या नंतर येतात जसे दण्डपाणि: =हातात त्रिशूळ घेतलेला.

२.२.३७ वाहिताग्न्यादिषु । विधि सूत्र

पदानि:- वा, आहित-अग्नि-आदिषु । वा अव्यय, अहिताग्न्यादिषु ७.३ (अनु. निष्ठा बहुव्रीहौ पूर्वम्)
वृत्तिः :- निष्ठा' इति पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते। आहिताग्न्यादिषु निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम्।जातपुत्रः। पुत्रजातः। जातदन्तः। जातश्मश्रुः। तैलपीतः। घृतपीतः। ऊढभार्यः। गतार्थः। आकृतिगणश्चायम्। तेन गडुकण् ठप्रभृतय इहैव द्रष्टव्याः।। ..
आहिताग्नि, आहिताभि वगैरे समासात निष्ठा शब्द वैकल्पिक पणे प्रथम पदी असतात जसे- अग्न्याहित: किंवा आहिताग्नि = होम करणारा.इतर शब्द वृत्तीत दिले आहेत.

२.२.३८ कडारा: कर्मधारये । विधि सूत्र

पदानि:- कडारा: कर्मधारये ।कडारा: १.३कर्मधारये ७.१ (अनु. वा पूर्वम्)
वृत्तिः- गुणशब्दानां विशेषणत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते विकल्प उच्यते।कडार। गडुल। काण। खञ्ज। कुण्ठ। खञ्जर। खलति। गौर। वृद्ध। भिक्षुक। पिङ्गल। तनु। वटर। कर्मधारय इति किम् ? कडारपुरुषो ग्रामः।।गडुल। काण। खञ्ज। कुण्ठ। खञ्जर। खलति। गौर। वृद्ध। भिक्षुक। पिङ्गल। तनु। वटर। ..
कडारा: वगैरे शब्द विकल्पाने कर्मधारय समासात प्रथम पदी ठेवतात जसे कडारजैमिनि किंवा जैमिनिकडार: =काळा किंवा उद्धट जैमिनी. हा नियम फक्त कर्मधारय समासा करता लागू पडतो. कडारपुरुषो ग्राम= काळ्या किंवा उद्धट पुरुषांचे गाव हा बहुव्रीहि समास आहे. इतर शब्द वर वृत्तीत दिले आहेत.

इति द्वितीय अध्यायस्य द्वितीय पाद:

॥ अथ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

सारांश :- दुसऱ्या अध्यायाच्या या तिसऱ्या पादातील पहिले सूत्र अनभिहिते हे अधिकार सूत्र असून आणि या पादाच्या शेवट पर्यंत त्याचा अधिकार असून देखील हे सूत्र लघु कौमुदीत नाही. अनभिहत = अभि +धा कर्मणि भूतकाल वाचकधातूसाधित विशेषण असून सप्तमी चे एक वचन आहे. याचा अर्थ न सांगितलेले. धातूंना जोडणारे तिङ् म्हणजे क्रियापद बनवणारे आणि कृत् प्रत्यय. म्हणजे धातूसाधित नाम,विशेषण व अव्यय बनवणारे. तिङ् प्रत्यय हे कर्म आणि कर्ता कोणता शब्द आहे दाखवतात तर कृत् प्रत्यय कर्ता, कर्म, करण, वगैरे दाखवतात. वरील पैकी कोणत्याही प्रकारे संबधित शब्दाची कोणती विभक्ति ठेवावी हे स्पष्ट होत नसेल तर पुढील सर्व सूत्रे लागू होतात इतके हे सूत्र महत्वाचे आहे.

२.३.१ अनभिहिते । अधिकार सूत्र

पदानिः अन्-अभिहिते । अनभिहिते ७.१

वृत्तिः- अनभिहिते' इत्यधिकारोऽयं वेदितव्यः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, अनभिहित' इत्येवं तद्वेदितव्यम्। अनभिहिते = अनुक्ते, अनिर्दिष्टे कर्मादौ विभक्तिर्भवति। केनानभिहिते। तिङ्कृत्तद्धितसमासैः, परिसंख्यानम्।

या सूत्रापासून २.३.७३ पर्यंत 'स्पष्टपणे उल्लेख केला नसेल, दर्शवले नसेल तर ' हा वाक्यप्रयोग सूत्रात आहे असे समजावे. हे अधिकार सूत्र आहे. अनभिहते याचा अर्थ स्पष्ट उल्लेख केला नसेल तर क्रियापदाचा तिङ् प्रत्यय,कृत प्रत्यय, तद्धित् प्रत्यय आणि समास यांनी कर्म दर्शविले जाते असा आहे.

२.३.२ कर्मणि द्वितीया । विधि सूत्र

पदानिः- कर्मणि द्वितीया ।कर्मणि ७.१, द्वितीया १.१ (अनु. अनभिहिते)

वृत्तिः- द्वितीयादयः शब्दाः पूर्वाचार्यैः सुपां त्रिकेषु स्मर्यन्ते, तैरेवात्र व्यवहारः। कर्मणि कारके या संख्या तत्र द्वितीया विभक्तिर्भवति।उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्त्रापि दृश्यते ।।।अभितः-परितः-समया-निकषा-हा-प्रतियोगेषु च दृश्यते ।(म.भा.१.४४३)।

तिङ् कृत् तद्धित प्रत्यय आणि समास यांनी स्पष्ट केले नसेल तर कर्म द्वितीया विभक्तित असते. भावे, कर्मणी प्रयोगात, किंवा कृदन्त वगैरे असले तर कर्माची विभक्ति द्वितीया नसते आणि क्रियापदाचे रूप व प्रत्यय पण वेगळा असतो. असे नसेल तर म्हणजे असा स्पष्ट निर्देश किंवा उल्लेख नसेल तर कर्माची द्वितीयाच ठेवावी असे हे सूत्र सांगते.वार्तिकाप्रमाणे १) अभितः.परितःसमया, निकषा, अध्यधि आणि धिक् या शब्दांशी सबंध असताना शब्दाची द्वितीया होते. जसे अभित,परितो,समया निकषा अध्यधि ग्रामम्, धिक् जाल्मम् २) तसिल् प्रत्यय (तस्) असलेल्या उभ आणि सर्व या शब्दांचा सबंध असताना त्या शब्दाची द्वितीया होते जसे उभयतो ग्रामम् , सर्वतो ग्रामम् ३) आम्रेडित (द्विरुक्त) शब्द उपरि,अधि आणि अधस् या शब्दानंतर आलेल्या शब्दाची द्वितीया विभक्ति होते जसे उपर्युपरि ग्रामम्,अध्यधि ग्रामम्.

२.३.३ तृतीया च होश्छन्दसि । विधि सूत्र

पदानिः- तृतीया,च, होः छन्दसि कर्मणि ।तृतीया१.१,च अव्यय,होः६.१, छन्दसि ७.१ (अनु.अनभिहिते कर्मणि)

वृत्तिः- कर्मणि' इति वर्त्तते। द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीया विधीयते, चशब्दात्सा च भवति। छन्दसि विषये जुहोतेः कर्मणि कारके तृतीया विभक्तिर्भवति, द्वितीया च ।

वेदांमध्ये हु = होम करणे, आहुती देणे या क्रियापदाकरिता कर्म तृतीया किंवा द्वितीया विभक्तित पण ठेवतात.हुधातू अग्निमध्ये टाकणे आणि अग्निला संतुष्ट करणे असा दोन्ही अर्थी आहे. कर्माची द्वितीया असते तेंव्हा टाकणे आणि तृतीया असते तेंव्हा संतुष्ट करणे असा अर्थ होतो. जसे- यवागूमग्निहोत्रं जुहोति =जव अग्नित टाकतो. यवाग्वा अग्निहोत्रं जुहोति = तो अग्नीला पेज वगैरे अर्पण करून संतुष्ट करतो.

२.३.४ अन्तरान्तरेणयुक्ते । विधि सूत्र

पदानिः अन्तरा, अन्तरेण, युक्ते द्वितीया ।अन्तरान्तरेणयुक्ते ७.१(अनु. द्वितीया)

वृत्तिः- द्वितीया स्वर्यते, न तृतीया। अन्तराऽन्तरेणशब्दौ निपातौ साहचर्याद् गृह्येते। आभ्यां योगे द्वितीया विभक्तिर्भवति।

अन्तरा=मध्ये आणि अन्तरेण=च्या शिवाय/बदली. अन्तरा शब्द निपात आहे आणि अन्तरेण शब्द निपात आहे आणि नाही पण.(सूत्र १.४.५६ ते ९६)अन्तरा किंवा अन्तरेण जोडलेला शब्द किंवा अन्तरा ,अन्तरेण हे ज्या शब्दाचे विशेषण असे वापरले असतील तो शब्द द्वितीयेत असतो जसे अन्तरेण पुरुषकारं न लभ्यते = श्रमा शिवाय मिळत नाही. अन्तरा/अन्तरेण त्वां च मां च कमंडलु: =तुझ्या आणि माझ्या मध्ये कमंडलु आहे.लक्षणप्रतिपदक्तयो: प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् म्हणजे लाक्षणिक व प्रतिपदोक्त या उभयतांचा वापर करणे असेल तर प्रतिपदोक्ताचा वपार करावा या परिभाषेचा येथे सबंध आहे म्हणून अन्तरेण या निपाताचा येथे वापर केला आहे.

२.३.५ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । विधि सूत्र

पदानि:- काल-अध्वनो:,अत्यन्त-संयोगे द्वितीया ।कालाध्वनो: ७.२, अत्यन्तसंयोगे ७.१ (अनु. द्वितीया)

वृत्ति:- कालशब्देभ्योऽध्वशब्देभ्यश्च द्वितीया विभक्तिर्भवति अत्यन्तसंयोगे गम्यमाने। क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः संबन्धः अत्यन्तसंयोगः।

अत्यन्त संयोगे म्हणजे मध्ये खंड न पडता सलग सुरु असलेली क्रिया, काल म्हणजे वेळ, अध्वा म्हणजे मार्ग दर्शवणारे शब्द द्वितीयेत असतात जसे क्रोशं कुटिला नदी = मध्ये खंड न पडता नदी एक कोस वळण घेत जाते; मासमधीते = संपूर्ण महिनाभर अखंड अभ्यास करतो; क्रोशं पर्वत: = एक कोस सलग पर्वत आहे. पण असा सलगपण नसेल तर सूत्र लागू पडत नाही जसे मासस्य द्विरधीते = महिन्यातून दोनदा अभ्यास करतो किंवा क्रोशस्यैकदेशे पर्वत: = एक कोस भागात पर्वत आहे.

२.३.६ अपवर्गे तृतीया । विधि सूत्र

पदानि:- अपवर्गे, तृतीया ।अपवर्गे ७.१, तृतीया १.१ (अनु. कालाध्वानोरत्यन्तसंयोगे ।)

वृत्ति:-कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति वर्त्तते। अपवर्गः फलप्राप्तौ सत्यां क्रियापरिसमाप्तिः। अपवर्गे गम्यमाने कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे तृतीया विभक्तिर्भवति।

विशिष्ट कालावधीत एखादी गोष्ट पूर्ण करावयाची असेल आणि त्या कालावधीत ती क्रिया पूर्ण झाली असेल तर असा कालमर्यादा दाखविणारा शब्द तृतीयेत असतो जसे मासेनानुवाकोऽधीत:= एका महिन्याचे आत त्याने एक अनुवाक अभ्यासला. अपवर्ग कार्याची पूर्णता दर्शवतो. असे कार्य दाखविलेल्या काळात पूर्ण झाले नसेल तर काळ दाखविणारा शब्द द्वितीयेत असतो जसे मासम् अधीतोऽनुवाक: =एक महिना भर अनुवाकाचा अभ्यास करतो आहे अजून पूर्ण झाला नाही म्हणून कंटाळून बंद केला

२.३.७ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । विधि सूत्र

पदानि: सप्तमी-पञ्चम्यौ, कारक-मध्ये । सप्तमीपञ्चम्यौ १.२, कारकमध्ये ७.१ (अनु. कालाध्वानोरत्यन्तसंयोगे)।

वृत्ति: कालाध्वनोः' इति वर्त्तते। कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यां सप्तमीपञ्चम्यौ विभक्ती भवतः।

दोन स्थळातील अंतर किंवा दोन क्रियामधील अंतर किंवा वेळ दर्शवणारा शब्द (कर्ता आणि कर्म यांची कारकशक्ती) पंचमीत किंवा सप्तमीत असतो जसे अद्य भुक्ता देवदत्तो द्व्यहे/ द्व्यहाद्वाभोक्ता =आज जेवण केल्यानंतर देवदत्त दोन केव्हातरी दोन दिवसांनी जेवेल. येथे कर्त्याच्या दोन क्रियाती अंतर दाखविणारा शब्द पंचमीत किंवा सप्तमीत आहे. इहस्योऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्येत येथे अयं कर्ता आणि लक्ष कर्म यात क्रोश हे अंतर पंचमीत/सप्तमीत आहे.

२.३.८ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । विधि सूत्र

पदानि:- कर्मप्रवचनीय-युक्ते; द्वितीया ।कर्मप्रवचनीययुक्ते ७.१, द्वितीया१.१

वृत्ति:- कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति। 'अनुर्लक्षणे'(१.४.८४/५४७)।

सूत्र १.४.८३ मध्ये कर्मप्रवचनीय (क्रियाविशेषणासारखी काम करणारी उपपदे) ची व्याख्या दिली आहे. अशा कर्मप्रवचनीय उपपद जोडलेल्या शब्दाची द्वितीया योजतात जसे- शाकल्यस्य संहिताम् अनुप्रावर्षत् = शाकल्यांच्या वेदपठनानंतर पाऊस पडला.

२.३.९ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी । विधि सूत्र

पदानिः- यस्माद्-अधिकं, यस्य,च,ईश्वर-वचनं-तत्र सप्तमी । यस्मात् ५.१, अधिकं १.१, यस्य ६.१, च अव्यय, ईश्वरवचनं १.१, तत्र अव्यय सप्तमी १.१ (अनु. कर्मप्रवचनीययुक्ते)

वृत्तिः- कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति वर्त्तते। यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं कर्मप्रवचनीयैर्युक्ते तत्र सप्तमी विभक्तिर्भवति।

च्या पेक्षा अधिक किंवा ईश्वर,स्वामित्व या अर्थाने कर्मप्रवचनीय शब्द जोडला असेल तर ज्याच्यापेक्षा अधिक किंवा श्रेष्ठ तो शब्द सप्तमीत असतो जसे उपखार्याम् द्रोणः=खारी (एक प्रकारचे माप) पेक्षा द्रोण (माप) मोठा आहे. किंवा अधिब्रह्मदत्ते पांचालाः = पांचालांचा राजा ब्रह्मदत्तापेक्षा श्रेष्ठ आहे.

२.३.१० पञ्चम्यपाङ्परिभिः । विधि सूत्र

पदानिः- पञ्चमी,अप-आङ्-परिभिः। पञ्चम्यी १.१, अपाङ्परिभिः ३.३ (अनु. कर्मप्रवचनीययुक्ते)।

वृत्तिः- अप, आङ्, परि-इत्येतैः कर्मप्रवचनीयैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति।

अप,परि =सोडून या अर्थी ,आङ्(आ) ही कर्मप्रवचनीय उपपदे जोडली असता तो शब्द पंचमीत ठेवावा जसे अप/आ/परि पाटलिपुत्राद् वृष्टो देवः = पाटलिपुत्र सोडून, पाटलिपुत्रापर्यंत पाऊस पडला.

२.३.११ प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् । विधि सूत्र

पदानिः- प्रति-निधि-प्रतिदाने,च,यस्मात्। प्रतिनिधिप्रतिदाने १.२, च अव्यय, यस्मात् ५.१ (अनु.कर्मप्रवचनीययुक्तेपंचमी)

वृत्तिः- मुख्यसदृशः = प्रतिनिधिः। दत्तस्य प्रतिनिर्यातनम् = प्रतिदानम्। यस्मात्प्रतिनिधिर्यतश्च प्रतिदानं तत्र कर्मप्रवचनीययुक्ते पञ्चमी विभक्तिर्भवति।

ज्याचा प्रतिनिधि दाखवावयाचा असेल किंवा ज्याच्या तोडीचा किंवा ऐखादी वस्तु घेऊन दुसरी जी वस्तु घेतली जाते त्यांची कर्मप्रवचनीय उपपदाचा वापर केला असेल तर तो शब्द पंचमीत असतो जसे अभिमन्युरर्जुनतः प्रति = अभिमन्यु अर्जुनाचे तोडीचा आहे. किंवा माषानस्मैतिलेभ्यः प्रतियच्छति =उडीदाच्या बदल्यात तीळ दिले.(१.४.९२ सूत्र पहावे)

२.३.१२ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चेष्टायामनध्वनि । विधि सूत्र

पदानिः-गत्यर्थ-कर्मणि,द्वितीया-चतुर्थ्यौ,चेष्टायाम्-अनध्वनि ।गत्यर्थकर्मणि७.१,द्वितीयाचतुर्थ्यौ१.२,चेष्टायाम ७.१, अनध्वनि७.१ (अनु.अनभिहिते)

वृत्तिः- गत्यर्थनां धातूनां चेष्टाक्रियाणां परिस्पन्दक्रियाणां कर्मणि कारकेऽध्ववर्जिते द्वितीयाचतुर्थ्यौ भवतः। अध्वनीत्यर्थग्रहणम्(म.भा.1.448)

गति या अर्थाच्या क्रियापदाने जेथे जाणे आहे त्या शब्दाची कर्म या अर्थी द्वितीया किंवा चतुर्थी योजावी पण क्रियापदाचे कर्म मार्ग दाखविणारा शब्द नसावा जसे ग्रामम् गच्छति किंवा ग्रामाय गच्छति जाण्याची क्रिया प्रत्यक्ष असावी कारण मनसा हरिं व्रजति असेच फक्त होते.वार्तिकाप्रमाणे अध्वानं म्हणजे मार्ग या अर्थाचे शब्दाना फक्त द्वितीया विभक्तिच होते जसे अध्वानं गच्छति, मार्गं गच्छति. चुकीचा मार्ग सोडून जर योग्य मार्गाने गेला असा अर्थ होत असेल तर चतुर्थी विभक्ति होते जसे- पथे गच्छति = आड मार्ग सोडून योग्य मार्गाने गेला. सूत्र १.४.४९ प्रमाणे गम् धातू अकर्मक असला तरी या सूत्राने ग्राम याला कर्म संज्ञा होते.

२.३.१३ चतुर्थी संप्रदाने । विधि सूत्र

पदानिः- चतुर्थी, संप्रदाने । चतुर्थी १.१, संप्रदाने ७.१ (अनु. अनभिहिते)

वृत्तिः-सम्प्रदांने कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति।चतुर्थी विधाने तादर्थ्य उपसङ्ख्यानम्। (म.भा.१.४४९) क्लृपि सम्पद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या। (म.भा.१.४४९)। उत्पातेन ज्ञाप्यमाने चतुर्थी वक्तव्या ।(म.भा.१.४४९)। हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या ।(म.भा.१.४५०)।

देणे या अर्थी क्रियापदाचा उपयोग असेल तर ज्याला द्यायचे त्याची चतुर्थी योजावी जसे उपाध्यायाय गां ददाति = उपाध्यायाला गाय देतो.वार्तिकांप्रमाणे 'या गोष्टी करता किंवा हे तयार करण्याकरता ' असा क्रियापदाचा वापर असेल तेंव्हा देखील ज्याच्या करता त्याची चतुर्थी योजावी जसे यूपाय दारु =स्तंभ तयार करण्याकरता लाकूड(सूत्र २.१.३६ पहावे) त्याच प्रमाणे ' या करता योग्य, या मुळे घडते, या मुळे होते ' अशा अर्थाच्या क्रियापदाचे उपयोगात जे घडते त्याची चतुर्थी योजावी जसे मूत्राय कल्पते यवागूः = यवागु मुळे मूत्र होते. संकट किंवा भाकित वर्तवताना ज्याचेमुळे संकट किंवा भाकित दाखविले असेल त्याची चतुर्थी योजतात जसे वाताय कपिला विद्युदातपायातिलोहिनी।पीता वर्षाय विज्ञेया दुर्भिक्षाय सिता भवेत्।।'(म.भा.१.४४९) वीज लाल चमकली तर वादळ, अति लाल असेल तर उष्णता, पिवळी असेल तर पाऊस व पांढरी

असेल तर दुष्काळ दाखवते. हित दाखवण्याकरता ज्याचे साठी हितकारक त्याची चतुर्थी योजतात जसे गोभ्योहितम् = गाईला हितकारक(सूत्र१.४.३२)

२.३.१४ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः। विधि सूत्र

पदानिः- क्रिया-अर्थ-उपपदस्य, च कर्मणि, स्थानिनः। क्रियार्थोपपदस्य ६.१, च अव्यय, कर्मणि ७.१, स्थानिनः ७.१ (अनु. चतुर्थी अनभिहिते)

वृत्तिः- क्रियार्था क्रिया उपपदं यस्य सोऽयं क्रियार्थोपपदः। 'तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्'(३.३.१०/३१७५) इत्येष विषयो लक्ष्यते। क्रियार्थोपपदस्य च स्थानिनोऽप्रयुज्यमानस्य धातोः कर्मणि कारके चतुर्थी विभक्तिर्भवति।

अध्याहृत म्हणजे प्रत्यक्ष नसलेला. सूत्र ३.३.१० या सूत्राने एका क्रियेकरिता जी दुसरी क्रिया ती उपपद असताना तुमुन् प्रत्यय सांगितला आहे. तो तुमन् प्रत्ययान्त शब्द प्रत्यक्ष वापरला नसला तर त्याचे कर्म चतुर्थीत असते. जसे -एधेभ्यः व्रजति = इंधन (आणायला) जातो. एधाना आहर्तुम् व्रजति असे पूर्ण वाक्य होते. आहर्तुम् हे अध्याहृत(स्थानी) हे व्रजति या क्रियापदाचे उपपद आहे आणि या स्थानी उपपदाचे कर्म एधाना आहे म्हणून त्याची चतुर्थी योजली आहे.जर तुमन्त उपपद अध्याहृत नसेल तर एधनाहर्तं व्रजति असे होते.

२.३.१५ तुमर्थाच्च भाववचनात्। विधि सूत्र

पदानिः- तुम्-अर्थात्, च भाव-वचनात्। तुमर्थात् ५.१, च अव्यय, भाववचनात् ५.१ (अनु. चतुर्थी अनभिहिते)

वृत्तिः- तुमुना समानार्थस्तुमर्थः। तुमर्थभाववचनप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थी विभक्तिर्भवति।

सूत्र ३.३.१५ प्रमाणे तुमन्त प्रत्यय लावून हेत्वर्थक धातूसाधिते बनतात. प्रातिपदकाला चतुर्थी विभक्ति लावून तुमन्त प्रत्यय लावल्या सारखा अर्थ होतो जसे- यागाय व्रजति = यज्ञ करण्याकरिता जातो.

२.३.१६ नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाऽलंवषड् योगाच्च। विधि सूत्र

पदानिः- नमः-स्वस्ति-स्वाहा-स्वधा-अलम्-वषड्-योगात् च। नमःस्वस्ति....।ऽलंवषड् योगात् ५.१, च अव्यय (अनु. चतुर्थी)

वृत्तिः- नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम्, वषट्-इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति। अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम्।

नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, अलम् , वषट् हे ज्या शब्दाशी जोडले जातात त्याची चतुर्थी योजावी जसे हरये नमः। अलम् चा अर्थ या सूत्राकरता समर्थ म्हणजे योग्य शक्तीचा असाच आहे जसे- अलं मल्लो मल्लाय = तोडीस तोड मल्ल आहेत.

२.३.१७ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु। विधि सूत्र

पदानिः- मन्य-कर्मणि-अनादरे, विभाषा, अप्राणिषु। मन्यकर्मणि७.१,अनादरे ७.१,विभाषा१.,अप्राणिषु ७.३ (अनु. चतुर्थी)

वृत्तिः-मन्यतेः कर्मणि = मन्यकर्मणि। मन्यकर्मणि प्राणिवर्जिते विभाषा चतुर्थी विभक्तिर्भवति अनादरे गम्यमाने। अनादरः = तिरस्कारः। यदेतदप्राणिष्विति तदनावादिष्विति वक्तव्यम् ।(म.भा.१.४५०)।

तिरस्कार युक्त अर्थाने मन् (४था गण आ.प.) या क्रियापदाचे उपयोगाचेवेळी सजीव नसलेल्या पूरक कर्माची वैकल्पिक पणे चतुर्थी वापरतात. जसे न त्वा तृणं/तृणाय मन्ये। = मी तुला गवताच्या काडीइतकी देखील किंमत देत नाही. पण तिरस्कार नसेल तर चतुर्थी वापरत नाहीत जसे काष्ठम् उलूखलम् मन्ये = उखळाला मी लाकूड समजतो. त्याच प्रमाणे सजीव उपकर्म असेल तर चतुर्थी वापरत नाहीत जसे न त्वां शृगालं मन्ये =मी तुला लांडगा देखील समजत नाही. वार्तिकाप्रमाणे सूत्रात अप्राणिषु हा शब्द न वापरता अ नवादिषु हा शब्द वापरायला हवा कारण नवादि वर्गातील शब्द नेहमीच द्वितीयेत असतात जसे नौ=नाव, काक=कावळा, शुक=पोपट, शृगाल=लांडगा.

२.३.१८ कर्तृकरणयोस्तृतीया। विधि सूत्र

पदानिः- कर्तृ-करणयोः तृतीया।कर्तृकरणयोः ७.२, तृतीया १.१ (अनु. अनभिहिते)

वृत्तिः-कर्त्तरि करणे च कारके तृतीया विभक्तिर्भवति।तृतीयाविधाने प्रकृत्यादीनामुपसङ्ख्यानम् । (म.भा१.४५२)।

अनभिहित म्हणजे स्पष्ट दर्शवलेला नाही असा कर्ता व ज्याच्यामुळे क्रिया घडते म्हणजे करण किंवा साधन दर्शवणाऱ्या

शब्दाची तृतीया योजतात जसे देवदत्तेन कृतम् = देवदत्ताने केले. येथे देवदत्त हा अनभिहित कर्ता आहे कारण कृ धातूला कृत् प्रत्यय तयोरेव कृतयक्त सूत्र ३.४.७१ प्रमाणे लागला आहे. वार्तिकाप्रमाणे प्रकृति=मूळ, प्राय=जवळपास, गोत्र, सम= समान, विषम हे शब्द तृतीयेत असतात.

२.३.१९ सहयुक्तेऽप्रधाने । विधि सूत्र

पदानि:- सहयुक्ते, अप्रधाने । सहयुक्ते ७.१अप्रधाने ७.१ (अनु. तृतीया)।
वृत्ति:- सहार्थेन युक्ते अप्रधाने तृतीया विभक्तिर्भवति।
सह शब्द ज्या शब्दाला जोडला जातो तो तृतीयेत असतो मात्र असा जोडलेला शब्द मुख्य नसून दुसरा संबधित शब्द मुख्य असतो जसे पुत्रेण सहागतः पिता = पिता मुलासह आला. येथे पिता हे मुख्य पद आहे.

२.३.२० येनाङ्गविकारः । विधि सूत्र

पदानि:- येन, अङ्ग-विकार । येन ३.१, अङ्गविकारः १.१ (अनु. तृतीया)।
वृत्ति:- अङ्गशब्दोऽत्राङ्गसमुदाये शरीरे वर्तते, ठयेन' इति च तदवयवो हेतुत्वेन निर्दिश्यते। येनाङ्गेन विकृतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति।
ज्या शब्दाने शरीरातील एखादे वैगुण्य दाखविले जाते तो शब्द तृतीयेत असतो जसे अक्ष्णा काणः =एका डोळ्याने आंधळा. या संदर्भात सूत्र २.१.२६ पहावे.

२.३.२१ इत्थंभूतलक्षणे । विधि सूत्र

पदानि:- इत्थंभूत-लक्षणे । इत्थंभूतलक्षणे ७.१ (अनु. तृतीया) ।
वृत्ति:- कञ्चित्प्रकारं प्राप्तः = इत्थम्भूतः, तस्य लक्षणमित्थम्भूतलक्षणम्, ततस्तृतीया विभक्तिर्भवति।
ज्या शब्दाने परिस्थितीचा किंवा गोष्टीचा वेगळे पणा दाखविणा जातो किंवा ओळख पटते तो शब्द तृतीयेत असतो जसे जटाभिस्तापसः =जटा असल्यामुळे साधू आहे.कमण्डलुपाणिछात्रः = कमंडलु हातात असलेला छात्र येथे ओळख पटवणारी खूण कमण्डलुपाणि हा सामासिक शब्द आहे आणि त्यातील कमण्डलु या शब्दाने ते वैशिष्ट्य दाखविले आहे म्हणून तो शब्द तृतीयेत नाही. पण कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत= हातात कमंडलु आहे म्हणजे तो छात्र आहे असा अर्थ कमंडलु तृतीयेत ठेवल्याने होतो.

२.३.२२ संज्ञोऽन्यतरस्यं कर्मणि । विधि

पदानि:- संज्ञ:, अन्यतरस्यं, कर्मणि । संज्ञ: ६.१, अन्यतरस्यं ७.१, कर्मणि ७.१, (अनु. तृतीया) ।
वृत्ति:- सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि कारके द्वितीयायां प्राप्तायामन्यतरस्यां तृतीया विभक्तिर्भवति।
सम् +ज्ञ = ओळखणे, जाणणे या क्रियापदाचा उपयोग करताना ज्याला ओळखावयाचे त्याची विकल्पाने तृतीया योजावी जसे पित्रा किंवा पितरं संजानीते = तो आपल्या पित्याला ओळखतो. मात्रा किंवा मातरं संजानीते = तो आपल्या आईला ओळखतो. येथे पिता आणि माता हे संजानीते या क्रियापदाचे स्पष्ट न दाखविलेले कर्म (अनभिहित) आहे म्हणून द्वितीया किंवा तृतीया योजली आहे.

२.३.२३ हेतौ । विधि सूत्र

पदानि:- हेतौ । हेतौ ७.१ (अनु. तृतीया)
वृत्ति:- फलसाधनयोग्यः पदार्थो लोके हेतुरुच्यते। तद्वाचिनस्तृतीयाविभक्तिर्भवति।
जो शब्द क्रियेचे कारण किंवा उद्देश दर्शवतो तो तृतीयेत असतो जसे विद्यया यशः = शिक्षणाने यश मिळाले. येथे हेतु याचा रूढ अर्थ घ्यायचा आहे १.४.५५ प्रमाणे नाही

२.३.२४ अकर्तर्यृणे पञ्चमी । विधि सूत्र

पदानीः-अकर्तरि-ऋणे पंचमी ।अकर्तरि ७.१, ऋणे ७.१, पञ्चमी १.१ (अनु. हेतौ)

वृत्तिः- हेतौ' इति वर्त्तते। कर्तृवर्जितं यदृणं हेतुस्ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति।

कर्ज या अर्थाचा शब्द जेव्हा क्रियेचे कारण असतो, कर्ता नसतो तेंव्हा तो पंचमीत असतो जसे शतात् बध्द: = शंभर रूपयाच्या कर्जाने तो बांधलेला आहे. पण असे कारण नसेल आणि कर्ता असेल तर तृतीया होते जसे शतेन बन्धिव: : शंभर रूपयाचे कर्जामूळे बंदी झाला. येथे शत हा प्रयोजक हेतु आणि कर्ता आहे.

२.३.२५ विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् । विधि सूत्र

पदानिः- विभाषा, गुणे, अस्त्रियाम्। विभाषा १.१, गुणे ७.१, अस्त्रियाम् ७.१ (अनु. हेतौ पंचमी)।

वृत्तिः- हेतौ' इति वर्त्तते। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे विभाषा पञ्चमी विभक्तिर्भवति।

क्रियेचा उद्देश दाखविणारे स्त्रीलिंगी नसलेले गुण वाचक नाम विकल्पाने पंचमीत असते जसे जाड्येन किंवा जाड्याद् बद्धः = आळसाने त्याला जखडून ठेवले आहे.गुण वाचक नामे साधारणपणे क्रियाविशेषणे असतात.म्हणून धनेन पीडितः होते. हे सूत्र स्त्रीलिंगी क्रियाविशेषणाला लागू पडत नाही जसे बुद्ध्या किंवा प्रज्ञया मुक्तः = त्याच्या कौशल्याने किंवा हुशारीने तो मोकळा झाला.

२.३.२६ षष्ठी हेतुप्रयोगे । विधि सूत्र

पदानिः- षष्ठी, हेतु-प्रयोगे । षष्ठी १.१, हेतुप्रयोगे ७.१ (अनु. हेतौ।)

वृत्तिः- हेतोः प्रयोगः = हेतुप्रयोगः। हेतुशब्दस्य प्रयोगे = हेतौ द्योत्ये षष्ठी विभक्तिर्भवति।

क्रियेचे कारण दाखविणारे नाम हेतु या शब्दा बरोबर असेल तर ते षष्ठीत असते जसे अन्नस्य हेतोर्वसति = अन्नाच्या उद्देशाने राहतो.

२.३.२७ सर्वनाम्नस्तृतीया च । विधि सूत्र

पदानिः- सर्वनाम्नः तृतीया, च। सर्वनाम्नः ६.१, तृतीया १.१, च अव्यय (हेतुप्रयोगे षष्ठी)

वृत्तिः- सर्वनाम्नो हेतुशब्दस्य प्रयोगे हेतौ द्योत्ये तृतीया विभक्तिर्भवति षष्ठी च। पूर्वेण षष्ठ्यामेव प्राप्तायामिदमुच्यते। निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनम् ।(म.भा१.४५४)

सूत्र १.१.२७ येथे सर्वनामांची व्याख्या आणि यादी दिली आहे. असे सर्वनाम जेंव्हा क्रियेचा उद्देश दाखविते आणि ते हेतु या शब्दा बरोबर आले असेल तर ते षष्ठीत किंवा तृतीयेत असते जसे कस्य किंवा केन हेतुना वसति = कशाकरता तो राहतो? वार्तिकाप्रमाणे नीमित्त किंवा कारण हे शब्द हेतु या शब्दाचे जागी वापरले असतील तर जवळपास सर्वच विभक्तित सर्व नाम असू शकते जसे किं निमित्तं/केन निमित्तेन/कस्मै निमित्ताय/कस्मान्निमितात् /कस्य निमित्तस्य / कस्मिन् निमित्तेन वसति. असेच हेतु या अर्थाने वापरलेल्या शब्दांबरोबर सर्वनामाच्या जवळपास सर्व विभक्ति वापरतात जसे किं/केन/कस्मै प्रयोजनाय वसति.

२.३.२८ अपादाने पञ्चमी । विधि सूत्र

पदानिः- अपादाने, पचमी । अपादाने ७.१, पञ्चमी १.१ (अनु. अनभिहिते)

वृत्तिः- अपादाने कारके पञ्चमी विभक्तिर्भवति। पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कर्मण्युपसंख्यानम् । (म.भा.१.४५५)। अधिकरणे चोपसङ्ख्यानम्। (म.भा.१.४५५प्रश्नाख्यानयोश्च पञ्चमी वक्तव्या । (म.भा.१.४५५)। यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी वक्तव्या ।(म.भा.१.४५५)।तद्युक्तात्काले सप्तमी वक्तव्या ।(म.भा.१.४५५) अध्वनः प्रथमा सप्तमी च वक्तव्या ।(म.भा.१.४५५)।

१.४.२४ येथे अपादानाची व्याख्या दिली आहे. अपादान असेल तर पंचमी विभक्ति योजावी. वार्तिकाप्रमाणे खालील प्रसंगी पंचमी विभक्ति योजावी. १. जेव्हा ल्यबन्त धातूसाधिताचा(य प्रत्यय लावून कृदन्त) लोप झालेला असतो जसे प्रासादम् आरुह्य प्रेक्षते - प्रासादात् प्रेक्षते = तो राजवाड्यावरून पाहतो. येथे आरुह्य या ल्यबन्त धातूसाधिताचा लोप आहे२. वरील प्रमाणे ल्यबन्त धातूसाधिताचा लोप झाला असेल तर जेथे क्रिया घडते त्याची पण पंचमी योजावी जसे आसने उपविश्य प्रेक्षते - आसनात् प्रेक्षते = आसनावर बसून पाहतो. येथे पण उपविश्य या ल्यबन्ताचा लोप आहे. ३. प्रश्नोत्तराचे वेळी पंचमी वापरतात जसे कुतो भवान्? पाटलिपुत्रात् = महाराज कुठून आलात? पाटलिपुत्राहून ४. ज्या वेळेपासून किंवा ज्या स्थळापासून वेळ किंवा अंतर मोजले जाते त्याची पंचमी योजतात जसे गवीधुमतः सांकाश्यं चत्वारि योजनानि = सांक्ष्य हे गविधुमतापासून चार योजने दूर आहे. ; कार्तिक्या आग्रहायणी मासे = आग्राहण (मार्गशीर्ष) कार्तिक महिन्यापासून एक

महिन्याने (मार्गशीर्ष) येतो.येथे वेळेचे अंतर दर्शवणारा मास शब्द सप्तमीत आहे ४. वरील उदाहरणात स्थळाचे अंतर दर्शवणारा शब्द प्रथमेत किंवा सप्तमीत ठेवतात जसे गवीधूमतः साकाश्यं चत्वारि/चतुर्षु योजनेषु ।

२.३.२९ अन्यारादितरर्तेदिक्छब्दञ्चूत्तरपदाजाहियुक्ते । विधि सूत्र

पदानिः-अन्य- आरात्-इतर- ऋते -दिक्शब्द- अञ्चु- उत्तरपद- आच् अहियुक्ते ।अन्यारा...हियुक्ते ७.१ (अनु.पंचमी)
वृत्तिः-अन्य,आरात्,इतर,ऋते, दिक्शब्द, अञ्चूत्तरपद, आच् आहि-इत्येतैर्योगे पञ्चमी विभक्तिर्भवति। अन्य इत्यर्थग्रहणम्। तेन पर्यायप्रयोगेऽपि भवति।
जेंव्हा नामाला 'या पेक्षा वेगळा' या अर्थाचा शब्द जोडला असतो,तसेच आरात जवळ किंवा दूर, इतर=या पेक्षा वेगळे,ऋते = च्या शिवाय हे शब्द तसेच मार्ग दाखविणारे शब्द,तसेच अञ्चु=वाकवणे हा शब्द समासाचे शेवटी असेल आणि मार्गदर्शक असेल तसेच अच् आणि अहि हे प्रत्यय असलेले शब्द जोडले असतील तर तो शब्द पंचमीत ठेवतात. जसे- अन्यो/भिन्नो/इतरो/अर्यान्तरं/विलक्षणो देवदत्ताद् = देवदत्तापासून वेगळा. ; आराद् देवदत्ताद् = देवदत्तापासून जवळ किंवा दूर. ऋते देवदत्तात् = देवदत्त सोडून; पूर्वो ग्रामाद् = गावाच्या पूर्वेला; उत्तरो ग्रामाद्= गावाच्या उत्तरेला; पूर्वो ग्रीष्मात् वसन्तः = उन्हाळ्याचे आधी हिवाळा; अंच् आणि अहि प्रत्ययान्त जसे दक्षिणा/दक्षिणाहि वसति =गावाच्या दक्षिणेला किंवा दक्षिणेदिशे कडे.

२.३.३० षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन । विधि सूत्र

पदानिः- षष्ठी,अतसर्थप्रत्ययेन । षष्ठी १.१, अतसर्थप्रत्ययेन ३.१
वृत्तिः- दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच्'(५.३.२८/१९७८) इति वक्ष्यति, तस्येदं ग्रहणम्। अतसर्थेन प्रत्ययेन युक्ते षष्ठी विभक्तिर्भवति।
सूत्र ५.३.२८ प्रमाणे पंचमी,सप्तमी व प्रथमेत असलेल्या दक्षिणा, उत्तरा या शब्दांना अतस् (तस्) प्रत्यय लावून दिशादर्शक म्हणून वापरले असतील तर अर्थाने संबंधित असलेल्या शब्दाची षष्ठी योजावी जसे दक्षिणतो ग्रामस्य = गावाच्या दक्षिणेस; उत्तरतो ग्रामस्य = गावाच्या उत्तरेस ;पुरो ग्रामस्य = गावाच्या पूर्वेला.

२.३.३१ एनपा द्वितीया । विधि सूत्र

पदानिः- एनपा, द्वितीया । एनपा ३.१, द्वितीया १.१
वृत्तिः-एनबन्यतरस्यामदूरे पञ्चम्या'(५.३.३५/१९८४)इति वक्ष्यति।तेन युक्ते द्वितीया विभक्तिर्भवति। पूर्वेण षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम्।
दिशादर्शक शब्दांना सूत्र ५.३.३५ प्रमाणे विकल्पाने एनप् (एन्) प्रत्यय लावून दिशादर्शक तृतीयेसारखी असणारी अव्यये तयार होतात व त्यावेळी अर्थाने संबधित शब्दाची द्वितीया किंवा षष्ठी वापरतात जसे- दक्षिणेन ग्रामम्, ग्रमस्य वा = गावाच्या दक्षिणेकडे.

२.३.३२ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानिः-पृथग्-विनः-नानाभिः,तृतीया,अन्यतरस्याम् । पृथग्विनानानाभिः३.३, तृतीया १.१, अन्यतरस्याम् ७.१ (अनु. पंचमी)
वृत्तिः- पञ्चमीग्रहणमनुवर्त्तते। पृथक्, विना, नाना--इत्येतैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, अन्यतरस्यां पञ्चमी च । योगविभागः कर्त्तव्य इति। असत्यपि मुनित्रयवचने प्रयोगबाहुल्यादेवं व्याख्यातम्।
पृथक्,विना,नाना या वेगळेपणा दाखविणाऱ्या शब्दांचे वापरात संबधित शब्दाची तृतीया किंवा पंचमी वापरतात जसे- रामात् रामेण रामं वा विना पृथग् नाना वा = रामाशिवाय किंवा रामा पेक्षा वेगळे. एका सूत्राचे दोन भाग करणे याला योगविभाग म्हणतात पाद१ येथे सारांश मध्ये सांगितल्या प्रमाणे या सूत्रात योगविभाग वापरला तर या सूत्राची दोन सूत्रे होतात १. पृथग् विना नानाभिः आणि २ तृतीयाऽन्यतरस्याम् आणि असे केले म्हणजे द्वितीया पण यावेळी वापरता येते जसे विना वातं विना वर्षं विद्युत् प्रपतनं विना । विना हस्ति कृतान्दोषान् केनेमौ पतितौ द्रुमौ ॥ हा द्वितीयेचा वापर बरोबर ठरतो. हे बसूचे प्रमाणे आहे. महाभाष्यात याचा उल्लेख नाही व वृत्तीप्रमाणे हे असत्य ठरविले आहे.

२.३.३३ करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य । विधि सूत्र

पदानिः-करणे, च, स्तोक-अल्प,कृच्छ्र-कतिपयस्य, असत्त्ववचनस्य।करणे ७.१, च अव्यय,
स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ६.१ (अनु.तृतीया-पंचमी अन्यतरस्यां)

वृत्तिः- स्तोक, अल्प, कृच्छ्र, कतिपय--इत्येतेभ्योऽसत्त्ववचनेभ्यः करणे कारकेऽन्यतरस्यां तृतीया भवति। पञ्चम्यत्र पक्षे विधीयते, तृतीया तु करण इत्येव सिध्दा। यदा तु धर्ममात्रं करणतया विवक्ष्यते न द्रव्यम्, तदा स्तोकादीनामसत्त्ववचनता।

अल्प, स्तोक = थोडे, कृच्छ्र =अडचण, कतिपय= थोडे हे शब्द जेंव्हा वस्तूशी संबधीत नसून करण या अर्थी असतील तर तृतीया किंवा पंचमी विभक्तिचा वापर केला जातो जसे स्तोकात् स्तोकेन वा मुक्तः किंवा अल्पेनमुक्तः = तो थोडक्यात सुटला.वस्तूशी संबधित असताना फक्त तृतीयेचा वापर होतो जसे स्तोकेन/अल्पेन विषेन हतः = थोड्याशा विषाने मेला.

२.३.३४ दूरान्तिकार्थैः षष्ठ्यन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानिः-दूर- अन्तिक- अर्थैः ,षष्ठी, अन्यतरस्याम्। दूरान्तिकार्थैः३.३,षष्ठी१.१,अन्यतरस्याम् ७.१ (अनु. पंचमी)।

वृत्तिः- पञ्चम्यनुवर्त्तते। दूरान्तिकार्थैः शब्दैर्योगे षष्ठी विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्यां पञ्चमी च ।

दूर आणि अन्तिक = जवळ या शब्दांचे वापरात ज्याचे पासून दूर/जवळ त्याची विकल्पाने षष्ठी किंवा पंचमी विभक्ति वापरतात. जसे दूरं ग्रामात् किंवा दूरं ग्रामस्य = गावापासून दूर.

२.३.३५ दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च । विधि सूत्र

पदानिः- दूर-अन्तिक- अर्थेभ्यः द्वितीया, च पंचमी ।दूरान्तिकार्थेभ्यो५.३,द्वितीया१.१,च अव्यय(अनु. षष्ठ्यन्यतरस्याम् पंचमी)

वृत्तिः- पञ्चम्यनुवर्त्तते। दूरान्तिकार्थेभ्यः शब्देभ्यो द्वितीया विभक्तिर्भवति, चकारात्पञ्चमी तृतीयापि समुच्चीयते।

वरील सूत्राने दूर, अन्तिक या शब्दांचे वापराचे वेळी पंचमी बरोबर षष्ठी पण विकल्पाने वापरते येते असे सांगितले होते आता या सूत्राने द्वितीया विकल्पाने वापरता येते असे सांगितले आहे. काशिकेत षष्ठी ची अनुवृत्ती न करता तृतीयेची अनुवृत्ती करून तृतीया पण वापरता येते असे सांगितले आहे. जसे दूरं दूरात् दूरेण वा ग्रामस्य. असा अर्थ सगळ्याच मान्यवर व्याकरण कर्त्यांनी काढला आहे. २.३.३४ या सूत्राने ज्याचेपासून दूर त्या शब्दाची द्वितीया किंवा पंचमी वापरावी असे सांगितले आहे पण या सूत्राने दूर किंवा अंतिक हे शब्द त्यांचे मूळ अर्थानेच वापरले असतील तर पंचमी,षष्ठी व द्वितीयेत वापरावे असे सांगितले आहे. या सूत्राचा संबंध २.१.३८ या सूत्राशी आहे.

२.३.३६ सप्तम्यधिकरणे च । विधि सूत्र

पदानिः- सप्तमी,अधिकरणे च,दूरान्तिकार्थेभ्यः। सप्तमी १.१, अधिकरणे ७.१, च अव्यय (अनु. दूरान्तिकार्थेभ्यः अनभहिते)

वृत्तिः- सप्तमी विभक्तिर्भवत्यधिकरणे कारके, चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च। सप्तमीविधाने क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् ।(म.भा.१.४५८)। साध्वसाधुप्रयोगे च सप्तमी वक्तव्या।(म.भा.१.४५८)। कारकार्हाणां च कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ।(म.भा.१.४५८)। अकारकार्हाणां चा कारकत्वे सप्तमी वक्तव्या ।(म.भा.१.४५८)। तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या ।(म.भा.१.४५८)। निमित्तात्कर्मसंयोगे सप्तमी वक्तव्या ।(म.भा.१.४५८)।

क्रिया जेथे घडते त्या ठिकाणाशी असा अर्थ असेल तर त्याच प्रमाणे दूर, जवळ हा अर्थ असेल तर ते ठिकाण दर्शविणाऱ्या शब्दाची आणि दूर, अन्तिक शब्दाची सप्तमी योजावी. जसे कटे आस्ते = चटईवर बसतो, स्थाल्यां पचति = थाळीत शिजवतो; दूरे ग्रामस्य = गावापासून दूर. वार्तिकाप्रमाणे १)अधीतिन् = शिकलेला; गृहीतिन् = ज्याला समजले आहे असा अशा इन् प्रत्यय जोडून केलेल्या भूतकाळवाचक धातूसाधित अव्ययांचे वापराचे वेळी जे समजले किंवा शिकले वगैरे त्याची म्हणजे त्या क्रियेच्या कर्माची सप्तमी योजतात जसे अधीती व्याकरणे = व्याकरण शिकलेला, परिगणिती यज्ञकिे = यज्ञकर्मात पारंगत. २) साधु, असाधु म्हणजे चांगले, वाईट या शब्दांचे वापरात ज्याच्या संबंधी वापर असेल त्याची सप्तमी योजतात जसे मातरि साधुः असाधु :वा = आईशी चांगला/वाईट वागणारा. ३)ज्या वेळी एखादी क्रिया किवा कृती ही दुसऱ्या क्रियेची वेळ दाखवित नाही तेंव्हा सप्तमी विभक्ति वापरतात जसे ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते = श्रीमंत जेवतात आणि गरीब बसून असतात. ४) याचे उलट अर्थी पण सप्तमीचा वापर होतो जसे- ऋद्धेषु आसीनेषु मूर्खा भुञ्जते =श्रीमंत बसले आहेत आणि मूर्ख जेवतात. महाभाष्याप्रमाणे वरील वार्तिकांचा अर्थ दुसऱ्या क्रियेची वेळ याचेशी न जोडता ज्याच्या करिता जी क्रिया योग्य किंवा अयोग्य याचेशी जोडला आहे. ५)) ज्याच्या करिता किंवा ज्या उद्देशाने एखादी गोष्ट केली जाते त्याची सप्तमी योजावी जसे चर्मणि द्वीपिनं हन्ति = चामड्याकरिता वाघाची हत्या करतात.

२.३.३७ यस्य च भावेन भावलक्षणम् । विधि सूत्र

पदानिः- यस्य,च, भावेन, भाव-लक्षणम् । यस्य६.१,च अव्यय,भावेन३.१,भावलक्षणम् १.१ (अनु. सप्तमी)।

वृत्तिः- सप्तमी' इति वर्तते। भावः = क्रिया। यस्य च भावेन = यस्य च क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततो भाववतः सप्तमीविभक्तिर्भवति।

ज्याच्या वरील कळलेल्या क्रियेने (भाव) अशा शब्दामुळे दुसरी क्रिया केंव्हा घडते असे दाखविले जाते त्या शब्दाची सप्तमी योजतात जसे गोषु दुह्यमानासु गतः = गाई दोहल्या जात होताना तो गेला; सूत्र २.३.१४ येथे अनभिहते प्रमाणे अध्याहृत उपपदाची चतुर्थी योजतात .या सूत्रात नंतर घडणाऱ्या क्रियेचा दुसऱ्या क्रियेचा प्रत्यक्ष उल्लेख ज्या शब्दाने केलेला असतो त्याची सप्तमी योजतात.

२.३.३८ षष्ठी चानादरे । विधि सूत्र

पदानिः- षष्ठी, च, अन्-आदरे । षष्ठी १.१, च अव्यय, अनादरे ७.१ (अनु. सप्तमी,यस्य च भावेन भावलक्षणम्)
वृत्तिः- पूर्वेण सप्तम्यां प्राप्तायां षष्ठी विधीयते, चकारात्सापि भवति। अनादराधिके भावलक्षणे भाववतः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः।
ज्या क्रिया दाखविणाऱ्या शब्दामुळे दुसरी अनादर दाखविणारी क्रिया घडते त्या शब्दाची षष्ठी किंवा सप्तमी योजावी जसे- रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् = रडणाऱ्यांची पर्वा न करता सन्यास घेतला. येथे षष्ठी विभक्तिचा अर्थ " असे असून देखील " असा आहे.

२.३.३९ स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च । विधि सूत्र

पदानिः-स्वामिन्-ईश्वर-अधिपति-दायाद-साक्षिन्- प्रतिभू-प्रसूतैः,च। स्वामीश्व..सूतैः३.३,च अव्यय (अनु. षष्ठी-सप्तमी)
वृत्तिः- षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते। स्वामिन्, ईश्वर, अधिपति, दायाद, साक्षिन्, प्रतिभू, प्रसूत-इत्येतैर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः।
ओगवां दायादः=गाईंचा वारसदार,गवां प्रसूतः=गाईंचे वासरु.गवां प्रतिभूः=गाई ना जामीन .

२.३.४० आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् । विधि सूत्र

पदानिः- आयुक्त-कुशलाभ्यां, च, असेवायाम् ।आयुक्तकुशलाभ्यां ३.२, च अव्यय, असेवायाम् ७.१ (अनु. षष्ठी सप्तमी)
वृत्तिः-षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते।आयुक्तः=व्यापारितः,कुशलः=निपुणः ताभ्यां योगे आसेवायां गम्यमानायां षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः।आसेवा= तात्पर्यम्।
आयुक्त = कामात व्यस्त, कुशल = वाकबगार या शब्दांचे वापर करताना आसेवा=तत्पर, कामात पूर्णपणे व्यग्र असा अर्थ होत असेल तर ज्यात गढलेला किंवा कुशल त्या शब्दाची षष्ठी किंवा सप्तमी योजतात जसे आयुक्तः कुशलः वा कटकरणं कटकरणस्य वा = चटई करण्यात पूर्णपणे गढलेला किंवा पूर्णपणे कुशल. पण पूर्णपणे गढलेला असा अर्थ नसेल तर फक्त सप्तमी विभक्ति योजतात जसे आयुक्तो गौ शकटे = गाई गाडीला जोडल्या आहेत कायमच्या जखडल्या नाहीत

२.३.४१ यतश्च निर्द्धारणम् । विधि सूत्र

पदानिः- यतः, च, निर्द्धारणम् । यतः ,च अव्यय, निर्द्धारणम् १.१ (अनु. षष्ठी, सप्तमी)
वृत्तिः- षष्ठीसप्तम्यौ वर्तेते। जातिगुणक्रियाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् = निर्धारणम्। यतो निर्धारणं ततः षष्ठीसप्तम्यौ विभक्ती भवतः।
समुदायातून किंवा कळपातून जातीने, गुणाने किंवा क्रियेने एखादी गोष्ट वेगळी दाखवायची असेल तर ज्याच्या पासून वेगळे दाखवावयाचे त्याची षष्ठी किंवा सप्तमी योजतात जसे गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा =सगळ्या गाईंमधून काळी गाय जास्त दूध देते; मनुष्याणाम् वा मनुष्येषु क्षत्रियः शूरतमः = सर्व मनुष्यात क्षत्रिय शूर असतात.(सूत्र २.२.१० पहावे)

२.३.४२ पञ्चमी विभक्ते । विधि सूत्र

पदानीः- पञ्चमी, विभक्ते । पञ्चमी १.१, विभक्ते ७.१ (अनु. यतश्च निर्द्धारणम्)
वृत्तिः-यतश्च निर्धारणम्'इति वर्तते।षष्ठीसप्तम्यपवादो योगः।विभागः=विभक्तम्।यस्मिन्निर्धारणाश्रये विभक्तमस्यास्ति ततः पञ्चमी विभक्तिर्भवति।
जेंव्हा एखादी गोष्ट इतरांपासून वेगळी आहे किंवा एखाद्या गोष्टीपासून अलग केली आहे असे दाखवावयाचे असेल तर ज्याचेपासून वेगळी त्याची पंचमी बरोबर सप्तमी पण योजावी असे २.३.४१ या सूत्रात सांगितले आहे. येथे फक्त पंचमी वापरता येईल असे सांगितले कारण वरील सूत्रात आणि या सूत्रात थोडा फरक आहे. वरील सूत्रात एकाच समुदायातील किंवा कळपातील गोष्ट वेगळी असेल तर ते सूत्र लागू पडते पण एकाच कुळातील किंवा एकाच समुदायातील गोष्टीचा वेगळे पणा नसेल तर हे सूत्र लागू पडते जसे माथुराः पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतराः =मथुरेचे लोक पाटलिपुत्राच्या लोकंपेक्षा जास्त सुकुमार आहेत. येथे मथुरेचे लोक पाटलिपुत्राच्या लोकांपेक्षा मुळातच वेगळे आहेत असा अर्थ अभिप्रेत आहे.

२.३.४३ साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः। विधि सूत्र

पदानिः- साधु- निपुणाभ्यां, अर्चायाम् सप्तमी -अप्रतेः। साधुनिपुणाभ्याम् ३.२, अर्चायां ७.१सप्तमी १.१, अप्रतेः ६.१
वृत्तिः- साधु, निपुण-इत्येताभ्यां योगेऽर्चायां गम्यमानायां सप्तमी विभक्तिर्भवति, न चेत् प्रतिः प्रयुज्यते। अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ।(म.भा.१.४५९)।
साधु =चांगले, निपुण = कुशल हे आदरार्थी वापरले असतील आणि 'प्रति ' या शब्दाचा वापर केला नसेल तर ज्यांचे सबंधी हे शब्द वापरले असतील त्यांची सप्तमी योजावी जसे- मातरि साधुः किंवा निपुणः = आईशी चांगल्या प्रकारे किंवा कुशलतेने वागतो. पण जर प्रति शब्दाचा वापर केला असेल तर मात्र द्वितीया विभक्ति वापरतात जसे साधुः देवदत्तः मातरं प्रति। वार्तिकाप्रमाणे परि, अनु या शब्दांचे वापरात देखील द्वितीयाच वापरतात जसे मातरं परि साधुः देवदत्तः। त्याच प्रमाणे आदरार्थी वापर नसेल तरी देखील ज्यांचे संबंधी या शब्दांचा वापर केला असेल त्या शब्दांची द्वितीयाच वापरतात जसे - साधुः भृत्यः राज्ञाः = सेवक राजाशी चांगला वागतो. (सूत्र २.३.३८ पहावे)

२.३.४४ प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च। विधि सूत्र

पदानिः- प्रसित,उत्सुकाभ्यां,तृतीया,च। प्रसितोत्सुकाभ्यां ३.२, तृतीया १.१, च अव्यय (अनु. सप्तमी)
वृत्तिः- प्रसित, उत्सुक-इत्येताभ्यां योगे तृतीया विभक्तिर्भवति, चकारात्सप्तमी च । प्रसितः=प्रसक्तः, यस्तत्र नित्यमेवावबद्धः स प्रसितशब्देनोच्यते।
प्रसित = आवडणे ; उत्सुक= खूप आवडणे या शब्दांचे वापरात जी गोष्ट आवडते त्याची तृतीया किंवा सप्तमी योजावी जसे -निद्रायां निद्रया वा उत्सुकः = झोपणे आवडते; केशैःवा केशेषु प्रसितः = केस सावरणे फार आवडते.

२.३.४५ नक्षत्रे च लुपि। विधि सूत्र

पदानिः- नक्षत्रे, च, लुपि,। नक्षत्रे ७.१, च अव्यय, लुपि ७.१ (अनु. तृतीया सप्तमी)
वृत्तिः- तृतीयासप्तम्यावनुवर्तेते। लुबन्तान्नक्षत्रशब्दात् तृतीयासप्तम्यौ विभक्ती भवतः।
नक्षत्राचा काळ दर्शविणाऱ्या प्रत्ययाचा लुप झाला असेल (सूत्र ४.२.४) आणि त्या काळात क्रिया होत असेल (अधिकरण) तर त्या नक्षत्र वाचक शब्दाची तृतीया किंवा पंचमी योजावी. जसे -पुष्येण वा पुष्ये पायसम् अश्नीयात् = चंद्र पुष्य नक्षत्रात असताना त्याला दूध घेऊ दे.

२.३.४६ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचने मात्रे प्रथमा। विधि सूत्र

पदानिः- प्रातिपदिक- अर्थ लिंङ- परिमाण -वचन- मात्रे प्रथमा। प्राति ....मात्रे ७.१, प्रथमा १.१
वृत्तीः-प्रातिपदिकार्थः=सत्ता।लिङ्गम=स्त्रीलिङ्गपुंल्लिङ्गनपुंसकानि। परिमाणम्- द्रोणः,खारी,आढकम्।वचनम=एकत्वद्वित्वबहुत्वानि। मात्रशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्रे परिमाणमात्रे वचनमात्रे प्रथमा विभक्तिर्भवति। निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वमुक्तम्, ततोऽपि यथा स्यात्-प्रलम्बते।
फक्त मूळ अर्थ दाखविणारे प्रातिपदिक, फक्त लिंग दाखविणारे शब्द, फक्त संख्या दाखविणारे शब्द, फक्त माप दाखविणारे शब्द अर्थहीन निपात यांची प्रथमा विभक्ति वापरावी जसे -प्रातिपदिकार्थ उच्चैः लिंगार्थ ज्ञानम्, मापार्थ द्रोणः = एक माप, संख्यार्थ एकः = एक. अर्थ न दाखविणाऱ्या निपाताना प्रातिपदिक संज्ञा होते.

२.३.४७ संबोधने च। विधि सूत्र

पदानिः- संबोधने च। संबोधने ७.१, च अव्यय (अनु. प्रथमा)
वृत्तिः- आभिमुख्यकरणम् उ सम्बोधनम्, तदधिके प्रातिपदिकार्थे प्रथमा न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते। सम्बोधने च प्रथमा विभक्तिर्भवति।
संभाषणामध्ये नांव घेताना त्या नामाची प्रथमा योजावी जसे हे राम.महाभाष्यात लक्ष वेधण्याकरिता असे आहे.

२.३.४८ साऽऽमन्त्रितम् ।संज्ञा सूत्र
२.३.४९ एकवचनं संबुद्धिः। संज्ञा सूत्र

२.३.५० षष्ठी शेषे। विधि सूत्र

पदानिः षष्ठी शेषे। षष्ठी १.१, शेषे ७.१

वृत्तिः- कर्मादिभ्यो योऽन्यः प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसम्बन्धादिः शेषस्तत्र षष्ठीविभक्तिर्भवति। ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ।
शेष म्हणजे वरील सूत्रातील नियमात न बसणाऱ्या प्रसंगी म्हणजे प्रातिपदिक किंवा कर्म असा अर्थ नसेल आणि जेथे मालकी, संबध असा अर्थ असेल तर ज्याची मालकी किंवा संबध त्याची षष्ठी योजावी जसे राज्ञः पुरुषः = राजाचा माणूस, पशौः पादः = जनावराचा पाय.

२.३.५१ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे। विधि सूत्र

पदानिः- ज्ञः , अविदर्थस्य , करणे । ज्ञः ६.१, अविदर्थस्य ६.१, करणे ७.१ (अनु. षष्ठी) .
वृत्तिः- जानातेरविदर्थस्याज्ञानार्थस्य करणे कारके षष्ठीविभक्तिर्भवति। सर्पिषा करणेन प्रवर्तत इत्यर्थः। प्रवृत्तिवचनो जनातिरविदर्थः। अथ वा- मिथ्याज्ञानवचनः।
ज्ञा = ज्ञान असणे, जाणणे या अर्थाने (अविदर्थ =अज्ञान) हे क्रियापद वापरले नसेल तर करण या अर्थी वापरलेल्या शब्दाची षष्ठी योजावी मात्र तो शब्द साधन या अर्थी नसून केवळ संबंध दर्शविणारा असावा जसे -मधुनो जानीते = अज्ञानाने मध समजतो. या संबधात सूत्र १.३.४५ पहावे.

२.३.५२ अधीगर्थदयेशां कर्मणि। विधि सूत्र

पदानिः- अधि-इक्-अर्थ-दय-ईशां- कर्मणि।अधीगर्थदयेशां ६.३, कर्मणि ७.१ (अनु. षष्ठी शेषे)
वृत्तिः- शेषे' इति वर्तते। अधीगर्थाः = स्मरणार्थाः, ठदय दानगतिरक्षणेषु'(धा.पा.४८१), ईश ऐश्वर्ये'(धा.पा.१०२१) एतेषां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीविभक्तिर्भवति।
आठवण करणे या अर्थाची क्रियापदे, दय=देणे,कीव करणे,रक्षण करणे, हलवणे आणि ईश=अधिकार या अर्थी वापरले असता कर्म नसलेल्या ज्याच्या संबधी आठवण किंवा रक्षण वगैरे त्या शब्दाची षष्ठी योजावी. जसे मातुः अध्येति = आईची आठवण येते. सर्पिषो दयते = तूप देतो. येथे शेषे याची अनुवृत्ती असल्यामुळे इतर कोणत्याच विभक्ति सांगितल्या नसतील तरच षष्ठी विभक्ति लागते. म्हणून मातरं स्मरति हा देखील कर्मणि द्वितीया या सूत्राप्रमाणे बरोबर प्रयोग आहे.

२.३.५३ कृञः प्रतियत्ने। विधि सूत्र

पदानिः- कृञः, प्रतियत्ने ।कृञः ६.१, प्रतियत्ने ७.१ (अनु. कर्मणि, शेषे षष्ठी)
वृत्तिः- सतो गुणान्तराधानम् = प्रतियत्नः। करोतेः कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते प्रतियत्ने गम्यमाने षष्ठी विभक्तिर्भवति।
जेंव्हा कृ धातूचा अर्थ बदल घडवून आणणे असा असेल तेंव्हा ज्यात बदल घडवून आणला जातो त्याची कर्म असे न समजता षष्ठी योजावी. जसे एधोदकस्य उपस्कुरुते = इंधनामुळे पाणी उकळते/ बदलते. सूत्र १.३.३२ प्रमाणे कृ धातूला या अर्थी आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात. . येथे कृ धातूला उप हा उपसर्ग लागला आहे आणि त्यामुळे कृ धातूचा अर्थ बदलतो. जर असा बदल अपेक्षीत नसेल तर द्वितीया विभक्ति योजावी जसे -कटं करोति = चटई करतो. या सूत्रात शेष या शब्दाची अनुवृत्ती आहे म्हणून एधोदकम् उपस्कुरुते असे पण होते.

२.३.५४ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः। विधि सूत्र

पदानिः- रुज-अर्थानां-भाववचनानाम्, अज्वरे। रुजार्थानां ६.३भाववचनानामज्वरे; ७.१ (अनु. कर्मणि शेषे षष्ठी)
वृत्तिः- रुजार्थानां धातूनां भाववचनानां भावकर्तृकाणां ज्वरिवर्जितानां कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीविभक्तिर्भवति।अज्वरिसन्ताप्योरिति वक्तव्यम् ।(म.भा.१.४६५)।
ज्वर हे क्रियापद सोडून इतर त्रास देणे या अर्थाच्या प्रयोजक रूप नसलेल्या धातूंच्या भाववाचक कर्ता असताना प्रत्यक्ष कर्म नसलेल्या ज्याला त्रास होतो त्या शब्दाची षष्ठी योजावी जसे चोरस्य रुजति रोगः = चोराला रोगाचा त्रास होतो. पण त्रास होणे हा भाव नसेल तर मात्र तृतीया वापरतात जसे नदी कूलानि रुजति = नदी तीर फोडते. शेष शब्दाची येथे अनुवृत्ती आहे म्हणून चौरं रुजति रोगः हे पण बरोबर आहे. त्याच प्रमाणे चौरं ज्वरयति ज्वरः = चोराला तापाचा त्रास होतो.

२.३.५५ आशिषि नाथः। विधि सुत्र

पदानिः- आशिषि, नाथः। आशिषि ७.१, नाथः ६.१ (अनु. कर्मणि शेषे षष्ठी)
वृत्तिः-नाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु'(धा.पा.६,७) पठ्यते, तस्याशीः-क्रियस्य कर्मणि कारके शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीविभक्तिर्भवति।

जेंव्हा नाथ या क्रियापदाचा अर्थ आशिर्वाद देणे (आपटे शब्दकोश पान २८३ प्रमाणे आत्मनेपदी असताना)असा होतो तेंव्हा ज्याला आशिर्वाद देतो त्याची षष्ठी योजतात जसे मधुनो नाथते = मधाला आशिर्वाद(शुद्ध करतो) देतो. पण असा अर्थ होत नसेल (प.प.)तर द्वितीया योजतात जसे माणवकम् उपनाथति = माणवकाला इच्छा दाखवितो.

२.३.५६ जसिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् । विधि सूत्र

पदानिः-जसि-प्रहण-नाट-क्राथ-पिषां, हिंसायाम् ।जसिनिप्रहणनाटक्राथपिषां ६.३, हिंसायाम् ७.१ (अनु.कर्मणि षष्ठी शेषे)

वृत्तिः-जासि, निप्रहण, नाट, क्राथ, पिष्-इत्येतेषां धातूनां हिंसाक्रियाणां कर्मणि कारके षष्ठीविभक्तिर्भवति। जसु हिंसायाम्'(धा.पा.१६६९) जसुताडने'(धा.पा.१७१९) इति च चुरादौ पठ्यते तस्येदं ग्रहणम्, न दैवादिकस्य-जसु मोक्षणे'(धा.पा.१२१२) इत्यस्य। निप्रहण' इति सङ्घातविगृहीतविपर्यस्तस्य ग्रहणम्। निपातनाद् वृद्धिः। अयं हि घटादौ पठ्यते-श्रथ क्नथ क्रथ क्लथ हिंसार्थाः'(धा.पा.७९९-८०२) इति, तत्र घटादयो मितः'(धा.पा.७६३- ८२२) इति मित्संज्ञायाम् 'मितां ह्रस्वः'(६.४.९२/२५६८) इति ह्रस्वत्वं स्यात्।

जसि =आघात करणे,नि,प्र आणि निप्र उपसर्ग असताना हन=मारणे, नाट,क्राथ,पिष् हे जखम करणे या अर्थी वापरले असता ज्याला आघात किंवा जखम करावयाची त्याची षष्ठी योजतात जसे चौरस्य योज्जासयति, निप्रहन्ति,प्रहन्ति, प्रणिहन्ति, उन्नाटयति,क्राथयति पिनष्टि वा = तो चोराला मारतो. येथे पण शेष शब्दाची अनुवृत्ति आहे म्हणून चौरमुज्जासयति हे पण बरोबर आहे. त्याच प्रमाणे आघात करणे जखम करणे हा अर्थ नसेल तर त्या शब्दाची प्रथमाच होते जसे धानाः पिनष्टि = धान कुटतो.

२.३.५७ व्यवहृपणोः समर्थयोः । विधि सूत्र

पदानिः- व्यवहृ-पणोः, समर्थयोः। व्यवहृपणोः ६.२, समर्थयोः ६.२ (अनु. कर्मणि षष्ठी शेषे)

वृत्तिः- व्यवह्व, पण-इत्येतयोः समर्थयोः = समानार्थयोः कर्मणि कारके षष्ठीविभक्तिर्भवति। द्यूते क्रयविक्रयव्यवहारे च समानार्थत्वमनयोः।

हृ धातूला वि किंवा अव हे प्रत्यय लागले असता त्याचा आणि पण धातूचा अर्थ व्यवहार करणे, द्यूतात पणाला लावणे असा होत असेल तर जी गोष्ट व्यवहारात आणली जाते किंवा ज्याचा व्यवहार केला जातो त्या शब्दाची इतर कोणत्या प्रकारे दुसरी विभक्ति होत नसेल तर षष्ठी योजावी जसे शतस्य व्यवहरति वा पणते = शंभर रुपयांचा व्यवहार करतो किंवा पणाला लावतो. पण धातूला आय् प्रत्यय लागतो त्यावेळी त्याचा अर्थ स्तुती करणे असा होतो जसे ब्राह्मणान् पणायते = ब्राह्मणांची स्तुती करतो. शेषे याची येथे अनुवृत्ती झाली आहे म्हणून शतं पणते = शंभर रुपये पणाला लावतो असे होते.

२.३.५८ दिवस्तदर्थस्य । विधि सूत्र

पदानिः- दिवः, तदर्थस्य । दिवः६:१; तदर्थस्य ६:१ (अन. व्यवहृपणोः समर्थयोः कर्मणि षष्ठी)

वृत्तिः-व्यवह्वपणिसमानार्थस्य दीव्यतेः कर्मणि षष्ठीविभक्तिर्भवति।

दिव या धातूचा अर्थ व्यवहार करणे, पण लावणे असा असेल तर ज्याचा व्यवहार केला जातो किंवा जे पणाला लावले जाते त्या शब्दाची षष्ठी योजावी जसे शतस्य दीव्यति = तो शंभर रुपयांचा व्यवहार करतो किंवा पणाला लावतो. इतर अर्थाने वापरला असेल तर द्वितीयाच होते जसे ब्राह्मणम् दीव्यति = ब्राह्मणांशी विनोद करतो.

२.३.५९ विभाषोपसर्गे । विधि सूत्र

पदानिः-विभाषा, उपसर्गे । विभाषा १:१,उपसर्गे ७:१ (अनु.: दिवस्तदर्थस्य कर्मणि षष्ठी)

वृत्तिः-दिवस्तदर्थस्य' इति नित्यं षष्ठ्यां प्राप्तायां सोपसर्गस्य विकल्प उच्यते। उपसर्गे सति दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके विभाषा षष्ठीविभक्तिर्भवति।

दिव या धातूचा व्यवहार करणे, पणाला लावणे या अर्थी वापर केला असेल आणि त्याला कोणताही उपसर्ग असेल तर ज्याचा व्यवहार केला जातो किंवा जे पणाला लावले जाते तो शब्द विकल्पाने षष्ठी विभक्तित ठेवता येतो जसे शतस्य शतम् वा प्रति दीव्यति = तो शंभर रुपयांचा व्यवहार करतो किंवा पणाला लावतो..पण अशा अर्थाने वापरला नसेल तर उपसर्ग असला तरी द्वितीयाच होते जसे शलाकां प्रति दीव्यति = तो फासे फेकतो.

२.३.६० द्वितीया ब्राह्मणे । विधि सूत्र

पदानिः- द्वितीया, ब्राह्मणे । द्वितीया १:१, ब्राह्मणे ७ :१. (अनु.: द्विवस्तदर्थस्य कर्मणि षष्ठी)

वृत्तिः- ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि कारके द्वितीया विभक्तिर्भवति। गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः(मै.सं.१.६.११/५६)। अनुपसर्गस्य षष्ठ्यां प्राप्तायामिदं वचनम्। सोपसर्गस्य तु छन्दसि व्यवस्थितविभाषायापि सिध्यति।

दिव या धातूचा अर्थ व्यवहार करणे, पण लावणे असा असेल तर ब्राह्मण ग्रंथात ज्याचा व्यवहार केला त्याची द्वितीया योजतात जसे गामस्य तदहः सभायाम् दीव्येयुः ।येथे आणि येथून पुढे शेषे याची अनुवृत्ती होत नाही.

२.३.६१ प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने । विधि सूत्र

पदानिः-प्रेष्य-ब्रुवोः हविषः देवता-सम्प्रदाने। प्रेष्यब्रुवोः६.२,हविषः६.१,देवतासम्प्रदाने ७.१ (अनु षष्ठी कर्मणि)

वृत्तिः- प्रेष्य' इति इष्यतेर्दैवादिकस्य लोण्मध्यमपुरुषस्यैकवचनम्, तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तद्विषय एव गृह्यते। प्रेष्यप्रुवोर्हविषः कर्मणः षष्ठीविभक्तिर्भवति देवतासम्प्रदाने सति।

देवतांना हवि अर्पण करिताना किंवा देवतांना हवि देताना प्रेष्य = पाठव, ब्रूहि =उच्चार कर(आज्ञार्थ एक वचन) या अर्थी वापर केला असेल तर त्या हविची किंवा जी वस्तू देवतांना मिळते त्याची षष्ठी योजतात जसे अग्नये छागये हविषो वपाया मेदसोऽनुब्रूहि प्रेष्य वा = हवि म्हणून बकरा, त्याची चरबी आणि हाडातील मज्जा अग्नित टाका/ तसे म्हणा. फक्त देवतांनाचा अर्पण करताना षष्ठी होते इतर वेळी द्वितीयाच होते जसे माणवकाय पुरोडाशं प्रेष्य = माणवकाला यज्ञात उरलेला नैवेद्य दे.

२.३.६२ चतुर्थ्ये बहुलं छन्दसि । विधि सूत्र

पदानिः- चतुर्थी-अर्थे, बहुलं छन्दसि ।चतुर्थे ७:१, बहुलम् १:१, छन्दसि ७:१. (अनु.: षष्ठी)

वृत्तिः- छन्दसि विषये चतुर्थ्यर्थे षष्ठीविभक्तिर्भवति बहुलम्।ह्वद्दह्ऱ्‘-ŕ चतुर्थी वक्तव्या ।(म.भा.१.४६६)।

वैदिक भाषेत प्रसंगानुरुप चर्तुर्थी विभक्तिच्या अर्थाने षष्ठी विभक्ति वापरली जाते जसे पुरुषमृगः चन्द्रमसः किंवा चन्द्रमसे = चंद्राला बकरा देतो. पण कृष्णोरात्र्यै येथे असा वापर नाही. वार्तिकाप्रमाणे वेदामध्ये षष्ठीचा अर्थ दाखविण्याकरिता चतुर्थी योजतात.

२.३.६३ यजश्च करणे । विधि सूत्र

पदानिः- यजेः,च, करणे । यजेः ६:१,च अव्यय, करणे ७:१ (अनु.: बहुलम् छन्दसि षष्ठी)

वृत्तिः- यजेर्धातोः करणे कारके छन्दसि बहुलं षष्ठीविभक्तिर्भवति।

वैदिक भाषेत प्रसंगानुरुप यज् धातूच्या करणाची(साधन दाखविणाऱ्या शब्दाची) कधी कधी षष्ठी योजतात जसे घृतस्य वा घृतेन यजते = तुपाने आहुती देतो.

२.३.६४ कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे । विधि सूत्र

पदानिः- कृत्वो-अर्थप्रयोगे, काले, अधिकरणे ।कृत्वोऽर्थप्रयोगे ७:१, काले ७:१. (अनु. षष्ठी)

वृत्तिः- छन्दसि बहुलम्' इति निवृत्तम्। कृत्वोऽर्थानां प्रत्ययानां प्रयोगे कालेऽधिकरणे षष्ठीविभक्तिर्भवति।

कृत्वसुच् प्रत्यय (कृत्वस् सूत्र ५.४.१७)असलेले शब्द म्हणजे जे शब्द इतक्या वेळा असे दाखवतात त्यांचे वापराचे वेळी ज्या वेळेत ही क्रिया वारंवार घडते त्या वेळ दर्शक शब्दाची षष्ठी योजावी. जसे पंचकृत्वोऽह्नी भुंक्ते = दिवसातून पाच वेळा खातो. जर असा किती वेळा असा शब्द नसेल तर षष्ठी योजत नाहीत जसे अहनि शेते = दिवसा झोपतो. त्याच प्रमाणे वेळ दाखविणे नसेल तर षष्ठी नसते जसे द्विः कांस्यापात्र्यां भुंक्ते = दोन पितळेच्या भांड्यात जेवतो. कितीवेळा दाखविणारा शब्द प्रत्यक्ष वापरला नसेल पण तसा अर्थ होत असेल तरी षष्ठी होत नाही जसे अहनि भुक्तम् = दिवसा खातो.

२.३.६५ कर्तृकर्मणोः कृति । विधि सूत्र.

पदानिः- कर्तृ-कर्मणोः कृति।कर्तृकर्मणोः ७:१, कृति ७:१, (अनु. षष्ठी अनभिहिते)

वृत्तिः- कृत्प्रयोगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठीविभक्तिर्भवति।

कृत् प्रत्ययान्त (सूत्र ३.१.९३)शब्द कर्ता आणि कर्म या अर्थासारखा वापरला असेल तर त्याची षष्ठी योजावी जसे क्रियां कालिदासस्य = कालिदासाची कृती. आहता क्रतूनां = हवनकर्ता. कृत् प्रत्यय वापरले नसेल तर षष्ठी होत नाही जसे शस्त्रेण भेता = हत्याराने तोडणे. तद्धित् प्रत्यय वापरला असेल तर षष्ठी होत नाही जसे कृतपूर्वीकटम् .

२.३.६६ उभयप्राप्तौ कर्मणि । नियम सूत्र

पदानि:- उभयप्राप्तौ, कर्मणि ।उभयप्राप्तौ ७:१, कर्मणि ७:१, (अनु. कृति षष्ठी)

वृत्ति:- पूर्वेण षष्ठी प्राप्ता नियम्यते। 'उभयप्राप्तौ' इति बहुव्रीहिः उभयोः प्राप्तिर्यस्मिन्कृति सोऽयमुभयप्राप्तिः। तत्र कर्मण्येव षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्तरि।अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम् ।(म.भा.१.४६८)। शेषे विभाषा ।(म.भा.१.४६८)।

जर कर्ता आणि कर्म दोन्ही कृतप्रत्ययान्त असतील आणि कर्म व कर्ता या अर्थासारखे वापरले असतील तर फक्त कर्म या अर्थाने वापरलेला शब्द षष्ठीत असतो आणि कर्ता या अर्थाचा शब्द तृतीयेत असतो जसे रोचते मे ओदनस्य भोजनं देवदत्तेन=देवदत्ताचे भात खाणे मला आवडते. वार्तिकाप्रमाणे १)अक आणि अ या कृत् प्रत्ययांचा वापर केला असेल तर कर्ता आणि कर्म येथे दोन्हीही ठिकाणी षष्ठी होते जसे भेदिका देवदत्तस्य काष्ठानाम्. २) काही वैयाकरणांचे मते स्त्रीलिंगी अक किंवा अ प्रत्ययांन्त किंवा कोणत्याही लिंगी अक किंवा अ प्रत्ययान्त कर्ता षष्ठीत असतो.(बसू प्रमाणे) अक आणि अ प्रत्ययान्त सोडून इतर कृत प्रत्यय असतील तर षष्ठी विकल्पाने होते (महाभाष्याप्रमाणे)

२.३.६७ क्तस्य च वर्तमाने । विधि सूत्र.

पदानि:- क्तस्य, च, वर्तमाने ।क्तस्य ६:१, च अव्यय, वर्तमाने ७.१ (अनु. षष्ठी)

वृत्ति:- न लोकाव्ययनिष्ठा'(२.३.६९/६२७) इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनः षष्ठी विधीयते। क्तस्य वर्तमानकालविहितस्य प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्भवति।। नपुंसके भाव उपसंख्यानम् ।(म.भा.१.४६८)। शेषविज्ञानात् सिद्धम् ।(म.भा.१.४६८)। तथा च तृंविवक्षायां तृतीयापि भवति--

क्त प्रत्यय असलेले भुतकालवाचक धातूसाधीत जेंव्हा वर्तमान काळाचे अर्थाने वापरले जाते तेंव्हा ज्याचे संबंधी क्रिया घडते त्याची षष्ठी योजतात जसे राज्ञां पूजितः = राजांनी सन्मान केलेला. वार्तिकाप्रमाणे जेंव्हा भावे क्तप्रत्यय शेवटी असलेल्या नपुसकलिंगी शब्दाचा वापर केला जातो तेंव्हा ज्याचे वर ती क्रिया घडते त्याची षष्ठी योजतात जसे मयुरस्य नृत्तं = मयुराचे नाचणे.(महाभाष्याप्रमाणे या वार्तिकांची आवश्यकता नाही).हे सूत्र २.३.६९ ला प्रतिषेध आहे.

२.३.६८ अधिकरणवाचिनश्च । विधि सूत्र

पदानि: : अधिकरणवाचिनः, च,। अधिकरणवाचिनः ६:१, च अव्यय, (अनु.:षष्ठी)

वृत्ति: क्तोऽधिकरणे च'(३.४.७६/३०८७) इति वक्ष्यति, तस्य प्रयोगे षष्ठीविभक्तिर्भवति।

क्त प्रत्ययांन्त भुतकाल वाचक धातूसाधीताने क्रियेची जागा दाखविली जात असेल तर कर्ता व कर्म यांची षष्ठी योजतात जसे इदमेषां शयितम् =ही यांची झोपण्याची जागा. जर अशा वेळी दोन कर्मवाचक शब्द असतील तर दोन्हीना षष्ठी विभक्ति लागते.जसे -नेताऽश्वस्य ग्रामस्य चैत्रः = चैत्र गावातल्या घोड्यांचा नेता आहे. जर एक मुख्य व दुसरा गौण कर्मवाचक शब्द असेल तर मुख्य शब्दाची षष्ठी योजतात जसे नेताऽश्वस्य ग्रामं चैत्रः = चैत्र घोडयाला गावाकडे नेतो. (हे सर्व महाभाष्यात नाही, बसू प्रमाणे आहे)

२.३.६९ न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् । प्रतिषेध सूत्र.

पदानि:- न, ल-उ-उक-अव्यय-निष्ठा-खलर्थ-तृनाम् । न अव्यय, लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ६:३, (अनु. षष्ठी)

वृत्ति:-कर्तृकर्मणोः कृति'(२.३.६५/६२३) इति षष्ठी प्राप्ता प्रतिषिध्यते।ल,उ,उक,अव्यय,निष्ठा,खलर्थ,तृन्-इत्येतेषां प्रयोगे षष्ठी विभक्तिर्न भवति। उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेधः।(म.भा.१.४६९)।अव्ययप्रतिषेधे तोसुन्कसुनोरप्रतिषेधः।(म.भा.१.४६९)।द्विषः शतुर्वा वचनम्।(म.भा.१.४७०)।

लादेश, उ, उक् अव्यय, निष्ठा, खलर्थ, आणि तृन् या शब्दांचा वापर असताना कर्त्याची किंवा कर्माची षष्ठी होत नाही. १.लादेश :- शतृ, शानच् (३.२.१२४), कानच् (३.२.१०६) क्वसु (३.२.१०६) कि आणि किन् (३.२.१७१) जसे -अनुक्रमे ओदनम् पचन् पचमानः,पेचानः,पेचिवान्, वगैरे. २) उ (३.२.१६८) जसे- कटम् चिकीर्षुः ३) उक (३.२.१५४) जसे - आगामुकं वाराणसीं रक्ष आहुः ४) ३.२.१३४ प्रमाणे कम् धातूला उक प्रत्यय लागताना षष्ठी विभक्ति लागते जसे- दास्याः कामुकः ४) अव्यये :- कृत प्रत्यय जसे- कटं कृत्वा, ओदनं भुक्त्वा ५) तोसुन् (३.४.१६) आणि कसुन् (३.४.१७) यांना हा प्रतिषेध लागत नाही जसे- पुरा सूर्यस्योदेतोराधेयः ६) निष्ठाः- क्त आणि क्वतु जसे - ओदनं भुक्तवान देवदत्तेन कृतम् ७) खलर्थ प्रत्यय :- ईषत्करो भवता कटः ८) तृन - शानन् (३.२.१२८), चानश् (३.२.१२९) शतृ (३.२.१३०) जसे- सोमं पवमानः,नटमाघ्नानः ,अधीयन् पारायणम् ८) द्विष् धातूला शतृ प्रत्यय लागला असेल तर षष्ठी प्रत्यय विकल्पाने लागते जसे चौरम् किंवा चौरस्य द्विषन्

२.३.७० अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः । प्रतिषेध सूत्र

पदानिः- अक- इनौः, भविष्यद्- आधमर्ण्ययोः। अकेनो ६:२,भविष्यदाधमर्ण्ययोः ७:२; (अनु.न,षष्ठी)

वृत्तिः- अकस्य भविष्यति काले विहितस्य,इनस्तु भविष्यति चाधमर्ण्ये विहितस्य प्रयोगे षष्ठीविभक्तिर्न भवति।

भविष्य काळ या अर्थाला दाखविणारा अक प्रत्यय (ण्वुल्, वुञ् सूत्र ३.३.१० प्रमाणे), भविष्य काळ व कर्जबाजारीपणा अधर्माचरण (महाभष्याप्रमाणे)दाखविणारा इनि प्रत्यय (सूत्र ३.३.३ व १७०)या प्रत्ययान्त शब्दांचे वापराचे वेळी ती क्रिया दर्शविणाऱ्या शब्दाची षष्ठी योजत नाहीत जसे कटं कारको व्रजति = चटई करावयाला जातो, ग्रामं गमी वा ग्रामं गामी = तो गावाला जाईल.कर्ज, अधर्मः- शतं दायी= शंभर रुपये देणे लागतो पण भविष्य काळ दर्शविला जात नसला तर षष्ठी वापरली जाते जसे यवानां लावकः=यव तोडणारा.अक किंवा इन् भविष्यकाळ दर्शक प्रत्ययान्त शब्द नसला तर षष्ठी वापरली जाते जसे पूत्रपौत्राणां दर्शकः। येथे अक प्रत्यय(सूत्र ३.१.१३३) भविष्यकाळ दर्शक नसल्यामुळे षष्ठी वापरली आहे.

२.३.७१ कृत्यानां कर्तरि वा । विधी सूत्र

पदानिः-कृत्यानां कर्तरि वा । कृत्यानाम् ६:३, कर्तरि ७:१, (अनु. षष्ठी अनभिहिते)

वृत्तिः- "कर्तृकर्मणोः कृति"(२.३.६५/६२३) इति नित्यं षष्ठी प्राप्ता कर्त्तरि विकल्प्यते। कृत्यानां प्रयोगे कर्तरि वा षष्ठी विभक्तिर्भवति, न कर्मणि। उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः ।(म.भा.१.४७०)।

कृत्यप्रत्ययान्त (भविष्या काळ धातूसाधीत प्रत्यय)शब्दांचे कर्मणि प्रयोगाचे वापराचे वेळी प्रत्यक्ष दर्शविला नसला तरी कर्त्याची विकल्पाने षष्ठी योजतात जसे भवतः / भवता कटः कर्तव्यः = आपणाकडून चटई केली जावी.

२.३.७२ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानिः- तुल्य-अर्थैः, अतुल-उपमाभ्यां, तृतीया, अन्यतरस्याम् । तुल्यार्थैः ३.३, अतुलोपमाभ्यां ३.२, तृतीया १.१., अन्यतरस्याम् ७.१ (अनु. षष्ठी शेषे)

वृत्तिः तुल्यार्थैः शब्दैर्योगे तृतीया विभक्तिर्भवत्यन्यतरस्याम्, पक्षे षष्ठी च, तुलोपमाशब्दौ वर्जयित्वा।

तुला आणि उपमा हे शब्द सोडून त्याच अर्थाच्या शब्दाचे वापराचे वेळी ज्याच्याशी तुलना केली जाते त्याची विकल्पाने तृतीया विभक्ति ठेवता येते जसे तुल्यो देवदत्तेन वा देवदत्तस्य = देवदत्ताचे समान. सदृशो देवदत्तेन वा देवदत्तस्य . पण तुला आणि उपमा या शब्दांचे वापर करताना षष्ठीच योजतात जसे तुला देवदत्तस्य नास्ति = देवदत्तासमान नाही किंवा उपमा कृष्णस्य न विद्यते = कृष्णाची उपमा कोणाला देता येत नाही.

२.३.७३ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः । विधि सूत्र.

पदानिः- चतुर्थी, च , आशिषि, आयुष्य-मद्र-भद्र- कुशल-सुख-अर्थ-हितैः। चतुर्थी १.१, च अव्यय, आशिषि ७.१. आयुष्यमदभद्रकुशलसुखार्थहितैः ३.३ (अनु.: षष्ठी शेषे, अन्यतरस्याम्)

वृत्तिः- आशिषि गम्यमानायाम् आयुष्य, मद्र, भद्र, कुशल, सुख, अर्थ, हित-इत्येतैर्योगे चतुर्थी विभक्तिर्भवति।अत्रायुष्यादीनां पर्यायग्रहणं कर्त्तव्यम्

आशिर्वाद देण्यासाठी आयुष्य= दीर्घ आयुष्य, मद्र= आनंद, भद्र= सुदैव, कुशल=सुख, अर्थ= संपत्ती, हित या शब्दांचे वापराचे वेळी ज्याला आशिर्वाद देतात त्याची चतुर्थी किंवा षष्ठी योजतात जसे आयुष्यं देवदत्ताय वा देवदत्तस्य भूयात् =देवदत्ताला भरपूर आयुष्य लाभो. वार्तिका प्रमाणे आयुष्य आणि त्याला समानार्थी शब्दांचे वापराचे वेळी पण हे सूत्र लागु पडते जसे चिरं जीवितं, मद्रं, भद्रं, कुशलं, निरामयं, सुखं, शं, अर्थो, प्रयोजनं हितं पथ्यं देवदताताय वा देवदत्तस्य. आशिर्वाद देत नसेल तर मात्र फक्त षष्ठीच योजतात जसे आयुष्यं देवदत्तस्य तपः =तप हेच देवदत्ताच्या दीर्घायुष्याचे कारण आहे.

॥ इति तृतीय पादः ॥

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

सारांश :- या पादामध्ये द्विगु, समाहार, इतरेतरद्वन्द्व,समासाचे लिंग, इदम्, एतद् शब्दांची विशेष रूपे, धातूंचे आदेश, प्रत्ययलोप अशा अनेक गोष्टींचा समावेश आहे. या पादातील शेवटचे ८५वे सूत्र हे एकच सूत्र प्रथम भविष्यकाळी होणाऱ्या तिङ्प्रत्ययाचे आदेश सांगणारे सूत्र आहे त्याचे प्रयोजन समजत नाही.

२.४.१ द्विगुरेकवचनम् । विधि सूत्र

पदानिः- द्विगुः, एक-वचनम् । द्विगुः १.१., एकवचनम् १.१.
वृत्तिः- द्विगुः समासः एकवचनम् भवति । समाहारद्विगोश्चेदं ग्रहणम्, नान्यस्य।
सूत्र २.१.५२ येथे द्विगु समासाची व्याख्या दिली आहे. हा समास एकवचनी असतो. हे सूत्र फक्त समाहार द्विगु समासाकरिता लागु आहे. जसे - पंचानाम् गवाम् समाहारः - पंचगवं = पाच गाई.

२.४.२ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । विधि सूत्र.

पदानिः- द्वन्द्वः, च, प्राणि-तूर्य-सेना-अंगानाम् । द्वन्द्वः १.१, च अव्यय, प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ६.३ (अनु. एकवचनम्)
वृत्तिः- एकवचनम्' इति वर्त्तते। अङ्गशब्दस्य प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्त्या त्रीणि वाक्यानि संपद्यन्ते। प्राण्यङ्गानां द्वन्द्व एकवद्भवति, तथा तूर्याङ्गानां सेनाङ्गानां च । इतरेतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः, तत्र समाहारस्यैकत्वात्सिद्धमेवैकवचनम्? इदं तु प्रकारणं विषयविभागार्थम्- प्राण्यङ्गादीनां समाहार एव द्वन्द्वः, दधिपयआदीनामितरेतरयोग एव, वृक्षमृगादीनामुभयत्रेति।
प्राण्यांचे अवयव, खेळाडु,गायक,वाद्यवादक,सेना यांच्या समुहामुळे होणारा समास हा नेहमीच समाहार द्वन्द्वसमास असतो व तो एकवचनी असतो जसे पाणिपादम्= हात आणि पाय, शिरोग्रीवम् = डोके आणि मान, मार्दङ्गिकपाणविकम् =मृदुंग आणि ढोल वाजवणारा, रथिकाश्वारोहम् =रथी आणि घोडेस्वार. दधिपयसी = दही आणि दूध या सारखे समास फक्त इतरेतर द्वन्द्व समास असतात. वृक्ष, प्राणी यांचे समास विकल्पाने समाहार किंवा इतरेतर द्वन्द्व समास असतात.

२.४.३ अनुवादे चरणानाम् । विधि सूत्र (२.१.६२ सूत्र पहावे)

पदानिः- अनुवादे, चरणानाम् ।अनुवादे ७.१,चरणानाम् ६.३ (अनु. द्वन्द्वः एकवचनम्)
वृत्तिः- चरणशब्दः शाखानिमित्तकः पुरुषेषु वर्तते। चरणानां द्वन्द्व एकवद्भवति, अनुवादे गम्यमाने। प्रमाणान्तरावगतस्यार्थस्य शब्देन संकीर्त्तनम= अनुवादः। स्थेणोरद्यतन्यां चेति वक्तव्यम् । (म.भा.१.४७४)।
चरण म्हणजे मूळ निर्मात्याच्या नांवाने असलेली वेदाची शाखा. अनुवाद =एखाद्या गोष्टीचे महत्व, वेगळेपणा दाखविण्याकरिता पुनः पुनः म्हणणे. असा वापर असेल तर तर त्या शब्दाने बनलेला द्वन्द्व समास एकवचनी होतो .जसे उदगात् कठकालापम् = कठांची आणि कालापांची उन्नती झाली; प्रत्यष्ठात् कठकौथुमम्= कठ आणि कौथुमांची पुनः प्रतिष्ठा झाली.वार्तिकाप्रमाणे या समासात स्था आणि इण् या धातूंच्या लुङ् (तृतीय भूतकाळ) प्रत्ययांन्त वापर असेल तरच एकवचन होते. ,

२.४.४ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् । विधि सूत्र

पदानिः- अध्वर्य्यु, क्रतुः अ-नपुंसकम् ।अध्वर्युक्रतुः १.१., अनपुंसकम् १.१ (अनु. द्वन्द्व, एकवचनम्)
वृत्तिः- अध्वर्युवेदे यस्य क्रतोर्विधानं सोऽध्वर्युक्रतुः। अध्वर्युक्रतुवाचिनां शब्दानामनपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकद्भवति। अध्वर्युक्रतुरनपुंसकं द्वन्द्व इति गौणो निर्देशः।
ज्या यज्ञात सोम हे हवनद्रव्य असते त्याला क्रतु म्हणतात. नपुंसक लिंगी नसलेल्या यजुर्वेदातील यज्ञासंबधी आणि सोम हे हवन द्रव्य असलेल्या शब्दांचा द्वन्द्व समास एक वचनी असतो. जसे अर्काश्वमेधम् = अर्कयज्ञ आणि अश्वमेध यज्ञ. पण सोम हे हवनद्रव्य नसेल तर यजुर्वेदातील यज्ञक्रिया असून सुद्धा एकवचन होत नाही जसे दर्शपौर्णमासौ दर्श आणि पौर्णमास या यजुर्वेदातील यज्ञक्रिया असून सुद्धा सोम हे हवन द्रव्य नसल्यामुळे एकवचन नाही.(महाभाष्यात हा क्रतुचा अर्थ दिला नाही)

२.४.५ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् । विधि सूत्र.

पदानि:- अध्ययनतः, अविप्रकृष्टाख्यानाम् ।अध्ययनतः अव्यय, अविप्रकृष्टाख्यानाम् ६.३ (अनु. द्वन्द्व एकवचनम्)
वृत्तिः- अध्ययनेन निमित्तेन येषामविप्रकृष्टा = प्रत्यासन्ना आख्या तेषां द्वन्द्व एकवद्भवति।
एकमेकांशी निकटचा संबध असलेल्या विषयांचा अभ्यास केलेला असा अर्थ होत असलेल्या शब्दांचा द्वन्द्व समास एकवचनी असतो जसे पदक्रमकम् =पदपाठ आणि क्रमपाठ अभ्यासलेले. पद आणि क्रम यांना ४.२.६१ प्रमाणे वुन् प्रत्यय लावून पदक आणि क्रमक म्हणजे पद म्हणणारा आणि क्रम म्हणणार असे शब्द झाले आहेत. पद आणि क्रम यांचा जवळचा संबंध आहे.हे शब्द अभ्यासाशीच संबधीत असले पाहिजेत आणि आपापसात जवळचा संबंध असला पाहिजे . पितापुत्रौ आणि याज्ञकिवैयाकरणौ येथे अनुक्रमे अभ्यासाशी संबंध नसल्यामुळे आणि जवळचा संबंध नसल्यामुळे एकवचन झाले नाही.

२.४.६ जातिरप्राणिनाम् । विधि सूत्र ।

पदानि:- जातिः, अप्राणिनाम् ।जातिः १.१, अप्राणिनाम् ६.३ (अनु. द्वन्द्व, एकवचन)
वृत्तिः- जातिवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति, प्राणिनो वर्जयित्वा।
निर्जीव पदार्थाच्या जाती वाचक शब्दांचा द्वन्द्व समास एकवचनी असतो जसे आराशस्त्रि = करवत आणि चाकु. घटपटम् = मडके आणि कपडे.

२.४.७ विशिष्टलिंगो नदी देशोऽग्रामाः । विधि सूत्र। पहा १.४.३

पदानि:- विशिष्टलिंगः, नदी, देशः अग्रामाः । विशिष्टलिंगः १.१, नदी १.१.,देशः १.१., अग्रामाः १.३ (अनु. द्वन्द्व, एकवचन)
वृत्तिः- विशिष्टलिङ्गानाम् = भिन्नलिङ्गानां नदीवाचिनां शब्दानां देशवाचिनां च ग्रामवर्जितानां द्वन्द्व एकवद्भवति। अग्रामा इत्यत्र नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।(म.भा.१.४७४)। उभयतश्च ग्रामाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।(म.भा.१.४७४)।
सूत्र १.४.३ प्रमाणे नदी ही संज्ञा सांगितली आहे पण या आणि २.१.२० या सूत्रात स्वतः पाणिनीच नदी हा शब्द नदी या अर्थाने वापरतात. एकाच लिंगात नसलेल्या नद्या, देश शहरे (खेडी आणि गांवे आणि एकाच लिगात असलेले शब्द सोडून) शब्दांचा द्वंद्व समास एकवचनी असतो जसे गंगाशोणम् = गंगा आणि शोण नदी. हे सूत्र प्राणी, पर्वत आणि खेडी, लहान गावे यांना लागु होत नाही.जसे जाम्बवम् च शालुकिनी च - जाम्बवशालुकिन्यौ . येथे ही दोन्ही खेडी आहेत. तसेच गंगायमुने येथे दोन्ही शब्द स्त्रीलिंगी आहेत.

२.४.८ क्षुद्रजन्तवः । विधि सूत्र।

पदानि:- क्षुद्र- जन्तवः । क्षुद्रजन्तवः १.३ (अनु. द्वंद्व, एकवचन)
वृत्तिः- अपचितपरिमाणः क्षुद्रः। क्षुद्रजन्तुवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति।
लहान किटक दर्शवणाऱ्या शब्दांचा द्वंद्व समास एकवचनी असतो जसे दंशमशकम् =डास आणि माशी. हाडे नसलेल्या, अगदी लहान किंवा मुंगुसाच्या खालील जातीतील कीटकांना क्षुद्र जन्तु म्हणतात.

२.४.९ येषां च विरोधः शाश्वतिकः । विधि सूत्र।

पदानि:- येषां, च, विरोधः शाश्वतिकः। येषाम् ६.३, च अव्यय, विरोधः १.१. (अनु. द्वंद्व एकवचनम्)
वृत्तिः- विरोधः = वैरम्। शाश्वतिकः = नित्यः। येषां शाश्वतिको विरोधस्तद्वाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति।
जे प्राणी जन्मजात एकमेकांचे शत्रु समजले आहेत अशा प्राण्यांच्या नावाचा द्वंद्व समास एकवचनी असतो जसे मार्जारमूषकम् = मांजर आणि उंदीर.

२.४.१० शूद्राणामनिरवसितानाम् । विधि सूत्र

पदानि:- शूद्राणाम्, अ-निरवसितानाम् । शूद्राणाम् ६.३,अनिरवसितानाम् ६.३, (अनु. द्वंद्व, एकवचन)
वृत्तिः- निरवसानम् = बहिष्करणम्। कुतो बहिष्करणम् ? पात्रात्। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शुध्यति ते निरवसिताः, न निरवसिताः अनिरवसिताः।

अनिरवसितशूद्रवाचिनां शब्दानां द्वन्द्व एकवद्भवति।

ज्यांना बहिष्कृत समजले नाही अशा शूद्र जातीवाचक शब्दांचा द्वंद्व समास एकवचनी असतो जसे तक्षायस्कारम् = सुतार आणि लोहार. अनिरविसत क्षूद्र म्हणजे ज्याने भांडे वापरले तर उच्च वर्णीयांना ते कायमचे टाकून द्यावे लागत नाही तो.

२.४.११ गवाश्वप्रभृतीनि च । विधि सूत्र

पदानिः- गवाश्व- प्रभृतीनि ।गवाश्वप्रभृतीनि १.३, च अव्यय । (अनु. द्वंद्व, एकवचन)

वृत्ति :- गवाश्वप्रभृतीनि कृतैकवद्भावानि द्वन्द्वरूपानि साधूनि भवन्ति।गवाश्वम्, गवाविकम्,गवैडकम्, अजाविकम्, अजैडकम्। कुब्जवामनम्, कुब्जकैरातकम्, पुत्रपौत्रम्, श्वचण्डालम्। स्त्रीकुमारम्, दासीमाणवकम्। शाटीपिच्छकम्। उष्ट्रखरम्, उष्ट्रशशम्। मूत्रशकृत्,मूत्रपुरीषम्, यकृन्मेदः, मांसशोणितम्। दर्भशरम्, दर्भपूतीकम्, अर्जुनशिरीषम्, तृणोलपम्। दासीदासम्, कुटीकुटम्, भागवतीभागवतम्। गवाश्वप्रभृतिषु यथोच्चरितं द्वन्द्ववृत्तम्। रूपान्तरे तु नायं विधिर्भवति-गोऽश्वम्, गोऽश्वौ। पशुद्वन्द्वविभाषैव भवति।।

गवाश्व गणातील शब्द जसे सांगितले आहेत ते योग्य समजावेत. त्यांचा द्वंद्व समास एकवचनी असतो जसे गवाश्वम् = गाय आणि घोडा.गवाविकम् = गाय आणि मेंढी, गवैडकम्=गाय आणि मेंढी, अजाविकम्=बकरी आणि मेंढी. इतर शब्द वर दिले आहेत.पुढील सूत्राला अपवाद आहे.

२.४.१२ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । विधि सूत्र

पदानिः- विभाषा, वृक्ष-मृग,तृण-धान्य-व्यंजन-पशु-शकुनि-अश्ववडव-पूर्व-अपर-अधर- उत्तराणाम् । (अनु. द्वंद्व, एकवचन)
विभाषा १.१, वृक्षमृगतृणधान्यव्यंजनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापरत्रोत्तराणाम् ६.३

वृत्तिः- वृक्ष, मृग, तृण, धान्य, व्यञ्जन, पशु, शकुनि, अश्ववडव, पूर्वापर, अधरोत्तर-इत्येतेषां द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवति। बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यनृणानाम् । (म.भा.१.४७५)।

वृक्ष, मृग, तृण, धान्य, व्यंजन (मसाले), पशु, शकुनि या अर्थाचे शब्द आणि अश्ववडव (घोडा आणि घोडी), पूर्वापर, अधोरोत्तर हे तीन द्वन्द्व समास विकल्पाने एकवचनी असतात जसे प्लक्षन्यग्रोधम् किंवा प्लक्षन्यग्रोधाः. वार्तिकाप्रमाणे फळे, सेना, झाडे, पशु, पक्षी, लहान जनावरे, धान्य, गवत हे मोठ्या संख्येने समासात दर्शवले असतील (बहुवचनात असतील) तरच समास विकल्पाने एक वचनात असतो नाहीतर नाही जसे बदरामलके तिष्ठतः =बोरीचे आणि आवळ्याचे झाड येथे आहे. सूत्र २.४.२ आणि २.४.२७ पहावे

२.४.१३ विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि । विधि सूत्र

पदानिः- विप्रतिषिद्धं, च अनधिकरण-वाचि । विप्रतिषिद्धं१.१,च अव्यय, अनधिकरणवाचि १.१. (अनु. विभाषा, द्वंद्व, एकवचन)

वृत्तिः- परस्परविरुध्दम् =विप्रतिषिध्दम्। विप्रतिषिध्दर्थानां शब्दानामनधिकरणवाचिनामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवद्भवति।

परस्पर विरोधी अर्थाचे भाव (प्रत्यक्ष दाखवता न येणाऱ्या) दर्शवणाऱ्या शब्दांचा द्वंद्व समास विकल्पाने एकवचनी असतो जसे शितोष्णम् किंवा शितोष्णे =गरम आणि थंड परस्पर विरोधी नसतील तर हे सूत्र लागु पडत नाही जसे कामक्रोधौ.

२.४.१४ न दधिपय आदीनि । प्रतिषेध सूत्र.

पदानिः- न दधिपयः , आदीनि । न अव्यय, दधिपयआदीनि १.३ (अनु. द्वंद्व, एकवचन)

वृत्तिः- यथायथमेकवद्भावे प्राप्ते प्रतिषेध आरभ्यते। दधिपयआदीनि शब्दरूपाणि नैकवद्भवन्ति।

दधिपय वगैरे द्वंद्व समास एकवचनी नसतात. जसे दधिपयसी, सर्पिर्मधुनी, मधुसर्पिषी, ब्रह्मप्रजापती, शिववैश्रवणौ, स्कन्दविशाखौ, उलुखमुसले, श्रद्धामेधे, श्रद्धातपसी, मेधातपसी अध्ययनतपसी, वाङ्मनसे इत्यादी. पहा सूत्र २.४.२

२.४.१५ अधिकरणैतावत्वे च । प्रतिषेध सुत्र. पहा सूत्र २.४.२

पदानिः- अधिकरण-एतावत्वे, च । अधिकरणैतावत्वे ७.१, च अव्यय. (अनु. न द्वंद्वः एकवचनम्)

वृत्तिः- न' इति वर्त्तते। अधिकरणं वर्त्तिपदार्थः, स हि समासस्यार्थस्याधारः, तस्यैतावत्त्वे परिमाणे गम्यमाने द्वन्द्वो नैकवद्भवति। यथायथमेकवद्भावः प्राप्तः प्रतिषिध्यते।

नेमकी संख्या, किंवा इतकेच या अर्थाच्या शब्दाने द्वंद्व समासातील शब्दांनी दाखविलेल्या वस्तूंची संख्या जवळच्या शब्दाने निश्चित केली जात असेल तर तो समास एकवचनी नसतो जसे दश दन्तोष्ठाः=दहा दात आणि ओठ,

२.४.१६ विभाषा समीपे । विधि सूत्र । पहा सूत्र २.२.२५

पदानिः- विभाषा समीपे । विभाषा १.१ समीपे ७.१. (अनु. अधिकरणैतावत्वे, द्वंद्व, एकवचनं)
वृत्तिः- अधिकरणैतावत्त्वस्य समीपे विभाषा द्वन्द्व एकवद्भवति।
दाखवता येणाऱ्या वस्तू नेमक्या किती हे निश्चित न दाखविणाऱ्या शब्दांचा समास विकल्पाने एकवचनी असतो जसे उपदशं दन्तोष्ठम् किंवा उपदशाः दन्तोष्ठाः = नऊ किंवा अकरा दात आणि ओठ. अव्यय आणि संख्या वाचक शब्द यांचा समास जेंव्हा एकवचनात असतो तेंव्हा तो अव्ययीभाव समास असतो. आणि जेंव्हा तो संख्येप्रमाणे वचनात असतो तेंव्हा तो बहुव्रीहि समास असतो.(महाभाष्याप्रमाणे)

२.४.१७ स नपुंसकम् । विधि सूत्र.

पदानिः- स, नपुंसकम् । सः १.१, नपुंसकम् १.१. (अनु. एकवचनम्, द्वंद्वः द्विगु;)
वृत्तिः- यस्यायमेकवद्भावो विहितः स नपुंसकलिङ्गो भवति द्विगुर्द्वन्द्वश्च। अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते वाऽऽबन्तः स्त्रियामिष्टः अनो नलोपश्च वा च द्विगुः स्त्रियाम् पात्रादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः
वरील सूत्रांनी ज्या द्वंद्व आणि द्विगु समासांना एकवचन सांगितले आहे ते समास नपुंसक लिंगी असतात जसे पंचगवम्, पाणिपादम् .वार्तिकाप्रमाणे १) ऱ्हस्व अकारांत द्विगुसमास स्त्रीलिंगी समजावा जसे पंचपुलाः समाहृताः पंचपुली= पाच पेंढ्या. २) ज्या द्विगु समासाचा शेवट आप् प्रत्ययाने (टाप्, डाप् आणि चाप् या स्त्रीलिगी प्रत्ययाने)होतो तो विकल्पाने स्त्रीलिंगी समजावा जसे पंचखट्वम् किंवा पंचखट्वी= पाच खाटा. ३) ज्या द्विगु समासाचा शेवट अन् प्रत्ययाने होतो तो समास विकल्पाने स्त्रीलिंगी समजावा. यावेळी न चालोप होतो जसे पंचतक्षम् किंवा पंचतक्षी = पाच सूतार.येथे पंचतक्षन् = सुतार यातील न् चा लोप झाला आहे. ४) पात्र वगैरे शब्दांनी शेवट होणारे द्विगु समास नपुंसकलिंगीच असतात जसे पंचपात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिभुवनम् .(महाभाष्यात या वार्तिकांचा उल्लेख नाही. बसूंप्रमाणे व वृत्तीत आहेत)

२.४.१८ अव्ययीभावश्च । विधि सूत्र.

पदानिः- अव्ययी भावः,च ।अव्ययीभावः १.१. च अव्यय. (अनु. नपुंसकम्)
वृत्तिः- अव्ययीभावश्च समासो नपुंसकलिङ्गो भवति।पुण्यसुदिनाभ्यामह्नः क्लीबतेष्यतपथः संख्याव्ययादेः क्रियाविशेषणानां च क्लीबतेष्यते
अव्ययीभाव समास नपुंसकलिंगी असतो. जसे अधिस्त्रि = स्त्री संबधी. वार्तिकाप्रमाणे १)अहन् = दिवस शब्दाचे आधी पुण्य किंवा सुदिन हे शब्द आले तर तो समास नपुंसकलिंगी होतो जसे पुण्याहन् =पवित्र दिवस, सुदिनाहन् = शुभ दिवस. २) पथ शब्द जर सख्या वाचक शब्दाशी किंवा अव्ययाशी समासाने जोडला असेल तर तो समास नपुंसकलिंगी असतो जसे त्रिपथम्, चतुष्पथम्.३) क्रियाविशेषणे नपुंसकलिंगी असतात व त्यांची द्वितीया विभक्ति योजतात जसे मृदु पचति= तो सावकाश शिजवितो, शोभनम् पचति= चांगले शिजवितो.(महाभाष्यात वातिन्काचा उल्लेख नाही बसू व वृत्तीत आहे.)

२.४.१९ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । अधिकार सूत्र.

पदानिः- तत्पुरुषः, अनञ् कर्मधारयः । तत्पुरुषः १.१, अनञ्कर्मधारयः १.१. (अनु. नपुंसकम्)
वृत्तिः- अधिकारोऽयमुत्तरसूत्रेषूपतिष्ठते। नञ्समासं कर्मधारयं च वर्जयित्वाऽन्यस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्,यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र। वक्ष्यति-'विभाषा सेनासुरा'(२.४.२५/८२८) इति।
या पुढील २.४.२५ सूत्रापर्यंत नञ् तत्पुरुष आणि कर्मधारय समास सोडून सुत्रांनी सांगितलेले कार्ये करावी.

२.४.२० संज्ञायां कन्थोशीनरेषु । विधि सूत्र.

पदानिः- संज्ञायाम्, कन्था,उशीनरेषु ।संज्ञायाम् ७.१, कन्था १.१, उशीनरेषु ७.३ (अनु. तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः नपुंसकंम्)
वृत्तिः- संज्ञायां विषये कन्थान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, सा चेत् कन्था उशीनरेषु भवति।
एखादे नांव किंवा विशेषण दाखविणारा सामासीक शब्द जर कन्थाने (गाव)शेवट होत असेल आणि उशिनरस या प्रदेशातील असेल तर तो तत्पुरुष समास नपुंसकलिंगी असतो जसे सौशनिकन्थम् =सौशिनिक गाव.(महाभाष्याप्रमाणे कन्था म्हणजे वाकळ असा अर्थ घेतला आहे)

२.४.२१ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् । विधि सूत्र.

पदानिः-उपज्ञा- उपक्रम, तद्-आदि-आचिख्यासायाम् ।उपज्ञोपक्रमं १.१, तदाद्याचिख्यासायाम् ७.१ (अनु, तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः नपुंसकंम्)

वृत्तिः- उपज्ञायते इत्युपज्ञा, उपक्रम्यते इत्युपक्रमः। उपज्ञा च उपक्रमश्च उपज्ञोपक्रमम्। तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति तदाद्याचिख्यासायाम् =तयोरुपज्ञोपक्रमयोरादेराचिख्यासायां गम्यमानायाम्।

उपज्ञ = शोधणे आणि उपक्रम = सुरवात करणे या शब्दांनी शेवट होणारा तत्पुरुष समास जेंव्हा त्याचा अर्थ नवीन शोधून काढलेल्या कार्याची सुरवात असा होत असेल आणि तो नञतत्पुरुष किंवा कर्मधारय नसेल तर तो नपुसकलिंगी असतो जसे पाणिन्युपज्ञम् अकालकं व्याकरणम् = कल्प वगैरे व्याकरणाची सुरवात पाणिनीच्या शोधापासूनच झाली (बसूं प्रमाणे) काळाच्या परिभाषेपासून मुक्त अशी व्याकरणाची रचना ही पाणिनीची उपज्ञा आहे (भाटे प्रमाणे)नन्दोपक्रमाणि मानानि =नंद राजांनी मापाचा शोध लावला.

२.४.२२ छाया बाहुल्ये । विधि सूत्र

पदानिः- छाया, बाहुल्ये । छाया १.१, बाहुल्ये ७.१. (अनु. तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः नपुसकम्)

वृत्तिः- विभाषा सेनासुराच्छाया'(२.४.२५/८२८) इति विभाषां वक्ष्यति, नित्यार्थमिदं वचनम्। छायान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति बाहुल्ये गम्यमाने।

छायान्त (सावली) तत्पुरुष समासाच्या प्रथम पदाने खूप, पुष्कळ असा अर्थ होत असेल आणि तो नञतत्पुरुष किंवा कर्मधारय नसेल तर तो समास नपुंसकलिंगी असतो जसे शलभच्छायम् =टोळ धाडीमुळे पडणारी प्रंचड सावली. पण खूप किंवा पुष्कळ असा प्रथम पदाचा अर्थ होत नसेल तर हे सूत्र लागु पडत नाही जसे कुड्यच्छाया = भिंतीची सावली.

२..४.२३ सभा राजामनुष्यपूर्वा । विधि सूत्र

पदानिः- सभा, राजा-मनुष्य-पूर्वा । सभा १.१, राजामनुष्यपूर्वा १.१ (अनु. तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारय नपुंसकलिंग)

वृत्तिः- सभान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति सा चेत्सभाराजपूर्वा, अमनुष्यपूर्वा च भवति।

सभा या शब्दाने शेवट होणार तत्पुरुष समास जर सभा या शब्दाचे आधी राजा या अर्थाचा शब्द आला असेल तर किंवा अमानव म्हणजे राक्षस, पिशाच्च या अर्थाचा शब्द असेल आणि नञतत्पुरुष किंवा कर्मधारय समास नसेल तर तो समास नपुंसकलिगी असतो जसे जसे इनसभम् = राजाची सभा, रक्षःसभम् =राक्षसांची सभा. पण राजसभा हा समास नपुंसकलिंगी नाही कारण सभेच्या आधी राजा हा शब्द आहे.

२.४.२४ अशाला च । विधि सूत्र

पदानिः-अशाला,च ।अशाला १.१, च अव्यय. (अनु. सभा,तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः, नपुंसकम्)

वृत्तिः- अशाला च या सभा तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति। सङ्घातवचनोऽत्र सभाश्ब्दो गृह्यते।

सभा याचा अर्थ समुदाय असा असेल आणि गृह असा नसेल तर सभाने अन्त होणारा तत्पुरुष समास आणि तो नञतत्पुरुष किंवा कर्मधारय समास नसेल तर नपुंसकलिंगी असतो जसे स्त्रीसभम् = स्त्रीयांचा समुदाय. पण जेंव्हा सभा याचा अर्थ गृह असा असतो तेंव्हा हे सूत्र लागु पडत नाही जसे अनाथसभा = अनाथगृह.

२.४.२५ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् । विधि सूत्र

पदानिः- विभाषा,सेना-सुरा-छाया,शाला,निशानाम् ।विभाषा१.१,सेना..नाम् ६.३(अनु.नपुसकं, तत्पुरुषः)

वृत्तिः- सेना, सुरा, छाया, शाला, निशा-इत्येवमन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति विभाषा।

सेना, सुरा=दारु, छाया =सावली, शाला =गृह आणि निशा =रात्र यांनी शेवट होणारा तत्पुरुष समास तो नञतत्पुरुष किंवा कर्मधारय समास नसेल तर तो तत्पुरुष समास विकल्पाने नपुंसकलिंगी असतो जसे ब्रह्मणसेना किंवा ब्रह्मणसेनम् .

२.४.२६ परवल्लिंङ् द्वन्द्वतत्पुरुषयोः । विधि सूत्र. पहा सूत्र २.२.२

पदानिः- परवत्-लिंगम्- द्वन्द्व-तत्पुरुषयोः । परवत् अव्यय, लिंगम् १.१. द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ६.२

वृत्तिः- समाहारद्वन्द्वे नपुंसकलिङ्गस्य विहितत्वाद् इतरेतरयोगद्वन्द्वस्येदं ग्रहणम्। परस्य यल्लिङ्गं तद्भवति द्वन्द्वस्य तत्पुरुषस्य च । उत्तरपदलिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोविधीयते। द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः ।(म.भा.१.४७८)।

द्वन्द्व आणि तत्पुरुष समासाचे लिंग शेवटच्या पदाप्रमाणे असते जसे कुक्कुटमयूर्यौ इमे= मयूर आणि मयुरी, मयूरीकुक्कुटौ इमौ = मयुरी आणि मयूर. वार्तिकाप्रमाणे प्राप्त, आपन्न यांनी अंत होणारा आणि अलं पूर्वपदी असलेला द्विगु व तत्पुरुष समास(सूत्र २.२.४) आणि गति वाचक शब्दांचे समास (सूत्र २.२.१८)यांना हे सूत्र लागु पडत नाही जसे प्राप्तजीविकः, आपन्नजीविकः= उदरनिर्वाहाचे साधन प्राप्त झालेला, अलंजिविकः

२.४.२७ पूर्ववदश्ववडवौ । विधि सूत्र .सूत्र २.४.१२ पहा

पदानिः- पूर्ववद् , अश्व-वडवौ, । पुर्ववत् अव्यय, अश्ववडवौ १.२ (अन. लिंगम्)

वृत्तिः- अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्तः, तत्रैकवद्भावादन्यत्र परवल्लिङ्गतायां प्राप्तायामिदमारभ्यते। अश्ववडवयोः पूर्ववल्लिङ्गं भवति।

अश्व आणि वडव = घोडी यांच्या समासाचे लिंग उत्तरपदा प्रमाणे असते जसे अश्ववडवौ (सूत्र २.४.१२ पहा)

२.४.२८ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छंदासि । विधि सूत्र.#

पदानिः- हेमन्त-शिशिरौ, अहो-रात्रे, च, छन्दसि । हेमन्तशिशिरौ १.२, अहोरात्रे १.२. (अनु. पूर्ववत् लिंगम्)

वृत्तिः- पूर्ववत्' इति वर्तते। हेमन्तशिशिरौ, अहोरात्रे-इत्येतयोश्छन्दसि विषये पूर्ववल्लिङ्गं भवति।

हेमन्त आणि शिशिर त्याचप्रमाणे अहन् आणि रात्रि यांच्या समासाचे लिंग वैदिक भाषेत सर्व विभक्तित आणि वचनात पूर्वपदा प्रमाणे होते जसे हेमन्तशिशिरावृतूनां । अहोरात्राणि ।

२.४.२९ रात्राह्नाहाः पुंसि । विधि सूत्र

पदानि :- रात्र-अह्न-अहाः, पुंसि । रात्राह्नाहाः१.१, पुंसि७.१

वृत्तिः कृतसमासान्तानां निर्देशः। रात्र, अह्न, अह--इत्येते पुंसि भाष्यन्ते। परवल्लिङ्गतया स्त्रीनपुंसकयोः प्राप्तयोरिदं वचनम्। अनुवाकादयः पुंसीति वक्तव्यम् ।(म.बा.१.४७९)।

रात्र, अह्न आणि अह यांनी शेवट होणारे द्वन्द्व आणि तत्पुरुष समास पुंलिंगी असतात द्विरात्रः =दोन रात्रींचा काळ. वार्तिकाप्रमाणे अनुवाकः,शंयुवाकः सूक्तवाकः हे पुलिंगी आहेत.

२.४.३० अपथं नपुंसकम् । विधि सूत्र

पदानि :- अपथम्, नपुंसकम् ।अपथम् १.१., नपुंसकलिंगम् १.१

वृत्तिः- अपथशब्दो नपुंसकलिङ्गो भवति।

नञतत्तपुरुष समास असलेला अपथम् = खराब रस्ता हा शब्द नपुसकलिंगी असतो

२.४.३१ अर्धर्चाः पुंसि च । विधि सूत्र

पदानिः- अर्धर्चाः पुंसि, च ।अर्धर्चाः १.३, पुंसि ७.१, च अव्यय (अनु. नपुंसकम्)

वृत्तिः- अर्धर्चादयः शब्दाः पुंसि नपुंसके च भाष्यन्ते। अर्धर्चः, अर्धर्चम्। गोमयः, गोमयम्।शब्दरूपाश्रया चेयं द्विलिङ्गता क्वचिदर्थभेदेनापि व्यवतिष्ठते-पद्मशङ्खशब्दौ निधिवचनौ पुंल्लिङ्गौ, जलजे उभयलिङ्गौ। भूतशब्दः पिशाचे उभयलिङ्गः, क्रियाशब्दस्याभिधेयवल्लिङ्गम्। सैन्धवशब्दो लवणे उभयलिङ्गः,यौगिकस्याभिधेयवल्लिङ्गम्। सारशब्द उत्कर्षे पुंल्लिङ्गः, न्यायादनपेते नपुंसकम्- नैतत्सारमिति। धर्म इत्यपूर्वे पुंल्लिङ्गः, तत्साधने नपुंसकम्-ठतानि धर्माणि प्रथमान्यासन्'(ऋ.१.१६४.४३)। अर्धर्च। गोमय। कषाय। कार्षापण। कुतप। कपाट। शङ्ख।चक्र। गूथ। यूथ। ध्वज। कबन्ध। पद्म। गृह। सरक। कंस। दिवस। यूष। अन्धकार। दण्ड। कमण्डलु। मण्ड। भूत। द्वीप। द्यूत। चक्र। धर्म। कर्मन्। मोदक। शतमान। यान। नख। नखर। चरण। पुच्छ। दाडिम। हिम। रजत। सक्तु। पिधान। सार। पात्र। घृत। सैन्धव। औषध। आढक। चषक। द्रोण। खलीन। पात्रीव। षष्टिक। वार। बाण। प्रोथ। कपित्थ। शुष्क। शील। शुल्ब। सीधु। कवच। रेणु। कपट। सीकर। मुसल। सुवर्ण। यूप। चमस।वर्ण। क्षीर। कर्ष। आकाश। अष्टापद। मङ्गल। निधन। निर्यास। जृम्भ। वृत्त। पुस्त।क्ष्वेडित। शृङ्ग। शृङ्खल। मधु। मूल। मूलक। शराव। शाल। वप्र। विमान। मुख। प्रग्रीव। शूल। वज्र। कर्पट। शिखर। कल्क। नाट। मस्तक। वलय। कुसुम। तृण। पङ्क। कुण्डल।किरीट। अर्बुद। अङ्कुश। तिमिर। आश्रम। भूषण। इल्वस। मुकुल। वसन्त। तडाग। पिटक। विटङ्क। माष। कोश। फलक। दिन। दैवत। पिनाक। समर। स्थाणु। अनीक। उपवास। शाक। कर्पास। चषाल। खण्ड। दर। विटप। रण। बल। मल। मृणाल। हस्त।सूत्र। ताण्डव। गाण्डीव। मण्डप। पटह। सौध। पार्श्व। शरीर। फल। छल। पुर। राष्ट्र। विश्व।अम्बर। कुट्टिम। मण्डल।

ककुद। तोमर। तोरण। मञ्चक। पुङ्ख। मध्य। बाल। वल्मीक। वर्ष। वस्त्र। देह। उद्यान। उद्योग। स्नेह। स्वर। सङ्गम। निष्क।
अर्धर्चादि शब्द हे पुंलिंगी आणि नपुंसकलिंगी असतात जसे अर्धर्चः किंवा अर्धर्चम् = अर्धी ऋचा; गोमयः किंवा गोमयम् .

२.४.३२   इदमोऽन्वादेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ । विधि सूत्र.

पदानिः-इदमःअन्वादेशे,अश,अनुदात्तःतृतीयादौ । इदम् ६.१,अन्वादेशे ७.१,अश् १.१.अनुदात्तः १.१,तृतीयादौ७.१
वृत्तिः- आदेशः = कथनम्, अन्वादेशः = अनुकथनम्।इदमोऽन्वादेशविषयस्याशादेशोभवत्यनुदात्तस्तृतीयादौ विभक्तौ परतः।
प्रथम (पहिल्या वाक्यात) ज्या गोष्टी विषयी आधी काही सांगितले आहेच त्याच गोष्टी विषयी पुनः (दुसऱ्या वाक्यात) सांगणे याला अन्वादेश असे म्हणतात. असा अन्वादेश असेल तर पहिल्या वाक्यातील प्रथमा आणि द्वितीया विभक्ति सोडून असलेल्या इदम् च्या जागी दुसऱ्या वाक्यात अश् (म्हणजे अ) असा आदेश होतो. असा आदेश झाला तरी इदम् च्या रूपात काही फरक पडत नाही फक्त पहिल्या वाक्यातील इदम् चे रूप उदात्त असते तर दुसऱ्या वाक्यातील इदम् चे रूप अनुदात्त असते. जसे आभ्यां छात्राभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्याम् अहरप्यधीतम् = या मुलांनी रात्रभर अभ्यास केला आहे त्याच प्रमाणे त्यांनी दिवसभर पण अभ्यास केला. इदम् ला अकच् प्रत्यय (क) लागला असला तरी हे सूत्र लागु पडते जसे इमकाभ्यां रत्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतम् । अन्वादेश नसेल तर मात्र हे सूत्र लागु पडत नाही जसे देवदत्तं भोजय, इमंच यज्ञदत्तं =देवदत्ताला भोजन दे व यज्ञदत्ताला पण दे.

२.४.३३   एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । विधि सूत्र

पदानिः- एतदः त्र-तसोः त्र-तसौ, च अनुदात्तौ। एतदः ६.१, त्रतसोः ७.२, त्रतसौ १.२, च अव्यय, अनुदातौ १.२. (अनु. अन्वादेशे, अश्, अनुदात्तः)
वृत्तिः- अन्वदेशे'ठअनुदात्तः' इति वर्तते। एतदोऽन्वादेशविषयस्य अशादेशो भवति अनुदात्तस्त्रतसोः परतः।
अन्वादेश असताना दुसऱ्या वाक्यात एतद ला अश् (अ) हा आदेश अश् ला त्र आणि तस् प्रत्यय लागला असताना होतो आणि त्र आणि तस् हे प्रत्यय अनुदात्त असतात.जसे एतस्मिन् ग्रामे सुखं वसामः अथो अत्र युक्ता अधीमहे = या गावात आम्ही सुखाने राहतो म्हणून येथे आम्ही मनापासून अभ्यास करावा. एतस्मात् छात्रात् छन्दोऽधीष्व अथो अतो व्याकरण-प्यधीष्व = या मुलाकडून वेद शिका आणि व्याकरण पण शिका. (सूत्र ५.३.५ प्रमाणे अश् एतद् ला आदेश होतो)

२.४.३४   द्वितीयाटौस्स्वेनः । विधि सूत्र

पदानिः- द्वितीया-टा-ओस्सु, एनः,। द्वितीयाटौस्सु ७.३, एनः १.१. (अनु. इदम्, एतद्, अन्वादेशे, अनुदात्ते)
वृत्तिः- अन्वादेशे', ठअनुदात्तः' इति वर्त्तते। द्वितीया, टा, ओस् इत्येतेषु परत इदमेतदोरन्वादेशविषययोरेनशब्द आदेशो भवति अनुदात्तः। एनदिति नपुंसकैकवचने वक्तव्यम् ।(म.भा.१.४८२)।
अन्वादेश असताना पहिल्या वाक्यातील एतद् ला द्वितीयेचा,तृतीयेचा एकवचनाचा आणि सप्तमीचा द्विवचनाचा प्रत्यय लागला नसला तर दुसऱ्या वाक्यात एन आदेश होतो व तो अनुदात्त असतो जसे इमं छात्रं छन्दोऽध्यापय अथो एनं व्याकरणमप्यध्यापय = या मुलाला वेद शिकवा आणि याला व्याकरण पण शिकवा. वार्तिकाप्रमाणे द्वितीयेचे एकवचन असताना नपुंकलिंगामध्ये इदम् आणि एतद् या शब्दांचे स्थानी एनत् असा आदेश होतो जसे- इदम् कुण्डमानय प्रक्षालयैनत्

२.४.३५   आर्धधातूके । अधिकार सूत्र

पदानिः- आर्ध- धातूके । आर्धधातूके ७.१.
वृत्तिः- आर्धधातुके इत्यधिकारोऽयम्, 'ण्यक्षत्त्रियार्षञितः'(२.४.५८/१२७६) इति यावत्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तदार्धधातुके वेदितव्यम्। वक्ष्यति 'हनो वध लिङि'(२.४.४२/२४३३), वध्यात्।
जेव्हा लागलेला प्रत्यय आर्धधातूक प्रत्यय असेल तर ' हे सूत्र २.४.५७ पर्यंत गृहीत धरावे. या ठिकाणी आर्धधातूके हा शब्द सप्तमीत आहे पण सूत्र १.१.५ प्रमाणे आर्धधातूक जोडला असेल तर असा न घेता जर आर्धधातूक जोडलेला शब्द असेल तर असा घ्यावा.

२.४.३६   अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । विधि सूत्र.

पदानिः-अदः,जग्धिः,ल्यप-ति किति ।अदः६.१.जग्धि१.१.ल्यप् लुप्तसप्तम्यन्तनिर्देशः,ति ७.१,किति ७.१ (अनु. आर्धधातूके)

वृत्ति:- अदो जग्धिरादेशो भवति ल्यपि परतः, तकारादौ च किति प्रत्यये।
अद् = खाणे या धातूला ल्यप्(य सूत्र ७.१.३७)) किंवा आर्धधातूक तकाराने सुरु होणारा कित् प्रत्यय लावताना जग्धि हा आदेश होतो.जग्धि मधील इ फक्त उच्चाराकरता आहे. जसे प्रजग्ध्य=खाऊन.बसूच्या मते अद्+क्त =अन्न हे निपातन आहे.

२.४.३७ लुङ्सनोर्धस्लृ । विधि सूत्र

पदानि:- लुङ्- सनो:, घस्लृ । लुङ्सनो: ७.२, घस्लृ १.१. (अनु. अद: आर्धधातूके)
वृत्ति:- लुङि सनि च परतोऽदो घस्लृ आदेशो भवति। घस्लृभावेऽच्युपसंख्यानम् ।(म.भा.१.४८४) प्रात्तीति प्रघसः।
अद् धातूला लुङ् (तृतीय भुतकालवाचक) आणि सन् (इच्छार्थक) प्रत्यय लागले असता घस्लृ (घस्) आदेश होतो जसे अघसत्, अघसताम्, अघसन् = त्याने खाल्ले. जिघत्सति, जिघत्सतः , जिघत्सन्ति = खाण्याची इच्छा करतो.वार्तिकाप्रमाणे अद् धातूला अच् प्रत्यय लागताना अद् ला घस् असा आदेश होतो जसे- प्र+अद्+अच =घस्+अच= प्रघसः खादाङ

२.४.३८ घञपोश्च । विधि सूत्र.

पदानि:- घञ् -अपो: च ।घञपो ७.२, च अव्यय, (अनु. अद:, घस्लृ, आर्धधातूके)
वृत्ति:- घञि अपि च परतोऽदो घस्लृ आदेशो भवति।
घञ् आणि अप् (अ) हे प्रत्यय लागले असतील तर अद् ला घस्लृ हा आदेश होतो जसे- अद् + घञ् = घास.

२.४.३९ बहुलं छन्दसि । विधि

पदानि:- बहुलम्, छन्दसि ।बहुलम् १.१. छन्दसि ७.१ (अनु. घञपो, अद्, घस्लृ, आर्धधातूके)
वृत्ति:- छन्दसि विषये बहुलमदो घस्लृ आदेशो भवति।
वैदिक भाषेत अद् ला घस्लृ हा आदेश कधी होतो तर कधी होत नाही जसे अश्वाय इव तिष्ठते घासमग्ने आणि अष्टा महो दिव आदो हरी इव।

२.४.४० लिट्यन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानि:- लिटि, अन्यतरस्याम् । लिटि ७.१., अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु. अद:, घस्लृ, आर्धधातूके)
वृत्ति:- लिटि परतोऽदोऽन्यतरस्यां घस्लादेशो भवति।
परोक्ष भूतकाळात (लिट्) अद् धातूला घस्लृ आदेश विकल्पाने होतो जसे जघास किंवा आद = त्याने खाल्ले..

२.४.४१ वेञो वयि: । विधि सूत्र

पदानि:- वेञ:, वयि । वयि: ६.१, वयि १.१ (अनु. लिट्यन्यतरस्याम् , आर्धधातूके)
वृत्ति:- लिट्यन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते। वेञो वयिरादेशो भवति अन्यतरस्यां लिटि परतः। इकार उच्चारणार्थः।
परोक्षभूतकाळात (लिट्) वेञ= विणणे ला वय् हा आदेश विकल्पाने होतो जसे उवाय,ऊयतु: ऊयु: ऊवतु: ऊवु: । ववौ, ववतु: ववु: सूत्र ६.१.३९ प्रमाणे कित् प्रत्यय लागताना य ला व हा आदेश विकल्पाने होतो म्हणून ऊवतु:,ऊयु: रूपे होतात.

२.४.४२ हनो वध लिङि । विधि सूत्र

पदानि: हन: वध, लिङि । हन: ६.१, वध लुप्तप्रमान्तनिर्देश: , लिङि ७.१. (अनु. आर्धधातूके)
वृत्ति:- हन्तेर्धातोर्वध इत्ययमादेशो भवति लिङि परत आर्धधातुके।
आर्धधातूक प्रत्यय लागताना विध्यर्थात हन् =मारणे या धातूला वध् हा आदेश होतो जसे वध्यात् = त्याने मारावे.

२.४.४३ लुङि च । विधि सूत्र

पदानि:- लुङ, च । लुङि ७.१, च अव्यय (अनु. हनो, वध, आर्धधातूके)

वृत्तिः- लुङि च परतः हनो वध इत्ययमादेशो भवति।
तृतीय भूतकाळात (लुङ) हन् धातूला वध् हा आदेश होतो जसे अवधीत् = त्याने मारले

२.४.४४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानिः- आत्मनेपदेषु, अन्यतरसस्याम्।आत्मनेपदेषु ७.३, अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु. हनो,वध,लुङि, आर्धधातूके)
वृत्तिः- पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते। आत्मनेपदेषु परतो हनो लुङ्यन्यतरस्यां वध इत्ययमादेशो भवति।
आत्मनेपदी वापर असताना हन् धातूला तृतीय भूतकाळात विकल्पाने वध् आदेश होतो जसे- आवधिष्ट किंवा आहतः = मी मारले

२.४.४५ इणो गा लुङि । विधि सूत्र

पदानिः- इणः, गा, लुङि। इणः ६.१., गा लुप्तप्रथमान्तनिर्देशः , लुङि ७.१ (अनु. आर्धधातूके)
वृत्तिः- इणः= गा' इत्ययमादेशो भवति लुङि परतः।लुङि' इति वर्त्तमाने पुनर्लुङ्ग्रहणम् 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्'(२.४.४४/२६९६) इत्येतन्मा भूत्।इण्वदिक इति वक्तव्तम् ।(म.भा.१.४८५)।
इण् धातूला तृतीय भूतकाळात गा आदेश होतो जसे अगात् = तो गेला. वार्तिकाप्रमाणे इक् = आठवणे या धातूला देखील तृतीय भूतकाळात इण् सारखा गा हा आदेश होतो जसे - अध्यगात् = तो आठवण ठेवतो .

२.४.४६ णौ गमिरबोधने । विधि सूत्र.

पदानिः- णौ, गमिः , अबोधने। णौ ७.१., गमिः १.१. अबोधने ७.१. (अनु. इणः, आर्धधातूके)
वृत्तिः- णौ परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति। इकार उञ्चारणार्थः। इण्वदिक इत्येव-

इण् धातूलाचा सांगणे (महाभाष्याप्रमाणे ज्ञाना खेरीज)असा अर्थ होत नसेल तर त्याचे प्रयोजक रूप होताना (णिच् आर्धधातूक प्रत्यय लागताना) गमि (गम् -इ फक्त उच्चाराकरता आहे) असा आदेश होतो जसे- गमयति =त्याला जाण्यास भाग पाडतो.सूत्र ४५ च्या वार्तिकातील इण्वादिक मुळे गम् हा आदेश इक् धातूला होतो जसे- अधिजिगमिषति, अधिजिगमिषत:

२.४.४७ सनि च । विधि सूत्र.

पदानिः- सनि, च. । सनि ७.१, च अव्यय (अनु. इणः, अबोधने, गमिः , आर्धधातूके)
वृत्तिः- सनि परत इणोऽबोधनार्थस्य गमिरादेशो भवति।योगविभाग उत्तरार्थः-'इङश्च'(२.४.४८/२६१६) इति सन्येव यथा स्यात्। इण्वदिक इत्येव-
इण् धातूलाचा सांगणे असा अर्थ होत नसेल तर सन् (इच्छार्थक आर्धधातूक) प्रत्यय लागताना गमि आदेश होतो जसे - जिगमिषति = जाण्याची इच्छा करतो.इण्वादिक मुळे इक् धातूला हा आदेश होतो जसे अधिजिगमिषति.

२.४.४८ इङश्च । विधि सूत्र.

पदानिः- इङः,च । इङः ६.१, च अव्यय (अनु. सनि, गमिः, आर्धधातूके)
वृत्तिः- इङश्च सनि परतो गमिरादेशो भवति।
इङ = अभ्यास करणे या धातूला सन् (इच्छार्थक आर्धधातूक) प्रत्यय लागताना गमि (गम्) आदेश होतो जसे अधिजिगांसते = अभ्यास करण्याची इच्छा करतो. इङ् धातूलाला नेहमीच अधि उपसर्ग लागतो.

२.४.४९ गाङ लिटि । विधि सूत्र. सूत्र १.२.१ पहा

पदानिः- गाङ, लिटि ।गाङ १.१. लिटि ७.१ (अनु. इङ, आर्धधातूके)
वृत्तिः-गाङादेशो भवतीङो लिटि परतः।'गाङ्कुटादिभ्यः'(१.२.१/२४६१) इत्यत्रास्य ग्रहणं यथा स्यात्।न हि स्थानिवद्भावेन गाङ्' इति रूपं लभ्यते।
लिट् (परोक्षभूतकाळाचे)आर्धधातूक प्रत्यय लागताना इङ् = अभ्यास करणे धातूला गाङ् हा आदेश होतो जसे- अधिजगे = त्याने अभ्यास केला. येथे ङ अनुबंध गाङ् हा आदेश आहे आणि गाङ्= जाणे या अर्थाने वापरला नाही याकरिता आहे.

२.४.५० विभाषा लुङ्लृङोः । विधि सूत्र

पदानिः- विभाषाः लुङ्लृङोः । विभाषा १.१., लुङ्लृङोः ७.२ (अनु. इङः, गाङ्, आर्धधातूके)

वृत्तिः- लुङि लृङि च परत इङो विभाषा गाङादेशो भवति। आदेशपक्षे 'गाङ्कुटादिभ्यः '(१.२.१/ २४६१) इति ङित्वम्, 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि'(६.४.६६/२४६२) इतीत्वम्।

इङ् धातूला लुङ (तृतीय भूतकाळ) आणि लृङ (संकेतार्थ) आर्धधातूक प्रत्यय लागताना विकल्पाने गाङ् आदेश होतो जसे- अध्यगीष्ट किंवा अध्यैष्ट आणि अध्यगीषाताम् किंवा अध्यैषाताम् अध्यगीषत किंवा अध्यैषत. त्याचप्रमाणे संकेतार्थामध्ये अध्यगीष्यत किंवा अध्यैष्यत, अध्यगीष्येताम् किंवा अध्यैष्येताम् , अध्यगीष्यन्त किंवा अध्यैष्यन्त

२.४.५१ णौ च संश्चङोः । विधि सूत्र

पदानिः- णौ,च सन्-चङो । णौ .१, च अव्यय, संश्चङो ७.२ (अनु. विभाषा, गाङ्,इङः, आर्धधातूके)

वृत्तिः- इङो गाङ् विभाषा' इति वर्त्तते। णौ' इतीङपेक्षया परसप्तमी, संश्चङोः' इति च ण्यपेक्षया। णौ सन्परे चङ्परे च परत इङो विभाषा गाङादेशो भवति।

प्रयोजक रुपातील इङ् धातूला सन् (इच्छार्थक) आणि चङ् (तृतीय भूतकाळातील) प्रत्यय लावताना विकल्पाने गाङ् आदेश होतो जसे- अधिजिगापयिषति किंवा अध्यापिपयिषति = शिकवण्याची इच्छा करतो.

२.४.५२ अस्तेर्भूः । विधि सूत्र

पदानिः- अस्तेः भूः ।अस्तेः ६.१, भूः १.१ (अनु. आर्धधातूके)

वृत्तिः- अस्तेर्धातोर्भू इत्ययमादेशो भवति आर्धधातुके। कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि'(३.१.४०/२२३९) इति प्रत्याहारग्रहणेनास्तेर्ग्रहणसामर्थ्यत्।

अस् =असणे या धातूला आर्धधातूक प्रत्यय लागताना भू हा आदेश होतो जसे भविता = होईल, भवितुम् = होण्याकरिता, भवितव्यम् = झाले पाहिजे.परोक्षभूतकाळाचे प्रत्यय आर्धधातूक असल्यामुळे (सूत्र ३.४.११५)अस् चे रूप भू सारखे बभूव होते. आज्ञार्थक रुपात भू आदेश होत नाही जसे- स्तात्, स्ताम्,सन्तु. त्याच प्रमाणे अस् धातू जेंव्हा दुसऱ्या क्रियापदाला पूरक वापरले (अनद्यतन भविष्यकाळात)जाते तेंव्हा पण भू आदेश होत नाही जसे आस, आसतुः,आसुः.

२.४.५३ ब्रुवो वचिः । विधि सूत्र.

पदानिः- ब्रुवः, वचिः। ब्रुवः ६.२, वचिः १.१ (अनु. आर्धधातूके)

वृत्तिः- ब्रुवो वचिरादेशो भवति आर्धधातुकविषये। इकार उच्चारणार्थः। वक्ता।स्थानिवद्भावेन कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षायामात्मनेपदं भवति।

आर्धधातूक प्रत्यय लागताना ब्रु धातूला वचि (वच्)(इ उच्चाराकरता आहे)आदेश होतो जसे वक्ता = तो बोलेल, वक्तुम् = बोलण्याकरिता. वच् हा आदेश स्थानी प्रमाणे आहे म्हणून आत्मनेपदाचे प्रत्यय लावताना वच् चे ऊचे=तो बोलला, वक्ष्यते = तो बोलील अशी रूपे होतात.

२.४.५४ चक्षिङः ख्याञ् । विधि सूत्र. सूत्र १.३.१२ पहा

पदानिः- चक्षिङः, ख्याञ् ।चक्षिङ् ६.१, ख्याञ् १.१ (अनु. आर्धधातूके)

वृत्तिः- चक्षिङः ख्याञादेशो भवत्यार्धधातुके। स्थानिवद्भावेन नित्यमात्मनेपदं न भवति; ञकारानुबन्धकरणसामर्थ्यात्। क्शादिरप्ययमादेश इष्यतवर्जने प्रतिषेधो वक्तव्याः म.भा.१.४८७)। असनयोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।(म.भा.१.४८७) नृचक्षा राक्षसाः। हिंसार्थोऽत्र धातुः। बहुलं सञ्ज्ञाछन्दसोरिति वक्तव्यम् ।(म.भा.१.४८८)।। अन्नवधकगात्रविचक्षणाजिराद्यर्थम्। म.भा.१.४८८)।

आर्धधातूक प्रत्यय लागताना चक्षिङ् =आकलन करणे, सांगणे धातूला ख्याञ् आदेश होतो जसे आख्याता = तो आकलन करेल/सांगेल.चक्षिङ् हे सूत्र १.३.१२ प्रमाणे नेहमीच आत्मनेपदी असते म्हणून ख्याञ् आ. पदी असावयाला हवे पण ञ् मुळे ते नेहमीच आ. पदी होत नाही. वार्तिकाप्रमाणे १)ख्याञ् चे जागी क्शाञ् हा पण आदेश होतो जसे अक्शाता, आक्शातुम्, आक्शातव्यम्.२). वगळणे या अर्थी वापर असेल तर ख्याञ् आदेश होत नाही जसे दुर्जना संचक्ष्याः= वाईट माणसांना वगळावे.३).अस, अन् प्रत्यय असतील तर ख्याञ् आदेश होत नाही जसे -नृचक्षः (वैदिक नृचक्षा) राक्षसाः = राक्षस दुष्ट असतात. येथे चक्ष = जखम करणे हा अर्थ आहे. ४).संज्ञाशब्दात आणि वैदिक भाषेत(तणीचा हा अर्थ आहे)

ख्याञ् आदेश कधी होतो किंवा होत पण नाही जसे अन्नम् येथे अद् च्या जागी जग्धि येत नाही, वधकम् येथे हन् च्या जागी वध् येतो विचक्षण: येथे चक्ष् च्या जागी ख्या येत नाही .

२.४.५५ वा लिटि । विधि सूत्र.

पदानि:- वा, लिटि । वा अव्यय, लिटि ७.१. (अनु. चक्षिङ:, ख्याञ् आर्धधातूके)

वृत्ति:- पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते। लिटि परतश्चक्षिङः ख्याञादेशो वा भवति।

लिट् (परोक्षभूतकाळात) चक्षिङ् या धातूला ख्याञ् आदेश विकल्पाने होतो जसे आचख्यौ किंवा आचचक्षे, आचख्यतु: किंवा आचचक्षाते, आचख्यतु: किंवा आचचक्षिरे =त्याने सांगितले.

२.४.५६ अजेर्व्यघञपो: । विधि सूत्र

पदानि:- अजे:,वी, अघञ्-अपो:।अजे: ६.१, वी लुप्तप्रथमान्निर्देश: , अघञपो ७.२ (अनु. वा, आर्धधातूके)

वृत्ति:- अजेर्धातोः वी' इत्ययमादेशो भवत्यार्धधातुके परतो घञपौ वर्जयित्वा। घञपोः प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।(म.भा.१.४८८)। वलादावार्धधातुके विकल्प इष्यते ।(म.भा.१.४८८)।

घञ् (सूत्र ३.३.१८)आणि अप् प्रत्यय (३.३.६९)सोडून अज् = चालवणे(वापर फक्त वैदिक भाषेत) या धातूला आर्धधातूक प्रत्यय लागताना वी हा आदेश होतो जसे - विवाय,विव्यतु:,विव्यु:. वार्तिकाप्रमाणे १) घञ् आणि अप् हे प्रत्यय लागताना क्यप् असा आदेश होतो जसे- समाजनम्, समज्या २)वल् प्रत्याहारतील वर्णाने सुरु होणारे(व सोडून सर्वव्यंजने)आर्धधातूक प्रत्यय लागताना वी आदेश विकल्पाने होतो जसे -प्रवेता किंवा प्राजिता; प्रवेतुम्, प्राजितुम्

२.४.५७ वा यौ । विधि सूत्र.

पदानि:- अजे:, वी। वा: १.१. यौ ७.१ (अनु. अजे:, आर्धधातूके)

वृत्ति:- पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते। यु' इति ल्युटो ग्रहणम्। यौ परभूते अजेर्वा वी' इत्ययमादेशो भवति।

ल्युट् (यु) प्रत्यय लागताना अज् धातूला विकल्पाने वी आदेश होतो जसे प्रवयण किंवा प्रजनो दण्ड: = चाबुक किंवा हाकलण्याची काठी. येथे ल्युट् (अन)या क्रित प्रत्ययाला क्रियेचे साधन या अर्थी यु हा प्रत्यय (सूत्र ३.३.११७)विकल्पाने सांगितला आहे.

२.४.५८ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञो: । विधि सूत्र। वै.

पदानि:- ण्य-क्षत्रिय-आर्ष-ञित:, यूनि, लुग्, अण्-इञो: । ण्यक्षत्रियार्षञित: ५.१., यूनि ७.१., लुक् १.१., अणिञो: ६.२

वृत्ति:- ण्यादयो गोत्रप्रत्ययाः। ण्यन्तात् क्षत्त्रियगोत्राद् आर्षाद् ञितश्च परयोरणिञोर्यूनि लुग्भवति। ण्यन्तात्तावत्--'कुर्वादिभ्यो ण्यः'(४.१.१५१/११७५), तस्माद्यूनि इञ्, तस्य लुक्। अब्राह्मणगोत्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानम् ।(म.भा.१.४८९)।

गोत्र दर्शविणारा ण्य प्रत्यय असलेला शब्द, क्षत्रिय आणि ऋषी यांचे वंशज दाखविणारे शब्द, ञ हा अनुबंध असलेले गोत्र वाचक शेवट होणारे शब्द, यांचे अण् आणि इञ् हे प्रत्यय लावून त्या वंशजाचा अपत्य (युवन्)दाखविणारा शब्द तयार करताना अण् आणि इञ् यांचा लुक् होतो. कुरु + ण्य = कौरव्य: = कुरु चा नातु -गोत्रापत्य. कौरव्य +इञ् = कौरव्य: = युवन् (गोत्रापत्याचा पुत्र). अशा प्रकारे कौरव्य:या एकाच शब्दाचा पिता आणि पुत्र हा अर्थ होतो. याच प्रमाणे वसिष्ठ+अण् =वासिष्ठ:=वसिष्ठ ऋषीचा नातु -गोत्रापत्य. वासिष्ठ + इञ् =वासिष्ठ:=युव, गोत्रपत्याचा मुलगा.अण् आणि इञ् हे सोडून इतर युवाप्रत्ययाचा,ण्य प्रत्ययान्त गोत्रवाचक आणि क्षत्रिय व ब्राह्मण सोडून इतर गोत्रवाचक शब्दांना अण् किंवा इञ हे युवाप्रत्यय लागत असेल तरच त्यांचा लुक् होतो.वार्तिकाप्रमाणे ब्राह्मणाशिवाय क्षत्रिय किंवा वैश्य या अर्थाच्या गोत्राप्रत्ययान्ताला लागणाऱ्या सर्व युवप्रत्ययाचा लुक् होतो.महाभाष्याप्रमाणे तद्राज प्रत्यय (सूत्र ४.१.१६८-१७४)लागलेल्या कोणत्याही युवाप्रत्ययाचा लुक् होतो जसे- बौधि:,औदुम्बरि:.

२.४.५९ पैलादिभ्यश्च । विधि सूत्र ।

पदानि:- पैल-आदिभ्य: च। पैलादिभ्य: ५.३., च अव्यय (अनु. यूनि, लुग- णिञो:।)

वृत्ति:- फैल' इत्येवमादिभ्यश्च युवप्रत्ययस्य लुग्भवति। 'पीलाया वा'(४.१.११८/११२१) इत्यण्। तस्माद् 'अणो द्व्यचः'(४.१.१५६/११८०) इति फिञ्, तस्य लुक्।

पैल वगैरे गोत्रवाचक शब्दांना पुढचा वंशज दाखविणारा युवाप्रत्यय जोडला जातो त्याचा लुक् या क्रियेने लोप होतो जसे पीला +अण् = पैलः = पैल चा वंशज. पैलः + फिञ् = पैलः = पैल च्या वंशजाचा मुलगा. .

२.४.६० इञः प्राचाम् । विधि सूत्र. #.

पदानिः- इञः, प्राचाम् (अनु. यूनि, लुग्)
वृत्तिः- गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुग्भवति। गोत्रविशेषणं प्राग्ग्रहणम्, न विकल्पार्थम्। पान्नागारेरपत्यं युवा। 'यञिञोश्च'(४.१.१०१/११०३) इति फक्, तस्य लुक्।
इञ् प्रत्ययाने शेवट होणाऱ्या गोत्र वाचक पूर्वेकडील लोक दर्शवणाऱ्या शब्दांना पुढचा वंशज वाचक युवाप्रत्यय जोडावा लागतो त्याचा लुक् होतो जसे पन्नागर +इञ् = पान्नागारिः = पान्नागाराचा मुलगा. पन्नागारिः + फक् = पान्नागारिः = पन्नागरचा वंशज आणि त्याचा मुलगा. पण पूर्वेकडील देश दर्शविले नसतील तर लुक् होत नाही जसे दाक्षिः दाक्षायणः = दाक्षिचा पुत्र

२.४.६१ न तौल्वलिभ्यः । प्रतिषेध सूत्र. वै.

पदानिः- न तौल्वलिभ्यः। न अव्यय, तौल्वलिभ्यः (अनु. यूनि, लुक्)
वृत्तिः- अनन्तरेण प्राप्तौ लुक् प्रतिषिध्यते।तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्रत्ययस्य न लुग्भवति।तौल्वलि। धारणि। रावणि। पारणि। दैलीपि। दैवलि। दैवमति। दैवयज्ञि। प्रावाहणि। मान्धातकि। आनुहारति। श्वाफल्कि। आनुमति। आहिंसि। आसुरि। आयुधि। नैमिषि। आसिबन्धकि। बैकि। आन्तरहाति। पौष्करसादि। वैरकि। वैलकि। वैहति। वैकर्णि।कारेणुपालि। कामालि।
तौल्वलि वगैरे गोत्र वाचक शब्दांना पुढचा वंशज दाखविणाऱ्या युावप्रत्ययाचा लुक् होत नाही जसे तौल्वलिः=पिता, तौल्वलायनः =पुत्र.

२.४.६२ तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । विधि सूत्र. .

पदानिः- तद्राजस्य, बहुषु, तेन-एव, अस्त्रियाम् । तद्राजस्य ६.१, बहुषु ७.३, तेन ३.१ (अनु. लुक्)
वृत्तिः- ते तद्राजाः'(४.१.१७२/११९२) 'ञ्यादयस्तद्राजाः'(५.३.११९/२०७२) इति वक्ष्यति, तस्य तद्राजसंज्ञस्य प्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेत्तद्राजेन कृतं बहुत्वं भवति।
सामसिक शब्द नसेल, आणि स्त्रीलिंगी नसेल तर बहुवचनाचा प्रत्यय मूळ शब्दालाच लागला असेल तर पुढे येणाऱ्या सूत्र ४.१.१७४ या सूत्रातील तद्राज या प्रत्ययाचा लुक् होतो अंग + अण् =आंग =अंग राजाचा मुलगा पण बहुवचनात असेल अंगाः=अंग राजांची मुले.येथे अण् प्रत्ययाचा लुक् झाला. त्याचप्रमाणे स्त्रीलिंगी असेल तर मात्र अण् चा लुक होत नाही जसे आंग्यः = अंग राजाच्या मुली आणि आंगी = अंग राजाची मुलगी. प्रियवांगः= वंग राजाची मुलगी ज्याला आवडते असा किंवा बहुवचनात प्रियवांगाः= वंगाची मुलगी ज्यांना आवडते असे .

२.४.६३ यस्कादिभ्यो गोत्रे । विधि सूत्र.

पदानिः- यस्क-आदिभ्यः, गोत्रे । यस्कादिभ्यः ५.३, गोत्रे ७.१ (अनु. लुक्, बहुषु तेनैवास्त्रियाम्)
वृत्तिः- बहुषु तेनैवास्त्रियाम्' इति सर्वमनुवर्तते। ठयस्क' इत्येवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्त्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति, तेनैव चेद् गोत्रप्रत्ययेन कृतं बहुत्वं भवति। प्रत्ययविधेश्चान्यत्र लौकिकस्य गोत्रस्य ग्रहणमित्यनन्तरापत्येऽपि लुग्भवत्येव-यस्काः।यस्क। लभ्य। दुह्य। अयःस्थूण। तृणकर्ण। एते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते। ततः परेभ्यः षड्भ्य इञ्। सदामत्त। कम्बलभार। बहिर्योग। कर्णाटक। पिण्डीजङ्घ। बकसक्थ।यस्क। लभ्य। दुह्य। अयःस्थूण। तृणकर्ण। एते पञ्च शिवादिषु पठ्यन्ते। ततः परेभ्यः षड्भ्य इञ्। सदामत्त। कम्बलभार। बहिर्योग। कर्णाटक। पिण्डीजङ्घ। बकसक्थ। ततः परेभ्यश्चतुर्भ्यः 'गृष्ट्यादिभ्यश्च'(४.१.१३६/११४३) इति ढञ्। बस्ति। कुद्रि। अजबस्ति। मित्रयु। ततः परेभ्यो द्वादशभ्य इञ्। रक्षोमुख। जङ्घारथ। उत्कास। कटुकमन्थक। पुष्करसत्। विषपुट। उपरिमेखल। क्रोष्टुमान। क्रोष्टुपाद। क्रोष्टुमाय। शीर्षमाय। पुष्करसच्छब्दाद् बाह्वादिपाठादिञ्। खरपशब्दो नडादिषु पठ्यते, ततः फक्। पदक, वर्मक-एताभ्याम् 'अत इञ्'(४.१.९५/१०९५)। भलन्दनशब्दात् 'शिवादिभ्योऽण्'(४.१.११२/१११५) भडिल। भडित। भण्डित-एतेभ्यश्चतुर्भ्यः 'अश्वादिभ्यः फञ्'(४.१.११०/१११३)।
वरील सूत्राप्रमाणे सामासिक शब्द नसेल, स्त्रीलिंगी नसेल तर बहुवचनात यस्क वगैरे शब्दांना जोडणाऱ्या गोत्र वाचक प्रत्ययाचा लुक् होतो जसे यस्क +अण् =यास्कः = यस्काचा वशंज पण बहुवचनात असताना लुक होऊन यस्काः +अण् =यस्काः= यस्काचे वंशज

२.४.६४ यञञोश्च । विधि सूत्र

पदानि:- यञ्-अञो: च, । यञञो: ६.२, च अव्यय (अनु. गोत्रे, लुक्, बहुषु तेनैवास्त्रियाम्)

वृत्तिः- बहुषु तेनैवास्त्रियाम्'(२.४.६३/११९३) गोत्रे' इति चानुवर्तते। यञोऽञश्च गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वर्तमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुग्भवति । यञादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसङ्ख्यानम्

सामासिक नसलेल्या, स्त्रीलिंगी नसलेल्या शब्दाला बहुवचनात गोत्रवाचक यञ् आणि अञ् प्रत्यय लागताना त्यांचा लुक् होतो जसे गर्ग + यञ् = गार्ग्य: पण बहुवचनात गर्गा: गर्गाचा वंशज.वार्तिकाप्रमाणे एकवचनी आणि बहुवचनी मूळ रूपाला यञ् आणि अञ् हे प्रत्यय लावून तत्पुरुष समास होत असेल तर लुक् होणे हे वैकल्पिक असते जसे गार्ग्यस्य कुलं = गार्ग्यकुलम् किंवा गर्गकुलम् .

२.४.६५ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च । विधि सूत्र

पदानि:- अत्रि-भृगु-कुत्स्-वसिष्ठ-गोतम-अङ्गिरोभ्य:, च ।अत्रिभृगु..रोभ्य:५.३.,च अव्यय (अनु. गोत्रे,लुक्,बहुषु,तेनैवास्त्रियाम्)

वृत्तिः- अत्र्यादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति। अत्रिशब्दात् 'इतश्चानिञः' (४.१.१२२/ ११२५) इति ढक्।

स्त्रलिंगी नसलेल्या अत्रि, भृगु, कुत्स, वसिष्ठ, गोतम, अंगीरस या शब्दांना बहु वचनात गोत्र वाचक प्रत्यय(ढक्) लावताना त्याचा लुक होतो जसे- अत्रि+ढक् = आत्रेय: एकवचन पण बहुवचन अत्रय: होते.

२.४.६६ बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु । विधि सूत्र.

पदानि:- बह्वच:,इञ:,प्राच्यभरतेषु ।बह्वच ५.१, इञ: ६.१., प्राच्यभरतेषु ७.३ (अनु. गोत्रे, लुक्, बहुषु तेनैवास्त्रियाम्)

वृत्तिः- बह्वचः प्रातिपदिकात् य इञ् विहितः प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्तते, तस्य बहुषु लुग्भवति।

दोन पेक्षा जास्त स्वर असलेल्या, प्राच्य (पूर्वेकडील)आणि भरत (भरत वंशातील) पण स्त्रीलिंगी नसलेल्या शब्दाला बहुवचनात गोत्र वाचक इञ् प्रत्यय लावताना गोत्रवाचक इञ् प्रत्ययाचा लुक होतो जसे एक.वचन पन्नागारि:, बहुवचन पन्नागारा: ।

२.४.६७ न गोपवनादिभ्य: । विधि सूत्र

पदानि:- न, गोप-वन-आदिभ्य: । न अव्यय, गोपवनादिभ्य: ५.३ (अनु. गोत्रे, लुक्, बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।)

वृत्तिः- गोपवनादिभ्यः परस्य लुग्न भवति।

गोपवन वगैरे शब्दांना बहुवचनात गोत्रवाचक अञ् प्रत्यय लावताना लुक् होत नाही जसे गोपवन + अञ् = गोपवन : एकवचन आणि गौपवना: हे बहुवचन होते.

२.४.६८ तिककितवादिभ्यो द्वंद्वे । विधि सूत्र

पदानि:- तिक-कितव-आदिभ्य: द्वंद्वे । तिककितवादिभ्य: ५.३, द्वंद्वे ७.१ (अनु. गोत्रे, लुक्, बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।)

वृत्तिः- तिकादिभ्यः कितावादिभ्यश्च द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति।

तिककितव वगैरे बहुवचनांच्या द्वन्द्वसमासात गोत्रवाचक प्रत्यय लावताना दोन्ही पदांना लागणाऱ्या गोत्रप्रत्ययाचा लुक् होतो जसे तिक +फिञ् = तैकायनि: हे एकवचन. तैकायनव: हे बहुवचन. त्याच प्रमाणे कैतवायनव: हे बहुवचन. तैकायनय: च कैतवायनय: च = तिककितवा:

२.४.६९ उपकादिभ्यऽन्यतरस्यामद्वंद्वे । विधि सूत्र

पदानि:- उपक-आदिभ्य: अन्यतरस्याम् अद्वंद्वे ।उपकादिभ्य: ५.३, अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु. गोत्रे, लुक्, बहुषु, तेनैवास्त्रियाम्)

वृत्तिः- उपक' इत्यैवमादिभ्यः परस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग्भवति, अन्यतरस्यां द्वन्द्वेचाद्वन्द्वे च ।अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थम्। एतेषां च मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्त उपकलमकाः, भ्रष्टककपिष्ठलाः, कृष्णाजिनकृष्णसुन्दरा इति। तेषां पूर्वेणैव नित्यमेव लुग्भवति। अद्वन्द्वेत्वनेन विकल्पःपण्डारक। अण्डारक। गडुक। सुपर्यक। सुपिष्ठ। मयूरकर्ण। खारीजङ्घ। शलावल। पतञ्जल। कठेरणि। कुषीतक। काशकृत्स्न। निदाघ। कलशीकण्ठ। दामकण्ठ। कृष्णपिङ्गल। कर्णक। पर्णक। जटिलक। वधिरक। जन्तुक। अनुलोम। अर्धपिङ्गलक।

प्रतिलोम। प्रतान। अनभिहित।
उपकादि शब्दाने सुरवात होणाऱ्या बहुवचनातील शब्दांना लागणाऱ्या गोत्रवाचक प्रत्ययाचा ते सुटे सुटे वापरले तरी आणि द्वन्द्व समास करून वापरले तरी विकल्पाने लुक् होतो जसे उपकाः किंवा औपकायनाः;लमकाः किंवा लामकायनाः आणि औपकायनाश्च लामकायनाश्च - उपकलमकाः या सूत्रात दोन गोष्टी महत्वाच्या आहेत. अद्वंद्व हा शब्द २.४.६८ सूत्रातील द्वंद्व शब्दाची समाप्ती दाखवतो 'द्वंद्व नसेल तर' असा अर्थ नाही आणि आधीच्या सूत्रातील तिककितवादि गणात उपकलमकाः, भ्राष्ट्रककपिष्ठलाः आणि कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः या तीन द्वन्द्वसमासात नेहमीच गोत्र प्रत्ययाचा लुक् होतो.

२.४.७० आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डनच्। विधि सूत्र

पदानिः- अगस्त्य-कौण्डिन्ययोः, अगस्ति-कुण्डिनच् ।(अनु. गोत्रे, लुक्, बहुषु तेनैवास्त्रियाम्) आगस्त्यकौण्डिन्ययोः ६.२, अगस्तिकुण्डनच् १.१
वृत्तिः- आगस्त्यकौण्डिन्ययोर्गोत्रप्रत्यययोरणो यञश्च बहुषु लुग्भवति, परिशिष्टस्य च प्रकृतिभागस्य यथासङ्ख्यमगस्ति, कुण्डिनच्-इत्येतावादेशौ भवतः।
अगस्त्य आणि कौण्डिन्य यांचे बहुवचनात अण् आणि अञ् या गोत्रवाचक प्रत्ययाचा लुक् होतो आणि लुक् झाल्यानंतर राहिलेल्या मूळ प्रकृतीला अगस्ति व कुण्डिन हे अनुक्रमे आदेश होतात.जसे- अगस्तयः आणि कुण्डिनाः

२.४.७१ सुपो धातूप्रातिपदिकयोः। विधि सूत्र

पदानिः- सुपः, धातू-प्रातिपदिकयोः। सुपः ६.१, धातूप्रातिपदिकयोः ६.२ (अनु. लुक्)
वृत्तिः- सुपो विभक्तेर्धातुसंज्ञायाः प्रातिपदिकसंज्ञायाश्च लुग्भवति। तदन्तर्गतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते।
नामाला धातू किंवा प्रातिपदिक ही संज्ञा प्राप्त होत असेल तर नामाला जोडणाऱ्या विभक्ति प्रत्ययाचा लुक् होतो जसे - नामापासून इच्छार्थक धातू बनवताना (सूत्र ३.१.८) पुत्रम् इच्छति = पुत्रीयति = पुत्राची इच्छा करतो , नामाचा सामासिक शब्द होताना जसे -राजस्य पुरुषः = राजपुरुषः = राजाचा माणूस.

२.४.७२ अदिप्रभृतिभ्यः शपः। विधि सूत्र

पदानिः- अदि-प्रभृतिभ्यः, शपः। अदिप्रभृतिभ्यः ५.३, शपः६.१ (अनु. लुक्)
वृत्तिः- अदिप्रभृतिभ्य उत्तरस्य शपो लुग्भवति।
अद् = खाणे वगैरे अदादि गणातील धातूंना लागणाऱ्या शप् विकरणाचा लुक् होतो जसे अद् + शप् + ति =अत्ति = तो खातो. थोडक्यात दुसऱ्या गणातील धातूलांना विकरण लागत नाही.

२.४.७३ बहुलं छन्दसि। विधि सूत्र. #

पदानिः- बहुलम्, छन्दसि ।बहुलं १.१, छन्दसि ७.१ (अनु.अदिप्रभृतिभ्यः शपः लुक्)
वृत्तिः छन्दसि विषये शपो बहुलं लुग्भवति। अदिप्रभृतिभ्य उक्तस्ततो न भवत्यपि-
वैदिक भाषेत जेथे शप् विकरणाचा (सूत्र ३.१.६८) लुक् होतो तेथे होत नाही आणि जेथे होत नाही तेथे होतो (बहुलम् याचा अर्थ) जसे वृत्रं हनति =वृत्राला मारतो येथे लुक् नाही. त्राध्वम् नो देवाः = आमचे रक्षण कर देवा. येथे त्रैङ् भ्वादिगणाचा धातू आहे पण लुक् झाला आहे.

२.४.७४ यङोऽचि च। विधि सूत्र

पदानिः यङः, अचि,च। यङः ६.१ अचि ७.१. (अनु. बहुलम्, लुक्)
वृत्तिः- यङो लुग्भवति अचि प्रत्यये परतः। चकारेण बहुलग्रहणमनुकृष्यते, न तु छन्दसीति, तेन छन्दसि भाषायां च यङो लुग्भवति।
वैदिक आणि संस्कृत भाषेत अच् किंवा इतर प्रत्यय पुढे असेल तर यङ् प्रत्ययाचा (तीव्रता दाखविणारा प्रत्यय) लुक् होतो जसे- लोलुय + अव् = लोलुवः= खूप कापणारा. (महाभाष्यात अच् प्रत्यय नंतर नसला तरी लुक् होतो असे आहे)

२.४.७५ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। विधि सूत्र

पदानि:- जुहोति-आदिभ्य: श्लु:। जुहोत्यादिभ्य: ५.३, श्लु: १.१ (अनु. शप:)
वृत्ति:- शबनुवर्तते, न यङ्। जुहोत्यादिभ्य उत्तरस्य शपः श्लुर्भवति। लुकि प्रकृते श्लुविधानं द्विर्वचनार्थम्।
जुहोत्यादि गणातील विकरणांना शप् या विकरणाचा प्रत्यय लावताना श्लु होतो जसे बिभेति = तो घाबरतो, निज् = शुद्ध करणे पासून नेनेक्ति = शुद्ध करतो.श्लु होणे म्हणजे धातूचे मूळ रूप दोनदा येते

२.४.७६ बहुलं छन्दसि। विधि सूत्र #

पदानि:- बहुल्म्, छन्दसि ।बहुलम् १.१., छन्दसि ७.१(अनु.जुहोत्यादिभ्य: श्लु:)
वृत्ति: छन्दसि विषये बहुलं शपः श्लुर्भवति। यत्रोक्तं तत्र न भवति, अन्यत्रापि भवति। जुहोत्यादिभ्यस्तावन्न भवति
वैदिक भाषेत जुहोत्यादि गणातील धातूंना विभक्ति प्रत्यय लागताना कधी शप् चा श्लु होतो किंवा होत नाही जसे दाति प्रियाणि = तो प्रिय वस्तु देतो (दधाति च्या ऐवजी दाति झाले आहे)आणि पूर्णा विवष्टि येथे श्लु झाला आहे.

२.४.७७ गतिस्थाघुपाभूभ्य: सिच: परस्मैपदेषु। विधि सूत्र

पदानि:- गति-स्था-घु-पा-भूभ्य:, सिच: परस्मैपदेषु। गतिस्थाघुपाभूभ्य: ५.३, सिच: ६.१, परस्मैपदेषु ७.३ (अनु. लुक्)
वृत्ति: लुगनुवर्त्तते, न श्लुः। गाति, स्था, घु, पा, भू-इत्येतेभ्यः परस्य सिचो लुग्भवति परस्मैपदेषु परतः।गापोर्ग्रहणे इण्पिबत्योर्ग्रहणम् ।(म.भा.१.४९५)।
गा=जाणे, पा=पिणे, स्था= उभे रहणे, सूत्र १.१.२० मधील घु (दा,धा)धातू भू=असणे या धातूंना परस्मैपदी सिच् प्रत्यय(सूत्र ३.१.४४) (भूतकाळातील) प्रत्यय लागतांना सिच् प्रत्ययाचा लुक होतो जसे- अगात् =तो गेला, अस्थात् = तो उभा राहिला.

२.४.७८ विभाषा घ्राधेट्शाच्छास:। विधि सूत्र

पदानि: घ्रा-धेट् -शा-छास:। विभाषा १,१, घ्राधेट्शाच्छासा: ५.१. (अनु: सिच: परस्मैपदेषु, लुक्)
वृत्ति: घ्रा, धेट्, शा, छा, सा-इत्येतेभ्य उत्तरस्य सिचः परस्मैपदेषु विभाषा लुग्भवति। धेटः पूर्वेण प्राप्ते विभाषार्थं वचनम्, परिशिष्टानामप्राप्ते।
घ्रा=वास घेणे, धेट् =पिणे, शा (शो)= तरवारबाजीकरणे, छा (छो) = तोडणे, सा (सो)= नाश करणे या धातूंना परस्मैपदी सिच् प्रत्यय (भूतकाळ)लावतांना त्या प्रत्ययाचा विकल्पाने लोप होतो जसे अघ्रात् किंवा अघ्रासीत् = त्याने वास घेतला, अधात् किंवा अधासीत्= तो प्यायला.

२.४.७९ तनादिभ्यस्तथासो:। विधि सूत्र.

पदानि:- तन-आदिभ्य:, त-थासो:। तनादिभ्य: ५.३, तथासो: ७.२ (अनु: विभाषा, सिच:, लुक्)
वृत्ति:- तनादिभ्य उत्तरस्य सिचस्तथासोः परतो विभाषा लुग्भवति।
तनु वगैरे तनादि धातूंना त आणि थास् आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागताना सिच् (भूतकाळ) प्रत्ययाचा विकल्पाने लुक् होतो जसे अत् किंवा अतनिष्ठ = त्याने विस्तार केला.

२.४.८० मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमिजनिभ्यो ले:। विधि सूत्र.#

पदानि: मन्त्रे-घस-ह्वर्-णस-वृ-दह-आत्-वृव-कृ-गमि-जनिश्च: ले:। मन्त्रे ७.१, घस..जनिभ्य: ५.३, ले: ६.१ (अनु. लुक्)
वृत्ति: मन्त्रविषये घस, ह्वर, णश, वृ, दह, आत्, वृच्, कृ, गमि, जनि-इत्येतेभ्य उत्तरस्य लेर्लुग्भवति। ब्राह्मणे प्रयोगोऽयम्। मन्त्रग्रहणं तु छन्दस उपलक्षणार्थम्।
लि हा शब्द प्राचीन व्याकरणकारानी परोक्ष आणि तृतीय भुतकाळाचा प्रत्यय म्हणून वापरला आहे. वेदांच्या मंत्र विभागात ले: (लि अर्थात च्लि प्रत्यय) या प्रत्ययाचा घस् =खाणे, ह्वर=दुष्ट असणे, णश् =नाश करणे, वृ= निवडणे,झाकणे, दह =जाळणे, वृच् =टाळणे, कृ= करणे, गमि=जाणे , आत् म्हणजे आकारान्त या धातूंचे उपयोगात लुक् होतो जसे कृ-अक्रन् , गमि- अग्मन् जनि-अज्ञत.

२.४.८१ आम:। विधि

पदानिः- आमः । आमः ५.१ (अनु. लेः, लुक्)
वृत्तिः- आमः परस्य लेर्लुग् भवति।
येथे लेः मुळे लिट् येते. आम् प्रत्यया नंतर येणाऱ्या परोक्षभूतकाळ वाचक प्रत्ययाचा लुक् होतो जसे ईहाचक्रे= त्याने प्रयत्न केला.

२..४.८२ अव्ययादाप्सुपः । विधि सूत्र

पदानिः- अव्ययात्, आप्-सुपः ।अव्ययात् ५.१, आप्सुपः ६.१ (अनु. लुक्)
वृत्तिः- अव्ययादुत्तरस्यापः सुपश्च लुग्भवति।
सर्व अव्ययांचे नंतर येणाऱ्या आप्,डाप्, चाप् या स्त्रीलींगी प्रत्ययांचा आणि सुप् म्हणजे विभक्ति प्रत्ययांचा लुक् होतो. जसे तत्र शालायाम् येथे तद् चे तस्याम् हे स्त्रीलिंगी रूप वापरले जात नाही .त्याच प्रमाणे कृत्वा, हित्वा.

२.४.८३ नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः । प्रतिषेध सूत्र (पहा २.१.६)

पदानिः- न,अव्ययीभावात्,अतः,अम्,तु,अपञ्चम्याः।(अनु.सुपःलुक्)न अव्यय,अव्ययीभावात् ५.१,अतः५.१,अम् १.१, तु अव्यय
वृत्तिः पूर्वेण लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यते। अदन्तादव्ययीभावादुत्तरस्य सुपो न लुग्भवति, अमादेशस्तु तस्य सुपो भवत्यपञ्चम्याः। एतस्मिन् प्रतिषिद्धे पञ्चम्याः श्रवणमेव भवति।
अकारान्त अव्ययाला लागणाऱ्या कोणत्याही विभक्ति प्रत्ययाचा लुक् होत नाही व पंचमी विभक्ति सोडून इतर सुप् विभक्तिप्रत्याचे जागी अम् आदेश होतो जसे -उपकुम्भं पश्य=जवळचा कुंभ पहा. उपकुम्भमंतिष्ठति=जवळचा कुंभ उभा आहे.

२.४.८४ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ।विधी सूत्र

पदानिः- तृतीया-सप्तम्योः, बहुलम् । तृतीयासप्तम्योः ६.२.,बहुलम् १.१. (अनु. अव्ययीवावादतोऽम्)
वृत्तिः- पूर्वेण नित्यमम्भावे प्राप्ते वचनमिदम्। तृतीयासप्तम्योर्विभक्त्योर्बहुलमम्भावो भवति, अव्ययीभावे। * सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससङ्ख्यावयवेभ्यो नित्यममिति वक्तव्यम् *(म.भा.1.499)।
अकारान्त अव्ययीभाव समासाच्या तृतीया आणि सप्तमी विभक्ति प्रत्ययाचे जागी कधी अम् आदेश होतो किंवा होत नाही आणि अम् आदेश होत नाही म्हणुन लुक् होत नाही जसे उपकुम्भेन किंवा उपकुम्भम् कृतं = उपकुम्भाने केले. वार्तिका प्रमाणे जर अव्ययी समास सुबत्ता किंवा नदी वाचक शब्दांचा बनला असेल तर पचमी विभक्तित असताना देखील अम् आदेश नेहमीच होतो आणि लुक् पण होतो जसे सुमगधम् , लोहितगंगम्

२.४.८५ लुटः प्रथमस्य डारौरसः । विधि सूत्र

पदानिः- लुटः प्रथमस्य डा-रौ रसः । लुटः ६.१., प्रथमस्य ६.१. डारौरसः १.३.
वृत्तिः- लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य च यथाक्रमं डा, रौ, रस्-इत्येते आदेशा भवन्ति।
लुट् (अनद्यतन भविष्काळ) आ.पदी आणि प.पदी प्रथम पुरुषी प्रत्ययांना अनुक्रमे डा, रौ आणि रस् आदेश होतात जसे कर्ता, कर्तारौ कर्तारः ।

अथ द्वितीयाध्यस्य चतुर्थ पादः

तृतीय अध्याय: प्रथम पाद

सारांश: तिसऱ्या अध्यायामध्ये धातूप्रत्यय सांगितले आहेत. धातूप्रत्ययाचे ढोबळ मानाने चार विभाग पडतात: १) क्रियापद बनविणारे प्रत्यय- तिङ्, २) धातूसाधित (नाम, विशेषण व अव्यय) बनविणारे प्रत्यय- कृत् ३) धातू व तिङ्, कृत् प्रत्ययांच्या मध्ये येणारे प्रत्यय- विकरण ४) साधित धातू बनविणारे प्रत्यय सनादि.

तिसऱ्या अध्यायाच्या पहिल्या पादातील पहिली चार सूत्रे प्रत्ययासंबंधी सामान्य माहिती देणारी आहेत. ५ ते ३१ ह्या २७ सूत्रांनी साधितधातू बनविणारे सन् आदि १२ प्रत्यय सांगितले आहेत. त्या बारा प्रत्ययांची सग्रह कारिका प्राचीन परंपरेमध्ये प्रसिद्ध आहे ती अशी;

सन्क्यच्काम्यच्य्ङ्यषोऽयाचारक्विप् णिचयङौ तथा ।
यायेयङ णिङ चेति द्वादशामी सनादयः ।

साधित धातू दोन प्रकारचे आहेत. धातूसाधित धातू व नामसाधित धातू. मूळ धातूला इ (णिच्), स(सन्), य(यङ) इत्यादि प्रत्यय जोडून प्रेरणा, इच्छा, क्रिया पुन: पुन: करणे असे अर्थ दाखविले जातात. नामाला (प्रातिपदिकाला) प्रत्यय जोडून ,करणे, होणे इत्यादि क्रियारूप अर्थ दाखवण्याकरता नामधातू वापरतात. या दोन प्रकारच्या साधित धातूंचे प्रत्यय व अर्थ या २७ सूत्रांनी सांगितले आहेत. ३.१.३२ सनाद्यन्ता धातवः हे सूत्र सन् वगैरे प्रत्ययांनी बनलेल्या रूपांना धातूसंज्ञा देणारे आहे.

सूत्र ३३ ते ८६ या ५४ सूत्रांनी स्य, तस्, इत्यादि कालप्रत्यये व अ(शप्), य,नु,ना इत्यादि गणप्रत्यये सांगितली आहेत. या प्रत्ययांना विकरण हा शब्द पाणिनीने कुठेच वापरला नाही. ५३ आणि ५४ ही दोन सूत्रे योगविभागाचा प्रकार असावा असे वाटते कारण५३ व्या सूत्रात कर्तरि प्रयोगात लिपी वगैरे धातूना अङ् आदेश सांगितला आहे. पण आत्मनेपदाचे प्रत्यय लावताना विकल्प आहे म्हणून आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् हे ५४ वे सूत्र केले असावे. यावर महाभाष्यात पण काही उल्लेख नाही

वाक्यरचनेचे कर्तरि, कर्मणि व भावे असे तीनच प्रकार साधारणत: असतात पण संस्कृत भाषेत कर्मकर्तरि असा चौथा प्रकार आहे. या वाक्यरचनेत कर्मच कर्ता म्हणून वापरले जाते. ८७ ते ९० या चार सूत्रांनी कर्मकर्तरि रचनेतील काही विशेष स्पष्ट केले आहेत.

सूत्र ९५ ते १३२ यात कृत् प्रत्ययांचे विधान केले आहे. कृत् प्रत्ययातील काही प्रत्ययांना कृत्य अशी संज्ञा आहे. हे प्रत्यय अगर ते जोडून बनणारे शब्द विध्यर्थक असतात.

अकर्मक धातूंना य,तव्य व अनीय असे तीन प्रत्यय आहेत. पण या प्रत्ययांना उदात्तादि स्वर, व मूळ रूपामध्ये गुण, वृद्धि, संप्रसारण इत्यादि जरूर ते बदल वगैरे उद्देशाने निरनिराळे अनुबंध जोडून क्यप्, ण्यत्, यत्, तव्यत्,अनीयर अशा स्वरूपात वेगवेगळ्या धातूंना ते या प्रकरणात सांगितले आहेत. केवळ या तीन प्रत्ययांच्या कृत्य प्रकरणासाठी ३८ सूत्र झाली आहेत. १०१ ते १०५, १०७, ११२,११५, ११६ इत्यादि सूत्रात कृत्य प्रत्ययांनी व्यक्त होणाऱ्या विशेष अर्थाचा उहापोह केला आहे.

सूत्र १३३ ते १५० या १८ सूत्रात कर्तरि अर्थाचे कृत प्रत्यय सांगितले आहेत. १३६ व १३७ ह्या दोन सूत्रांनी सांगितलेले प्रत्यय उपपदरहित धातूंना असून १३६ व १३७ या सूत्रांनी सांगितलेले प्रत्यय उपसर्ग उपपद जोडले असले तरच धातूवरून करता येतात जसे प्रस्थः, प्रज्ञः

प्रथम पाद

३.१.१. प्रत्ययः । अधिकार सूत्र

पदानिः- प्रत्ययः। प्रत्ययः १.१

वृत्तिः- अधिकारोऽयम्। प्रत्ययशब्दः संज्ञात्वेनाधिक्रियते। आ पञ्चमाध्यायपरिसमाप्तेर्यानितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः प्रत्ययसंज्ञास्ते वेदितव्याः, प्रकृत्युपपदोपाधिविकारागमान्वर्जयित्वा। वक्ष्यति-'तव्यत्तव्यानीयरः'(३.१.९६/२८३४) कर्त्तव्यम्। करणीयम्। प्रत्ययप्रदेशाः-'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'(१.१.६२/२६२) इत्येवमादयः।

प्रत्यय ही संज्ञा अधिकार म्हणून केली आहे. या सूत्रा पासून पाचव्या अध्यायाचे शेवटपर्यंत प्रत्यय ही संज्ञा होईल. प्रकृति (मूळ रूप ३.१.५) उपपद(३.२.२४), उपाधि (३.२.२५) यांना प्रत्यय ही संज्ञा लागू नाही. त्याच प्रमाणे आगम आणि विकार (अंगातील बदल) यांना पण प्रत्यय ही संज्ञा लागु होत नाही.

३.१.२. परश्च। अधिकार सूत्र

पदानिः- परः च। परः १.१, च अव्यय (अनु. प्रत्ययः)

वृत्तिः अयमप्यधिकारो योगे योगे उपतिष्ठते, परिभाषा वा। परश्च स भवति धातोर्वा प्रातिपदिकाद्वा यः प्रत्ययसंज्ञः।

प्रत्यय धातू किंवा नाम यांचे शेवटी लावावा.

३.१.३ आद्युदात्तश्च। परिभाषा/अधिकार सूत्र

३.१.४ अनुदात्तौ सुप्पितौ। परिभाषा सूत्र

३.१.५गुप्तिज्किद्भ्यः सन्। विधि सूत्र

पदानिः- गुप्-तिज -किद् भ्यः, सन् ।गुप्तिज्किद्भ्यः५.३, सन् १.१ (अनु. प्रत्ययः)

वृत्तिः गुप गोपने'(धा.पा.९७१), तिज निशाने'(धा.पा.९७२), कित निवासे'(धा.पा.९९४)-एतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्ययो भवति।निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारेषु सनिष्यते, अन्यत्र यथाप्राप्तं प्रत्यया भवन्ति गुपादिष्वनुबन्धकरणमात्मनेपदार्थम्।।(म.भा.२.१०)

गुप् = निंदा करणे, तिज् =सहन करणे, कित् = इलाज करणे या अर्थी हे धातू वापरले असतील तर त्यांना सन् (स) हा इच्छार्थक प्रत्यय लागतो. महाभाष्याप्रमाणे गुप, तिज, कित यातील अ इत् आहे आणि हे धातू आत्मनेपदी होतात आणि त्यांना द्वित्व होते जसे जुगुप्सते=निंदा करतो.

३.१.६ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य। विधि सूत्र

पदानिः-मान्-बध-दान् -शान्भ्यो दीर्घ च अभ्यासस्य ।मान्ब..न्भ्यः५.३,दीर्घः१.१,च अव्यय,अभ्यासस्य ६.१(अनु.सन् प्रत्ययः)

वृत्तिः- मान पूजायाम्'(धा.पा.९७३), बध बन्धने'(धा.पा.९७४), दान अवखण्डने'(धा.पा.९९५), शान अवतेजने'(धा.पा.९९६)-इत्येतेभ्यो धातुभ्यः सन्प्रत्यो भवति, अभ्यासस्य चेकारस्य दीर्घादेशो भवति।उत्तरसूत्रे वाग्रहणं सर्वस्य शेषो विज्ञायते, तेन क्वचिन्न भवत्यपि। अत्रापि सन्नर्थविशेष इष्यत

मान् = मान देणे, बध् = बांधणे, दान् = तोडणे , शान् = धार लावणे असा या धातूंचा अर्थ होतो व त्यांना त्याच अर्थाने सन् प्रत्यय लागतो (इच्छार्थक अर्थ होत नाही) सन् प्रत्यय लागण्याचे पूर्वी धातूच्या अभ्यासातील म्हणजे द्विरुक्तीतील प्रथम भागातील अ चा प्रथम इ होतो(७.४.७९) आणि नंतर त्या इ चा ई होतो जसे मीमांसते= चौकशी करतो, बीभत्सते = निंदा करतो, दीदासते= सरळ करतो, शीशांसते=धार लावतो. या सर्व धातूंना इच्छार्थक रूप आहे पण हे इच्छार्थक अर्थ नाही .हे सूत्र विकल्पाने लावता येते म्हणून मानयति, बाधयति, दानयति, निशानयति ही इच्छार्थक रूपे पण बरोबर आहेत.

३.१.७ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा। विधि सूत्र

पदानिः- धातौः कर्मणः समान-कर्तृकाद् इच्छायाम् वा। धातौः१.१,कर्मणः६.१,समान-कर्तृकात्५.१, इच्छायाम् ७.१,वा अव्यय (अनु. सन् प्रत्ययः)

वृत्तिः- इषिकर्म यो धातुरिषिणैव समानकर्तृकः, तस्मादिच्छायामर्थे वा सन्प्रत्ययो भवति। कर्मत्वं च धातोरर्थद्वारकम्। आशङ्कायामुपसङ्ख्यानम्। (म.भा.२.१४)। इच्छासन्नन्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः

क्रियापदाने दर्शवलेल्या इच्छेचा कर्ता आणि जी इच्छा दर्शविली असेल त्याचा उपभोग घेणारा किंवा उपयोग करणारा एकच असेल तर त्या क्रियापदाला वैकल्पिकपणे सन् प्रत्यय लावतात जसे कृ=करणे चिकिर्षति किंवा कर्तुमिच्छति= करण्याची इच्छा करतो. सन् प्रत्यय लावताना क्रियापदाचे रूप साधे हवे म्हणजे त्याला उपसर्ग नसावा. इच्छादर्शक क्रियापदाचा कर्ता आणि इच्छेचा उपभोक्ता एकच नसेल तर असा सन् प्रत्यय लागत नाही . कर्मणः कर्म दर्शविणारे क्रियापद(कर्म)ते जर तृतीयेत असेल तर(अकर्तरि प्रयोगात) जसे गमनेनैच्छति= जावे अशी इच्छा येथे सन् प्रत्यय नाही

पण गन्तुम् इच्छति = जिगमिषति =जाण्याची इच्छा करतो. वार्तिकाप्रमाणे येथे वापरलेला सन् प्रत्यय हा आर्धधातूक प्रत्यय आहे. दुसऱ्या वार्तिकाप्रमाणे सन् प्रत्यय लागलीच येणाऱ्या संकटाची सुचना देण्याकरिता वापरतात जसे शङ्के पतिष्यति कूलम् = पिपतिषति कूलम् = नदीचा काठ लागलीच कोसळण्याची शक्यता आहे. एकदा सन् प्रत्यय क्रियापदाला लागला असेल तर पुन: सन् प्रत्यय लागत नाही जसे- चिकीर्षितुमिच्छति. सन् प्रत्यय इच्छा दर्शक नसेल तर पुन: प्रत्यय लागतो जसे -जुगुप्सिषते.

३.१.८ सुप आत्मनः क्यच् । विधि सूत्र

पदानिः- सुपः आत्मनः क्यच् । सुपः५.१,आत्मनः६.१,क्यच् १.१ (अनु. धातोः कर्मणः इच्छायां च)

वृत्तिः- कर्मणः' इच्छायां वा' इत्यनुवर्त्तते। इषिकर्मण एषितुरात्मसम्बन्धिनः सुबन्तादिच्छायामर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति। क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधो वक्तव्यः ।(म.भा.२.१९)। छन्दसि परेच्छायामिति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.१६)।

नामांना विकल्पाने क्यच् (य) प्रत्यय लावून इच्छादर्शक धातूसाधिते बनतात जसे (पुत्र +क्यच् = पुत्री + य= पुत्रीय) आत्मनः पुत्रमिच्छति किंवा पुत्रयति = तो आपला स्वतःचा पुत्र असावा अशी इच्छा करतो. वार्तिकाप्रमाणे १) दुसऱ्या करता अशी इच्छा दाखविणी असेल तर हे सूत्र लागु पडत नाही जसे राज्ञः पुत्रमिच्छति = राजाला पुत्र व्हावा अशी इच्छा करतो. २) मकारान्त आणि अव्यये यांना हे सूत्र लागत नाही. जसे इदमिच्छति, उच्चैरिच्छति. ३) वैदिक भाषेत दुसऱ्या करता इच्छा केली तरी असा वापर करतात जसे मा त्वा वृका अघायवो विदन्। महाभाष्याप्रमाणे गो शब्द, समानक्षर शब्द म्हणजे अ,आ,इ,ई,उ,ऊ,ऋ ॠ,लृ आणि नकारान्त शब्द यांना क्यच् प्रत्यय लागतो जसे-गव्यति,घटीयति,राजीयति

३.१.९ कम्यच्च । विधि सूत्र

पदानिः- काम्यच् च ।काम्यच् १.१, च अव्यय (अनु. सुपः, आत्मनः, कर्मणः, धातोः, इच्छायाम्, वा, प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः सुबन्तात्कर्मण आत्मेच्छायां काम्यच् प्रत्ययो भवति।

इच्छा करणे या अर्थी सुबन्ताला इच्छेचा कर्ता आणि भोक्ता एकच असेल तर काम्यच् (काम्य) प्रत्यय विकल्पाने लावतात जसे - पुत्रआत्मानं इच्छति किंवा पुत्रकाम्यति = तो स्वतःला पुत्र व्हावा अशी इच्छा करतो.

३.१.१० उपमानादाचारे । विधि सूत्र

पदानिः- उपमानात् आचारे ।उपमानात् ५.१, आचारे ७.१ (अनु.धातोः कर्मणः सुपः वा क्यच्)

वृत्तिः- क्यजनुवर्त्तते, न काम्यच्। उपमानात्कर्मणः सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यच्प्रत्ययो भवति। आचारक्रियायाः प्रत्ययार्थत्वात्तदपेक्षयैवोपमानस्य कर्मता। अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.२०)।

ज्याची उपमा दिली असेल (उपमान) त्या शब्दाला विकल्पाने क्यच् (य) प्रत्यय जोडून आचरणातला सारखेपणा दाखविला जातो जसे पुत्रमिवाचरति छात्रम् किंवा पुत्रीयति छात्रम् = शिष्याला मुलाप्रमाणे वागवितो.

३.१.११ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । विधि सूत्र

पदानिः- कर्तुः क्यङ् सलोपः च ।कर्तुः५.१,क्यङ्१.१,सलोपः१.१च अव्यय (अनु. उपमानादाचारे, सुपः वा प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः-आचारे' इत्यनुवर्त्तते। उपमानात्कर्तुः सुबन्तादाचारेऽर्थे वा क्यङ् प्रत्ययो भवति, सकारस्य च लोपो भवति।सलोपविधावपि वाग्रहणं सम्बध्यते, सा च व्यवस्थितविभाषा भवति। ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया। (सकारस्येष्यते लोपः शब्दशास्त्रविचक्षणैः)(जै.सू.२.१.९१) आचारेऽवगल्भक्लीबहोडेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः ।सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येके(म.भा.२.२१)।

क्यङ् (य) हा वागणूक दाखविणारा प्रत्यय ज्याच्या वागणूकीशी तुलना करावयाची त्या सुप् प्रत्यय युक्त नामाला विकल्पाने लावतात. अशा वेळी शेवटच्या स् चा (असल्यास) लोप होतो. या स् नंतर कोणताही स्वर नसावा. जसे श्येनेवाचरति काकः = श्येनायते = कावळा ससाण्या सारखा वागतो. ओजस् - ओजायते, अप्सरस् - अप्सरायते या शब्दांचे बाबतीत शेवटचा स् नेहमीच लोप पावतो.पयस् या शब्दाचे बाबतीत स् चा लोप विकल्पाने होतो जसे पयायते किंवा पयस्यते. हंस येथे स् नंतर अ आहे म्हणून स् चा लोप होत नाही आणि हंसायते होते. वार्तिका प्रमाणे अवगल्भ,क्लीब् आणि होङ यांना विकल्पाने अशा आचरणाची तुलना करताना क्विप् (०)प्रत्यय लागतो जसे अवगल्भते किंवा अवगल्भायते, क्लीबते किंवा क्लीबायते होङते किंवा होङायते. काही व्याकरणकारांचे मताने क्विप् प्रत्यय सगळ्या नामांच्या मूळ रूपाला अशा अर्थाने विकल्पाने लागतो जसे अश्वति किंवा अश्वायते.

३.१.१२ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः । विधि सूत्र

पदानि:-भृश-आदिभ्य:, भुवि, अच्वे: लोप: च हल: । भृशादिभ्य:५.३,भुवि ७.१,अच्वे:५.१,लोप:१.१,च अव्यय,हल:६.१ (अनु. वा क्यङ् प्रत्यय: परश्च)

वृत्तिः भृश' इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्व्यन्तेभ्यो भुवि भवत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति, हलन्तानां च लोपः। अच्वेः' इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते।भृश। शीघ्र। मन्द। चपल। पण्डित। उत्सुक। उन्मनस्। अभिमनस्। सुमनस्। दुर्मनस्। रहस्। रेहस्। शश्वत्। बृहत्। वेहत्। नृषत्। शुधि। अधर। ओजस्। वर्चस्। भृशादिः। अच्वेरिति किम् ? भृशीभवति।

भृश,शीघ्र वगैरे प्रातिप्रदिकांना आधी नव्हते पण नंतर झाले या अर्थाने (अभूतभाव)वापर असेल व च्वि (ई) हा प्रत्यय लागला नसेल तर क्यङ् (य) प्रत्यय लागतो व प्रातिप्रदिकाच्या शेवटी हल् प्रत्ययातील वर्ण असल्यास त्याचा लोप होतो. जसे -अभृशो भृशो भवति - भृशायते = आधी सामान्य असलेला तो मोठा झाला. वरील अर्थ नसेल तर क्यङ् प्रत्यय लागत नाही जसे -क्व दिवा भृशा भवति ? = दिवसा कुठे नक्षत्रे असतात का ? कृ, अस, भू वगैरे धातूंशी हे प्रातिप्रदिक जोडले असेल तर त्या प्रातिप्रदिकाला च्वि (ई) प्रत्यय लागतो आणि कृ,भू, अस् यांचे योग्य रूप येते जसे भृशीभवति. असे इतर धातू वर काशिकेत दिले आहेत. हे सर्व धातू आत्मनेपदी आहेत.

३.१.१३ लोहितादिडाज्भ्य: क्यष् । विधि सूत्र

पदानि:- लोहित आदि डाज्भ्य: क्यष् । लोहितादिडाज्भ्य: ५.३, क्यष् १.१ (अनु. भुवि,अच्वे:,वा प्रत्यय: परश्च)

वृत्तिः- लोहितादिभ्यो डाजन्तेभ्यश्च भवत्यर्थे क्यष् प्रत्ययो भवति। लोहितडाज्भ्यः क्यष्वचनम्, भृशादिष्वितराणि ।(म.भा.२.२४) यानि लोहितादिषु पठ्यन्ते तेभ्यः क्यङेव, अपरिपठितेभ्यस्तु क्यषेव भवति। वर्मायति, वर्मायते। निद्रायति, विद्रायते। करुणायति। करुणायते। कृपायति, कृपायते। आकृतिगणोऽयम्। तथा च ककारः सामान्यग्रहणार्थोऽनुबध्यते-'नः क्ये'(१.४.१५/२६५९) इति। न हि पठितानां मध्ये नकारान्तः शब्दोऽस्ति। कृभ्वस्तिभिरिव क्यषापि योगे डाज् भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम्। अच्वेः' इत्यनुवृत्तेरभूततद्भावे क्यष् विज्ञायते। लोहित। नील। हरित। पीत। मद्र। फेन। मन्द। लोहितादिः।।

च्वि प्रत्यय शेवटी नसलेल्या लोहित वगैरे धातूना आणि डाच् (आ) प्रत्यय शेवटी असलेल्या धातूंना आधी होते पण नंतर झाले या अर्थाने वापर झाला असता क्यष् (य) प्रत्यय लागतो व हे धातू उभयपदी असतात जसे लोहितायते किंवा लोहितायति =लाल होते. , पट -पटपटायते किंवा पटपटायति =पटपट आवाज करतो. डाच् प्रत्यय आवाज करणे या अर्थाच्या धातूंना लागतो आणि तेथे द्विरुक्ति होते. इतर धातू वर काशिकेत दिले आहेत. वृत्तीप्रमाणे लोहितादि असा कोणता स्वतंत्र गण नाही तो आकृतिगण आहे. हे सूत्र भ्रिशादि गणातील धातूंना पण लागु होते व ङित् असलेल्या क्यङ् प्रत्ययामूळे ते आत्मनेपदी असतात. क्यष् प्रत्ययान्त वैकल्पिक पणे उभयपदी असतात (सूत्र १.३.९०)

३.१.१४ कष्टाय क्रमणे । विधि सूत्र

पदानि:- कष्टाय क्रमणे ।कष्टाय ४.१, क्रमणे ७.१ (अनु. क्यङ्, वा, प्रत्यय, परश्च)

वृत्तिः- क्यङनुवर्त्तते न क्यष्। कष्टशब्दाच्चतुर्थीसमर्थात्क्रमणेऽर्थेऽनार्जवे क्यङ् प्रत्यतो भवति। सत्त्रकष्टकक्षकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षामिति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.२५)। कण्वचिकीर्षा = पापचिकीर्षा, तस्यामेतेभ्यः क्यङ् प्रत्ययो भवति। सत्त्रायते। कष्टायते। कक्षायते। कृच्छ्रायते। गहनायते। कण्वचिकीर्षायामिति किम् ? अजः कष्टं क्रामति।।

कष्ट चतुर्थी विभक्तित असताना लबाडी या अर्थी क्यङ् (य) हा प्रत्यय लावला जातो जसे कष्टाय कर्मणे क्रामति = मेहनत घेऊन लबाडी करतो (महाभाष्यात उत्साहाने हा अर्थ घेतला आहे). वार्तिकाप्रमाणे वाईट या अर्थाने क्यङ् हा प्रत्यय सत्र,कक्ष, कृच्छ आणि गहन या शब्दांनंतर पण येतो जसे सत्रायते, कष्टायते, कक्षायते, कृच्छायते आणि गहनायते.

३.१.१५कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरो: । विधि सूत्र

पदानि:- कर्मण: रोमन्थत-पोभ्यां वर्ति-चरो: ।कर्मण:५.१,रोमन्थतपोभ्यां५.२,वर्तिचरो:७.२ (अनु. क्यङ्, वा, प्रत्यय:, परश्च)

वृत्तिः- रोमन्थशब्दात्तपःशब्दाच्च कर्मणो यथाक्रमं वर्त्तिचरोरर्थयोः क्यङ् प्रत्ययो भवति। तपसः परस्मैपदं च ।(म.भा.२.२५)।* हनुचलन इति वक्तव्यम् *(म.भा.2.25)।

रोमन्थ = रवंथ करणे आणि तपस = तप करणे या गोष्टी वारंवार होत असतील तर त्यांना क्यङ् (य)प्रत्यय लागतो जसे रोमन्थं वर्तयति = रोमन्थायते गौ: = गाय रवन्थ करते. या कृतीमध्ये हनुवटीची हालचाल होणे आवश्यक आहे. जसे कीटो रोमन्थं वर्तयति येथे क्यङ् प्रत्यय लागला नाही तसेच तपस् या शब्दाला क्यङ् प्रत्यय लागला तर त्याला परस्मैपदाचे प्रत्यय लागतात जसे तपश्चरति - तपस्यति = तो तप करतो.

३.१.१६बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने। विधि सूत्र

पदानि:- बाष्प ऊष्मभ्याम् उद्धमने। बाष्पोष्मभ्याम् ५.२,ऊद्धमने ७.१ (अनु. कर्मण: क्यङ् वा प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- कर्मणः' इति वर्त्तते। बाष्पशब्दादूष्मशब्दाच्च कर्मण उद्वमनेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति। फेनाच्चेति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.२५)।

उद्धमन= बाहेर टाकणे. बाष्प = वाफ आणि ऊष्म = ऊष्णता हें दोन शब्द कर्म म्हणून वापरले असतील तर क्यङ् (य) प्रत्यय लागतो जसे बाष्पायते = त्यातून वाफ निघते, उष्मायते = त्यातून ऊष्णता निघते. वार्तिका प्रमाणे फेन = फेस या शब्दाला अशा उपयोगात क्यङ् प्रत्यय लागतो जसे फेनायते = त्यातून फेस निघतो.

३.१.१७शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्य: करणे। विधि सूत्र

पदानि:- शब्द वैर कलह अभ्र कण्व मेघेभ्य: करणे। शब्दवैर..घेभ्य:५.३,करणे ७.१ (अनु. कर्मण: क्यङ् वा प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:-शब्द, वैर, कलह, अभ्र, कण्व, मेघ-इत्येतेभ्यः करणे करोत्यर्थे क्यङ् प्रत्ययो भवति। सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्चेति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.२६)। अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाप्लुष्टाग्रहणं कर्त्तव्यम् ।(म.भा.२.२६)।

शब्द =आवाज, वैर, कलह, अभ्र, कण्व = पाप, आणि मेघ हे शब्द कर्म होत असतील तर ती कृती करणे या अर्थी त्यांना क्यङ् प्रत्यय लागतो जसे शब्दं करोति = शब्दायते = तो आवाज करतो. वार्तिका प्रमाणे सुदिन दुर्दिन आणि नीहार यांना अशा वेळी क्यङ् प्रत्यय लागतो जसे दुर्दिनायते, नीहारायते. अटा, अट्टा, शिका, कोटा,पोटा, सोटा आणि कष्टा यांना अशा उपयोगात क्यङ् प्रत्यय लागतो जसे अटायते, अट्टायते . येथे करण हा शब्द कृती करणे या अर्थी वापरला आहे.

३.१.१८सुखादिभ्य: कर्तृ वेदनायाम्। विधि सूत्र

पदानि:-सुख आदिभ्य: कर्तृ वेदनायाम्। सुखादिभ्य:५.३,कर्तृ लुप्तषष्ट्यन्तनिर्देश:,वेदनायाम् ७.१ (अनु. कर्मण: क्यङ् प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- कर्मग्रहणमनुवर्त्तते। सुख'-इत्येवमादिभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थेऽनुभवे क्यङ् प्रत्ययो भवति, वेदयितुश्चोत्कर्तुः सम्बन्धीनि सुखादीनि भवन्ति। सुख। दुःख। तृप्त। गहन। कृच्छ्र। अस्त्र। अलीक। प्रतीप। करुण। सोढ। सुखादिः।।

सुख = आनंद, दु:ख या अर्थी जेव्हा कर्त्याला सुखाची दु:खाची भावना होत असते तेंव्हा सुखादिगणपाठातील शब्दांना क्यङ् प्रत्यय लागतो जसे सुखायते = त्याला आनंद होतो, दु:खायते = त्याला दु:ख होते.

३.१.१९ नमोवरिवश्चित्रङ: क्यच्। विधि सूत्र

पदानि:-नमस् वरिवस् चित्रङ: क्यच्। नमोवरिवश्चित्रङ:५.१,क्यच् १.१ नमोवरिवश्चित्रङ:५.१,क्यच् १.१ (अनु. करणे, कर्मण:, प्रत्यय:, परश्च)

वृत्ति: करणे' इति वर्त्तते। नमस्, वरिवस्, चित्रङ्-इत्येतेभ्यो वा क्यच्प्रत्ययो भवति, करणविशेषे पूजादौ।

क्यच् (य प्रत्यय) हे करणे या अर्थी नमस्= पुजा करणे, वरिवस् =आदर करणे, चित्र= आश्चर्य करणे या अर्थाच्या शब्दांना लागतो जसे नमस्यति देवान् = देवांची पूजा करितो. चित्रीयते= तो आश्चर्य करितो. (ङ् आ.प.प्रत्यय दाखवितो.)

३.१.२० पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्। विधि सूत्र

पदानि:- पुच्छ भाण्ड चीवरात् णिङ्। पुच्छभाण्डचीवरात् ५.१, ण्णिङ १.१ (अनु. करणे, कर्मण:, प्रत्यय:, परश्च)

वृत्ति:- करणे' इति वर्तते। पुच्छ, भाण्ड, चीवर-इत्येतेभ्यो णिङ् प्रत्ययो भवति, करणविशेषे। पुच्छादुदसने पर्यसने वा ।(म.भा.२.२७)। भाण्डात्समाचयने ।(म.भा.२.२७)। चीवरादर्जने परिधाने वा ।(म.भा.२.२७)।

णिङ् (इ) हा प्रत्यय करणे या अर्थी पुच्छ=शेपुट, भाण्ड=भाण्डे, चीवर=चिंध्या या शब्दांना लागतो. येथे ङ् हा अनुबंध आत्मनेपद दर्शवतो.(१.३.१२) जसे उत्पुच्छयते= तो शेपटी उचलतो. वार्तिकाप्रमाणे णिङ् हा प्रत्यय लागला असता उचलणे किंवा इकडेतिकडे फेकणे असा अर्थ होतो. त्याचप्रमाणे भाण्ड या शब्दाला णिङ् प्रत्यय लागला तर गोळा करून ढीग करणे आणि चीवर या शब्दाला लागला असता जमा करून परिधान करणे असा अर्थ होतो.

३.१.२१ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो णिच्। विधि सूत्र

पदानि:- मुण्ड मिश्र श्लक्ष्ण लवण व्रत वस्त्र हल कल कृत तूस्तेभ्य: णिच् ।(अनु. करणे कर्मण: प्रत्यय: परश्च)

मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यः ५.३, णिच् १.१

वृत्तिः- मुण्ड, मिश्र, श्लक्ष्ण, लवण, व्रत, वस्त्र, हल,कल, कृत, तूस्त इत्येतेभ्यः करणे णिच् प्रत्ययो भवति। व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च पयो व्रतयति। हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थम्-अजहलत्, अचकरत्। तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति केशान्। विशदीकरोतीत्यर्थः।।

कृती या अर्थी आलेल्या मुण्ड=मुण्डण करणे, मिश्र= मिश्रण करणे, श्लक्ष्ण= पातळ किंवा कमी करणे, लवण=मीठ, व्रत, वस्त्र, हल, कल=युद्ध, कृत=करणे या शब्दांना करणे या अर्थी णिच्(इ आणि वृद्धि) हा प्रत्यय लागतो जसे मुण्डयति = तो मुण्डण करतो. व्रत या शब्दाचा अर्थ खाणे किंवा न खाणे असा होतो जसे पयो व्रतयति= दूध पितो , वृषलान्नं व्रतयति= शूद्राने तयार केलेले अन्न तो खात नाही. हलि,कलि=घेणे असे देखील दोन शब्द आहेत. येथे तेच शब्द वापरले आहेत पण अजीहलत् आणि अचीकलत् अशी भलतीच रूपे होऊ नये म्हणून इ ला अ हा आदेश करून निपातन केले आहे.

३.१.२२ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । विधि सूत्र

पदानिः- धातोः एक अचः हल आदे क्रिया समभिहारे यङ् । धातोः५.१, एकाचः ५.१, हलादेः ५.१, क्रियासमभिहारे ७.१, यङ् १.१ (अनु. प्रत्ययः, परश्च)

वृत्तिः- एकाज् यो धातुर्हलादिः क्रियासमभिहारे वर्तते तस्माद्यङ् प्रत्ययो भवति। पौनःपुन्यं भृशार्थो वा = क्रियासमभिहारः। सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतीनां ग्रहणं यङ्विधावनेकाजहलाद्यर्थम् ।(म.भा.२.२९)।

एकच स्वर असलेल्या आणि व्यंजनाने सुरवात होणाऱ्या धातूला तीच कृती पुनः पुनः करणे या अर्था ने यङ् (य) प्रत्यय लागतो. क्रियासमभिहारे म्हणजे तीच कृती पुनः पुनः करणे किंवा अधिक जोराने/तीव्रतेने करणे जसे पापच्यते= पुनः पुनः अन्न शिजवतो, जाज्वल्यते= अधिक जास्त चमकवतो. वार्तिकाप्रमाणे एका पेक्षा जास्त स्वर असून देखील सुचि, सूत्रि, मूत्रि, अटि, अर्ति, अश आणि अर्ण या धातूंना अशा वेळी यङ् प्रत्यय लागतो. जसे सोसूच्यते इ. यङ् प्रत्यय लागताना द्विरुक्ति होते आणि त्या रूपाला आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात. महाभाष्याप्रमाणे याच अर्थाने लोट् प्रत्यय अनेक स्वर, स्वराने सुरु होणाऱ्या आणि दुसऱ्या धातूशी सबंध असताना होतो जसे- लुनीहि लुनीत्येवायंलुनाति असा प्रयोग पण होतो.

३.१.२३नित्यं कौटिल्ये गतौ । विधि सूत्र

पदानिः- नित्यम् कौटिल्ये गतौ । नित्यम् १.१, कौटिल्ये ७.१, गतौ ७.१ (अनु. धातोः यङ् प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- गतिवचनाद्धातोः कौटिल्ये गम्यमाने नित्यं यङ् प्रत्ययो भवति।

गति दाखविणाऱ्या सामान्य धातूला कटुता/वाईटपणा दाखविण्याकरिता नेहमी यङ् (य) प्रत्यय लागतो जसे चक्रम्यते= तो वेडावाकडा चालतो. गतिदर्शक धातूपुढे यङ् प्रत्यय लागला तर द्विरुक्ति होत नाही, क्रिया पुनः पुनः केली जाते असा अर्थ आणि तीव्रता पण दाखविली जात नाही. असा अर्थ करावयाचा असेल तर पुरक शब्द योजावा लागतो जसे भृशं क्रामति= तो खूप भटकतो. गतिदर्शक धातूला यङ् प्रत्यय लागला तर त्याचा अर्थ कटु किंवा वाईट असाच होतो.

३.१.२४ लुपसदचरजपजभदहदंशगृभ्यो भावगर्हायाम् । विधि सूत्र

पदानिः- लुप सद चर जप जभ दह दंश गृभ्यः भाव गर्हायाम् ।लुप..गृभ्यः५.३,भावगर्हायाम् ७.१(अनु. नित्यं दातोः यङ् प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- लुप, सद, चर, जप, जभ, दह, दश, गृ,-इत्येतेभ्यो भावगर्हायाम् = धात्वर्थगर्हायां यङ्प्रत्ययो भवति।

कृतीतील दोष किंवा वैगुण्य दाखवण्याकरता धातूला यङ् (य) प्रत्यय लावतात जसे लुप् - लोलुप्यते = तो वाईट प्रकारे कापतो, सद्-सासद्यते= तो वेडावाकडा बसतो, जभ् -जंजभ्यते= तो वाईट जांभई देतो इ. वरील सूत्राप्रमाणे यावेळी पुनःपुनः क्रिया करणे किंवा तीव्रता हे अर्थ होत नाहीत व असा अर्थ दाखवण्याकरता पुरक शब्द योजावे लागतात जसे भृशं लुम्पति= तो खूपच कापतो. कृतीतील दोष किंवा वैगुण्य नसेल तर यङ् प्रत्यय लागत नाही जसे साधु जपति= साधु जप करतो.

३.१.२५ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचरादिभ्यो णिच् । विधि सूत्र

पदानिः- सत्याप पाश रूप वीणा तूल श्लोक सेना लोम त्वच वर्म वर्ण चूर्ण चुर आदिभ्यः णिच् ।(अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च) सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचरादिभ्यः ५.३, णिच् १.१

वृत्तिःसत्यादिभ्यश्चूर्णपर्यन्तेभ्यः, चुरादिभ्यश्च णिच् प्रत्ययो भवति। अर्थवेदसत्यानामापुग्वक्तव्यः। (म.भा.२.३०)।

णिच् (इ) प्रत्यय सत्य (सत्य चे सत्याप होते), पाश=बंधन, रूप, वीणा, तूल=कापूस, श्लोक= अभिनंदन, सेना, लोम=केस, त्वच= त्वचा, वर्म=साखळ्यांचे चिलखत, वर्ण=अभिनंदन, चूर्ण= पीठ आणि चुरादि गणातील धातूंना लागतो. जसे सत्यापयति = तो खरे बोलतो, उपवीणयति= तो वीणेच्या साथीने गातो, त्वचयति= तो त्वचा अनुभवतो, संवर्मयति= तो साखळ्या असलेले चिलखत घालतो. चुर्- चोरयति= तो चोरतो इ. णिच् प्रत्यय लागल्या नंतर पाश चा अर्थ बंधनातून मोकळे करणे, रूप चा अर्थ पहाणे, वीणा चा अर्थ वीणेच्या साथीने गाणे, तूल चा अर्थ विंचरणे, श्लोक चा अर्थ स्तुती करणे, सेना चा अर्थ सैन्यासह आक्रमण करणे, लोम चा अर्थ घासणे, त्वच चा अर्थ अनुभवणे, वर्म चा अर्थ परिधान करणे, वर्ण चा अर्थ स्वीकारणे असा होतो.चुरादि गणातील धातूंना णिच् प्रत्यय लागला तरी धातूंच्या अर्थात बदल होत नाही जसे-चोरयति = वार्तिकाप्रमाणे अर्थ, वेद आणि सत्य या शब्दांना णिच् प्रत्यय लागण्यापूर्वी आप हा आगम होतो जसे सत्यापयति, अर्थापयति, वेदापयति.

३.१.२६ हेतुमति च । विधि सूत्र

पदानि:- हेतुमति च । हेतुमति ७.१, च अव्यय (अनु. णिच् प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- हेतुः स्वतन्त्रस्य (कर्तुः) प्रयोजकः, तदीयो व्यापारः प्रेषणादिलक्षणो हेतुमान्, तस्मिन्नभिधेये धातोर्णिच् प्रत्ययो भवति। तत्करोतीत्युपसङ्ख्यानं सूत्रयतीत्याद्यर्थम् ।(म.भा.२.३४)। आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे इति णिच् कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् । (म.भा.२.३४)। आङ्लोपश्च कालात्यन्तसंयोगे मर्यादायाम् ।(म.भा.२.३५)। चित्रीकरणे प्रापि ।(म.भा.२.३५)। नक्षत्रेयोगे ज्ञि ।(म.भा.२.३५)।

प्रयोजिकत्व म्हणजे एखादी क्रिया करावयाला लावणे या अर्थी धातूंना णिच्(इ) प्रत्यय लावतात जसे कटं कारयति= तो चटई करावयाला लावतो. वार्तिका प्रमाणे १. एखादी गोष्ट करणे या अर्थी णिच् प्रत्यय लागतो जसे सूत्रं करोति = सूत्रयति. २. कृत् प्रत्यय (कृदन्त) आणि एखाद्या गोष्टीचे कथन असेल तर णिच् प्रत्यय लागतो. यावेळी कृत् प्रत्ययाचा लोप होतो, नामाला मूळचे रूप प्राप्त होते आणि तो शब्द कर्त्या सारखे कार्य करितो जसे कंसवधम् आचष्टे = कंसं घातयति. येथे हन्-वध् -घातयति असे रूप होते. ; राजागमनम् आचष्टे = राजानम् आगमयति. ३. वरील वार्तिकाच्या प्रमाणे जेंव्हा काल मर्यादा दाखविणे असते त्यावेळी णिच् प्रत्यय लागतो आणि आ या उपसर्गाचा लोप होतो जसे आ रात्रि विवासं आचष्टे = रात्रिं विवासयति. ४. आश्चर्य कारक प्रगती दाखविण्याकरता देखील णिच् प्रत्यय वरील प्रमाणे लागतो जसे उज्जयिन्या: प्रस्थितो महिष्मत्यां सूर्योद्गमनं सम्भावयते = सूर्यमुद्गमयति = उज्जेनहून निघून महिष्मति ला सूर्योदय होतानाच पोहोचला म्हणजे आश्चर्यकारक गतीने गेला असा अर्थ होतो. ५. जेंव्हा नक्षत्रांच्या स्थितीचे ज्ञान आहे असे दाखवावयाचे असेल तर वरील प्रमाणे णिच् प्रत्यय लागतो जसे पुष्ययोगं जानाति= पुष्येण योजयति.

३.१.२७ कण्ड्वादिभ्यो यक् । विधि सूत्र

पदानि:- कण्डू आदिभ्य: यक् ।कण्ड्वादिभ्य: ५.३, यक् १.१ (अनु. धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- कण्डूञ्' इत्येवमादिभ्यो यक् प्रत्ययो भवति। द्विविधाः कण्ड्वादयः-धातवः, प्रातिपदिकानि च। तत्र धात्वधिकाराद्धातुभ्य एव प्रत्ययो विधीयते, न तु प्रातिपदिकेभ्यः।कण्डूञ्। मन्तु। हृणीङ्। वल्गु। अस्मनस्। महीङ्। लेट्। लोट्। इरस्। इरज्। इरञ्। द्रवस्। मेधा। कुषुभ। मगध। तन्तस्। पम्पस्। सुख। दुःख। सपर। अरर। भिषज्। भिष्णज्। इषुध। चरण। भुरण। चुरण। तुरण। भुरण। गद्गद। एला। केला। खेला। लिट्। लोट्।

कण्डु = खाजणे वगैरे धातूंना णिच् प्रत्यय लागतो जसे कण्डुयति किंवा कण्डुयते =तो खाजवतो. या वर्गातील धातू धातू आणि नामाप्रमाणे वापरतात . फक्त धातू म्हणून वापरले तरच णिच् प्रत्यय लागतो नामाप्रमाणे असले तर नाही जसे कण्डु: कण्ड्वौ कण्ड्व: . इतर धातू वर वृत्तीत दिले आहेत.

३.१.२८ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः । विधि सूत्र

पदानि:- गुपू धूप विच्छि पणि पनिभ्य: आय: ।गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य: ५.३, आय: १.१ (अनु. धातो:, प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- गुपू रक्षणे'(धा.पा.३९५), धूप सेतापे'(धा.पा.३९६), विच्छ गतौ'(धा.पा.१४२४), पण व्यवहारे स्तुतौ च'(धा.पा.४३९), पन च'(धा.पा.४४०)- इत्यतेभ्यो धातुभ्य आयप्रत्यो भवति।

गुप्= संरक्षण करणे, घूप् = तापवणे, विच्छ् = जवळ येणे, पण् = करार करणे किंवा स्तुती करणे आणि पन् = स्तुती करणे या धातूंपुढे आय प्रत्यय येतो जसे गोपायति= तो संरक्षण करितो, धूपायति = तो तापवतो इ. आय प्रत्यय लागल्या नंतर धातू आत्मनेपदाचे प्रत्यय घेत नाहीत. पण् या धातूचा स्तुती करणे हाच अर्थ असेल तरच आय प्रत्यय लागतो इतर वेळी नाही जसे शतस्य पणते= शंभर नाणी देऊ करतो.

३.१.२९ ऋतेरीयङ् । विधि सूत्र

पदानिः- ॠतेः ईयङ् ।ॠतेः ५.१, ईयङ् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- ऋतिः सौत्रो धातुर्घृणायां वर्त्तते, तत ईयङ् प्रत्ययो भवति। ङकार आत्मनेपदार्थः।
ऋति = दोष देणे. सूत्रात वापरल्या जाणाऱ्या धातूला ईयङ् (ईय) प्रत्यय लागतो.ङ् हा अनुबंध हा धातू आत्मनेपदाचेच प्रत्यय घेतो असे दाखवितो जसे ॠतीयते= तो दोष देतो.

३.१.३० कमेर्णिङ् । विधि सूत्र

पदानिः- कमेः णिङ् ।कमेः ५.१, णिङ् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कमेर्धातोर्णिङ् प्रत्ययो भवति। णकारो वृद्ध्यर्थः। ङकार आत्मनेपदार्थः।
कम=इच्छा करणे या धातूला णिङ (इ) प्रत्यय लागतो. ण् अनुबंधाने वृद्धि आणि ङ् ने आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागतात हे दाखविले जाते जसे कामयते= तो इच्छा करितो.

३.१.३१ आयादय आर्धधातूके वा । विधि सूत्र

पदानिः- आय आदय आर्धधातूके वा ।आयादय १.३, आर्धधातूके ७.१, वा अव्यय (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आर्धधातुकविषये = आर्धधातुकविवक्षायामायादयः प्रत्यया वा भवन्ति।
आय, ईयङ् (ईय) आणि णिङ (इ) हे वरील सूत्रात ज्या धातूंना लागतात असे सांगीतले आहे त्यांचे पुढे आर्धधातूक प्रत्यय आला तर हे प्रत्यय विकल्पाने लागतात जसे गोपायिता किंवा गोप्ता, आर्तिता किंवा ॠतीयिता वगैरे.या ठिकाणी आर्धधातूके ही विषयसप्तमी आहे म्हणजे आर्धधातूक प्रत्यय पुढे लागणार आहेत हे गृहित धरून पहिली काही कार्ये करावी म्हणजे आय, ईयङ आणि णिङ् हे प्रत्यय विकल्पाने आधी लावावेत. सूत्र ३.४.११३ येथे तिङ् आणि शित् प्रत्ययांना सार्वधातूक संज्ञा होते असे सांगितले आहे. ३.४.७८ येथे तिङ् प्रत्यय दिले आहेत.

३.१.३२ सनाद्यन्ता धातवः । विधि सूत्र

पदानिः- सन् आदि अन्ताः धातवः । सनाद्यन्ताः १.३, धातवः १.३
वृत्तिः- सन् आदिर्येषां ते सनादयः, सनादयोऽन्ते येषां ते सनाद्यन्ताः। सनाद्यन्ताः समुदाया धातुसंज्ञा भवन्ति। प्रत्ययग्रहणपरिभाषैव पदसंज्ञायामन्तवचनेन लिङ्गेन प्रतिषिद्धा सती पुनरिहान्तवचनेन प्रतिप्रसूयते।
सन् वगैरे प्रत्ययांनी शेवट होणाऱ्या सर्व शब्दांना धातू म्हणतात. सन् (स्), क्यच् (य्), काम्यच् (काम्य), क्यङ् (य), क्यष्(य), आचारक्विप् (क्विप्), णिच् (इ), यङ्(य), आय, ईयङ (ईय) या बारा प्रत्ययापैकी कोणत्याही प्रत्ययाने शेवट होणाऱ्या शब्दाला धातू म्हणतात. हे मूळ धातू नसून तयार केलेले धातू आहेत पण मूळ धातूसारखेच त्यांना काळ आणि अर्थाचे प्रत्यय लागतात जसे चिकीर्षा= करण्याची इच्छा.

३.१.३३ स्यतासी लृलुटो । विधि सूत्र

पदानिः- स्य तासी लृ लुटोः । स्यतासी १.२, लृलुटोः ७.२ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- लृरूपमुत्सृष्टानुबन्धं सामान्यमेकमेव, तस्मिन् लुटि च परतो धातोर्यथासङ्ख्यं स्यतासी प्रत्ययौ भवतः।
लृ ने लृङ् = संकेतार्थ आणि लुट् =अनद्यतन भविष्यकाळ दाखविला जातो. यावेळी अनुक्रमे धातूला स्य आणि तासि हे प्रत्यय लागतात जसे करिष्यति, अकरिष्यत, कर्ता. तासि मध्ये इ हा अनुबंध असून तो धातूतील अनुनासिकाचा लोप होत नाही असे दाखवतो जसे मन् चे मन्ता= तो विचार करेल.

३.१.३४ सिब्बहुलं लेटि । विधि सूत्र#

पदानिः- सिप् बहुलम् लेटि । सिप् १.१, बहुलम् १.१, लेटि ७.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- धातोः सिप् प्रत्ययो भवति बहुलं लेटि परतः।
फक्त वैदिक संस्कृत भाषेत लेट् हा काळ आढळून येतो आणि त्या वेळी धातूला सिप् हा प्रत्यय कधी लागतो किंवा लागत नाही जसे जोषिषत् , तारिषत्.

३.१.३५ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि। विधि सूत्र

पदानि:-कास् प्रत्ययाद् आम् अमन्त्रे लिटि ।कासप्रत्ययात् ५.१, आम्१.१,अमन्त्रे ७.१,लिटि ७.१(अनु.धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- कासृ शब्दकुत्सायाम्’(धा.पा.६२३) ततः प्रत्ययान्तेभ्यश्च धातुभ्य आम् प्रत्ययो भवति लिटि परतोऽमन्त्रविष्ये। कास्यनेकाच इति वक्तव्यम् चुलुम्पाद्यर्थम् ।(म.भा.२.४४) । आमोऽमित्त्वमदन्तत्वादगुणत्वं विदेस्तथा। आस्कासोरां विधानाच्च पररूपं कतन्तवत्।।

वेदातील मंत्र हा प्रकार सोडून कास् धातू आणि सूत्र ३.१.३२ प्रमाणे तयार केलेले धातू यांना लिट् (परोक्षभूतकाळाचे) प्रत्यय लागताना आम् प्रत्यय लागतो त्या नंतर परोक्षभूतकाळाच्या प्रत्ययांचा लुक् होतो व त्याला कृ,भू किंवा अस् या धातूंचे परोक्षभूतकाळाचे योग्य रूप लागते जसे- कासाम् चक्रे= तो खोकला.बसूं प्रमाणे हे सूत्र वेदांना लागु नाही जसे- कृष्णो नोनाव. मूळ धातूत एका पेक्षा जास्त स्वर असले तरी हे सूत्र लागु पडते जसे चुलुम्पाञ्चकार. आम् प्रत्ययातील म् हा अनुबंध नाही.

३.१.३६ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छ : । विधि सूत्र

पदानि:-इच् आदे:च गुरुमत:अनृच्छ:। इजादे:५.१,च अव्यय,गुरुमत:५.१,अनृच्छ:५.१(अनु. आम् लिटि धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋच्छतिवर्जितस्तस्माच्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति। ऊर्णोतेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ।(म.भा.२.४६)।

मूळ धातू इच् प्रत्ययाहाराने (इ,उ,ऋ,लृ,ए.ओ,ऐ,औ) सुरु होत असेल आणि धातूत दीर्घ स्वर असेल तर ऋच्छ् = जाणे हा धातू सोडून इतर सर्व धातूंचे परोक्षभूतकाळाचे रुप करताना आम् प्रत्यय लागतो आणि कृ धातूचे परोक्षभूतकाळाचे योग्य रूप लागते जसे -ईह= प्रयत्न करणे - ईहांचक्रे = त्याने प्रयत्न केला. ऋच्छ येथे इच प्रत्ययाने सुरवात असून देखील हे सूत्र लागु पडत नाही जसे- आनर्च्छ =तो अयशस्वी झाला असे रूप होते.वार्तिकाप्रमाणे ऊर्णञ् धातूला आम् प्रत्यय लागत नाही.

३.१.३७ दयायासश्च । विधि सूत्र

पदानि:- दय अय आस: च । दयायास: ५.१, च अव्यय (अनु. आम् लिटि धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- दय दानगतिरक्षणेषु’(धा.पा.४८१), अय गतौ’(धा.पा.४७४), आम उपवेशने’(धा.पा.१०२२)- इत्येतेभ्यश्च लिटि परत आम्प्रत्ययो भवति।

परोक्षभूतकाळाचे रूप करताना दय= देणे, जाणे, रक्षण करणे, अय= जाणे, आस= बसणे या धातूंना आम् प्रत्यय लागतो कृ धातूचे परोक्षभूतकाळाचे योग्य रूप लागते जसे दयाञ्चक्रे = त्याने दिले. पलायांचक्रे = तो पळाला, आसांचक्रे= तो बसला.

३.१.३८ उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानि:- उष विद् जागृभ्य: अन्यतरस्याम् ।उषविद्जागृभ्य:५.३,अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु. आम् लिटि धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- उष दाहे’(धा.पा.६९६), विद ज्ञाने’(धा.पा.१०६५), जागृ निद्राक्षये’(धा.पा.१०७३)-एतेभ्यो लिटि परतोऽन्यतरस्यामाम् प्रत्ययो भवति।

परोक्षभूतकाळाचे रूप करताना उष् =जाळणे, विद् = जाणणे, जागृ = जागे होणे या धातूंना आम् विकल्पाने लागतो जसे ओषाञ्चकार किंवा उवोष, विदाञ्चकार किंवा विवेद, जागराञ्चकार किंवा जजागार.

३.१.३९   भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । विधि सूत्र

पदानि:-भी ह्री भृ हुवां श्लुवत् च।भीह्रीभृहुवां६.३,श्लुवत् अव्यय,च अव्यय(अनु.अन्यतरस्याम् आममन्त्रे लिटि धातो:प्रत्यय परश्च)

वृत्ति:- ञिभी भये’(धा.पा.१०८५), ह्री लज्जायाम्’(धा.पा.१०८६), डुभृञ् धारणपोषणयोः ’ (धा.पा.१०८८), हु दानादनयोः’(धा.पा.१०८४)-इत्येतेभ्यो लिटि परत आम्प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम्, श्लाविव चास्मिन्कार्यं भवति।

भी = भीणे, ह्री = लाज वाटणे, भृ = पोषण करणे हु = हवन करणे, या धातूंची लिट् प्रत्यय लावून परोक्षभूतकाळाची रूपे करताना आम् प्रत्यय विकल्पाने लागतो आणि श्लु प्रत्यय लागून लोप झाला आहे असे समजून जे कार्य होते ते आम् प्रत्यय पुढे असताना करावे त्यामुळे(६.१.१०) द्विरुक्ती होते जसे बिभयाञ्चकार किंवा बिभाय.

३.१.४० कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । विधि सूत्र

पदानि:-कृञ् च अनुप्रयुज्यते लिटि ।कृञ्१.१,च अव्यय,अनुप्रयुज्यते क्रियापद, लिटि ७.१ (अनु. आम् धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्तिः- आम्प्रत्ययस्य पश्चात्कृञनुप्रयुज्यते लिटि परतः। कृञ्' इति प्रत्याहारेण कृभ्वस्तयो गृह्यन्ते, तत्सामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न भवति।
आम् प्रत्यय शेवटी असलेल्या धातूंची परोक्षभूतकाळाची रूपे करताना कृ= करणे या धातूचा वापर करावा लागतो..येथे कृ हे क्रियापदा समजले नसून कृञ् हा प्रत्याहार आहे म्हणून कृ प्रमाणे भू आणि अस् हे धातू पण लावले जातात अस् धातूचा अनुप्रयोग असताना त्याला भू आदेश सूत्र २.४.५२ प्रमाणे होत नाही. हे कृ धातूला अनुप्रयोगसंगणारे सूत्र असल्यामुळे सूत्र ३.१.३५ पूर्वी असावे असे वाटते.

३.१.४१ विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानिः- विदङ्कुर्वन्तु इति अन्यतरस्याम् ।विदङ्कुर्वन्तु क्रियापद, इति अव्यय, अन्यतरस्याम् अव्यय ।
वृत्तिः- विदाङ्कुर्वन्तु' इत्येतदन्यतरस्यां निपात्यते।
विदाङ्कुर्वन्तु हे एक निपातन आहे. निपातन म्हणजे जसा शब्द पाणिनि यांनी दिला आहे तो बरोबरच आहे असे समजणे. अशा शब्दांचे निर्वचन किंवा उत्पत्ती करीत नाहीत.

३.१.४२ अभ्युत्सादयाम्प्रजनयाञ्चिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि । विधि सूत्र

पदानिः-अभ्युत्सादयाम् प्रजनयाम् चिकयाम् रमयामकः पावयांक्रियाद् विदामक्रन् इति छंदसि ।अभ्युत्सादयाम् प्रजनयाम् चिकयाम् रमयाम् प्रथमान्तानि, अकःतिङ् इति अव्यय, पावयांक्रियात् तिङ्, विदामक्रमन् तिङ्, इति अव्यय, छंदसि ७.१ (अनु.अन्यतरस्याम्)
वृत्तिः अभ्युत्सादयाम्' इत्येवमादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते।
वरील सूत्राप्रमाणे अभ्युत्सादयामकः, प्रजनयामकः, चिकयामकः रमयामकः पावयांक्रियाद्, विदामक्रन् हे निपातन अनुक्रमे सद् = बसणे, जन् =जन्म घेणे, रम् =खेळणे, चि = गोळा करणे, पू = फुंकणे/शुद्ध करणे, विद् = जाणणे या धातूपासून असून वैदिक संस्कृत भाषेत आढळतात.यांची प्रचलित रूपे अभ्युदसीषदत् प्राजीजनत्,अचैषीत,पाव्यात्, अरीरमत् अवेदिषुः आहेत.

३.१.४३ च्लि लुङि । विधि सूत्र

पदानिः- च्लि लुङि । च्लि लुप्तप्रथमान्निर्देशः , लुङि ७.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- धातोश्च्लिः प्रत्ययो भवति लुङि परतः। इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः। अस्य सिजादीनादेशान्वक्ष्यति, तत्रैवोदाहरिष्यामः।
धातूंची तृतीय/ भूतकाळाची रूपे करताना धातूला च्लि हा प्रत्यय लागतो. या प्रत्ययातील इ हे उच्चाराकरिता आहे आणि च हे आघाता करता आहे. या प्रत्ययातील फक्त लि राहतो आणि त्याला पुढील सूत्राप्रमाणे निरनिराळे आदेश होतात. च्लि हा भूतकाळाच्या प्रत्ययांचे सर्व साधारण प्रत्यय आहे.त्याला पुढील सूत्रांनी क्स,चङ्,अङ्व चिण् हे आदेश होतात

३.१.४४ च्लेः सिच् । विधि सूत्र

पदानिः- च्लेः सिच् ।च्लेः ६.१, सिच् १.१ (अनु. लुङि)
वृत्तिः च्लेः सिजादेशो भवति। इकार उच्चारणार्थः, चकारः स्वरार्थः।स्पृशमृशकृषतृपदृपां सिज्वा वक्तव्यः ।
वरील सूत्रात सांगीतल्याप्रमाणे च्लेः ला सिच् (स्) हा आदेश होतो. आणि तृतीय भूतकाळाचे प्रत्यय स् प्रत्यय लागून खालील प्रमाणे होतातः

	परस्मैपदी			आत्मनेपदी		
	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.पु.	सं	स्व	स्म	सि	स्वहि	स्महि
द्वि.पु.	सीः	स्तं तं,	स्त, त	स्थाः, थाः	साथां	ध्वं
तृ.पु.	सीत्	स्तां,तां	सुः	स्त,त	सातां	सत

स्पृश्= स्पर्श करणे, मृश्=घासणे, कृष्= शेती करणे, तृप्= समाधान पावणे,वृप् या धातूंना सिच् हा प्रत्यय विकल्पाने लागतो म्हणून त्यांची तृतीय/ भूतकाळाची रूपे अस्प्राक्षीत्, अस्पृक्षत्। अम्रक्षीत्,, अमृक्षत्। अक्राक्षीत्, अकृक्षत्। अत्राप्सीत्, अतृपत्। अद्राप्सीत्, अदृपत्।। अशी पण होतात.

३.१.४५ शल इगुपधादनिटः क्सः । विधि सुत्र

पदानिः- शलः इग् उपधात् अनिटः क्सः । शल ६.१, इगुपधात् ५.१, अनिटः ६.१, क्सः १.१ (अनु. च्लेः लुङि धातोः)
वृत्तिः- शलन्तो यो धातुरिगुपधस्तस्मात्परस्य च्लेरनिटः क्स आदेशो भवति।
ज्या धातूंचा अंत्य वर्ण श्, ष्, स् किंवा ह् आहे आणि ज्यांचा उपान्त्य वर्ण इक् प्रत्ययातील स्वर आहे अशा अनिट धातूंना च्लि प्रत्ययाला क्स् (स) हा आदेश तृतीय/ भूतकाळाची रूपे करताना लागतो. त्यामुळे क्स् प्रत्यय लागल्यानंतर तृतीय/ भूतकाळाची वरील धातूंकरता प्रत्यय खालील प्रमाणे होतातः जसे अधुक्षत् = त्याने दूध काढले, अलिक्षत् = त्याने चाटले.

	परस्मैपदी			आत्मनेपदी		
	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.पु.	सं	साव	साम्	सि	सीवहि	सीमहि
द्वि.पु.	सः	सत	सत	सथाः, थाः	साथाम्	सध्वम्, ध्वम्
तृ.पु.	सत्	सतां	सन्	सत, त	सातां	सन्त

३.१.४६ श्लिष आलिंगने । विधि सूत्र

पदानिः- श्लिषः आलिंगने । श्लिषः ५.१, आलिंगने ७.१ (अनु. क्स, च्लेः, लुङि, धातोः)
वृत्ति :- श्लिषेर्धातोरालिङ्गनक्रियावचनात्परस्य च्लेः क्स आदेशो भवति।
श्लिष = आलिंगन देणे या अर्थीच हा धातू वापरला असता त्याचे तृतीय/ भूतकाळाचे रूप करताना च्लि या प्रत्याला क्स आदेश होतो जसे- अश्लिक्षत् कन्याम् = कन्येला त्याने आलिंगन दिले. पण आलिंगन दिले असा अर्थ होत नसेल तर हे सूत्र लागु पडत नाही जसे- समाश्लिषज्जतुकाष्टम् = डिंकाने लाकुड जोडले.

३.१.४७ न दृशः । प्रतिषेध सूत्र

पदानिः- न दृशः । न अव्यय, दृशः ५.१ (अनु. क्सः च्लेः लुङि धातोः ।)
वृत्तिः- पूर्वेण क्सः प्राप्तः प्रतिषिध्यते। दृशेर्धातोः परस्य च्लेः क्सादेशो न भवति।
दृश् = पाहणे या धातूला तृतीय/ भूतकाळाचे रूप लावताना च्लि या प्रत्ययाला क्स आदेश होत नाही तर सूत्र ३.१.५७ प्रमाणे अङ् आणि सिच् आदेश होतो जसे -अद्राक्षित् किंवा अदर्शत् = त्याने पाहिले.

३.१.४८ णिश्रिद्रुस्त्रुभ्यः कर्तरि चङ् । विधि सूत्र

पदानिः- णि श्रि द्रु स्त्रुभ्यः कर्तरि चङ् । णिश्रिद्रुस्त्रुभ्यः ५.३, कर्तरि ७.१, चङ् १.१ (अनु. च्लेः लुङ् धातोः)
वृत्तिः-सिजपवादश्चङ् विधीयते। ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः, श्रि, द्रु, स्रु-इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेश्चङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः। ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेदार्थः, चकारःचङि' इति विशेषणार्थः। कमेरुपसङ्ख्यानम्
श्रि= सेवा करणे, द्रु= पळणे, स्त्रु= टाकणे आणि णि ने शेवट होणाऱ्या धातूंचे कर्तरि प्रयोगात तृतीय/भूतकाळाचे रूप करताना च्लि ला चङ् (अ) हा आदेश होतो. ङ् या अनुबंधामुळे गुण आणि वृद्धि होत नाही आणि च अङ् प्रत्ययापासून वेगळेपण दाखविण्याकरिता आहे.चङ् ने द्विरुक्ती होते. जसे अचीकरत् = त्याने करवले, अशिश्रित् = त्याने सेवा केली किंवा गेला, अदद्रुवत् = तो पळाला, असुस्त्रुवत् = ते वाहु लागले. वार्तिका प्रमाणे कम् = प्रेम करणे या धातूला णिङ् हा प्रत्यय न लागला तर हे सूत्र लागु पडते जसे अचकमत् =त्याने प्रेम केले. णिङ (सूत्र ३.१.३०)प्रमाणे हा प्रत्यय लागला तर तृतीय/ भूतकाळाचे रूप अचिकमत होते.महाभाष्याप्रमाणे अचकमत् हे रूप शिष्टसंमत आहे.णिङ् प्रत्यय लावून सूत्र ७.४.९३ प्रमाणे अचीकमत असे रूप होते पण ते शिष्टसंमत नाही.

३.१.४९ विभाषा धेट्श्व्योः । विधि सूत्र

पदानिः- विभाषा धेट् श्व्योः । विभाषा १.१, धेटश्व्योः६.२ (अनु. कर्तरि,चङ्,च्लेः, लुङि, धातोः ।):
वृत्तिः- धेट् पाने'(धा.पा.९०३), टुओश्वि गतिवृद्ध्योः'(धा.पा.१०११)--एताभ्यामुत्तरस्य च्लेर्विभाषा चङादेशो भवति।
धे=चोखणे, श्वि= वाढ होणे, या धातूंचा कर्तरि प्रयोग असताना तृतीय/सामान्य भूतकाळाची रूपे करताना च्लि ला चङ् हा आदेश विकल्पाने होतो जसे अदधत्= त्याने चोखले, अशिश्वियत् = तो वाढला.विकल्पाने सिच् प्रत्यय लागला तर सूत्र

२.४.७८ प्रमाणे त्याचा विकल्पाने लुक् होवून अधात्,लुक् न होता अधासीत अशी रूपे होतात.सूत्र ३.१.५८ प्रमाणे अङ् प्रत्यय लागतो व अश्वत्,अद्वयीत् रूपे होतात.

३.१.५० गुपेश्छन्दसि । विधि सूत्र

पदानिः- गुपेः छन्दसि ।गुपेः ५.१, छन्दसि ७.१ (अनु. विभाषा, कर्तरि, चङ्, च्लेः, लुङि धातोः)

वृत्तिः- गुपेः परस्य च्लेश्छन्दसि विषये विभाषा चङादेशो भवति। यत्र आयप्रत्ययो नास्ति तत्रायं विधिः।

वैदिक भाषेत गुप् = रक्षण करणे या अर्थी सूत्र ३.१.२८ प्रमाणे आय हा प्रत्यय लागत नसेल तर तृतीय/ भूतकाळाचे रूप करताना च्लि या प्रत्ययाला विकल्पाने चङ् आदेश होतो जसे अजुगुपतम् रक्षण केले. इतर अगौप्तम् ,अगोपिष्टम् किंवा अगोपायिष्टम् ही रूपे होतात. लौकिक भाषेत हीच तीन रूपे प्रचलीत आहेत.

३.१.५१ नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः । प्रतिषेध सूत्र

पदानिः-न ऊनयति ध्वनयति एलयति अर्दयतिभ्यः । न अव्यय,ऊनय..तिभ्यः ५.३ (अनु.छन्दसि कर्तरि चङ च्लेः लुङि धातोः)

वृत्तिः- ऊन परिहाणे'(धा.पा.१८८९), ध्वन शब्दे'(धा.पा.८१७), इल प्रेरणे'(धा.पा.१३५८), अर्द गतौ याचने च'(धा.पा.५५)-इत्येतेभ्यो धातुभ्यो ण्यन्तेभ्यः पूर्वेण च्लेश्चङि प्राप्ते छन्दसि विषये न भवति।

वैदिक भाषेत ऊन= कमी होणे, ध्वन= आवाज करणे, इल= पाठवणे, अर्द= भीक मागणे किंवा जाणे या धातूंचे णिच् प्रत्यय लावून प्रयोजक रूप केल्यानंतर तृतीय/ भूतकाळाचे प्रत्यय लावताना च्लि ला चङ् हा आदेश होत नाही जसे ऊनयीः, ध्वनयीत्, ऐलयीः आणि अर्दयीत्.लौकीक भाषेत अदिध्वनत्,ऐलिलत् आणि आर्दिदत् अशी रूपे होतात.

३.१.५२ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । विधि सूत्र

पदानिः- अस्यति वक्ति ख्यातिभ्यो अङ ।अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः ५.३, अङ् १.१ (अनु. कर्तरि च्लेः लुङि धातोः)

वृत्तिः- असु क्षेपणे'(धा.पा.१२१०), वच परिभाषणे'(धा.पा.१०६४),ब्रूञादेशो वा; ख्या प्रकथने' (धा.पा.१०६१), चक्षिङादेशो वा-इत्येभ्यः परस्य च्लेरङादेशो भवति कर्तृवाचिनि लुङि परतः।

दिवादिगणातील अस् =फेकणे, वच् = बोलणे, ख्या= कथन या धातूंचे तृतीय/ भूतकाळाचे रूप करताना च्लि या प्रत्ययाला कर्तरि प्रयोगात अङ (अ) हा आदेश होतो जसे पर्यास्थत, अवोचत, आख्यत् .

३.१.५३ लिपिसिचिह्वश्च । विधि सूत्र

पदानिः- लिपि सिचि ह्वःच । लिपिसिचिह्वः ५.१.च अव्यय (अनु. अङ कर्तरि च्लेः लुङि धातोः)

वृत्तिः- लिप उपदेहे'(धा.पा.१४३४), षिच क्षरणे'(धा.पा.१४३५), ह्वेञ् स्पर्ध्दायाम्'(धा.पा.१००९)-- इत्येतेभ्यश्च परस्य च्लेरङादेशो भवति।

लिप् = रंगवणे, सिच् = शिंपडणे, ह्व = बोलावणे यांची तृतीय/ भूतकाळाची रुपे करताना च्लि या प्रत्ययाला कर्तरि प्रयोगात अङ (अ) हा आदेश विकल्पाने होतो जसे - अलिपत् = त्याने रंगविले, असिचत् =त्याने शिंपडले,आह्वत् = त्याने बोलाविले.

३.१.५४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानिः-आत्मनेपदेषु अन्यतरस्याम् ।आत्मनेपदेषु७.३,अन्यतरस्याम् अव्यय(अनु.लिपिसिचिह्वःअङ्,कर्तरि च्लेःलुङि धातोः।)

वृत्तिः- पूर्वेण प्राप्ते विभाषा आरभ्यते। लिपि-सिचि-ह्व आत्मनेपदेषु परतश्च्लेरङादेशो भवति अन्यतरस्याम्।

लिप्, सिच्, ह्व , अङ् या धातूंची तृतीय/ भूतकाळाची आत्मनेपदाची रूपे करताना च्लि या प्रत्ययाला विकल्पाने अङ् (अ) हा आदेश होतो जसे अलिपत किंवा अलिप्त, असिचत किंवा असिक्त.५३ आणि ५४ सूत्रातील कर्तरि आणि आत्मनेपदाचा फरक बसूंप्रमाणे आहे.

३.१.५५ पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु । विधि सूत्र

पदानिः- पुषादि द्युतादि लृद् इतः परस्मैपदेषु ।पुषादिद्युताद्य्लृदितः५.१,परस्मैपदेषु ७.३(अनु. अङ् कर्तरि च्लेः लुङि धातोः)

वृत्तिः- पुषादिभ्यः, द्युतादिभ्यः, लृदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परस्य च्लेः परस्मैपदेषु परतोऽङादेशो भवति। पुषादिर्दिवाद्यन्तर्गणो गृह्यते, न भ्वादिक्र्याद्यन्तर्गणो वा।

दिवादि गणातील पुष् =पोसणे पासून पुढील धातू आणि द्युत् = चमकवणे पासून कृप् पर्यंतच्या धातूंची आणि लृ हा अनुबंध असलेल्या धातूंची तृतीय/ भूतकाळाची परस्मैपदाची रूपे करताना च्लि या प्रत्ययाला अङ् (अ) हा आदेश होतो जसे अपुषत् = त्याने पोसले, पण आत्मनेपदाची रूपे करताना हे सूत्र लागू होत नाही जसे - व्यद्योतिष्ट, अलोतिष्ट

३.१.५६ सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । विधि सूत्र

पदानिः- सर्ति शास्ति अर्तिभ्यः च । सर्तिशास्त्यर्तिभ्यः ५.३, च अव्यय (अनु. परस्मैपदेषु, अङ्, कर्तरि, च्लेः, लुङि धातोः।)

वृत्तिः- सृ गतौ'(धा.पा.९३६), शासु अनुशिष्टौ'(धा.पा.१०७६), ऋ गतौ'(धा.पा.९३७)-इत्येतेभ्यः परस्य च्लेरङादेशो भवति।

सृ=जाणे, शास्=आज्ञा करणे, ऋ=जाणे, या धातूंच्या प.प व आ.प.(महाभाष्यात याचा उल्लेख नाही) तृतीय/भूतकाळाची रूपे करताना च्लि या प्रत्ययाला अङ्(अ) हा आदेश होतो जसे असरत्= तो गेला,अशिषत््=त्याने आज्ञा दिली.

३.१.५७ इरितो वा । विधि सूत्र

पदानिः- इर् इतः वा । इरितः ५.१, वा अव्यय ।(अनु. परस्मैपदेषु, अङ्, कर्तरि, च्लेः, लुङि धातोः।)

वृत्तिः- इरितो धातोः परस्य च्लेरङादेशो वा भवति।

इर् हा अनुबंध असलेल्या धातूची तृतीय/भूतकाळाची परस्मैपदाची रूपे करताना च्लि या प्रत्ययाला विकल्पाने अङ् (अ) हा आदेश होतो जसे भिदिर् (भिद) = दोन भाग करणे- अभिदत् किंवा अभैत्सीत्

३.१.५८ जॄस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च । विधि सूत्र

पदानिः-जृ स्तम्भु म्रुच म्लुचु स्त्रुचु ग्रुचु ग्लुचु ग्लुञ्चु श्विभ्यः।जृस्तु..श्विभ्यः५.३,च अव्यय।(अनु.वा अङ कर्तरि च्लेःलुङि धातोः)

वृत्तिः- वा' इति वर्त्तते। जृष् वयोहानौ'(धा.पा.११३१), स्तम्भुः' सौत्रो धातुः, म्रुचु म्लुचु गत्यर्थौ' (धा.पा.१९५/१९६) ग्रुचु ग्लुचु स्तेयकरणे'(धा.पा.१९७/१९८), म्लुञ्चु षस्ज गतौ' (धा.पा.२०१/२०२), टुओश्वि गतिवृध्द्योः'(धा.पा.१०११)-इत्येतेभ्यो धातुभ्यः परस्य च्लेर्वाऽङादेशो भवति।

जृ= वृध्द होणे, स्तम्भ्= ताठरणे, म्रुच, म्लुच=जाणे,ग्रचु, ग्लुचु=चोरणे,ग्लुञ्च= जाणे श्वि=वाढणे या धातूंची तृतीय/ भूतकाळाची परस्मैपदाची रूपे करतांना विकल्पाने च्लि या प्रत्ययाला अङ् (अ) हा आदेश होतो जसे अजरत् किंवा अजारीत = तो वृद्ध झाला,अस्तंभत् किंवा अस्तंभीत् = तो ताठारला. अग्रुचत् किंवा अग्रोचित् =त्याने चोरले इ.

३.१.५९ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि । विधि सूत्र

पदानिः- कृ मृ दृ रुहिभ्यः छन्दसि ।कृमृदृरुहिभ्यः ५.३, छन्दसि ७.१ ।(अनु. अङ कर्तरि च्लेः लुङि धातोः)

वृत्तिः- कृ,मृ,दृ,रुहि-इत्येतेभ्यः परस्य च्लेश्छन्दसि विषयेऽङादेशो भवति।

वैदिक भाषेत कृ=करणे, मृ=मरणे, दृ=फाडणे, रुह= उठणे यांची तृतीय/ भूतकाळाची रूपे करताना च्लि या प्रत्ययाला अङ् (अ) हा आदेश होतो जसे अकरत् =त्याने केले,अदरत्=त्याने फाडले.लौकिक भाषेत अकार्षीत्,अमृत्,अदारीत,अरुक्षत् होते.

३.१.६० चिण्ते पदः । विधि सूत्र

पदानिः- चिण् ते पदः । चिण् १.१,ते ७.१,पदः५.१।(अनु. कर्तरि च्लेः लुङि धातोः)

वृत्तिः- पद गतौ'(धा.पा.११७०)-अस्माद्धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति तशब्दे परतः। सामर्थ्यादात्मनेपदैकवचनं गृह्यते--उदपादि सस्यम्।

पद= जाणे या धातूचे तृतीय/भूतकाळाचे तृतीय पुरुषाचे एक वचनाचे रूप तयार (त प्रत्यय) करताना च्लि या प्रत्ययाला चिण् हा आदेश होतो जसे अपादि=तो गेला पण द्वि वचन अपसाताम् व बहुवचन अपत्सत् असे सूत्र ६.४.१०४ ने त लोप होवून होते.

३.१.६१ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानिः-दीप जन बुध पूरि तायि प्यायिभ्यः अन्यतरस्याम् । दीप..भ्यः५.३,अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु.चिण् ते, कर्तरि,च्लेः लुङि धातोः)

वृत्तिः- चिण् ते' इति वर्तते। दीपी दीप्तौ'(धा.पा.११५१), जनी प्रादुर्भावे'(धा.पा.११५०) बुध अवगमने'(धा.पा.११७३), पूरी आप्यायने'(धा.पा.११५२), तायृ संतानपालनयोः'(धा.पा.४८९) ओप्यायी वृद्धौ'(धा.पा.४८८) इत्येतेभ्यः परस्य च्लेस्तशब्दे परतोऽन्यतरस्यां चिणादेशो भवति।

दीप्=उजळणे, जन् = निर्माण होणे, बुध् = शिकवणे, समजणे, पुर् = भरणे, ताय् = वाढणे, रक्षण करणे, प्याय् = वास घेणे या धातूंची तृतीय/भूतकाळाची तृतीय पुरुषाची एक वचनाची आत्मनेपदाची त प्रत्यय लावून रूपे करताना च्लि या प्रत्ययाला चिण् हा आदेश विकल्पाने होतो जसे अदीप किंवा अदीपिष्ट= त्याने उजळले, अजनि किंवा अजनिष्ट= तो निर्माण झाला, अपूरि किंवा अपूरिष्ट= तो भरला, अतायि किंवा अतायिष्ट= तो वाढला.

३.१.६२ अचः कर्मकर्तरि । विधि सूत्र

पदानिः- अचः कर्म कर्तरि ।अचः ५.१, कर्मकर्तरि ७.१ (अनु. अन्यतरस्याम् चिण् ते च्लेः लुङि ।)

वृत्तिः- अजन्ताद्धातोः परस्य च्लेः कर्मकर्तरि तशब्दे परतश्चिणादेशो भवति। प्राप्तविभाषेयम्।

कर्मकर्तरि प्रयोग म्हणजे क्रियापदाने दाखविलेली क्रिया ज्या कर्मावर(कर्म वाचक शब्दावर घडते) तो शब्दच कर्ता होतो आणि जे क्रियापद सकर्मक होते ते अकर्मक होते. अशा स्वरान्त क्रियापदांची तृतीय/भूतकाळाची तृतीय पुरुषी एकवचनाची रूपे करताना(त प्रत्यय लागताना) च्लि या प्रत्ययाला चिण् हा आदेश विकल्पाने होतो जसे अकारि किंवा अकृत कटः स्वयमेव=चटई स्वतःच तयार झाली. हे सूत्र वापरणे ऐच्छिक (प्राप्तविभाषा) आहे म्हणून अकृत कटः स्वयमेव असे देखील करता येते.स्वरान्त नसलेल्या क्रियापदांना चिण् आदेश कर्मकर्तरि प्रयोगात नेहमीच होतो जसे- अभेदि काष्टम् स्वयमेव.

३.१.६३ दुहश्च । विधि सूत्र

पदानिः- दुहः च । दुहः ५.१, च अव्यय (अनु. कर्मकर्तरि अन्यतरस्याम् चिण् ते, च्लेः लुङि धातोः)

वृत्तिः- दुह प्रपूरणे'(धा.पा.१०१५) अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो भवत्यन्यतरस्याम्।

दुह् = दूध काढणे या अर्थी वापर केला असता कर्मकर्तरि प्रयोगात या क्रियापदांची तृतीय/भूतकाळाची तृतीय पुरुषी एक वचनाची रूपे करताना(त प्रत्यय लागताना) च्लि या प्रत्ययाला चिण् हा आदेश विकल्पाने होतो जसे अदोहि किंवा अदुग्ध गौः स्वयमेव = गायीने स्वतः दूध काढले.

३.१.६४ न रुधः । प्रतिषेध सूत्र

पदानिः- न रुधः । न अव्यय, रुधः ५.१ (अनु. कर्मकर्तरि चिण् ते, च्लेः लुङि धातोः)

वृत्तिः- रुधिर् आवरणे'(धा.पा.१४३९) अस्मात्परस्य च्लेः कर्मकर्त्तरि चिणादेशो न भवति।

रुध्= अडवणे या अर्थी वापर केला असता कर्मकर्तरि प्रयोगात या क्रियापदांची तृतीय/भूतकाळाची तृतीय पुरुषी एक वचनाची रूपे करताना(त प्रत्यय लागताना) च्लि या प्रत्ययाला चिण् हा आदेश होत नाही जसे अन्ववारुद्ध गौः स्वयमेव = गायीने स्वतःच अडवले.

३.१.६५ तपोऽनुतापे च । प्रतिषेध सूत्र

पदानिः- तपः अनुतापे च । तपः ५.१, अनुतापे ७.१, च अव्यय (अनु. न कर्मकर्तरि चिण् ते, च्लेः लुङि धातोः)

वृत्तिः- न' इति वर्त्तते। तप संतापे'(धा.पा.९८६)-अस्मात्परस्य च्लेश्चिणादेशो न भवति कर्म कर्त्तर्यनुतापे च। अनुतापः = पश्चात्तापः, तस्य ग्रहणमकर्मकर्त्रर्थम्, तत्र हि भावकर्मणोरपि प्रतिषेधो भवति।

तप् = तपस्या करणे/त्रास सहन करणे या अर्थी वापर केला असता कर्मकर्तरि प्रयोगात या क्रियापदांची तृतीयभूतकाळाची तृतीय पुरुषी एक वचनाची रूपे करताना (त प्रत्यय लागताना)च्लि या प्रत्ययाला चिण् हा आदेश होत नाही जसे अतप्त तपस्तापसः =तापसीने तपस्या केली. अनुताप= पश्चात्ताप होणे या अर्थी कर्मणि प्रयोग असताना देखील हे सूत्र लागु पडते जसे अन्वतप्त पापेन कर्मणा = त्याने पापकर्माकरिता पश्चात्ताप केला.

३.१.६६ चिण्भावकर्मणोः। विधि सूत्र

पदानिः- चिण् भाव कर्मणोः । चिण् १.१, भावकर्मणोः ७.२ (अनु. ते, च्लेः लुङि धातोः)
वृत्तिः- धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तशब्दे परतः।
भावे आणि कर्मणि प्रयोगामध्ये धातूंना तृतीयभूतकाळाची तृतीय पुरुषी एक वचनाची रूपे करताना (त प्रत्यय लागताना)च्लि प्रत्ययाला चिण् आदेश होतो जसे अशायि भवता= आपल्याकडून पहुडणे झाले, अकारि कटो देवदत्तेन = देवदत्ताकडून चटई तयार झाली.

३.१.६७ सार्वधातूके यक् । विधि सूत्र

पदानिः- सार्वधातूके यक् । सार्वधातूके ७.१, यक् १.१ (अनु. भावकर्मणोः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- धातोः परस्य च्लेश्चिणादेशो भवति भावे कर्मणि तशब्दे परतः।
भावे व कर्मणि या प्रयोगांमध्ये सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना धातूंना यक् (य) असा मध्ये विकरणप्रत्यय होतो जसे आस्यते भवता= आपण बसावे. क्रियते कटः= चटई तयार होते. कर्मकर्तरि प्रयोगात पण हे सूत्र लागु पडते जसे क्रियते कटः स्वयमेव= चटई स्वतःच तयार होते.

३.१.६८ कर्तरि शप् । विधि सूत्र

पदानिः- कर्तरि शप् । पदानिः कर्तरि ७.१, शप् १.१ (अनु. सार्वधातूके धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्त्तवाचिनि सार्वधातुके परतो धातोः शप्प्रत्ययो भवति। पकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः।
कर्तरि प्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असतांना धातूला शप् (अ) प्रत्यय लागतो जसे- भवति

३.१.६९ दिवादिभ्यः श्यन् ।विधि सूत्र.

पदानिः- दिव् आदिभ्यः श्यन् ।(अनु. सार्वधातूके धातोः प्रतययः परश्च)
वृत्तिः- दिव्'-इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्यन्प्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः। नकारः स्वरार्थः, शकारः सार्वधातुकार्थः।
कर्तरि प्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना दिवादिगणातील धातूंना श्यन् (य) प्रत्यय लागतो जसे दीव्यति

३.१.७० वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः। विधि सूत्र

पदानिः-वा भ्राश भ्रमु क्रमु क्लमु त्रसि त्रुटि लषः।वा अव्यय भ्राश..लषः५.१(अनु.श्यन् कर्तरि सार्वधातूके धातोःप्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- उभयत्रविभाषेयम्। टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ'(धा.पा.८२५/८२६); भ्रामु अनवस्थाने'(धा.पा.१२०६), भ्रमु चलने'(धा.पा.८५१)-द्वयोरपि ग्रहणम्, क्रमु पादविक्षेपे'(धा.पा.४७३), क्लमु ग्लानौ' (धा.पा.१२०८), त्रसी उद्वेगे'(धा.पा.१११८), त्रुटी छेदने'(धा.पा.१३७६), लष कान्तौ' (धा.पा.८८९) - इत्येतेभ्यो वा श्यन् प्रत्ययो भवति।
भ्राश्, भ्लाश्=चमकवणे, भ्रम्=फिरणे, क्रम् =चालणे, क्लम् = दुःखी असणे, त्रस् = घाबरणे, त्रुट्= कापणे, लष्= इच्छा करणे या धातूंना कर्तरि प्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना श्यन् (य) हा प्रत्यय विकल्पाने होतो जसे आशते किंवा आश्यते= तो चमकवतो वगैरे.

३.१.७१ यसोऽनुपसर्गात् । विधि सूत्र

पदानिः- यसः अनुपसर्गात् । यसः ५.१, अनुपसर्गात् ५.१ (अनु. वा श्यन् सार्वधातूके कर्तरि धातोः प्रत्ययः परश्च।)
वृत्तिः- यसु प्रयत्ने'(धा.पा.१२११) दैवादिकः, तस्मान्नित्यं श्यनि प्राप्तेऽनुपसर्गाद्विकल्प उच्यते। यसोऽनुपसर्गाद्वा श्यन्प्रत्ययो भवति।
दिवादि गणातील यस् धातूच्या मागे उपसर्ग नसताना कर्तरि प्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे आला असता त्याला श्यन् प्रत्यय विकल्पाने होतो जसे यस्यति किंवा यसति= प्रयत्न करतो.

३.१.७२ संयसञ्च । विधि सूत्र

पदानिः- सं यसः च । संयसः ५.१, च अव्यय (अनु. वा श्यन् सार्वधातूके कर्तरि धातोः प्रत्ययः परश्च।)
वृत्तिः- सोपसर्गार्थ आरम्भः। सम्पूर्वाच्च यसेर्वा श्यन्प्रत्ययो भवति।

दिवादि गणातील यस् धातूच्या मागे सम् हा उपसर्ग असताना सार्वधातूक प्रत्यय लागताना श्यन् हा प्रत्यय विकल्पाने होतो जसे संयस्यति किंवा संयसति.

३.१.७३ स्वादिभ्यः श्नुः । विधि सूत्र

पदानिः- स्वादिभ्यःश्नुः । स्वादिभ्यः ५.३, श्नुः १.१ (अनु. सार्वधातूके कर्तरि धातोः प्रत्ययः परश्च।)
वृत्तिः- षुञ् अभिषवे'(धा.पा.१२४८) इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नुप्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः।
कर्तरिप्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय लागताना स्वादिगणातील धातूंना श्नु (नु) हा प्रत्यय होतो जसे सुनोति = तो बाहेर ढकलतो. यामुळे शप् प्रत्ययाचा निषेध होतो.हे पाचव्या गणातील धातू आहेत.

३.१.७४ श्रुवः शृ च । विधि सूत्र

पदानिः- श्रुवः शृ च । पदानिः श्रुवः ६.१, च अव्यय (अनु. श्नुः सार्वधातूके कर्तरि धातोः प्रत्ययः परश्च।)
वृत्तिः- श्रुवः श्नुप्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन श्रुवः शृ' इत्ययमादेशो भवति।
कर्तरिप्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना श्रु =ऐकणे या धातूला श्नु (नु) हा प्रत्यय होतो आणि श्रु धातूला शृ हा आदेश होतो जसे शृणोति= तो ऐकतो

३.१.७५ अक्षोऽन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानिः- अक्षः अन्यतरस्याम् ।अक्षः ५.१, अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु. श्नुः सार्वधातूके कर्तरि धातोः प्रत्ययः परश्च।)
वृत्तिः- अक्षू व्याप्तौ'(धा.पा.६५४) भौवादिकः, अस्मादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति।
कर्तरिप्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना अक्ष् = व्यापणे या धातूला श्नु (नु) हा प्रत्यय विकल्पाने होतो जसे -अक्ष्णोति किंवा अक्षति = तो व्यापतो किंवा मिळवतो.

३.१.७६ तनूकरणे तक्षः । विधि सूत्र

पदानिः- तनू करणे तक्षः । तनूकरणे ७.१, तक्षः ५.१ (अनु. अन्यतरस्याम् श्नुः सार्वधातूके कर्तरि धातोः प्रत्ययः परश्च।)
वृत्तिः- तक्षू त्वक्षू तनूकरणे'(धा.पा.६५५/६५६)--अस्मात्तनूकरणे वर्तमानादन्यतरस्यां श्नुप्रत्ययो भवति। अनेकार्थत्वाद्धातूनां विशेषेणोपादानम्।
कर्तरिप्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना तक्ष = तासणे या धातूला श्नु (नु) हा प्रत्यय विकल्पाने होतो जसे- तक्ष्णोति किंवा तक्षति काष्टम् = तो लाकुड तासतो. पण संतक्षति वाग्भिः = तो कठोर बोलतो.

३.१.७७ तुदादिभ्यः शः । विधि सूत्र

पदानिः- तुद आदिभ्यः शः। तुदादिभ्यः ५.३, शः १.१ (अनु. सार्वधातूके कर्तरि धातोः प्रत्ययः परश्च।)
वृत्तिः- तुद व्यथने'(धा.पा.१२८२)-इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः।
कर्तरिप्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना तुदादि गणांतील धातूंना श (अ)प्रत्यय होतो जसे -तुदति = तो त्रास देतो.

३.१.७८ रुधादिभ्यः श्नम् । विधि सूत्र

पदानिः- रुध आदिभ्यः श्नम् । रुधादिभ्यः ५.३, श्नम् १.१ (अनु. सार्वधातूके कर्तरि धातोः प्रत्ययः परश्च।)
वृत्तिः- रुधिर् आवरणे'(धा.पा.१४३९)-इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः शप्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः। मकारो देशविध्यर्थः। शकारः 'श्नान्नलोपः' (६.४.२३/२५४४) इति विशेषणार्थः।
कर्तरिप्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना रुधादि गणातील धातूंना श्नम् प्रत्यय होतो म् हा अनुबंध धातूच्या मूळ रुपातील अंत्य स्वराचे शेवटी न प्रत्यय जोडावा हे दाखवितो जसे- रुध् +श्नम् +ति =रुध् +न+ति =रुणद्धि= तो अडवितो.

३.१.७९ तनादिकृञ्भ्य उः । विधि सूत्र

पदानि:- तन आदि कृञ्भ्य: उ: । तनादिकृञ्भ्य: ५.३, उ: १.१ (अनु. सार्वधातूके कर्तरि धातो: प्रत्यय: परश्च।)

वृत्ति:- तनु विस्तारे'(धा.पा.१४६४) --इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कृञश्च उप्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः। तनादिपाठादेव उप्रत्यये सिद्धे करोतेरुपादानं थर्म्, अन्यत्तनादिकार्यं मा भूदिति। तनादिभ्यस्तथासोः'(२.४.७९/२५४७) इति विभाषा सिचो लुग् न भवति-अकृत, अकृथाः।।

कर्तरिप्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना तनादि गणातील धातूंना आणि कृञ् धातूला उ प्रत्यय होतो जसे-तनोति= तो ताणतो. करोति= तो करतो.

३.१.८० धिन्विकृण्व्योर च । विधि सूत्र

पदानि:-धिन्वि कृण्व्यो:अ च ।धिन्विकृण्व्यो:६.२,अ लुप्तप्रथमानिर्देश:च अव्यय(अनु.उ:सार्वधातूके कर्तरि धातो:प्रत्यय: परश्च।)

वृत्ति:- हिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः'(धा.पा.५९१/५९३/५९४), कृवि हिंसाकरणयोः'(धा.पा.५९८)- इत्येतयोर्धात्वोरुप्रत्ययो भवत्यकारश्चान्तादेशः।

कर्तरिप्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना धिन्व आणि कृण्व् या दोन धातूंना उ प्रत्यय होतो आणि या धातूंच्या वकाराला अकारादेश होतो जसे धिनोति= तो खुश करितो,

३.१.८१ क्र्यादिभ्य: श्ना ।विधि सूत्र

पदानि:- क्री आदिभ्य: श्ना ।क्र्यादिभ्य: ५.३, श्ना लुप्तप्रथमानिर्देश: (अनु. सार्वधातूके कर्तरि धातो: प्रत्यय: परश्च।)

वृत्ति:- डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये'(धा.पा.१४७४)-इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति। शपोऽपवादः। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थः।

कर्तरिप्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना क्र्यादिगणातील धातूंना श्ना प्रत्यय होतो जसे- क्रीणाति = तो विकत घेतो.

३.१.८२ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्य: श्नुश्च । विधि सुत्र

पदानि:- स्तम्भु स्तुम्भु स्कम्भु स्कुम्भु स्कुञ्भ्य:श्नु:च । स्तम्भ.. ञ्भ्य:५.३,श्नु:१.१च अव्यय (अनु.श्ना सार्वधातूके कर्तरि धातो: प्रत्यय: परश्च।)

वृत्ति:- आद्याश्चत्वारो धातवः सौत्राः स्कुञ् आप्रवणे'(धा.पा.१४७९)--इत्येतेभ्यः श्नाप्रत्ययो भवति श्नुश्च।

कर्तरिप्रयोगात सार्वधातूक प्रत्यय पुढे असताना स्तम्भ वगैरे सूत्रापाठातील स्तम्भ, स्तुम्भ, स्कम्भु, स्कुम्भ = अडथळा आणणे, मदत करणे, संवेदनाशील नसणे आणि स्कु = उड्या मारत जाणे या धातूंना श्नु आणि श्ना प्रत्यय होतात जसे स्तभ्नोति किंवा स्तभ्नाति इ.

३.१.८३ हल: श्न: शानज्झौ । विधि सूत्र

पदानि: हल: श्न: शानच् हौ । हल:५.१,श्न: ६.१,शानच् १.१, ही ७.१

वृत्ति:-हल उत्तरस्य श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशो भवति हौ परतः।श्नः' इति स्थानिनिर्देश आदेशसम्प्रत्ययार्थः। इतरथा हि प्रत्ययान्तरमेव सर्वविषयं विज्ञायेत।

व्यंजनाने शेवट होणाऱ्या धातूला हि प्रत्यय (आज्ञार्थ द्वितीय पु. ए.व. प्रत्यय) पुढे असताना श्ना या प्रत्ययाला शानच् (आन) हा आदेश होतो जसे पुषाण= तू पोषण करावेस. गृहाण= स्विकारावे. पण व्यजनांत नसेल तर शानच् हा आदेश होत नाही जसे क्रीणीहि=विकत घ्यावे.

३.१.८४ छन्दसि शायजपि । विधि सूत्र

पदानि:- छन्दसि शायच् अपि ।छन्दसि ७.१, शायच् १.१ अपि अव्यय (अनु. हल: श्ना शानच् हौ)

वृत्ति:- छन्दसि विषये श्नः शायजादेशो भवति, शानजपि।

वैदिक भाषेत व्यंजनान्त धातूला श्ना या प्रत्ययाला शायच् (आय) हा आदेश हि प्रत्यय पुढे असताना होतो जसे गृभाय. त्याच प्रमाणे शानच् (आन) प्रत्यय पण होतो जसे- बधान् पशून्= प्राण्यांना मारा. महाभाष्याप्रमाणे हि प्रत्यय पुढे नसताना देखील वेदात शायच हा आदेश होतो जसे मही अस्कभायत् .

३.१.८५ व्यत्ययो बहुलम् । विधि सूत्र

पदानि:- व्यत्यय: बहुलम् । व्यत्यय: १.१ बहुलम् १.१ (अनु. छन्दसि शवादय:)

वृत्ति:- यथायथं विकरणाः शबादयो विहिताः, तेषां छन्दसि विषये बहुलं व्यत्ययो भवति। व्यतिगमनं व्यत्ययः = व्यतिहारः, विषयान्तरे विधानम्- क्वचिद् द्विविकरणता, क्वचित् त्रिविकरणता च।

व्यत्यय म्हणजे एखाद्या कृति च्या जागी दुसरीच कृती होणे. वैदिक भाषेत असा व्यत्यय शप् वगैरे विकरणांचे बाबतीत होतो. एका विकरणा ऐवजी दुसरेच विकरण लागते किंवा एकाच वेळी दोन विकरणे लागतात. महाभाष्यकारांनी या सूत्राचे व्यत्यय: आणि बहुलम् असे दोन भाग करावे (योगविभाग) असे नमूद केले आहे.व्यत्यय: या सूत्राने स्य वगैरे विकरण प्रत्ययाचा व्यत्यय होतो जसे व्यत्ययामुळे आण्डा शुष्मस्य भेदति येथे शप् प्रत्यय लावून भेदति रूप केले आहे श्नम् प्रत्यय लावून भिनत्ति असे रूप व्हावयास हवे इ. दुसऱ्या बहुलम् या सूत्राने वेदांमध्ये सर्वच विधि होतात किंवा होत नाही असे होते. वेदांमध्ये सुप् तिङ प्रत्ययांचा, वर्णांचा, लिंगांचा, पुरुषांचा, काळाचा आ,पदाचा प.पदाचा व्यत्यय होतो. जसे युक्ता मातासीद् धुरि दक्षिणाया: येथे दक्षिणस्याम् अशी सप्तमी न करता षष्ठी केली आहे. चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति येथे तक्षन्ति असे बहुवचन न घालता एक वचन घातले आहे. इ.

३.१.८६ लिङ्याशिष्यङ । विधि सुत्र

पदानि:- लिङि आशिषि अङ । लिङि ७.१, आशिषि ७.१, अङ १.१ (छन्दसि धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- आशिषि विषये यो लिङ् तस्मिन्परतश्छन्दसि विषयेऽङ्प्रत्ययो भवति। त। स्थागागमिवचिवदिशकिरुहयः प्रयोजनम्। शपोऽपवादः। दृशेरग्वक्तव्यः ।(म.भा.२.६५)।

वैदिक भाषेत आशीर्लिङ प्रत्यय लागताना धातूला विकरण म्हणून अङ प्रत्यय लागतो. या सूत्राने शप् प्रत्ययाचा प्रतिषेध होतो जसे उपस्थेम् . हे सूत्र स्था,गम् वच्,शक् आणि रुह यांना लागते वैदिक भाषेत दृश् =पाहणे या धातूला आशीर्लिंङ प्रत्यय पुढे असताना अक् हे विकरण लागते जसे दृशेयं = पाहावयास मिळावे.

३.१.८७ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिय: । अतिदेश सूत्र

पदानि:- कर्मवत् कर्मणा तुल्य क्रिय: ।कर्मवत् अव्यय, कर्मणा ३.१, तुल्यक्रिया १.१ (अनु. कर्तरि)

वृत्ति:- कर्मणि क्रिया = कर्म, कर्मस्थया क्रियया तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवद्भवति। यस्मिन्कर्मणि तद्वत्क्रिया लक्ष्यते, यथा कर्मणि, स कर्ता कर्मवद्भवति = कर्माश्रयाणि कार्याणि प्रतिपद्यते।

एखादी क्रिया सहज घडते असे जेंव्हा वाक्यात सांगितले जाते तेंव्हा कर्ता असलाच पाहिजे असे होत नाही. अशा वेळी कर्म वगैरे इतर कारके हे कर्ते होतात.कर्माचे ठिकाणी जी क्रिया घडते तीच क्रिया जर कर्त्याची देखील असेल तर तो कर्ता कर्मा प्रमाणे समजला जातो.(त्याला कर्मवद्भाव होतो)यालाच कर्मकर्तरि प्रयोग असे म्हणतात आणि कर्मणिप्रयोगासाखी होणारी कार्ये म्हणजे यक् (सूत्र ३.१.६७)आत्मनेपद (सूत्र १.३.१३) आणि चिण्वद् भाव (सूत्र ६.४.६२) ही कर्मकर्तरि प्रयोगात होतात. जसे पच्यते फलम्, भिद्यते काष्टम् इ अशा प्रयोगात धातू अकर्मक होतो आणि पच्यते तण्डुलेन असा भावे प्रयोग पण होतो.हा कर्मवद्भाव, कर्मणी प्रयोगासारखी रचना काही क्रियापदांचेच बाबतीत होते.

३.१.८८ तपस्तप: कर्मकस्यैव । अतिदेश सूत्र

पदानि:- तप: तप: कर्मकस्य एव > तप: ६.१ तप:कर्मकस्य ६.१ एव अव्यय. (अनु.कर्मवत् कर्तरि)

वृत्ति:- तप संतापे'(धा.पा.९८६)- अस्य कर्ता कर्मवद्भवति, स च तपःकर्मकस्यैव, नान्यकर्मकस्य।

तप= तप करणे, ताप करून घेणे या धातूचे कर्म तपश्चर्या हा शब्द असेल तर त्या धातूचा कर्ता कर्माप्रमाणे होतो म्हणजे कर्त्याला कर्मवद्भाव होतो जसे तप्यते तपस् तापस: = तपस्वी खडतर तप करतो.

३.१.८९ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:- न दुह स्नु नमां यक् चिणौ । न अव्यय, दुहस्नुनमाम् ६.३, यक्चिणौ १.२ (अनु. कर्मवत् कर्मकर्तरि)

वृत्ति:- दुह'स्नु' नम्'–इत्येषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ कर्मवद्भावापदिष्टौ न भवतः। यक्चिणोः प्रतिषेधे णिश्रन्थिग्रन्थिब्रूआत्मनेपदाकर्मकाणामुपसङ्ख्यानम्

दुह= दोहणे, स्नु = थेंब थेंब गळणे, नम् = नमस्कार करणे या धातूंना कर्मकर्तरि प्रयोगात यक् (सूत्र ३.१.६७) आणि चिण् (सूत्र ३.१.६२) हे प्रत्यय लागत नाहीत जसे दुग्धे गौ: स्वयमेव = गायीने स्वत:च दूध दिले. वार्तिकाप्रमाणे यक् आणि चिण् हे प्रत्यय णि प्रत्यय लावून झालेल्या प्रयोजक रूपातील क्रियापदांना आणि श्रन्थ = सैल करणे, ग्रन्थ= तयार होणे, ब्रू

=बोलणे आणि आत्मनेपदी अकर्मक क्रियापदांना लागत नाहीत जसे -कारयते= स्वत:च घडवून आणले, श्रथ्नीते = स्वत:च सैल झाले,या सूत्राने दुह धातूला फक्त यक् प्रत्ययाला प्रतिषेध होतो कारण सूत्र ३.१.६३ प्रमाणे त्याला चिण् प्रत्यय विकल्पाने सांगितला आहे.

३.१.९० कुषिरंजोः प्राचां श्यन्परस्मैपदं च । प्रतिषेध सूत्र

पदानिः- कुषि रंजोः प्राचान् श्यन् परस्मैपदं च । कुषिरजोः ६.३, प्राचाम् ६.३, श्यन् १.१परस्मैपदम् १.१, च अव्यय (अनु. कर्मवत् धातोः प्रत्ययः परश्च।)

वृत्तिः कुष निष्कर्षे'(धा.पा.१५१९), ठरञ्ज रागे'(धा.पा.११६८)--अनयोर्धात्वोः कर्मकर्तरि प्राचामाचार्याणां मतेन श्यन्प्रत्ययो भवति, परस्मैपदं च ।

कुष् =ओढणे, रञ्ज् = रंगवणे या धातूंच्या कर्त्याला कर्मवद्भाव प्राप्त झाला असता (सूत्र ३.१.८७ प्रमाणे) तर त्याला यक् प्रत्यय न होता श्यन् प्रत्यय आणि परस्मैपद विकल्पाने होते जसे कुष्यति/कुष्यते पादः स्वयमेव = पाय स्वत:लाच पुढे ओढतो. फक्त पूर्वेकडील व्याकरणकारांच्या मताने असा प्राचान् या शब्दाचा अर्थ असल्यामुळे हे सुत्र विकल्पाने लागते.

३.१.९१ धातोः । अधिकार सूत्र

पदानिः- धातोः । धातोः ५.१

वृत्तिः- धातोः' इत्ययमधिकारो वेदितव्यः। आतृतीयाध्यायपरिसमाप्तेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो धातोरित्येवं तद्वेदितव्यम्।

हे अधिकार सूत्र आहे. येथून पुढे याचा अधिकार तिसरा अध्याय संपेपर्यंत चालु राहणार आहे.

३.१.९२ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् । संज्ञा सूत्र
३.१.९३ कृदतिङ् । संज्ञा सूत्र
३.१.९४ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् । परिभाषा सूत्र

३.१.९५ कृत्याः ।(कृत्याः प्राङ्ण्वुलः) अधिकार सूत्र

पदानिः- कृत्याः ।(कृत्याः प्राक् ण्वुलः) कृत्याः १.३ (अनु. प्रत्ययः)

वृत्तिः- ण्वुल्तृचौ'(३.१.१३५/२८९५) इति वक्ष्यति, प्रागेतस्माण्ण्वुल्संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कृत्यसंज्ञकास्ते वेदितव्याः।

या सूत्रापासून ण्वुल्तृचौ (सूत्र ३.१.१३३) या सूत्रापर्यंत सर्व प्रत्यय कृत्य समजावेत.

३.१.९६ तव्यत्तव्यानीयरः । विधि सूत्र

पदानिः- तव्यत् तव्य अनीयरः । तव्यत्तव्यानीयरः ५.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः-धातोः'(३.१.९१/२८२९) इति वर्त्तते। धातोस्तव्यत्, तव्य, अनीयर्-इत्येते प्रत्यया भवन्ति। तकाररेफौ स्वरार्थौ। वसेस्तव्यत् कर्तरि णिच्च। (म.भा.२.८१)। वास्तव्यः। केलिमर उपसङ्ख्यानाम् ।(म.भा.२.८१)।

तव्यत्, तव्य आणि अनीयर् हे धातूंच्या मूळ रूपानंतर येतात. तव्यत् आणि अनीयर् यातील त् आणि र् हे शेवटचे वर्ण उच्चार दाखवण्याकरता आहेत. वार्तिकाप्रमाणे वस् = राहणे या धातू नंतर तव्यत् प्रत्यय आला तर त्याला ण हा अनुबंध आहे असे समजावे व त्यामुळे वृद्धि होवून वस् + तव्यत् = वास्तव्यः = राहणारा असा शब्द बनतो. दुसऱ्या वार्तिकाप्रमाणे वरील सूत्रातील प्रत्ययात केलिमर् (एलिम्) हा प्रत्यय धरावा जसे पचेलिमा माषाः = शिजवण्यास योग्य असे वाल. हा प्रत्यय कर्मणि आणि कर्मकर्तरि प्रयोगातच वापरावा. हे कृत्य प्रत्यय आहेत.

३.१.९७ अचो यत् । विधि सूत्र

पदानिः- अचः यत् ।अचः ५.१, यत् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः-अजन्ताद्धातोर्यत्प्रत्ययो भवति। तकारः 'यतोऽनावः'(६.१.२१३/३७०१) इति स्वरार्थः। तकिशसिचतियतिजनीनामुपसङ्ख्यानम् ।(म.भा.२.८२)। हनो वा वध च ।(म.भा.२.८२)।

अच(स्वराने)शेवट होणाऱ्या मूळ रूपाला यत् (य) प्रत्यय लागतो जसे गा + यत् = गेय .त् हा अनुबंध उच्चाराकरता आहे. वार्तिकाप्रमाणे तक् =उडणे, शच् = उड्या मारणे, चत् = विचारणे, यत् = प्रयत्न करणे आणि जन् = जन्म घेणे या हलन्त धातूंना पण यत् प्रत्यय लागतो जसे तक्यम्, शच्यम्, चत्यम् . दुसऱ्या वार्तिकाप्रमाणे हन् =मारणे या धातूला वैकल्पिक पणे

यत् प्रत्यय लागला तर वध असा आदेश होतो जसे वध्यम् किंवा धात्यम् .हे कृत्य प्रत्यय होत.सूत्र ३.१.१२४ प्रमाणे जर व्यंजनान्त धातू असेल तर ण्यत् प्रत्यय लागतो. मुळात धातू स्वरान्त असला आणि काही क्रियामुळे तो व्यंजनान्त झाला तरी त्याला यत् प्रत्ययच लागतो.जसे- दो चे इच्छार्थक दित्स होते. आर्धधतुक प्रत्यय लागताना अ चा लोप होतो व दित्स् होते तरी त्याला यत् प्रत्यय लागतो व दित्स्यम्=ज्याची कापण्याची इच्छा होते ते.

३.१.९८ पोरदुपधात् । विधि सूत्र

पदानिः- पोः अद् उपधात् । पदानिः पोः ५.१, अदुपधात् ५.१ (अनु. यत् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- पवर्गान्ताद्धातोरकारोपधाद्यत्प्रत्ययो भवति। ण्यतोऽपवादः।
प वर्गातील वर्णाने शेवट होणाऱ्या आणि ऱ्हस्व अ हा उपान्त्य स्वर असलेल्या धातूंना यत् प्रत्यय लागतो जसे शप् + यत् = शप्यं = शपथ देणे . हा कृत्य प्रत्यय होतो

३.१.९९ शकिसहोश्च । विधि सूत्र

पदानिः- शकि सहोः च । शकिसहोः ६.२, च अव्यय (अनु. यत् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- शुक्लृ शक्तौ'(धा.पा.१२६२), षह सर्षणे'(धा.पा.८५३)-अनयोर्धात्वोर्यत्प्रत्ययो भवति शक्यम्।
शक्लृ = शक्यता असणे आणि सह = सहन करणे या धातूंना यत् प्रत्यय लागतो जसे शक्यम् = शक्य आहे, सह्यम् = सहन करता येण्याजोगे.हा कृत्य प्रत्यय होतो

३.१.१०० गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । विधि सूत्र

पदानिः- गद् मद् चर यम : च अनुपसर्गे ।गदमदचरयमः ५.१, च अव्यय, अनुपसर्गे ७.१ (अनु. यत् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- गद व्यक्तायां वाचि'(धा.पा.५२), मदी हर्षे'(धा.पा.१२०९), चर गतिभक्षणयोः'(धा.पा.५५९), यम उपरमे'(धा.पा.९८५)-इत्येतेभ्यश्चानुपसर्गेभ्यो यत्प्रत्ययो भवति। चरेराङिचागुरौ ।(म.भा.२.८३)। आचर्यो देशः।
गद् = बोलणे, मद् = धुंद होणे, चर् = जाणे, खाणे, यम् =संयम करणे या धातूंना उपसर्ग नसेल तर यत् प्रत्यय होतो जसे गद्यम् = बोलण्यायोग्य, मद्यम् = दारु, चर्यम् = त्या प्रमाणे वागणे. वार्तिकाप्रमाणे चर या धातूचा अर्थ उपदेश करणे, गुरु असा नसेल आणि आङ् (आ) उपसर्ग असेल तर त्याला यत् प्रत्यय लागतो जसे आचर्यो देशः = संपर्क ठेवता येईल असा देश. हा कृत्य प्रत्यय होतो.पण उपदेश करणे, गुरु असा अर्थ असेल तर ण्यत् प्रत्यय लागून आचार्यः = गुरु होते.

३.१.१०१ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । विधि सूत्र

पदानिः-अवद्य पण्य वर्याः गर्ह्य पणितव्य अनिरोधेषु ।अवद्यपण्यवर्याः १.३, गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ७.३ (अनु. यत् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अवद्य, पण्य, वर्या-इत्येते शब्दा निपात्यन्ते; गर्ह्य। पणितव्य, अनिरोध-इत्येतेष्वर्थेषु यथासङ्ख्यम्।
अवद्य = दोषयुयक्त, पण्य = विकण्या योग्य आणि वर्या = वरण्याला योग्य / प्रतिबंध नसलेले असा अर्थ असेल तरच हे शब्द निपातन होतात.

३.१.१०२ वह्यं करणम् ।विधि सूत्र

पदानिः- वह्यम् करणम् । वह्यं १.१, करणम् १.१ (अनु. यत् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- वहेर्धातोः करणे यत्प्रत्ययो निपात्यते।
वह धातूला करण (साधन) या अर्थी यत् प्रत्यय लावून वह्य असे निपातन केले जाते जसे वह्यं शकटम् =काही पदार्थ वाहून नेण्याचे साधन शकट आहे.

३.१.१०३ अर्यः स्वामिवैश्ययोः । विधि सूत्र

पदानिः- अर्यः स्वामि वैश्ययोः ।अर्यः १.१, स्वामिवैश्ययोः ७.२ (अनु. यत् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- ऋ गतौ'(धा.पा.१०९९)-अस्माण्ण्यति प्राप्ते स्वामिवैश्ययोरभिधेययोर्यत् प्रत्ययो निपात्यते। स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं च वक्तव्यम् ।(म.भा.२.८३)।

ऋ धातूला यत् प्रत्यय करून अर्य असा शब्द येथे निपातन केला आहे पण त्या शब्दाचा अर्थ स्वामी किंवा वैश्य असला पाहिजे. वार्तिकाप्रमाणे अर्य शब्दाचा अर्थ स्वामी किंवा वैश्य असेल तर अन्त वर्ण उदात्त होतो.

३.१.१०४ उपसर्या काल्या प्रजने । विधि सूत्र

पदानि:- उपसर्या काल्या प्रजने ।उपसर्या १.१, काल्या १.१, प्रजने ७.१ (अनु. यत् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- उपसर्या' इति निपात्यते, काल्या चेत्प्रजने भवति। उपपूर्वात्सर्तेर्यत्प्रत्ययः। प्राप्तकाला= उकाल्या।
उप उपसर्ग लावून सृ = हलणे या धातूला यत् प्रत्यय लावून उपसर्या = प्रथम गर्भ धारण करण्यास योग्य वेळ झाली आहे अशा अर्थाने निपातन केले जाते. जसे -उपसर्या गौ:

३.१.१०५ अजर्यं संगतम् । विधि सूत्र

पदानि:- अजर्यम् संगतम् ।अजर्यम् १.१, संगतम् १.१ (अनु. यत् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- अजर्यमिति निपात्यते, सङ्गतं चेद्भवति। जीर्यतेर्नञ्पूर्वात्सङ्गते = सङ्गमने कर्तरि यत्प्रत्ययो निपात्यते।
जृ= नाश पावणे धातूला नकारार्थी अ उपसर्ग लावून आणि यत् प्रत्यय लावून अजर्य असे - निपातन संगत या शब्दा बरोबर केले जाते. अजर्य नोऽस्तु संगतम् = आपली मैत्री अतूट राहो. संगत म्हणे चांगल्या लोकांची मैत्री.

३.१.१०६ वद: सुपि क्यप्च । विधि सूत्र

पदानि:- वद: सुपि क्यप् च । वद: ५.१, सुपि ७.१, क्यप् १.१ च अव्यय (अनु. अनुपसर्गे यत् धातो: प्रत्यय: परश्च))
वृत्ति:- अनुपसर्गे' इति वर्तते। वदेर्धातोः सुबन्ते उपपदे अनुपसर्गे क्यप् प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च।
सुबन्त उपपद असताना आणि उपसर्ग नसताना वद् धातूला यत् प्रत्यया प्रमाणे क्यप् प्रत्यय पण होतो जसे ब्रह्मोद्यम् किंवा ब्रह्मवद्यम् = वेदांनी किंवा ब्राह्मणांनी सांगितलेले. या ठिकाणी ब्रह्म हे उपपद आहे. सुबन्त उपपद नसेल तर वाद्यम् = वाद्य असे रूप होते.

३.१.१०७ भुवो भावे । विधि सूत्र

पदानि:- भुव: भावे । भुव: ५.१, भावे ७.१ (अनु. अनुपसर्गे सुपि क्यप् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- सुपि' ठअनुपसर्गे' इत्यनुवर्त्तते। भवतेर्धातेः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति। यत्तु नानुवर्त्तते।
सुबन्त उपपद असताना आणि उपसर्ग नसताना भू धातूला क्यप् प्रत्यय लागून भावे प्रयोग होतो जसे ब्रह्मभूयं गत: = ब्रह्मत्वात पोचला.

३.१.१०८ हनस्त च । विधि सूत्र

पदानि:- हन: त च । हन: ६.१, त लुप्तप्रथमान्त निर्देश:, च अव्यय (अनु. भावे अनुपसर्गे सुपि क्यप् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- सुपि' अनुसपर्गे' इति वर्तते, भावे' इति च । हन्तेर्धातोः सुबन्त उपपदेऽनुपसर्गे भावे क्यप्, प्रत्ययो भवति, तकारश्चान्तादेशः।
सुबन्त उपपद असताना आणि उपसर्ग नसताना हन् धातूला क्यप् प्रत्यय लागतो आणि तो भावे प्रयोग होतो आणि हन् धातूच्या नकाराला तकार असा आदेश होतो जसे ब्रह्महत्या. अश्वहत्या वगैरे. हा क्यप् प्रत्ययान्त शब्द लौकिक संस्कृत भाषेत भावे प्रयोगात स्त्रीलिंगी चालतो . वेदामध्ये काही ठिकाणी नपुसकलिंगीही चालतो.

३.१.१०९ एतिस्तुशास्वृदृजुष: क्यप् । विधि सूत्र

पदानि:-एति स्तु शास् वृ दृ ज्युष: क्यप् ।एतिस्तुशास्वृदृजुष: ५.१, क्यप् १.१ (अनु. क्यप् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- सुपि' अनुपसर्गे' भावे' इति निवृत्तम्। सामान्येन विधानमेतत्। एति, स्तु, शास्, वृ, दृ, जुष्-इत्येतेभ्यः क्यप् प्रत्ययो भवति।शंसिदुहिगुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ।। आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसङ्ख्यानम् ।(म.भा.२.८५)।
इ (इण्) = जाणे, स्तु = स्तुती करणे, शास् = राज्य करणे, वृ = निवड करणे, दृ = मान देणे, जुष् = खूष करणे या धातूंना क्यप् (य) प्रत्यय कर्मणि आणि भावे प्रयोगात लागतो. जसे इत्य: = गेलेला असणे., स्तुत्य: = स्तुति होणे.हे कृत्य प्रत्यय

होतात.वार्तिकाप्रमाणे १)शस्= स्तुति करणे, दुह् = दोहणे, गुह = झाकणे हे धातू विकल्पाने क्यप् प्रत्यय घेतात जसे - दुह्यम् किंवा दोह्यम् .२)संज्ञा या वापरात अंज् = माखणे याला आङ् (आ) उपसर्ग असताना त्याला क्यप् प्रत्यय लागतो जसे- आज्यम् = तूप या सूत्रात इ (इण्)हा अदादि गणातला आहे.वृ धातू वृञ् आहे वृङ् नाही.

३.१.११० ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । विधि सूत्र

पदानिः- ऋद् उपघात् च अकलृपि चृतेः । ऋदुपधात् ५.१, च अव्यय अक्लृपिचृतेः ५.१ (अनु. क्यप धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- ऋकारोपधाच्च धातोः क्यप्प्रत्ययो भवति कृपिचृती वर्जयित्वा। पाणौ सृजेर्ण्यद्वक्तव्यः समवपूर्वाञ्च
ज्या धातूचा उपान्त्य स्वर ऋकार आहे त्या धातूला क्यप् प्रत्यय लागतो.हा कृत्य प्रत्यय होतो याला क्लृप् आणि चृत् हे दोन धातू अपवाद आहेत. जसे- वृधु चे वृध्यम् वार्तिकाप्रमाणे १)सृज् धातू पाणि शब्दाशी जोडला असेल तर त्याला ण्यत् प्रत्यय लागतो जसे पाणिसर्ज्या राज्जुः =दोर.२) सृज् धातूला सम् आणि अव हे दोन्ही उपसर्ग असतील तर ण्यत् प्रत्यय लागतो जसे समवसर्ग्या . महाभाष्यात ही दोन वार्तिके सूत्र १२४ नंतर दिली आहेत.

३.१.१११ ई च खनः । विधि सूत्र

पदानिः- ई च खनः । ई लुप्तप्रथमान्तनिर्देषः , च अव्यय खनः ५.१ (अनु. क्यप धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- खनेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति ईकारश्चान्तादेशः।
खन् = खणणे या धातूला क्यप् प्रत्यय लागतो आणि न काराला ई आदेश होतो व कृत्य प्रत्यय होतो जसे -खेयम् = खणले जाणे.

३.१.११२ भृञोऽ संज्ञायाम् । विधि सूत्र

पदानिः- भृञः अ संज्ञायाम् । भृञः ५.१, असंज्ञायाम् ७.१ (अनु. क्यप धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भृञो धातोरसंज्ञायां विषये क्यप् प्रत्ययो भवति। सम्पूर्वाद् विभाषा ।(म.भा.२.८५) असंज्ञायामिति किम् ? भार्यो नाम क्षत्रियः।
* सम्पूर्वाद् विभाषा *(म.भा.2.85)
संज्ञा या अर्थाने भृ धातू वापरला नसेल तर त्याला क्यप् प्रत्यय लागतो जसे भृत्यः = सेवक पण जर नाम किंवा संज्ञा असे वापरले असेल तर ण्यत् प्रत्यय लागतो जसे भृ + ण्यत् = भार्यः = क्षत्रीय. (हा काही व्याकरणकारांनी केलेला अर्थ आहे) सम् उपसर्ग असताना भृ धातूला क्यप् प्रत्यय लावणे ऐच्छिक आहे जसे-संभृत्वाः किंवा संभार्याः

३.१.११३ मृजेर्विभाषा । विधि सूत्र

पदानिः- मृजेः विभाषा । मृजे; ५.१, विभाषा १.१ (अनु. क्यप धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- मृजेर्धातोर्विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति।
मृज् = स्वच्छ करणे. या धातूला विकल्पाने क्यप् प्रत्यय लागतो.हा कृत्य प्रत्यय होतो जसे - परिमृज्यः किंवा परिमार्ग्य : = स्वच्छ करावयाचे असणे.सूत्र ३.१.११० प्रमाणे मृज् धातूला क्यप् प्रत्यय लागलाच असता. या सूत्राने विकल्प सांगितला आहे. हे प्राप्त विभाषेचे उदाहरण आहे.

३.१.११४ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यथ्याः । विधि सूत्र

पदानिः- राजसूय सूर्य मृषोद्य रुच्य कुप्य कृष्ट पच्य अव्यथ्याः। राज....व्यथ्याः १.३ (अनु. क्यप् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपच्य, अव्यथ्य-इत्येते शब्दाः क्यपि निपात्यन्ते।कुप्यम्संज्ञायाम्।
कृष्टे पच्यन्ते कृष्टपच्याः। कर्मकर्त्तरि निपातनम्।
राजसूय, सूर्य, मृषोद्य, रुच्य, कुप्य, कृष्टपच्य आणि अव्यथ्य हे सात शब्द क्यप् प्रत्यय लावून निपातन तयार होतात. राजन शब्द उपपद असताना सू धातूला कर्म या अर्थी क्यप् प्रत्यय लावून राजसूय शब्द केला आहे. सू किंवा सृ धातूला क्यप् प्रत्यय लावून सूर्य = आकाशातून गमन करणारा, लोकांना कर्म करण्यास प्रेरणा देणारा असा निपातन होतो. वार्तिकाप्रमाणे कुप्य = सोने आणि चांदी या पेक्षा वेगळा धातूना कुप्य म्हणतात. असा संज्ञा या अर्थाने वापरला तरच त्याला

क्यप् प्रत्यय लागतो.संज्ञा नसेल तर गोप्य होते. कृष्ट शब्द उपपद असतानाच पच् धातूला कर्मकर्तरि प्रयोगात क्यप् प्रत्यय लागतो. कृष्ट+पच् = कृष्टपच्या: = स्वत:च पिकणारे धान्य म्हणजे शेत नांगरले असता धान्य आपोआप तयार होते.

३.१.११५ भिद्योद्ध्यौ नदे । विधि सूत्र

पदानि:- भिद्य उद्ध्यौ नदे । भिद्योद्ध्यौ १.२, नदे ७.१ (अनु. क्यप धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- भिदेरुज्झेश्च क्यप् निपात्यते नदेऽभिधेये।
भिद्य आणि उदध्य हे दोन शब्द नदी या अर्थी कर्तरि क्यप् प्रत्यय लावून निपातन नदी या अर्थी तयार केले जातात जसे भिद् + क्यप् = भिद्य: = काठ फोडून वाहणारी नदी, ऊजझ् +क्यप् = उद्ध्य = काठाबाहेर पसरत वाहणारी नदी. जेंव्हा हे दोन शब्द नदीशी संबधित नसतात तेंव्हा भेत्ता आणि उज्झिता ही नियमीत रूपे होतात.

३.१.११६ पुष्यसिद्ध्यौ नक्षत्रे । विधि सूत्र

पदानि:- पुष्य सिद्ध्यौ नक्षत्रे । पुष्यसिद्ध्यौ १.२, नक्षत्रे ७.१ (अनु. क्यप धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- पुषेः सिधेश्चाधिकरणे क्यप् निपात्यते नक्षत्रेऽभिधेये। पुष्यन्त्यस्मिन्नर्था इति पुष्यः। सिद्ध्यन्त्यस्मिन्निति सिद्ध्यः।
पुष्य आणि सिध्य हे दोन शब्द नक्षत्र या अर्थी क्यप् प्रत्यय लावून निपातन केले जातात .पुष्यन्ति सिध्यन्ति अर्थी अस्मिन् इति पुष्य: सिद्ध्य: = ज्या नक्षत्रात चांगली वाढ होते किंवा काम पूर्ण होते ते नक्षत्र पुष्य याचे सिद्ध्य हे दुसरे नांव आहे. जेंव्हा नक्षत्र असा वापर नसेल तेंव्हा पोषणं आणि सेधनम् असे होते.

३.१.११७ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । विधि सूत्र

पदानि:-विपूय विनीय जित्या मुञ्ज कल्क हलिषु ।विपू....त्या:१.३,मुञ्ज....लिषु ७.३(अनु.क्यप् धातो:प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- विपूय, विनीय, जित्य-इत्येते शब्दा निपात्यन्ते यथासङ्ख्यं मुञ्ज, कल्क, हलि-इत्येतेष्वर्थेषु बोध्येषु।
विपूय, विनीय आणि जित्य हे तीन शब्द मुञ्ज, कल्क आणि हलि या अनुक्रमे तीन अर्थाने क्यप् प्रत्यय लावून निपातन केले जातात विउपसर्गपूर्वक पू,नी आणि जि धातू यांना कर्मणि क्यप् प्रत्यय होतो. विपूय =शुद्ध केलेला, मुञ्ज = मोळ किंवा मुंज गवत, विनीय = सार किंवा पातक आणि जित्य = नांगर.

३.१.११८ प्रत्यपिभ्यां ग्रहे: । (छन्दसि *)। विधि सूत्र (*महाभाष्यात छन्दसि हे मूळ सूत्रात नाही वार्तिकात आहे. #

पदानि:- प्रति अपिभ्यां ग्रहे छन्दसि। प्रत्यपिभ्यां ५.२,ग्रहे: ५.१, छन्दसि ७.१ (अनु. क्यप् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- प्रति, अपि-इत्येवम्पूर्वाद् ग्रहेः क्यप् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये। मत्तस्य न प्रतिगृह्यम्' (का.सं.१४.५)। तस्मान्नापि गृह्यम्'(का.सं.२७.३)।
प्रति आणि अपि हे उपसर्ग असताना ग्रह =पकडणे या धातूला क्यप् प्रत्यय लावून प्रतिगृह्यम् अपिगृह्यम् निपातन रूपे वैदिक भाषेत केली आहेत.लौकिक भाषेत ण्यत् प्रत्यय लावून प्रतिग्राह्यम् आणि अपिग्राह्यम् ही रूपे होतात.

३.१.११९ पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च । विधि सूत्र

पदानि:-पद अस्वैरि बाह्या पक्ष्येषु च । पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु ७.३, च अव्यय (अनु. ग्रहे: क्यप् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- पदेऽस्वैरिणि बाह्यायां पक्ष्ये चार्थे ग्रहेर्धातोः क्यप् प्रत्ययो भवति। पदे तावत्-प्रगृह्यं पदम्,यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता। अवगृह्यं पदम्, यस्यावग्रहः क्रियते। अस्वैरी = परतन्त्रः। गृह्यका इमे। गृहीतका इत्यर्थः।
ग्रह या धातूचा अर्थ शब्द, अवलंबून असणे, बाहेर किंवा एका पक्षाचा असा असेल तर त्याला क्यप् प्रत्यय लागतो जसे - प्रगृह्यम् -सूत्र १.१.११ मधील संज्ञा, गृह्यका: शुका: = पाळलेला पोपट, ग्रामगृह्या सेना = गावाबाहेर राहणारे सैन्य, वासुदेवगृह्या = वासुदेवाच्या पक्षाचे.

३.१.१२० विभाषा कृवृषो: । विधि सूत्र

पदानि:- विभाषा कृ वृषो: । विभाषा१.१, कृवृषो: ६.२ (अनु. क्यप् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- कञो वृषेश्च विभाषा क्यप् प्रत्ययो भवति। करोतेर्ण्यति प्राप्ते वर्षतेरृदुपधत्वान्नित्ये क्यपि प्राप्ते विभाषाऽऽरभ्यते।

कृञ् = करणे, वृष् = पाऊस पडणे, या धातूंना विकल्पाने क्यप् (य)प्रत्यय लागतो जसे कृत्यम् किंवा कार्यम् = करावे असे, वृष्यम् किंवा वर्ष्यम् = उत्साहवर्धक.सूत्र १२४ प्रमाणे कृ धातूला ण्यत् आणि वृष् धातूला सूत्र ११० प्रमाणे क्यप् प्रत्यय लागला असता त्याला या सूत्राने विकल्प सांगितला आहे. प्राप्त विभाषाचा प्रकार.

३.१.१२१ युग्यं च पत्रे । विधि सूत्र

पदानिः- युग्यं च पत्रे । युग्यम् १.१, च अव्यय, पत्रे ७.१ (अनु. क्यप् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- युग्यम्' इति निपात्यते, पत्त्रं चेत्तद्भवति। पतत्यनेनेति पत्त्रम्, वाहनमुच्यते।

युग्य या धातूचा अर्थ वाहन असा असेल तर त्याला क्यप् (य) प्रत्यय लावून युग्य असे निपातन केले जाते. पत्रे = वाहन. जसे योग्यो गौ= ओझे वाहणारा बैल. वाहन असा अर्थ नसेल तर योग्यं असे रूप होते.

३.१.१२२ अमावस्यदन्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानिः- अमावस्यद् अन्यतरस्याम् । अमावस्यत् १.१, अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु. क्यप् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- अमाशब्दः सहार्थे वर्त्तते। तस्मिन्नुपपदे वसेर्धातोः कालेऽधिकरणे ण्यत्प्रत्ययो भवति, तत्रान्यतरस्यां वृद्ध्यभावो निपात्यते।

विकल्पाने वृद्धि न करता ण्यत् प्रत्यय अमावस्या असे निपातन केले जाते.विकल्पाने वृद्धि करून अमावास्या .अमा=बरोबर, वस् = राहणे.

३.१.१२३ छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छ्यप्रति-षीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि । विधि सूत्र

पदानिः- छन्दसि निष्टर्क्य देवहूय प्रणीय उन्निय उच्छिष्य मर्य स्तर्या ध्वर्य खन्य खान्य देवयज्या आपृच्छ्य प्रतीषीव्य ब्रह्मवाद्य भाव्य स्ताव्य उपचाय्य पृडानि ।छन्दसि ७.१, निष्ट...पृडानि १.३ (अनु धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयोच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्या- पृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्यस्ताव्योपचाय्यपृडानि। ३-१-१२३। निष्टर्क्यादयः शब्दाश्छन्दसि विषये निपात्यन्ते। हिरण्य इति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.८८)।

निष्टर्क्य देवहूय प्रणीय उन्नीय उच्छिष्य मर्य स्तर्या ध्वर्य खन्य खान्य देवयज्या आपृच्छ्य प्रतिषीव्य ब्रह्मवाद्य भाव्य स्ताव्य उपचाव्यपृड हे सतरा शब्द वेदांमध्ये निपातन केले आहेत. स्तर्या आणि देवयज्या हे दोन स्त्रीलिगांत निपातन केले आहेत. उप उपसर्ग असताना आणि पृड शब्द उत्तरपद असताना आणि सोने असा अर्थ असताना चिञ् धातूचे उपचाय्यपृडम् असे रूप बनते असा अर्थ नसेल तर उपचेयपृडम् असे रूप बनते.

३.१.१२४ ऋहलोर्ण्यत् । विधि सूत्र

पदानिः- ऋ हलोः ण्यत् ।ऋहलोः ६.२, ण्यत् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- पञ्चम्यर्थे षष्ठी, ऋवर्णान्ताद्धातोर्हलन्ताच्च ण्यप्रत्ययो भवति। कार्यम्। हार्यम्। धार्यम्। वाक्यम्। पाक्यम्।। ...

ऋकारान्त धातू आणि हलन्त धातू यांना ण्यत् (क्रित् प्रत्यय य ज्याने द्विरुक्ति होते) प्रत्यय लागतो व त्या धातूला कृत्य संज्ञा होते जसे कार्यम् = करावे , वाच्यम् महाभाष्यातील वार्तिकाप्रमाणे लप् आणि दभ् धातूंना सूत्र ३.१.९८ प्रमाणे यत् प्रत्यय न करिता ण्यत प्रत्यय होतो जसे- अपलाप्यम्, अवदाम्यम्

३.१.१२५ ओरावश्यके । विधि सूत्र

पदानिः- ओः आवश्यके ।ओः ५.१, आवश्यके ७.१ (अनु.ण्यत् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- अवश्यम्भावः = आवश्यकम्। उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत् प्रत्ययो भवत्यावश्यके द्योत्ये। यतोऽपवादः।

आवश्यक असा अर्थ होत असेल तर उकारान्त धातूंना ण्यत् (य) प्रत्यय होतो जसे लाव्यम् =कापणे आवश्यक आहे. या सूत्राने यत् प्रत्ययाचा प्रतिषेध होतो.

३.१.१२६ आसुयुवपिरपिलपित्रपिचमश्च । विधि सूत्र

पदानि:- आसु यु वपि रपि लपि त्रपि अपि चम: च ।आसुयुव..पित्रपिचम: ५.१च अव्यय (अनु. ण्यत् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- आङ्पूर्वात्सुनोतेः यु, वपि, रपि, लपि, त्रपि, चम्-इत्येतेभ्यश्च ण्यत् प्रत्ययो भवति। यतोऽपवादः।
आ उपसर्ग असलेला सु धातू आसु =ऊर्ध्वपतन करणे, यु =जोडणे, वप् = पेरणे, रप् = स्पष्ट बोलणे, लप् =बडबडणे, त्रप् = लाज वाटणे आणि चम् = पिणे या धातूंना ण्यत् प्रत्यय लागतो जसे आसु + ण्यत् = आसाव्यम् . सूत्रात च असल्यामुळे इतर धातूंना पण ण्यत् प्रत्यय लागतो असे बसूंचे मत आहे जसे- दाभ्यम्

३.१.१२७ आनाय्योऽनित्ये । विधि सूत्र

पदानि:- आनाय्य: अनित्ये ।अनाय्य: १.१, अनित्ये ७.१ (अनु. ण्यत् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- आनाय्यः' इति निपात्यते, अनित्येऽभिधेये। नयतेराङ्पूर्वाण्ण्यदायादेशौ निपात्येते।
नी= घेऊन जाणे या धातूला जेंव्हा नेली जाणारी वस्तु नित्य म्हणजे कायमची टिकणारी नसेल तर आङ् (आ) उपसर्ग लावून आणि ण्यत् प्रत्यय (य) जोडून आनाय्य हे निपातन केले जाते जसे आनाय्यो दक्षिणाग्नि: = गार्हपत्य अग्नीतून आणलेला दक्षिणाग्नि हा कायमचा नसतो.

३.१.१२८ प्रणाय्योऽसंमतौ । विधि सूत्र

पदानि:- प्रणाय्य: असम्मतौ । प्रणाय्य: १.१, असंमतौ ७.१ (अनु. ण्यत् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- अविद्यमाना सम्मतिरस्मिन्नित्यसम्मतिः। सम्मननं समतिः = सम्मतता, पूजा। प्रणाय्यः' इति निपात्यतेऽसम्मतावभिधेये।
प्रणाय्य = प्रीतीला अयोग्य किंवा विरक्त हा धातू नी धातूला ण्यत् प्रत्यय लावून आणि वृद्धि केल्यानंतर प्रणय्य: हे निपातन केले जाते जसे प्रणाय्य: चोर:= चोराशी प्रीती करणे अयोग्य , प्रणाय्य: शिष्य: = विरक्त शिष्य.

३.१.१२९ पाय्यसांन्नाय्यनिकाय्यधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु । विधि सूत्र #

पदानि:- पाय्य सन्नाय्य निकाय्य धाय्या: मान हवि: निवास सामि धेनीषु । पाय्य..धाय्या:१.३, माने..नीषु ७.३ (अनु. ण्यत् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- पाय्यादयः शब्दा निपात्यन्ते यथासङ्ख्यम्; माने, हविषि, निवासे, सामिधेन्यां चाभिधेयायाम्।
पाय्य = मोजणे, सान्नाय्य = हवन करणे, निकाय्य =निवास आणि धाय्या = समीधा ठेवताना म्हंटली जाणारी ऋचा असे अर्थ असताना हे शब्द निपातन केले जातात यांची नियमीत रूपे मा (मोजणे)+ण्यत् =मेयम्, सम् +नी +ण्यत् = सन्नेयम् आणि निचेय आणि धेय ही आहेत.

३.१.१३० क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ । विधि सूत्र #

पदानि:- क्रतौ कुण्डपाय्य संचाय्यौ ।क्रतौ ७.१, कुण्डपाय्यसंचाय्यौ १.२ (अनु. ण्यत् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- कुण्डपाय्य, संचाय्य-इत्येतौ शब्दौ निपात्येते क्रतावभिधेये।
क्रतु (यज्ञ) असा अर्थ असेल तर कुण्डपाय्य: आणि संचाय्य: असे निपातन होते. कुण्ड +पा (पिणे)= कुण्डपाय्य: = ज्या यज्ञात भांड्यातून सोमरस पिण्यात येतो असा यज्ञ आणि सम् +ची (गोळा करणे) = संचाय्य: = ज्या यज्ञात सोमरस गोळा करतात. क्रतु या अर्थाने नसेल तर कुण्डपानम् आणि संचेय: अशी रूपे होतात.

३.१.१३१ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्या: । विधि सूत्र #

पदानि:- अग्नौ परिचाय्य उपचाय्य समूह्या:। अग्नौ ७.१, परिचाय्योपचाय्यसमूह्या: १.३ (अनु. ण्यत् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- परिचाय्य, उपचाय्य, समूह्य-इत्येते शब्दा निपात्यन्ते अग्नावभिधेये।
परिचाय्य, उपचाय्य आणि समूह्य हे शब्द यज्ञात अग्नि कुंडाचे विशेष आकाराचे स्थळ या अर्थी वापरले असतील तर परि +चि + ण्यत् = परिचय्य:, उपचाय्य: आणि सम् +वह+ण्यत् = समूह्य असे निपातन होते. असा अर्थ नसेल तर परिचेयम्= ढीग करणे, उपचेयम्=वाढवले जाणे आणि संवाह्यम् =उचलले जाणे अशी नियमित रुपे होतात.

३.१.१३२ चित्याग्निचित्ये च । विधि सूत्र #

पदानिः- चित्य अग्निचित्ये च । चित्याग्निचित्ये १.२, च अव्यय (अनु. अग्नौ धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- चित्यशब्दोऽग्निचित्याशब्दश्च निपात्येते। चीयतेऽसौ चित्योऽग्निः।
ची = गोळा करणे या धातूला कर्मणि क्यप् प्रत्यय लावून आणि ची धातूला अग्नि हे उपपद लावून भाव या अर्थी य प्रत्यय लावून चित्यः आणि अग्निचित्या निपातन केले आहे. चि या धातूचे नियमीत रूप चेयम् = गोळा करावयाचे असे होते.

३.१.१३३ ण्वुल् तृचौ । विधि सुत्र

पदानिः ण्वुल तृचौ । ण्वुल्तृचौ १.२ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- धातोः' इति वर्तते। सर्वधातुभ्यो ण्वुल्तृचौ प्रत्ययौ भवतः। कारकः, कर्त्ता। हारकः, हर्त्ता। चकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थ
ण्वुल् (अक्) आणि तृच् (तृ) हे प्रत्यय सर्व धातूंच्या मूळ रूपांना कर्ता या अर्थी लावले जातात जसे कृ= करणे + ण्वुल् = कारकः = करणारा. तृच् मधील च हा अनुबंध नसून तृन् या प्रत्यया पासून वेगळा आहे हे दाखविण्याकरता आहे. तृ प्रत्ययाने तृच् आणि तृन् हे दोन्ही प्रत्यय दाखविले जातात

३.१.१३४ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । विधि सूत्र

पदानिः- नन्दि ग्रहि पचादिभ्यः ल्यु णिनि अचः।नन्दिग्रहिपचादिभ्यः ५.३, ल्युणिन्यचः १.३ (अनु. ण्यत् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- प्रत्येकमादिशब्दः सम्बध्यते। त्रिभ्यो गणेभ्यस्त्रय प्रत्यया यथासङ्ख्यं भवन्ति-नन्द्यादिभ्यो ल्युः, ग्रहादिभ्यो णिनिः, पचादिभ्योऽच्। नन्दिवासिमदिदूषिसाधिवर्धिशोभिरोचिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् ।। नन्दनः। वासनः। मदनः। दूषणः। साधनः। वर्धनः। शोभनः। रोचनः। । सहितपिदमेः संज्ञायाम् ।(ग.सू.३)। सहनः। तपनः। दमनः। जल्पनः। रमणः। दर्पणः। सङ्क्रन्दनः। सङ्कर्षणः। सम्पर्षणः। जनार्दनः। यवनः। मधुसूदनः। विभीषणः। लवणः। निपातनाण्णत्वम्। वित्तविनाशनः। कुलदमनः। शत्रुदमनः। इति नन्द्यादिः। ग्रह। उत्सह। उद्वस। उद्भास। स्था। मन्त्र। सम्मर्द। ग्राही। उत्साही। उद्वासी। उद्भासी। स्थायी। मन्त्री। सम्मर्दी। । रक्षश्रुवसवपशां नौ ।(ग.सू.२४)। निरक्षी। निश्रावी। निवासी। निवापी। निशायी। याचिव्याहृसंव्याहृव्रजवदवसां प्रतिषिद्धानाम् ।(ग.सू.२५)। अयाची। अव्याहारी। असंव्याहारी। अव्राजी। अवादी। अवासी। । अचामचित्तकर्तृकाणाम् ।(ग.सू.२६)। प्रतिषिद्धानामित्येव। अकारी। अहारी। अविनायी। अविशायी। । विशयी विषयी देशे । (ग.सू.२७)। विशयी, विषयी देशः। । अभिभावी भूते ।(ग.सू.२८)। अभिभावी। अपराधी। उपरोधी। परिभावी। परिभवी। इति ग्रह्यादिः। पच। वच। वप। वद। चल। शल। तप। पत। नदट्। भषट्। वस। गरट्। प्लवट्। चरट्। तरट्। चोरट्। ग्राहट्। जर। मर। क्षर। क्षम। सूदट्। देवट्। सेव। मेष। कोप। मेधा। नर्त्त। व्रण। दश। दंश। दम्भ। जारभरा। श्वपच। पचादिराकृतिगणः। ठअज्विधिः सर्वधातुभ्यः पठ्यन्ते च पचादयः। अण्बाधनार्थमेव स्यात्सिध्यन्ति श्वपचादयः।
नन्द्यादिक धातूंना कर्ता या अर्थी ल्यप् (अन), ग्रहादि धातूंना णिनि (इन्) आणि पचादि धातूंना अच् (अ) प्रत्यय होतो. जसे नन्द +ल्यु = नन्द +यु =नन्द+ अन =नन्दनः नन्दादि धातू धातूपाठात एकाजागी सापडत नाहीत पण ते गणपाठात दिले आहेत. याच प्रमाणे इतर होणारी नामे वर वृत्तीत दिली आहेत. पचादि हा आकृतिगण आहे. अच् ने अन् ला बाध होतो.

३.१.१३५ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः । विधि सूत्र

पदानिः- इग् उपध ज्ञा प्री किरः कः । इगुपधज्ञाप्रीकिरः ५.१, कः१.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- इगुपधेभ्यो जानातेः प्रीणातेः किरतेश्च कप्रत्ययो भवति।
इक् वर्ण (इ,ई,ऊ, ऋ) हे उपधेला (उपान्त्य वर्ण) असताना व्यंजनान्त धातूंना(बसूं प्रमाणे, महाभाष्यात व्यंजनान्त हे शब्द नाहीत) जसे विक्षिप्+ क= विक्षिपः आणि ज्ञा= जाणणे, प्री= खूश करणे आणि
कृ= पसरवणे या धातूंना क (अ) प्रत्यय लागतो जसे ज्ञा+क=ज्ञः जाणणारा वगैरे. महाभाष्यात व्यंजनान्त हा उल्लेख नाही.

३.१.१३६ आतश्चोपसर्गे । विधि सूत्र

पदानिः- आतः च उपसर्गे ।आतः ५.१, च अव्यय, उपसर्गे ७.१ (अनु. कः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे कप्रत्ययो भवति। णस्यापवादः।
उपसर्ग हे उपपद असताना आकारान्त धातूंना क (अ) प्रत्यय लागतो जसे प्रस्थः,सुम्लः.हे ३.१.४० ला अपवाद आहे (णच्)

३.१.१३७ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः । विधि सूत्र

पदानिः- पा घ्रा ध्मा धेट् दृशः शः । पाध्राध्माधेट्दृशः ५.१, शः १.१ (अनु. उपसर्गे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः पादिभ्यो धातुभ्य उपसर्ग उपपदे शप्रत्ययो भवति।जिघ्रतेः संज्ञायां प्रतिषेधो वक्तव्यः । (म.भा.२.९२)। व्याघ्रः।।

उपसर्ग हे उपपद असताना पा=पिणे, घ्रा= वास घेणे, ध्मा=फुकणे , धेट् = चोखणे, दृश= पाहणे या धातूंना श(अ) हा प्रत्यय लागतो जसे उत्+पा+श= उत्पिद. महाभाष्यात आणि काही व्याकरणकार उपसर्ग याची अनुवृत्ती या सूत्रात घेत नाहीत वार्तिकाप्रमाणे घ्रा धातू पासून नाम होताना श प्रत्यय न लागता क प्रत्यय लागतो जसे वि+आ+घ्रा+क =व्याघ्र:

३.१.१३८ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च । विधि सुत्र

पदानि:- अनुपसर्गात् लिम्प विन्द धारि पारि वेदि उदेजि चेति साति साहिभ्य:च ।अनुपसर्गात् ५.१, लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युदेजिचेति सातिसाहिभ्य: ५.३, च अव्यय (अनु.श: धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- अनुपसर्गेभ्यो लिम्पादिभ्यः शप्रत्ययो भवति। नौ लिम्पेरिति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.९२)। गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् ।(म.भा.२.९२)।

उपसर्ग नसताना लिम्प, विन्द या धातूंना आणि धारि, पारि, वेदि, (उत् उपसर्ग असलेला एजि))उदेजि, चेति, साति आणि साहि या णिच् (इ) प्रत्ययान्त (प्रयोजक रूप) धातूंना श (अ) प्रत्यय होतो जसे लिम्प:=लेपणे, विन्द:=मिळवणे, धारय:=धरणे, पारय: =पार करणे, वेदय:=जाणून, उदेजय:=हलवून, चेतव:= समजून , सातय: आणि साहय:. वार्तिकाप्रमाणे लिप् धातूला नि उपसर्ग असताना श(अ) प्रत्यय लागतो जसे निलिम्पा= गाय, एक देवी. त्याचप्रमाणे विन्द धातूचा गो वगैरे शब्दांशी समास होत असेल आणि विशेष नाम होत असेल तर श (अ) प्रत्यय लागतो जसे गोविन्द:, अरविन्द:

३.१.१३९ ददातिदधात्योर्विभाषा । विधि सूत्र

पदानि:- ददाति दध्यातो: विभाषा । ददातिदधात्यो: ६.२, विभाषा १.१ (अनुपसर्गात्,श: धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- दाञो धाञश्च विभाषा शप्रत्ययो भवति। णस्यापवादः।

उपसर्ग नसताना जुहोत्यादि गणातील दा=देणे व धा= धरणे या धातूंना विकल्पाने श (अ) प्रत्यय होतो जसे दद:= देणे, दाय:=वारसा, दध:=धरणे, धाय:=असणे. उपसर्ग असेल तर श प्रत्यय लागत नाही तर ण (अ) प्रत्यय होतो जसे प्रद:, प्रध:.

३.१.१४० ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण: । विधि सूत्र

पदानि:- ज्वल् इति कसन्तेभ्य: ण: ।ज्वलितिकसन्तेभ्य: ५.३, ण: १.१ (अनु. विभाषा अनुपसर्गात् धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- इतिशब्दः आद्यर्थः। ज्वल दीप्तौ'(धा.पा.८०५)--इत्येवमादिभ्यो धातुभ्यः कसगतौ' धा.पा.८६१) इत्येवमन्तेभ्यो विभाषा णप्रत्ययो भवति। तनोतेर्णस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। (म.भा.२.९२)।

उपसर्ग नसताना ज्वल् = चमकवणे धातूपासून कस् =जाणे या धातूपर्यंत सर्व धातूंना विकल्पाने ण (अ) प्रत्यय लागतो.ण प्रत्यय लागला नाही तर अच् प्रत्यय लागतो. इति हे सुरवात दाखविण्याकरिता आहे. जसे ज्वाल: किंवा ज्वल: हे सर्व भुवादि गणातील धातू असून ५६ आहेत. उपसर्ग आणि समास असेल तर अच् प्रत्यय लागतो जसे प्रज्वल:.= चमकणारे वार्तिकाप्रमाणे तन =ताणणे या धातूला उपसर्ग असला आणि नसला तरी ण प्रत्यय नेहमीच लागतो. जसे अवतान:

३.१.१४१ श्या ऽऽद्व्यधास्त्रुसंस्त्रवतीणवसावहृलिहश्लिषश्वसश्च । विधि सूत्र

पदानि:-श्या आद् व्यध आस्त्रु संस्त्रु अतीण् अवसा अवहृ लिह श्लिष श्वस:च ।याद्व्यधास्त्रुसंस्त्रवतीणवसावहृलिहश्लिषश्वस: ५.१, च अव्यय (अनु. ण: धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:-अनुपसर्गात्' इति विभाषा' इति च निवृत्तम्। श्यैङः, आकारान्तेभ्यश्च धातुभ्यः, व्यध, आस्त्रु,संस्त्रु, अतीण्, अवसा, अवहृ, लिह, श्लिष, श्वस-- इत्येतेभ्यश्च णप्रत्ययो भवति।

श्यै =जाणे, आकारान्त धातू, व्यध् =खुपसणे, आस्त्रु =दु:ख देणे, संस्त्रु=वाहणे, अतीण= पलिकडे जाणे अवसा=पूर्ण करणे, अवहृ= हीरावून घेणे, लिह=चाटणे, श्लिष=कवटाळणे आणि श्वस= श्वासोच्छ्वास घेणे या धातूंना ण (अ) प्रत्यय लागतो. जसे श्याय:, दाय: श्यै धातूला प्रत्यय लागण्यापूर्वी सूत्र ६.१.४५ प्रमाणे श्या असे होते. सूत्र ३.१.१३६अपवाद म्हणून श्यै असे वेगळे नमूद केले आहे.

३.१.१४२ दुन्योरनुपसर्गे । विधि सूत्र

पदानि:- दु न्यो: अनुपसर्गे । दुन्यो: ६.२, अनुपसर्गे ७.१ (अनु. ण: धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- दुनोतेः, नयतेश्चानुपसर्गे णप्रत्ययो भवति।

उपसर्ग नसताना दु=जाळणे आणि नी= नेणे या धातूंना ण(अ) प्रत्यय लागतो जसे दावः = जळणारे. नायः =नेणारे.

३.१.१४३ विभाषा ग्रहः । विधि सूत्र

पदानिः- विभाषा ग्रहः । विभाषा १.१, ग्रहः ५.१ (अनु. णः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- विभाषा ग्रहेर्धातोर्णप्रत्ययो भवति। अचोऽपवादः। जलचरे नित्यम्-ग्राहः। ज्योतिषि नेष्यते, तत्र ग्रह एव। । भवतेश्चेति वक्तव्यम् ।। भवतीति भावः, भवः।।
ग्रह= पकडणे या धातूला विकल्पाने ण (अ) प्रत्यय होतो जसे ग्रह् +ण=ग्राहः =पकडणे किंवा ग्रह् +अच् = ग्रहः = ग्रह . जलचर (मगर)या अर्थी नेहमीच ण प्रत्यय लागतो आणि ग्राहः असे रूप होते. ग्रह या अर्थी अच् प्रत्यय लावतात आणि ग्रहः असे रूप होते. वार्तिकाप्रमाणे हे सूत्र भू=असणे या धातूला पण लागु होते जसे भावः=स्थिती, भवः = असणे.

३.१.१४४ गेह कः । विधि सूत्र @

पदानिः- गेहे कः ।गेहे ७.१, कः १.१ (अनु. ग्रहः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- ग्रहेर्धातोः कप्रत्ययो भवति। गेहे कर्त्तरि। गृहं वेश्म। तात्स्थ्याद्दाराश्च। गृह्णन्तीति गृहा दाराः। गृहाणि = वेश्मानि।।
गृह् धातू पासून होणाऱ्या शब्दाचा अर्थ घर असा असेल तर त्याला क(अ) प्रत्यय लागतो जसे ग्रह् +क= गृहम् =घर. बहुवचन रूप घर या अर्थी गृहाणि असे होते.गृहाः म्हणजे पत्नी असा अर्थ होतो

३.१.१४५ शिल्पिनि ष्वुन् । विधि सूत्र

पदानिः- शिल्पिनि ष्वुन् । शिल्पिनि ७.१, ष्वुन् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- धातोः ष्वुन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि। । नृतिखनिरञ्जिभ्यः परिगणनं कर्त्तव्यम्
कलाकार अशा कर्ता या अर्थी धातूला ष्वुन् (अक) हा प्रत्यय लागतो. वार्तिका प्रमाणे हा प्रत्यय फक्त नृत् =नाचणे, खन्= खणणे आणि रञ्ज= रंगवणे या धातूंनाच लागतो जसे नृत् + ष्वुन् = नर्त +अक = नर्तक= नाचणारा

३.१.१४६ गस्थकन् । विधि सूत्र

पदानिः- गः थकन् ।गः ५.१, थकन् १.१ (अनु. शिल्पिनि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- गायतेस्थकन्प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि।
ृकलाकार अशा कर्ता या अर्थी गै =गाणे या धातूला थकन् (थक्) प्रत्यय लागतो जसे गै+थकन् =गाथकः = गायक . गाथिका= गायिका.

३.१.१४७ ण्युट् च । विधि सूत्र

पदानि ण्युट् च । ण्युट् १.१, च अव्यय (अनु. गः शिल्पिनि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- चकारेण ठग' इत्यनुकृष्यते। गायतेर्ण्युट् प्रत्ययो भवति शिल्पिनि कर्त्तरि।
कलाकार अशा कर्ता या अर्थी गै धातूला ण्युट् (अन) हा पण प्रत्यय लागतो जसे गै+ण्युट्= गा+अन = गायनः हे सूत्र योगविभागाचे एक उदाहरण आहे. सूत्रे १४६ व १४७ एकत्र केली असती तर पुढील सूत्रात ण्युट आणि थकन् या दोन्ही प्रत्ययांची अनुवृत्ति झाली असती.

३.१.१४८ हश्च व्रीहिकालयोः । विधि सूत्र @

पदानिः- हः च व्रीहि कालयोः । हः ५.१, च अव्यय, व्रीहिकालयोः ७.२ (अनु. ण्युट् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः चकारेण ण्युडनुकृष्यते। जहातेर्जिहातेश्च धातोर्ण्युट् प्रत्ययो भवति, व्रीहौ काले च कर्त्तरि।
हा या धातूने हाक = टाकून देणे आणि हाङ् =जाणे हे दोन धातू दाखविले जातात. तांदूळ किंवा काळ अशा कर्ता या अर्थी या धातूंना ण्युट(अन) प्रत्यय लागतो जसे -हा+ण्युट्= हायनः =एक प्रकारचा तांदूळ किंवा एक वर्ष

३.१.१४९ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् । विधि सूत्र @

पदानि:- प्रु सृ(स्त्रु) ल्वः समभिहारे वुन् । प्रुसृल्वः १.३, समभिहारे ७.१, वुन्१.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- प्रु-सृ-लू--इत्येतेभ्यो धातुभ्यः समभिहारे वुन्प्रत्ययो भवति।
एखादी गोष्ट चांगल्या प्रकारे करणारा अशा कर्ता या अर्थी प्रु =जाणे, सृ=हलणे, स्त्रु= वाहणे, लू =कापणे, या धातूंना वुन् (अक) या धातूंना लावतात जसे प्रवकः= चागला चालणारा.

३.१.१५० आशिषि च । विधि सूत्र

पदानि:- आशिषि च ।आशिषि ७.१, च अव्यय (अनु. वुन् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आशिषि गम्यमानायां धातुमात्राद् वुन्प्रत्ययो भवति।
सर्व धातूंना आर्शिवाद या अर्थी वुन् (अक) प्रत्यय लागतो जसे जीव् +वुन् =जीवकः = जीवंत राहो.

इति प्रथम पादः

तृतीय अध्यायः द्वितीय पादः

सारांश : तिसऱ्या अध्यायाच्या या पादामध्ये सूत्र १ ते १०९ या सूत्रांनी कर्ता या अर्थी कृत् प्रत्यय सांगितले आहेत. पण सूत्र १०२ ते १०८ ही सात सूत्रे खेरीज बाकीच्या १०१ सूत्रांनी हे कर्तरिकृत् प्रत्यय कर्म, करण, उपसर्ग इ. उपपदासहित धातूंनाच सांगितले आहेत. या अध्यायाच्या पहिल्या पादातील १०९ सूत्रांनीही कर्तरिकृत् प्रत्ययच सांगितले आहेत पण उपपदरहित व उपपदयुक्त असा त्यामध्ये फरक आहे. अर्थात त्यातही काही अपवाद आहेत. या दुसऱ्या पादातील १०९ सूत्रापर्यंत सारे प्रत्यय कर्तरि आहेत.फक्त निष्ठा (३.२.१०२), हे सूत्र अपवाद आहे. सूत्र १०६ ते १०९ या चार सूत्रांनी आन (कानच्) व वस (क्वसु) हे दोन कर्तरि भूतकाळवाचक प्रत्यय सांगितले आहेत. ही रूपे परोक्षभूतकाळाची आहेत असा काहींचा समज आहे पण ही सामान्य भूतकाळाचीच रूपे आहेत. सूत्र १०५ व सूत्र ११० ते १२३ या १५ सूत्रांनी भूतकाळी व वर्तमानकाळी क्रियापदाच्या वापरासंबंधी व्यवस्था सांगितली आहे. सूत्र १२४ ते १८६ या ६३ सूत्रांनी पुन्हा काही कर्तरि अर्थी कृत् प्रत्यय सांगितले आहेत. सूत्र १२४ ते १३३ या दहा सूत्रांनी वर्तमान काल वाचक धातूसाधित विशेषणे बनवणारे प्रत्यय सांगितले आहेत.

३.२.१ कर्मण्यण् । विधि सूत्र

पदानि:- कर्मणि अण् ।कर्मणि ७.१, अण् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- त्रिविधं कर्म--निर्वर्त्यम्, विकार्यम्, प्राप्यं चेति। सर्वत्र कर्मण्युपपदे धोतोरण्प्रत्ययो भवति। शीलिकामिभक्ष्याचरिभ्यो णः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् ।(म.भा.२.९४)। ईक्षिक्षमिभ्यां चेति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.९५)।
कर्मवाचक शब्द उपपद असताना धातूला कर्ता या अर्थी अण् (अ) प्रत्यय लागतो. हा णित् प्रत्यय असल्यामुळे धातूच्या शेवटच्या स्वराला व उपान्त्य अ ला वृद्धि होते.(सूत्र ७.२.११५-११७) त्याच प्रमाणे स्त्रीलिंगी रूप सूत्र ४.१.१५ प्रमाणे ङिप् (इ) लावून होते.कर्म तीन प्रकारची असतात. निर्वर्त्य कर्म :(निर्माण करणे) ओदनम् पचति हे निर्वर्त्य कर्म आहे कारण तांदूळ शिजवण्याचे क्रियेने भात तयार होतो. विकार्य कर्म:(बदल घडवणे)- तण्डुलम् पचति हे आहे कारण शिजवण्याचे क्रियेने तांदुळात बदल होतो. प्राप्य कर्मः ग्रामम् गच्छति, येथे ग्राम या शब्दावर कोणतीच क्रिया होत नाही किंवा बदल पण होत नाही आणि नेहमी असते म्हणून प्राप्य कर्म. प्राप्य कर्माचा समास होत नाही. वार्तिकाप्रमाणे १)शील्, णिङ प्रत्ययान्त कम्,णिच्प्रत्ययान्त भक्ष आणि आङ् उपसर्ग असलेला चर् या धातूंना कर्म उपपद असताना ण् (अ) प्रत्यय लागतो आणि पूर्वपदाचा स्वरोचार मूळचाच राहतो जसे मांसकामः मांस आवडणारा, मांसशीलः मांस खाण्याचे व्यसन असलेला, मांसभक्षःमास खाणारा.२) ईक्ष् आणि क्षम् या धातूंना कर्म उपपद असताना ण(अ) प्रत्यय लागतो जसे- सुखप्रतीक्षः उपपद कर्मवाचक असल्यामुळे द्वितीयेत असते. यापुढील सर्व सूत्रात कर्मवाचक शब्द उपपद व जोडलेला असावा असा अर्थ आहे. फक्त विग्रहात विभक्ति दिसते.

३.२.२ ह्वावामश्च । विधि सूत्र

पदानि:- ह्वा वा म: च । ह्वाम् ५.१ च अव्यय (अनु. कर्मण्यण् धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:-ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च'(धा.पा.१००९),वेञ् तन्तुसन्ताने'(धा.पा.१००७),माङ् माने'(धा.पा. १०८९)इत्येतेभ्यश्च कर्मण्युपपदेऽण् प्रत्ययो भवति।

ह्व=आव्हान करणे, बोलावणे ;वेञ् = विणणे आणि माङ् = मोजणे या धातूंना कर्म उपपद असता अण् (अ) प्रत्यय लागतो. सूत्र ७.३.३३ प्रमाणे धातूतील स्वराला वृद्धि होते आणि युक् (य) आदेश होतो जसे पुत्रं +व्ह +अण् = पुत्रं +ह्वा +अ = पुत्रं+ह्वा + य =पुत्रंह्वायति= मुलाला बोलावतो. स्वर्गं +ह्व +अण् =स्वर्गं +ह्वा +अ =स्वर्ग +ह्वा +य =स्वर्गंह्वाय:

३.२.३ आतोऽनुपसर्गे क: । विधि सूत्र

पदानि:- आत:अनुपसर्गे क: ।आत: ५.१, अनुपसर्गे ७.१ अण् १.१ (अनु. कर्मणि धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- आकारान्तेभ्योऽनुपसर्गेभ्यः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः।

आकारान्त धातूंना उपसर्ग नसताना कर्म उपपद असेल तर क: (अ) प्रत्यय लागतो. सूत्र १.३.८ प्रमाणे क मधील क् चा लोप होतो आणि प्रत्यक्ष प्रत्यय अ लागतो. ६.४.६४ प्रमाणे आ चा लोप होतो जसे गां+ दा+क=गां+द+अ= गोद:= गाई देणारा. येथेही गां हे उपपद द्वितीयेत आहे.

३.२.४ सुपि स्थ: । विधि सूत्र

पदानि:-सुपि स्थ: । सुपि ७.१, स्थ: ५.१ (अनु. क: धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- सुबन्त उपपदे तिष्ठतेः कप्रत्ययो भवति।अत्र योगविभागः कर्त्तव्यः-सुपीति। सुप्याकारान्तेभ्यः कप्रत्ययो भवति।ततः स्थ इति। स्थश्च सुपि कप्रत्ययो भवति।

सुप् प्रत्ययान्त (सर्व विभक्ति प्रत्यय) उपपद असताना स्था धातूला कर्तरि क प्रत्यय होतो जसे- समे तिष्ठति समस्थ: = पोहोचता येईल अशा जागी राहणारा. महाभाष्यकारांचे मते या सूत्राचे दोन भाग (योगविभाग) करणे आवश्यक आहे. १. सुपि। या सूत्राने सुप् प्रत्ययान्त धातू उपपद असताना आकारान्त धातूला क प्रत्यय होतो जसे द्वाभ्यां पिबति =द्वि+पा+क= द्विप: = दोन अवयवांनी पितो म्हणजे हत्ती. २.स्थ: । या सूत्राने स्था धातूला सुप् प्रत्ययांन्त शब्द उपपद असताना क प्रत्यय होतो.पहिल्या भागाने फक्त कर्ता या अर्थी क प्रत्यय होतो पण या सूत्राने क्रियापदाचा भाव दाखविला जातो जसे आखूनामुत्थानम्= आकूत्थ: = उंदराचा समुह. बसूं सुपिस्थ: असा योगविभाग करितात.

३.२.५ तुन्दशोकयो: परिमृजापनुदो: । विधि सूत्र @

पदानि:- तुन्द शोकयो: परिमृज अपनुदो: । तुन्दशोकयो: ७.२ परिमृजापनुदो: ६.२ (अनु. क: कर्मणि धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- तुन्दशोकयोः कर्मणोरुपपदयोः परिमृजापनुदोर्धात्वोः कप्रत्ययो भवति। आलस्यसुखाहरणयोरिति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.९८)। कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्।(म.भा.२९८)।

कर्मवाचक तुन्द=पोट, बेंबी शब्द उपपद असताना परिमृज् =स्वच्छ करणे, पुसून टाकणे आणि कर्मवाचक शोक उपपद असताना अपनुद् = नाहीसे करणे या धातूंचा अर्थ अनुक्रमे आळस आणि सूख देणारा असे दाखवित असेल तर कर्ता या अर्थी क (अ) प्रत्यय लागतो जसे तुन्दं परिमाष्टिं इति तुन्दपरिमृज अलस: = अळसामुळे पोट सुटलेला ; शोकम् अपनुदतीति शोकांपुनद: = सुख देणारा.(पुत्र) वार्तिका प्रमाणे फक्त आळस आणि सूखदायक असे अर्थ असतील तरच क प्रत्यय लागतो पण आळस व सूख देणे असा अर्थ नसेल तर तुन्द आणि परिमृज् या धातूंना अण् प्रत्ययच लागतो जसे- तुन्दपरिमार्ज:= बेंबी स्वच्छ करणारा आणि शोकापनोद:= दु:ख निवारण करणारा. दुसऱ्या वार्तिकाप्रमाणे मूलविभुज:=रथ नखमुच:=धनुष्य, काकगुह = तीळ, कौ मोदते= कुमुदम् = कमळ वगैरे शब्दांना पण क (अ) प्रत्यय लागतो

३.२.६ प्रे दाज्ञ: । विधि सूत्र

पदानि:- प्रे दा ज्ञ: । प्रे ७.१, दाज्ञ: ५.१ (अनु. क: कर्मणि धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- सोपसर्गार्थ आरम्भः। ददातेर्जानातेश्च धातोः प्रेणोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः।

कर्मवाचक शब्द उपपद असतांना प्र उपसर्ग असेल तर दा= देणे आणि ज्ञा= जाणणे या धातूंना कर्ता या अर्थी क (अ) प्रत्यय

लागतो. या सूत्राने अण् या प्रत्ययाला निषेध होतो. जसे सर्वप्रदः= सगळे देणारा, पथिप्रज्ञः= रस्ते जाणणारा.

३.२.७ समिख्यः । विधि सूत्र

पदानि: समि ख्यः । समि ७.१, ख्यः ५.१ (अनु. कः कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- सोपसर्गार्थ आरम्भः। सम्पूर्वात् ख्या'-इत्येतस्माद्धातोः कर्मण्युपपदे कप्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः।
कर्मवाचक शब्द उपपद असतांना सम् उपसर्ग असेल तर ख्या= सांगणे या धातूंला कर्ता या अर्थी क (अ) प्रत्यय लागतो. या सूत्राने अण् या प्रत्ययाला निषेध होतो.जसे गां संचष्टे = गोसंख्यः = गुराखी. (सूत्र ६.४.६४)

३.२.८ गापोष्टक । विधि सूत्र # @

पदानिः- गा पोः टक् ।गापोः ६.२, टक् १.१ (अनु. कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्मण्यनुपसर्गे' इति वर्त्तते। गायतेः पिबतेश्च धातोः कर्मण्युपपदेऽनुपसर्गे टक् प्रत्ययो भवति। सुराशीध्वोः पिबतेरिति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.९९)। बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.९९)।
कर्मवाचक शब्द उपपद असताना आणि उपसर्ग नसताना गा (गै)= गाणे आणि पा= पीणे या धातूंना टक् (अ) प्रत्यय लागतो. ट् आणि क् इत् आहेत. सूत्र १.३.८ ट् चा लोप होतो , सूत्र ४.४.६४ प्रमाणे धातूतील आ चा लोप होतो आणि सूत्र ४.१.१४ प्रमाणे स्त्रीलिंगी रूप ङिप् (इ) लावून होते जसे शक्रं गायति = शक्रगः = शक्र ऋचा गाणारा. हे सूत्र फक्त कर्मवाचक शब्द उपपद असताना म्हणजे सामासीक शब्द असतानाच लागु पडते.जर उपसर्गयुक्त समास असेल तर अण् (अ) प्रत्यय लागतो जसे सामसंगायः । वार्तिकाप्रमाणे१) पा धातूचा अर्थ पीणे असा असेल आणि कर्मवाचक शब्द सुरा आणि शीधु उपपद असतील तरच टक् प्रत्यय लागतो जसे- सुरापः = सुरा पीणारा, शिधुपः = मद्य पीणारा. जर सुरा आणि शिधु हे उपपद नसतील तर टक् प्रत्यय न लागता क (अ) प्रत्यय लागतो त्यामुळे सूत्र ४.१.१५ प्रमाणे स्त्रीलिंगी रूप ङिप् (इ) प्रत्यय लावून न होता आ प्रत्यय लावून होते जसे क्षीरपा ब्राह्मणी = दूध पीणारी ब्राह्मण स्त्री. त्याच प्रमाणे पा याचा अर्थ पीणे असा नसून संरक्षण करणे असा असेल तर टक् प्रत्यय लागत नाही जसे सुरापा =मद्याचे रक्षण करणारा.२) वैदिक भाषेत आणि संज्ञा शब्दात (तणि)टक् आणि क प्रत्यय पण लागतो जसे ब्राह्मणी सुरापी किंवा सुरापा =मद्य पीणारी ब्राह्मण स्त्री. सूत्र ३.१.१४६ येथे गै (गा) धातूला कलाकार असा अर्थ होत असेल तर थक् प्रत्यय लागतो.

३.२.९ हरतेनुद्यमनेऽच । विधि सूत्र @

पदानिः- हरतेः अनुद्यमने अच् । हरतेः ५.१, अनुद्यमने ७.१, अच् १.१ (अनु. कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- हरतेर्धातोरनुद्यमने वर्तमानात्कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति अणोऽपवादः। अच्प्रकरणे शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसङ्ख्यानम् । सूत्रे च धार्यर्थे
कर्मवाचक शब्द उपपद असताना हृ धातूचा अर्थ उचलणे असा होत नसेल तर त्याला अच् प्रत्यय लागतो.सूत्र ७.३.८४ प्रमाणे हृ मधील ऋ ला गुण होऊन त्याचा अर् होतो. उद्यमन = वर उचलणे. जसे हृ +अच् = हर् +अच् = हर्+ अ =हर. अंशं हरति = अंशहरः =भाग स्वीकारणारा, रिक्थहरः = वारस. वार्तिकाप्रमाणे ग्रह् धातूचा शक्ति=भाला, लाङ्गल=नांगर, अंकुश , यष्टि =काठी, तोमर= एक हत्यार, घट, घटी, धनुष् या शब्दांशी समास होत असेल तर त्याला अच् प्रत्यय लागतो जसे शक्तिग्रहः= भालाईत. जर ग्रह् धातूचा सूत्र या शब्दाशी समास केला असेल तर आणि ग्रह धातूचा अर्थ धारण करणे असा होत असेल तर अच् प्रत्यय लागतो जसे सूत्रग्रहः=सूत्र धारण करणारा.धारण करणारा असा अर्थ न होता स्वीकारणे असा असेल तर अण् प्रत्यय लागतो जसे- सूत्रग्राहः= सूत्र स्वीकारणारा. या संदर्भात सूत्र ३.१.१४४ पहावे .

३.२.१० वयसि च । विधि सूत्र

पदानिः- वयसि, च । वयसि ७.१, च अव्यय (अनु. हरतेः अच् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- वयसि गम्यमाने हरतेः कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति। उद्यमनार्थोऽयमारम्भः। कालकृता शरीरावस्था यौवनादिः = वयः। यदुद्यमनं क्रियमाणं सम्भाव्यमानं वा वयो गमयति तत्रायं विधिः।
कर्मवाचक शब्द उपपद असताना आणि सामासिक शब्दाचा अर्थ वय,शरीर अवस्था दर्शवत असेल तर हृ धातूला अच् प्रत्यय लागतो जसे कवचहरः= चिलखत धारण करण्याचे वय असलेला, अस्थिहरः = हाड चावू शकण्याचे वय असलेला.

३.२.११ आङि ताच्छील्ये । विधि सूत्र

पदानिः- आङि ताच्छील्ये ।आङि ७.१, ताच्छील्ये ७.१ (अनु. हरतेः अच् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आङ्पूर्वाद्धरतेः कर्मण्युपपदेऽच्प्रत्ययो भवति ताच्छील्ये गम्यमाने। ताच्छील्यम् = तत्स्वभावता।
कर्मवाचक शब्द उपपद असताना आङ् उपसर्ग असताने आणि तयार होणाऱ्या सामासिक शब्दाचा अर्थ स्वभाव किंवा व्यवसाय दाखवत असेल तर हृ धातूला अच् प्रत्यय होतो जसे- पुष्पाणि आहरति इति पुष्पाहरः = फुले गोळा करणारा. ताच्छील्य म्हणजे स्वभाव किंवा व्यवसाय. असा अर्थ होणार नसेल तर अण् प्रत्यय लागतो जसे भारम् आहरति इति भाराहारः = भार +हृ =भारा +हर्+ अ =भाराहारः ओझे आणतो तो .येथ ओझे आणणे हा स्वभाव किंवा व्यवसाय नाही.

३.२.१२ अर्हः । विधि सूत्र

पदानिः- अर्हः ।अर्हः ५.१ (अनु. अच् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अर्ह पूजायाम्'(धा.पा.७४०)-अस्माद्धातोः कर्मण्युपपदेऽच् प्रत्ययो भवति। अणोऽपवादः। स्त्रीलिङ्गे विशेषः।
कर्मवाचक शब्द उपपद असताना अर्ह धातूला अच् प्रत्यय होतो जसे– पूजार्हा = पूजनीय स्त्री. अच् प्रत्यय लागल्यामुळे(अण् प्रत्यय न झाल्यामुळे सूत्र ४.१.१५ प्रमाणे) स्त्रीलिंगी रूप करताना ङिप् (इ) प्रत्यय लागला नाही. येथे अण् प्रत्ययाला प्रतिषेध होतो. अशी रूपे साधारणपणे स्त्रीलिंगी असतात.

३.२.१३ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः । विधि सूत्र

पदानिः- स्तम्ब कर्णयोः रमि जपोः । स्तम्बकर्नयोः ७.२, रमिजपोः ६.२ (अनु.अच् सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- स्तम्ब, कर्ण-इत्येतयोः सुबन्तयोरुपपदयोर्यथासङ्ख्यं रमिजपोर्धात्वोरच्प्रत्ययो भवति। हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.९९)।
विभक्ति प्रत्यय युक्त स्तम्ब = गवताळ भाग उपपद असताना रम् =खेळणे या धातूला आणि कर्ण=कान हा शब्द उपपद असताना जप् = पुटपुटणे या धातूंना अच् प्रत्यय होतो. रम् हे अकर्मक क्रियापद आहे जप् हे फक्त शब्द या अर्थाचा शब्द कर्म म्हणून येते. म्हणून येथे कर्मवाचक उपपद असे न म्हणतायेत सर्व विभक्ति दाखविणारा विभक्तियुक्त शब्द असे योजले आहे. जसे- स्तम्बे रमते इति स्तम्बेरम := गवतात खेळणारा म्हणजे हत्ती कर्णे जपः कर्णेजपः= कानात पुटपुटणारा म्हणजे चहाडखोर. वार्तिकाप्रमाणे तयार होणाऱ्या सामासिक शब्दाचा अर्थ हत्ती किंवा चहाडख़ोर असाच असावा. असा अर्थ होत नसेल तर अच् प्रत्यय न लागता तृच्(त) प्रत्यय होतो आणि स्त्रीलिगी रूप करताना ङिप् (इ) प्रत्यय लागतो जसे- स्तम्बे रन्ता = गवतात खेळणारा, कर्णे जपति मशकः = कानात गुणगुणारा डास.(म.भा.पान २११)

३.२.१४ शमि धातोः संज्ञायाम् । विधि सूत्र

पदानिः- शमि धातोः संज्ञायाम् । शमि ७.१, धातोः ५.१, संज्ञायाम् ७.१ (अनु. अच् प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- शम्युपपदे धातुमात्रात्संज्ञायां विषयेऽच्प्रत्ययो भवति।
समासात शम् =चांगले या अर्थी धातूचा वापर असताना आणि सामासिक शब्द संज्ञा(नाम)असेल तर तेथे अच् प्रत्यय लागतो जसे शम् +कृ+अच् = शंकर म्हणजे चांगले करणारा. येथे सूत्रात धातोः शब्द वापरल्यामुळे कृ धातूला लागणाऱ्या ट् प्रत्ययाला(३.२.२०) प्रतिषेध होतो. त्याच प्रमाणे अच् प्रत्यय लागल्यामुळे शंकराचे स्त्रीलिगी रूप शंकरा होते. शंकरी होत नाही.

३.२.१५ अधिकरणे शेतेः । विधि सूत्र

पदानिः- अधिकरणे शेतेः । अधिकरणे ७.१, शेतेः ५.१ (अनु. अच् सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- सुपि' इति सम्बध्यते। शेतेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदेऽच्प्रत्ययो भवति। पार्श्वादिषूपसङ्ख्यानम् । (म.भा.२.१००)। दिग्धसहपूर्वाच्च। (म.भा.२.१००)। उत्तानादिषु तृषु । (म.भा.२.१००)। गिरौ डश्छन्दसि ।(म.भा२.१००)।
सप्तमी विभक्तित असलेल्या स्थळ दाखविणारा शब्द उपपद असताना शी =पहुडणे या धातूला कर्ता या अर्थी अच् प्रत्यय होतो जसे खे शेते - खशयः = आकाशात झोपतो. वार्तिकाप्रमाणे (१) पार्श्व = बरगड्या, वगैरे शब्द उपपद असताना स्थळ दाखवित नसले तरी अच् प्रत्यय लागतो जसे पार्श्वाभ्याम् शेते - पार्श्वशयः = कडेवर झोपणारा, उदरशयः= पोटावर झोपणारा, पृष्टशयः = पाठीवर झोपणारा. (२) दिग्धसह शब्द आधी असेल तर शी धातूला अच् प्रत्यय लागतो जसे दिग्धेन सह शेते- दिग्धसहशयः= तेल लावून झोपतो(३) उत्तान वगैरे शब्द उपपद असताना आणि प्रथमा विभक्तित असताना आणि

कर्ता असे दाखवत असेल तर अच् प्रत्यय लागतो जसे उत्तानः शेते - उत्तानशयः= तोंड वर करून झोपतो (३) वैदिक भाषेत गिरि शब्द समासात उपपद असेल व सप्तमी विभक्तित असेल तर शी धातूला डच् प्रत्यय लागतो जसे गिरौ शेते - गिरिशः = पर्वतात झोपणारा. डच् प्रत्ययात ड इत् असून तो शेवटच्या स्वराचा लोप होतो असे दाखवितो. (१.१.६४)

३.२.१६ चरेष्टे । विधि सूत्र

पदानिः- चरेः टः । चरेः ५.१, टः १.१ (अनु. अधिकरणे सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अधिकरणे' इति वर्त्तते। चरेर्धातोरधिकरणे सुबन्त उपपदे टप्रत्ययो भवति। प्रत्ययान्तरकरणं ङीबर्थम्।।
सप्तमीतील शब्द उपपद असताना चर् = जाणे या धातूला ट(अ) प्रत्यय लागतो जसे कुरुषु चरति =कुरुचरः कुरुंमध्ये वावरतो. ट या प्रत्ययात ट इत् असून तो स्त्रीलिगी रूप ङीप्(इ)प्रत्यय लागून होतो असे दाखवितो (सूत्र ४.१.१४) व खरा प्रत्यय अ आहे जसे कुरुचरी.

३.२.१७ भिक्षासेनादायेषु च । विधि सूत्र

पदानिः- भिक्षा सेना आदायेषु । भिक्षासेनादायेषु ७.३, च अव्यय (अनु. चरेष्टः सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अनधिकरणार्थ आरम्भः। भिक्षा, सेना, आदाय-इत्येतेषूपपदेषु चरेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति।
भिक्षा, सेना, आदाय = स्वीकारणे हे शब्द उपपद असताना चर् =जाणे या धातूला ट प्रत्यय होतो जसे भिक्षां चरतीती भिक्षाचरः =भिकारी, सेनां चरतीती सेनाचरः = सैन्यात जाणे येथे चर धातूचा अर्थ प्रवेश करणे असा आहे. आदायचरः =स्वीकारून जाणारा. आदाय हे ल्यबन्त अव्यय आहे. (म.भा. ३-२१३)

३.२.१८ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः । विधि सूत्र

पदानिः- पुरुस् अग्रतस् अग्रेषु सर्तेः । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु ७.३, सर्तेः५.१ (अनु. ट धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- पुरस्, अग्रतस्, अग्रे-इत्येतेषूपदेषु सर्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति।
पुरस् अग्रतस् आणि अग्रे = समोर हे शब्द उपपद असताना सृ =हलणे या धातूला ट प्रत्यय होतो जसे पुरःसरः, अग्रतःसरः, अग्रेसरः =नेता, समोर जाणारा.

३.२.१९ पूर्वे कर्तरि । विधि सूत्र

पदानिः- पूर्वे कर्तरि । पूर्वे ७.१, कर्तरि ७.१ (अनु. सर्तेः टः सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- पूर्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे सर्त्तेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति।
कर्ता या अर्थी पूर्व शब्द उपपद असताना सृ धातूला ट प्रत्यय होतो जसे पूर्वः सरतीती पूर्वसरः= पुढे जाणारा. जर पूर्व कर्ता होत नसेल तर अण् प्रत्यय लागतो जसे पूर्वदेशं सरति पूर्वसारः= पूर्व दिशेकडे जाणारा.

३.२.२० कृञो हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु । विधि सूत्र

पदानिः- कृञः हेतु ताच्छील्य आनुलोम्येषु ।कृञः ५.१, हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु ७.३ (अनु. टः कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्मण्युपपदे करोतेर्धातोष्टप्रत्ययो भवति हेतौ ताच्छील्ये आनुलोम्ये च गम्यमाने। हेतुः = ऐकान्तिकं कारणम्। ताच्छील्यम् = तत्स्वभावता।
एकमेव कारण, सवय आणि स्वभाव किंवा नैसर्गिक कल या अर्थाचे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना कृ =करणे या धातूला ट प्रत्यय होतो जसे यशस्करी विद्या= विद्या हे यशप्राप्तीचे कारण आहे; श्राद्धकरः = श्राद्ध करणे हा कर्त्याचा स्वभाव आहे. वचनकरः = सांगितल्या बरोबर तसे करणारा. असे अर्थ नसतील तर अण् प्रत्यय होतो जसे कुम्भकारः=कुंभार.

३.२.२१ दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्तादिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसङ्ख्या जङ्घाबाह्वहर्यत्तद्धनुररुषु । विधि सूत्र

पदानिः- दिवा विभा निशा प्रभा भास्कार अन्त अनन्त आदि बहु नान्दी किं लिपि लिबि बलि भक्ति कर्तृ चित्र क्षेत्र सङ्ख्या जङ्घा बाहु अहः यत् तत् धनस् अरुस् । दिवा..रुषु ७.३ (अनु. कर्मणि सुपि कृञः टः धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- कर्मणि' सुपि' इति च द्वयमप्यनुवर्त्तते। तत्र यथायोगं सम्बन्धः। किंयत्तद्बहुषु कृञोऽज्विधानम् ।(म.भा.२.१०१)।
दिवा= दिवसा, विभा=प्रकाश, निशा, प्रभा, भाः=उजेड, कार=कर्म, अन्त, अनन्त, आदि= सुरवात, बहु, नान्दी=आर्शीवाद, किम्, लिपि, लिबि=लिहणे, बलि, भक्ति, कर्तृ=कर्ता, चित्र, क्षेत्र, एक, द्वि वगैरे संख्यावाचक शब्द, जंघा, बाहु अहः=दिवस, यत्, तत्, धनुस् = धनुष्य,अरुस् =जखम हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना कृ धातूला ट प्रत्यय होतो. जसे दिवाकरः वार्तिकाप्रमाणे किम्, यत् तद् आणि बहु हे शब्द जोडले असतील तर अच् प्रत्यय लागतो यामुळे त्यांची स्त्रीलिंगी रूपे टाप् (आ) लागून होतात जसे किंकरः- किंकरा. ट प्रत्यय लागला तर स्त्रीलिंगी रूप ङिप् (ई) प्रत्यय लावून होते.

३.२.२२ कर्मणि भृतौ । विधि सूत्र @

पदानिः- कर्मणि भृतौ ।कर्मणि ७.१, भृतौ ७.१ (अनु. कृञः टः कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्मणि' इति स्वरूपग्रहणम्। कर्मवाचिनि कर्मशब्द उपपदे करोतेष्टप्रत्ययो भवति भृतौ गम्यमानायाम्। भृतिः = वेतनम्, कर्मनिर्वेशः।
पगार,वेतन असा अर्थ होत असेल तर कृ धातूला कर्मवाचक शब्द उपपद असताना ट प्रत्यय लागतो जसे कर्मकरः भृतकः= पगारदार नोकर. जर असा अर्थ होत नसेल तर मात्र अण् प्रत्यय होतो जसे कर्मकारः= कलाकार.

३.२.२३ न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमंत्रपदेषु ।प्रतिषेध सूत्र

पदानिः-न शब्द श्लोक कलह गाथा वैर चाटु सूत्र मंत्र पदेषु ।न अव्यय,शब्द..षु ७.३(अनु.कृञ टकर्मणि धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- शब्दादिषूपपदेषु करोतेष्टप्रत्ययो न भवति। हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते।
शब्द, श्लोक, कलह, गाथा = स्तुती करणे, वैर, चाटु= खोटी स्तुती करणे, सूत्र=दोरा, मंत्र आणि पद=शब्द हे शब्द उपपद असताना कृ =करणे या धातूला ट प्रत्यय लागत नाही तर सामान्य अण् प्रत्यय लागतो जसे शब्दकारः, श्लोककारः

३.२.२४ स्तम्बशकृतोरिन् । विधि सूत्र

पदानिः- स्तम्ब शकृतोः इन् । स्तम्बशकृतोः ७.२, इन् १.१ (अनु. कृञ कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः स्तम्ब, शकृत्-इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोरिन्प्रत्ययो भवति व्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्
स्तम्ब= गवत आणि शकृत =घाण, शेण हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना कृ धातूला इन् (इ) प्रत्यय होतो पण तयार होणाऱ्या शब्दाचा अर्थ तांदुळ आणि वासरु असाच असला पाहीजे जसे स्तम्ब+कृ+इन् =स्तम्बकरि = तांदुळ आणि शकृतकरि=वासरु. असा अर्थ होत नसेल तर अण् प्रत्यय लागतो जसे स्तम्बकारः =भारे बांधणारा आणि शकृतकारः =घाण करणारा. सूत्र ३.२.११ पहावे.

३.२.२५ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ । विधि सूत्र

पदानिः- हरतेः दृति नाथयोःपशौ । हरतेः ५.१, दृतिनाथयोः ७.२, पशौ ७.१ (अनु. इन् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- दृति, नाथ-इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः हरतेर्धातोः पशौ कर्तरि इन्प्रत्ययो भवति।
कर्मवाचक दृति =पखाल(ओक), चामडे किंवा मासा आणि नाथ=मालक, वेसण हे शब्द उपपद असताना दृ धातूला इन् प्रत्यय होतो पण पशु हा शब्द कर्ता असला पाहिजे जसे दृतिहरिः पशु =कुत्रा, नाथहरिः पशुः. पण जर पशु हा कर्ता नसेल तर मात्र अण् प्रत्यय लागतो जसे दृतिहारः = पखालवाला नाथहारः= मालकाला वाहून नेणारा. इन् प्रत्ययामुळे धातूच्या अन्त्य स्वराला वृद्धि होत नाही अण् हा प्रत्यय लागला तर वृद्धि होते.

३.२.२६ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च । विधि सूत्र

पदानिः- फलेग्रहि आत्मम्भरिः च । फलेग्रहिः १.१, आत्मम्भरिः १.१, च अव्यय (अनु. इन् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- फलेग्रहिः, आत्मम्भरिः-इत्येतौ शब्दौ निपात्येते।
फलेग्रहि= झाड आणि आत्मंभरि= स्वार्थी या शब्दांचे निपातन केले आहे (अनियमित रूप केले आहे) कुक्षिम्भरि , उदरम्भरि = स्वार्थी असे इतर शब्द आहेत.

३.२.२७ छन्दसि वनसनरिक्षमथाम् । विधि सूत्र

पदानिः- छन्दसि वन सन रिक्ष मथाम् ।छन्दसि ७.१, वनसनरिक्षमथाम् ६.३ (अनु. इन् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-वन षण सम्भक्तौ'(धा.पा.४६३/४६४),रक्ष पालने'(धा.पा.६५८),मथे विलोडने'त(धा.पा.४२)-इत्येतेभ्यः कर्मण्युपपदे छन्दसि विषये इन्प्रत्ययो भवति।
कर्मवाचक शब्द उपपद असताना वेदामध्ये वन् =सन्मान करणे, सन् = पूजा करणे, रक्ष् = रक्षण करणे, मथ् =घुसळणे या धातूंना इन् प्रत्यय होतो. जसे ब्रह्मवनिं, पथिरक्षी

३.२.२८ एजेः खश् । विधि सूत्र

पदानिः- एजेः खश् ।एजेः ५.१, खश् १.१ (अनु. कर्मणि,धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- एजृ कम्पने'(धा.पा.२३४)-इत्यस्माद् ण्यन्तात्कर्मण्युपपदे खश्प्रत्ययो भवति। खकारोऽयं मुमर्थः। शकारः सार्वधातुकसंज्ञार्थ। खश्प्रकरणे वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेट्तुदजहातीनामुपसङ्ख्यानम् ।(म.भा.२.१०२)।
कर्मवाचक शब्द उपपद असताना णिच् प्रत्ययान्त (प्रायोजक) एजृ=कम्प पावणे या धातूला खश् (अ) प्रत्यय होतो. ख आणि श हे इत् आहेत. ख मूळे मुम् आदेश (६.३.६७)होतो आणि श मुळे सार्वधातूक प्रत्यय आहे असे दाखविले जाते. जसे अङ् +एजि +शप् + खश्= अङम् +एजे +अ+अ =अङमेजयः =थरकाप उडवणारा, जनमेजयः = लोकांना घाबरून सोडणारा.
वार्तिका प्रमाणे वात शब्द उपपद असताना अज् =जाणे, शुनी =कुत्री शब्द उपपद असताना धेट् = चोखणे , तिल =तीळ शब्द उपपद असताना तुद् =तुडवणे, शर्ध =वातप्रकार उपपद असताना जहाति (हा) धातूंना खश् प्रत्यय होतो जसे वातमजाः मृगाः= वाऱ्याचे वेगाने पळणारे हरीण, शुनिन्धवः= कुत्रीला लुचणारा, तिलंतदः=तेली, शर्धजहा माषाः=पावटे.

३.२.२९ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः । विधि सूत्र

पदानिः- नासिका स्तनयोः ध्मा धेटो । नासिकास्तनयोः ७.२, ध्माधेटो : ६.२, (अनु. खश् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- नासिकास्तनयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति। यथासङ्ख्यमत्र नेष्यते। स्तने धेटः ।(म.भा.२.१०२)। स्तनन्धयः। नासिकायां तु ध्मश्च धेटश्च ।(म.भा.२.१०२)।
नासिका=नाक शब्द उपपद असताना ध्मा=शिंकरणे, या धातूला आणि स्तन शब्द उपपद असताना धेट्=चोखणे या धातूला खश् प्रत्यय होतो जसे स्तनन्धवः= लहान मुल, नासिकंधमः= नाक शिंकरणारा. या सूत्रात १.३.१० यथासंख्या हे सूत्र लागु पडत नाही कारण स्तन शब्द धेट् शब्दाशी समास होत आहे आणि नासिका शब्दाचा ध्मा शब्दाशी. सूत्रात स्तन शब्द अगोदर असावयास हवा होता कारण त्यात कमी अक्षरे आहेत. अशा प्रकारे एका चुकीमुळे दुसरी चूक होत आहे (बसू)

३.२.३० नाडीमुष्ट्योश्च । विधि सूत्र

पदानिः- नाडी मुष्ट्योः च । नाडीमुष्टोः ७.२, च अव्यय (अनु. ध्माधेटोः खश् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- नाडी, मुष्टि-इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्ध्माधेटोः खश् प्रत्ययो भवति। अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः। घटिन्धमः। घटिन्धयः। खरिन्धमः। खरिन्धयः। वातन्धमः पर्वतः। वातन्धयः।
नाडी आणि मुष्टी=मुठ हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना ध्मा=फुकणे आणि धे=चोखणे या धातूंना खश् प्रत्यय होतो जसे नाडिन्धमः= नळीतून फुंकणारा, मुष्टिन्धमः=मुठीतून फुंकणारा, नाडिन्धयः= नळीतून चोखणारे-लहान मुल, मुष्टिन्धयः = लहान मूल. येथे पण वरील प्रमाणे सूत्र १.३.१० वापरले नाही. काही वैयाकरणांचे मते हे पाणिनीचे सूत्र नसून वार्तिक आहे पण त्याला सूत्राचा मान मिळाला आहे वार्तीककारांनी वरील दोन सूत्रांचे १) स्तने धेटः२) ततो मुष्टौ ध्मश्च ३)नासिकायां ध्मश्चधेटश्च आणि ४)नाडी मुष्टि घटीखारीष्विति अशी चार सूत्रे केली आहेत. असे इतर शब्द वृत्तीत दिले आहेत.

३.२.३१ उदि कूले रुजिवहोः । विधि सूत्र

पदानिः- ऊदि कूले रुजि वहोः ।उदि ७.१, कूले ७.१, रुजिवहोः ६.२ (अनु. खश् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- रुजो भङ्गे'(धा.पा.१४१७), वह प्रापणे'(धा.पा.१००५)-इत्येताभ्यामुत्पूर्वाभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् प्रत्ययो भवति।
कर्मवाचक कूल =काठ शब्द उपपद असताना उत् उपसर्ग असलेल्या रुज् =तुकडे करणे आणि वह्=नेणे या धातूंना खश् प्रत्यय होतो जसे कूलमुद्रुजति इति कूलमुद्रुजः =काठ तोडणारा (रथ) कूलमुद्वहः =काठ वाहून नेणे.

३.२.३२ वहाभ्रे लिहः । विधि सूत्र

पदानि: वह अभ्रे लिहः । वहाभ्रे ७.१, लिहः ५.१ (अनु. खश् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः वह, अभ्र-इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः लिहेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति।
वह= बैलाचा खांदा आणि अभ्र=ढग हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना लिह =चाटणे या धातूला खश् प्रत्यय होतो जसे वहंलिहो गोः= खांदा चाटणारी गाय, अभ्रंलिहो वायुः= ढगांना लोटणारा वारा

३.२.३३ परिमाणे पचः । विधि सूत्र

पदानिः- परिमाणे पचः । परिमाणे ७.१, पचः ५.१ (अनु. खश् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- परिमाणं प्रस्थादि, तस्मिन्कर्मण्युपपदे पचेः खश्प्रत्ययो भवति।
कर्मवाचक प्रस्थ = एक माप वगैरे शब्द उपपद असताना पच् = शिजवणे या धातूला खश् प्रत्यय होतो जसे प्रस्थं पचति - प्रस्थंपचा = प्रस्थ या मापाइतके शिजवु शकणारे भांडे. याच प्रकारे द्रोण, खारि या मापांचे द्रोणंपचः खारिंपचः असे शब्द होतात. तयार शब्द एक माप होते.

३.२.३४ मितनखे च । विधि सूत्र

पदानिः- मित नखे च । मितनखे ७.१, च अव्यय (अनु. पचः खश् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- मित, नख-इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः पचेः खश्प्रत्ययो भवति। अपरिमाणार्थ आरम्भः।
कर्मवाचक मित= मोजलेले आणि नख हे शब्द उपपद असताना पच् =शिजवणे या धातूला खश् प्रत्यय होतो. वरील सूत्रात प्रस्थ, द्रोण, खारी हे मापवाचक शब्द उपपद होते येथे तयार झालेला शब्द एक माप दाखवत नाही जसे मितंपचा ब्राह्मणी = थोडेसे शिजवणारी ब्राह्मण स्त्री. नखंपचा यवागूः = नख पोळणारी खीर.

३.२.३५ विध्वरुषोस्तुदः । विधि सूत्र

पदानिः- विधु अरुषो तुदः । विध्वरुषोः ७.२, तुदः ५.१ (अनु. खश् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- विधु, अरुस्-इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदेर्धातोः खश्प्रत्ययो भवति।
विधु =चंद्र आणि अरुस् =जखम हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना तुद् = मारणे या धातूला खश् प्रत्यय होतो जसे विधुन्तुदः राहुः = राहूने ग्रासलेला चंद्र, अरुन्तुदः=घातक जखमा

३.२.३६ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः । विधि सूत्र

पदानिः- असूर्य ललाटयोः दृशि तपोः। असूर्यललाटयोः ७.२ दृशितपोः६.२. (अनु. खश् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च) वृत्तिः- असुर्य,ललाट-इत्येतयोःकर्मणोरुपपदयोः दृशितपोर्धात्वोः खश्प्रत्ययो भवति।असुर्य असमर्थसमासोऽयम्;दृशिना नञःसम्बन्धात् सूर्यं न पश्यन्तीति।
कर्मवाचक असूर्य शब्द उपपद असताना दृश् = पाहणे आणि ललाट =कपाळ उपपद असताना तप् धातूला खश् प्रत्यय होतो जसे असूर्यपश्याः राजस्त्रियाः , ललाटतपः सूर्यः असूर्य हा चुकीचा समास आहे कारण नकारार्थी अ हा सूर्याला लागत नसून दृश् धातूला लागतो. (सूत्र २.१.२) समर्थ पदविधी या सूत्राप्रमाणे हे चूक आहे.

३.२.३७ उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाश्च । विधि सूत्र

पदानिः- उग्रम्पश्य इरम्मद पाणिन्धमाः ।उग्रम्पश्येरम्मदपाणिन्धमाः १.३, च अव्यय (अनु. खश् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- उग्रम्पश्य, इरम्मद, पाणिन्धम-इत्येते शब्दा निपात्यन्ते।
उग्रं पश्यति = उग्रम्पश्यः = भितीदायक, इरया मद्यति = इरम्मदः=पिण्यात आनंद घेणारा अग्नि =विज. हे शब्द खश् प्रत्यय शेवट असलेले निपातन केलेले आहेत.

३.२.३८ प्रियवशे वदः खच् । विधि सूत्र

पदानिः- प्रिय वशे वदः खच् । प्रियवशे ७.१, वदः ५.१, खच् १.१ (अनु. कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- प्रिय, वश-इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्वदेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति। खच्प्रकरणे गमेः सुप्युपसङ्ख्यानम् *(म.भा.2.102)। विहायसो विह च *(म.भा.2.102)। खच्च डिद्वा वक्तव्यः *(म.भा.2.103)। डे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः *(म.भा.2.103)।

प्रिय आणि वश = ताबा मिळवणे हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना वद् =बोलणे या धातूला खच् प्रत्यय होतो. ख आणि च् इत् असून ख मुम् हा आदेश(६.३.३७) दाखवतो आणि च् काहीवेळा स्वर ऱ्हस्व होतो असे दाखवतो (६.४.९४).जसे प्रियं वदति = प्रियंवद:= गोड बोलणारा, वशंवद:=मोहात पडल्याचे दाखवतो. वार्तिकाप्रमाणे १. सुबन्त शब्द उपपद असताना गम् = जाणे या धातूला खच् प्रत्यय होतो जसे मितंगमो हस्ति = हळु चालणारा हत्ती. मितंगमा हस्तिनी= हळु चालणारी हत्तीण. २. विहायस् शब्द उपपद असताना गम् धातूला खच् प्रत्यय होतो आणि विहायस् ला विह आगम होतो जसे विहायसा गच्छति = विहंगम: पक्षी (जो आकाशातून जातो). ३ खच् प्रत्ययाला ड हा अनुबंध आहे असे समजावे. यामुळे शेवटच्या स्वराबरोबर येणाऱ्या वर्णाचा लोप होतो { ड(ड् इत आहे व अनुबंध अ आहे) }या अनुबंधामुळे शब्दाच्या टी भागाचा लोप होतो म्हणजे गम् मधील अम् चा लोप होतो जसे विहंग: किंवा विहंगम: ,भुजंगम: किंवा भुजंग:.दुसऱ्या वार्तिकाप्रमाणे गम् धातूला ड प्रत्यय (३.२.४८)लागला की विहायस् च्या बदली विह येते आणि विहग:=पक्षी असे रूप होते.

३.२.३९ द्विषत्परयोस्तापे: । विधि सूत्र

पदानि:- द्विषत् परयो: तापे । द्विषत्परयो: ७.२, तापे:५.१ (अनु. खच् कर्मणि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:-द्विषत्परयोः कर्मणोरुपपदयोस्तापेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति।तप दाहे'(धा.पा.१८१९)चुरादिः,तप सन्तापे'(धा.पा.९८६)भ्वादिः-द्वयोरपि ग्रहणम्।
कर्मवाचक द्विषत् आणि पर = शत्रु हे शब्द उपपद असताना तापि या णिच् प्रत्ययान्त (प्रायोजक) तप् धातूला खच् प्रत्यय होतो जसे द्विषन्तं तापयतीति=द्विषन्तप:, परन्तप: = शत्रूंचा नाश करणारा, तप् धातू भु आणि चुरादि गणात आहे. दोन्ही गणातील धातूला हे सूत्र लागु आहे. जर वरील उपपदे स्त्रीलिंगी असतील तर मात्र अण् प्रत्यय लागतो जसे द्विषतीं तापयति = द्विषतीताप:

३.२.४० वाचि यमो व्रते । विधि सूत्र

पदानि:- वाचि यम: व्रते । वाचि ७.१, यम: ५.१ (अनु. खच् कर्मणि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- वाक्शब्दे कर्मण्युपपदे यमेर्धातोः खच्प्रत्ययो भवति व्रते गम्यमाने। व्रते' इति शस्त्रितो नियम उच्यते।
कर्मवाचक वाक् =बोलणे हा शब्द उपपद असताना यम् =नियमन करणे या धातूला व्रत असा अर्थ होत असेल तर खच् प्रत्यय होतो जसे वाचंयम आस्तं = वाचंयम:= मौनव्रती. येथे पूर्व पदाला अम् आगम झाला आहे.(६.३.६९) जर व्रत हा अर्थ होत नसेल तर मात्र वाग्यम: = बोलण्यावर नियंत्रण ठेवणे असे होते.

३.२.४१ पू : सर्वयोर्दारिसहो: । विधि सूत्र

पदानि:- पू: सर्वयो: दारि सहो: । पू: सर्वयो: ७.२, दारिसहो: ६.२ (अनु. खच् कर्मणि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- पुर्, सर्व-इत्येतयोः कर्मणोरुपपदयोर्यथासङ्ख्यं दारिसहोर्धात्वोः खच्प्रत्ययो भवति।भगे च दारेरिति वक्तव्यम्
कर्मवाचक पुर=नगर हा शब्द उपपद असताना दारि=फोडणे या णिच् प्रत्ययान्त(प्रायोजक) धातूला आणि सर्व=सगळे हा शब्द उपपद असताना सह =सहन करणे या धातूला खच् प्रत्यय होतो जसे पुरं दारयति =पुरन्दर: =इंद्र , सर्वंसहो राजा = सगळे सहन करणारा राजा. येथे पूर्व पदाला अम् आगम झाला आहे.(६.३.६९) वार्तिकाप्रमाणे भग हा शब्द उपपद असताना दारि: या धातूला खच् प्रत्यय होतो जसे भगन्दर:

३.२.४२ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कष: । विधि सूत्र

पदानि:- सर्व कूल अभ्र करीषेषु कष: । सर्वकूलाभ्रकरीषेषु ७.३, कष: ५.१ (अनु. खच् कर्मणि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- सर्व, कूल, अभ्र, करीष-इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कषेर्धातोः खच् प्रत्ययो भवति।
सर्व=सगळे, कूल=काठ, अभ्र=ढग, करीष =गोवरी हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना कष् =चोळणे या धातूला खच् प्रत्यय होतो जसे सर्वंकष: खल: =सर्वांना त्रास देणारा माणूस, कूलंकषा नदी= किनारे तोडणारी नदी, अभ्रंकषो गिरि:=गगनचुंबी पर्वत, करीषंकषा वात्या =गोवऱ्यांनाही उडवून नेणारा जोराचा वारा.

३.२.४३ मेघर्तिभयेषु कृञ: । विधि सूत्र

पदानि:- मेघ ऋति भयेषु कृञ: । मेघर्तिभयेषु ७.३, कृञ: ५.१ (अनु. खच् कर्मणि धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्तिः- मेघ, ऋति, भय-इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु कृञः खच्प्रत्ययो भवति। उपपदविधौ भयादिग्रहणं तदन्तविधिं प्रयोजयति
मेघ=ढग, ऋति=दुर्दैव आणि भय हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना कृ =करणे या धातूला खच् प्रत्यय होतो जसे मेघंकर = ढग करणारा, ऋतिंकरः=त्रास देणारा, भयंकरः .वार्तिकाप्रमाणे सूत्र १.१.७२ वरील वार्तिकाप्रमाणे भय वगैरे उपपद असताना तदन्त विधी होत नाही पण त्याला हे सूत्र अपवाद आहे जसे अभयंकरः= संरक्षण करणारा.

३.२.४४ क्षेमप्रियमद्रेऽण् च। विधि सूत्र

पदानिः- क्षेम प्रिय मद्र अण् च। क्षेमप्रियमद्रे७.१ अण् १.१, च अव्यय (अनु. कृञः खच् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- क्षेम, प्रिय, मद्र-इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु करोतेरण्प्रत्ययो भवति, चकारात्खच्च।
क्षेम=कुशल, प्रिय, मद्र= आनंद हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना कृ=करणे या धातूला अण् आणि खच् हे प्रत्यय होतात जसे क्षेमकारः किंवा क्षेमंकरः , प्रियकारः किंवा प्रियंकरः , मद्रकारः किंवा मद्रंकरः या सूत्रामध्ये अण् योजण्याचे कारण म्हणजे हे शब्द ट हा प्रत्यय घेत नाहीत हे दाखविणे यामुळे यांचे स्त्रीलिंगी रूप क्षेमंकराः असे होते.

३.२.४५ आशिते भुवः करणभावयोः। विधि सूत्र

पदानिः- आशिते भुवः करण भावयोः।आशिते ७.१, भुवः ५.१, करणभावयोः ७.२ (अनु. खच् सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अत्र सुपि' इत्युपतिष्ठते। आशितशब्दे सुबन्ते उपपदे भवतेर्धातोः करणे भावे चार्थे खच् प्रत्ययो भवति।
सुबन्त आशित =खाऊन समाधानी झालेला हा शब्द उपपद असताना भू धातूला करण या अर्थी किंवा भाव या अर्थी खच् प्रत्यय होतो जसे आशितंभव म्हणजे ज्याचे योगाने जेवण करुन समाधान होते करण या अर्थी जसे तांदुळ वगैरे किंवा आशितस्य भवनं आशितंभवः भाव या अर्थी जसे जेवून समाधान झालेला

३.२.४६ संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः। विधि सूत्र

पदानिः-संज्ञायां भृ तृ वृ जि धारि सहि तपि दमः।संज्ञायां ७.१,भृतृवृजिधारिसहितपिदमः५.१(अनु.खच् कर्मणि धातोःप्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- 'कर्मणि' इति 'सुपि' इति च प्रकृतं संज्ञावशाद्यथासम्भवं सम्बध्यते। भृ, तृ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दम-इत्येतेभ्यो धातुभ्यः संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति।
संज्ञा शब्दा (नाम) मध्ये कर्मवाचक किंवा इतर सुबन्त शब्द उपपद असताना भृ=सहन करणे, तृ= ओलांडणे, वृ= निवडणे, जि=जिंकणे, धारि= धरणे, सहि= सहन करणे, तपि= तापवणे आणि दम= शमन करणे या धातूंना खच् प्रत्यय होतो जसे विश्वंभरा=पृथ्वी, रथंतर= रथंतर साम, पतिंवर= विवाह होणारी , शत्रुंजयः =हत्ती, युगंधरः =पर्वत, शत्रुंसह= शत्रु सहन करणारा, शत्रुंतपः= शत्रुंचा नाश करणारा, अरिंदमः = जेता.

३.२.४७ गमश्च। विधि सूत्र

पदानिः- गम; च। गमः ५.१, च अव्यय (अनु. संज्ञायाम् खच् कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- गमेर्धातोः सुप्युपपदे संज्ञायां विषये खच्प्रत्ययो भवति।
संज्ञा (नाम) शब्दामध्ये सुबन्त शब्द उपपद असताना गम् धातूला खच् प्रत्यय होतो जसे सुतंगमः (एक नांव) .

३.२.४८ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः। विधि सूत्र

पदानिः- अन्त अत्यन्त अध्वन् दूर पार सर्व अनन्तेषु डः।अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु ७.३, डः १.१ (अनु. गमः कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- संज्ञायाम्' इति नानुवर्तते। अन्त, अत्यन्त, अध्वन्, दूर, पार, सर्व, अनन्त-इत्येतेषु कर्मसूपपदेषु गमेर्डप्रत्ययो भवति। डप्रकरणे सर्वत्रपन्नयोरुपसङ्ख्यानम् उरसो लोपश्च ।(म.भा.२.१०३)। सुदुरोरधिकरणे ।(म.भा.२.१०३)। निरो देशे डप्रकरणेऽन्येष्वपि दृश्चत इति ।(म.भा.२.१०३)।
अन्त =शेवट, अत्यन्त =अगदी शेवट, अध्वन् =रस्ता, दूर= लांब, पार=पलिकडे, सर्व= सगळे, अनन्त= शेवट नसलेले हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना गम धातूला ड प्रत्यय होतो जसे अन्त गच्छति इति अन्तगः =शेवटपर्यंत पोहोचलेला,

संपूर्णपणे बदललेला. ड प्रत्ययात ड् अनुबंध असून खरा प्रत्यय अ आहे. ड मुळे शेवटचा टी भाग लोप पावतो(सूत्र ६.४.१४३) जसे अन्त+गम् +ड= अन्त+ग् +अ= अन्तगः वार्तिकाप्रमाणे १.सर्वत्र आणि पन्न=सरपटणारे हे शब्द उपपद असताना ड प्रत्यय लागतो जसे पन्नगः =साप. २.उरस् शब्द उपपद असताना गम् धातूला अधिकरण (सप्तमी विभक्ति) या अर्थी ड प्रत्यय होतो आणि उरस् शब्दाच्या सकाराचा लोप होतो जसे उरसा गच्छति इति उरगः =साप. ३. सुगः =जाण्यास सोपे आणि दुर् = कठीण हे शब्द उपपद असताना गम् धातूला अधिकरण या अर्थी ड प्रत्यय होतो जसे सुगः= ज्यात सोपेपणे जाता येते, दुर्गः = जाण्यास कठीण -पर्वत ४. निर् उपपद असताना गम् धातूला ड प्रत्यय होतो मात्र अर्थ देश असा असावा जसे निर्गः =देश. ५. काही व्याकरणकारांचे मते वरील शब्दा व्यतिरिक्त इतर कोणताही शब्द उपपद असला तरी गम् धातूला ड प्रत्यय होतो जसे स्त्री+अगार+गम् +ड= स्त्र्यगारगः =बायकांच्या डब्यात जाणारा, गुरुतल्पगः = गुरुपत्नीशी वाईट वर्तन करणारा.

३.२.४९ आशिषि हनः । विधि सूत्र

पदानिः- आशिषि हनः। आशिषि ७.१, हनः ५.१ (अनु. डः कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- ड' इति वर्तते। आशिषि गम्यमानायां हन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे डप्रत्ययो भवति। दारावाहनोऽणन्तस्य च टः संज्ञायाम् ।(म.भा.२.१०३)। चारौ वा ।(म.भा.२.१०३)। कर्मणि समि च ।

कर्मवाचक शब्द उपपद असताना हन्= मारणे या धातूला जर आर्शिवाद देणे असा अर्थ होत असेल तर ड(अ) प्रत्यय लागतो जसे शत्रुं वध्यात् =शत्रुहः तो शत्रूंना मारो. आर्शिवाद असा अर्थ होत नसेल तर हे सूत्र लागु पडत नाही जसे शत्रुघातः=शत्रुला मारणारा.वार्तिकाप्रमाणे १.संज्ञाशब्दामध्ये (नाम) दारु=लाकुड हा शब्द उपपद असताना आणि हन् धातूला आ उपसर्ग असेल तर त्याला अण् प्रत्यय लागतो आणि शेवटचे अक्षराला ट आदेश होतो जसे दारु आहन्ति= दार्वाघाटः =सुतार पक्षी. २. वरील प्रमाणेच चारु = सुंदर शब्द उपपद असताना आणि आ उपसर्ग असताना हन् धातूला अण् प्रत्यय विकल्पाने लागतो आणि शेवटचे अक्षराला ट आदेश होतो जसे चार्वाघाटः किंवा चार्वाघातः ३. सम् उपसर्ग असताना आणि कर्मवाचक शब्द उपपद असताना हन् धातूला विकल्पाने अण् प्रत्यय लागतो आणि शेवटचे अक्षराला ट आदेश होतो   जसे वर्णान् संहन्ति=वर्णसंघाटः किंवा वर्णसंघातः = मुळाक्षरे, पदानि संहन्ति=पदसंघाटः किंवा पदसंघातः = शब्द एकत्र करणारा.

३.२.५० अपे क्लेशतमसोः । विधि सूत्र

पदानिः- अपे क्लेश तमसोः ।अपे ७.१, क्लेशतमसोः ७.२ (अनु. हनः ड कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- अपपूर्वाद्धन्तेः क्लेशतमसोः कर्मणोरुपपदयोर्डप्रत्ययो भवति।

क्लेश=दुःख आणि तमस् =अंधार हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना अप् उपसर्ग असताना हन् धातूला ड प्रत्यय लागतो जसे क्लेशापहः पुत्रः = दु;ख मुक्त करणारा पुत्र. तमोपहः सूर्यः =अंधार दूर करणारा सूर्य.बसूंप्रमाणे आर्शीवादात्मक नको.

३.२.५१ कुमारशीर्षयोर्णिनिः। विधि सूत्र

पदानिः- कुमार शीर्षयोः णिनिः ।कुमारशीर्षयोः७.२, णिनिः १.१ (अनु. हनः कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- हनः' इति वर्तते। कुमार, शीर्ष-इत्येतयोरुपपदयोः हन्तेर्णिनिः प्रत्ययो भवति।

कुमार= मुलगा आणि शीर्ष=डोके हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना हन् धातूला णिनि (इन्) प्रत्यय लागतो जसे कुमार+हन् +णिनि=कुमार+हन् +इन् =कुमारघातिन् =मुलांना मारणारा, शीर्षघातिन् =डोके मारणारा. शीर्ष हा शब्द शिरस् पासून निपातन केला आहे

३.२.५२   लक्षणे जायापत्योष्टक् । विधि सूत्र

पदानिः- लक्षणे जाया पत्योः टक् । लक्षणे ७.१, जायापत्योः ७.२, टक् १.१ (अनु. हनः कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- हन्तेर्जायापत्योः कर्मणोरुपपदयोर्लक्षणवति कर्तरि टक् प्रत्ययो भवति।

जाया किंवा पति हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना हन् धातूला कर्ता अर्थी टक् (अ) प्रत्यय लागतो पण तयार झालेल्या शब्दात हन् धातूचा अर्थ आला असला पाहिजे जसे जायाघ्नः पति = बायकोचा मृत्यु सुचवणारा तीळ वगैरे असणारा पति. पतिघ्नी स्त्री = पतिच्या मृत्युची लक्षणे असलेली स्त्री. टक् प्रत्ययात ट् आणि क् इंत् असून खरा प्रत्यय अ आहे. ट्

स्त्रीलिंगी रूप ई लावून होतो असे दाखवतो तर क् शेवटून दुसऱ्या स्वराचा लोप होतो हे दाखवतो जसे जाया+ह्न+टक् = जाया+ह्न् +अ (सूत्र ६.४.९८) =जायाघ्नः (सूत्र ७.३.५४)

३.२.५३ अमनुष्यकर्तृके च । विधि सूत्र

पदानिः- अ मनुष्य कर्तृके च ।अमनुष्यकर्तृके ७.१, च अव्यय (अनु. टक् हनः कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अमनुष्यकर्तृके वर्तमानाद्धन्तेर्धातोः कर्मण्युपपदे टक् प्रत्ययो भवति।
कर्मवाचक शब्द उपपद असताना हन् धातूला कर्ता या अर्थी टक् प्रत्यय होतो पण तो कर्ता मनुष्य नसावा जसे जायाघ्नस्तिलकालकः=तीळ. शब्दशः बायकोचा मृत्यु दाखविणारा तीळ पतिघ्नि पाणिरेखा = पतिचा मृत्यु दाखविणारी हातावरील रेषा.

३.२.५४ शक्तौ हस्तिकपाटयोः । विधि सुत्र

पदानिः- शक्तौ हस्ति कपाटयोः । शक्तौ ७.१, हस्तिकपाटयोः ७.२ (अनु. टक् हनः कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- शक्तौ गम्यमानायां हस्तिकपाटयोः कर्मणोरुपपदयोर्हन्तेष्टक्प्रत्ययो भवति। मनुष्यकर्तृकार्थ आरम्भः।
हस्तिन् = हत्ती आणि कपाट=दार हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना हन् धातूला टक् प्रत्यय होतो फक्त शक्ति हा अर्थ अभिप्रेत असावा जसे हस्तिनं हन्तुं शक्तः= हस्तिघ्नः मनुष्यः =हत्तीला मारण्याची शक्ति असलेला मनुष्य. कपाटघ्नः = दरवाजा तोडु शकणारा चोर. जर शक्ति अभिप्रेत नसेल तर अण् प्रत्यय लागतो जसे विषेण हस्तिनं हन्ति= विषाने हत्ती मारणारा.

३.२.५५ पाणिघताडघौ शिल्पिनि । विधि सूत्र

पदानिः- पाणिघ ताडघौ शिल्पिनि । पाणिघताडघौ १.२, शिल्पिनि७.१ (अनु. हनः कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- पाणिघ, ताडघ-इत्येतौ शब्दौ निपात्येते शिल्पिनि कर्तरि। राजघ उपसङ्ख्यानम् । (म.भा.२.१०४)।
पाणि+हन्+ क =पाणि+ह् +अ= पाणिघः =बँड वाजवणारा,कामकरी कारागीर आणि ताडघः= लोहार हे कारागीरी दाखवण्याकरता निपातन शब्द आहेत. कारागीरी नसेल तर पणिघातः =बॉक्सिंग आणि ताडघातः =ठोकणे असे होते. वार्तिकाप्रमाणे राजघः=राजाला मारणारा येथे पण हे सूत्र लागु होते.महाभाष्यात या शब्दांचा अर्थ मल्लविद्येत कुशल असा आहे. ताडघ म्हणजे दुसऱ्या मल्लाने केलेल्या आघाताचे निवारण करणारा.

३.२.५६ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् । विधि सूत्र

पदानिः- आढ्य सुभग स्थूल पलित नग्न अन्ध प्रियेषु च्वि अर्थेषु अच्वौ कृञः करणे ख्युन् ।आढ्य..येषु ७.३, च्व्यर्थेषु ७.३, अच्वौ ७.१, कृञः ५.१, करणे ७.१, ख्युन् १.१ (अनु. कर्मणि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आढ्यादिषु कर्मसूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु करोतेर्धातोः करणे कारके ख्युन्प्रत्ययो भवति।
सूत्र ५.४.५० प्रमाणे कृ= करणे, भू=असणे आणि अस् हे धातू नामाला जोडले असता त्यांना च्वि (ई)प्रत्यय लावला तर आधी होते पण नंतर नंतर मिळवले असा अर्थ होतो. प्रत्यक्ष च्वि प्रत्यय लावला नसताना आढ्य =श्रीमंत, सुभग=सुदैवी, स्थुल, पलित= केस पिकलेला, नग्न, अन्ध आणि प्रिय या शब्दांचा च्वि प्रत्यय लावल्या सारखा होतो असे च्वि प्रत्यय न लावलेले कर्मवाचक शब्द उपपद असताना कृ धातूला करण या अर्थी ख्युन् (अन) प्रत्यय होतो जसे अनाढ्यम् आढ्यम् कुर्वन्ति अनेन आढ्यंकरणम् = वस्तुतः संपन्न नसलेला मनुष्य ज्याच्या योगाने , म्हणजे अलंकार वगैरे घातले असल्यामुळे संपन्न आहे असे भासतो असा. असा अर्थ नसेल तर हे सूत्र लागत नाही जसे आढ्यं तैलेन कुर्वन्ति =अभ्यजयन्ति = तेलमालीश करतो.

३.२.५७ कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ । विधि सूत्र

पदानिः-कर्तरि भुवः खिष्णुच् खुकञौ ।कर्तरि ७.१,भुवः ५.१, खिष्णुच्खुकञौ १.२(अनु. आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नान्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आढ्यादिषु सुबन्तेषूपपदेषु च्व्यर्थेष्वच्व्यन्तेषु भवतेर्धातोः कर्तरि कारके खिष्णुच्, खुकञ्- इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः।

वरील सूत्रात सांगितल्याप्रमाणे च्वि प्रत्यय प्रत्यक्ष लावला नसताना लावला आहे असा अर्थ होत असेलेल्या आढ्य वगैरे सुबन्त शब्द उपपद असताना भू धातूला कर्ता या अर्थी खिष्णुच् (इष्णु) आणि खुकञ् (उक) हे प्रत्यय लागतात जसे अनाढ्यं आढ्यो भवति आढ्यंभविष्णुः आढ्यंभावुकः

३.२.५८ स्पृशोऽनुदके क्विन् । विधि सूत्र

पदानिः- स्पृशः अनुदके क्विन् । स्पृशः ५.१, अनुदके ७.१क्विन् १.१ (अनु. सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- स्पृशेर्धातोरनुदके सुबन्त उपपदे क्विन्प्रत्ययो भवति।

उदक=पाणी या शब्दाशिवाय इतर सुबन्त शब्द उपपद असताना स्पृश् = स्पर्श करणे या धातूला क्विन् (व्) प्रत्यय होतो जसे घृतं स्पृशति = घृतस्पृक् = तुपाला स्पर्श करणारा, जलेन स्पृशति = जलस्पृक = पाण्याने स्पर्श केलेला.सूत्र ६.१.६८ प्रमाणे प्रथमेच्या सु चा लोप होतो, सूत्र ६.१.६७ प्रमाणे क्विन् चा प्रत्यक्ष प्रत्यय व् आणि क्विन् चा सूत्र ८.२.६२ प्रमाणे क् होतो. पण उदकेन स्पृशति= उदकस्पर्शः होते.येथे अण् प्रत्यय लागतो.

३.२.५९ ऋत्विग्धृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च । विधि सूत्र

पदानिः- ऋत्विक् दधृक् स्त्रक् दिक् उष्णिक् अञ्चु युजि कृञ्चाम् च ।ऋत्विग्धक्स्त्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां ६.३, च अव्यय (अनु. क्विन् सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च।)

वृत्तिः- ऋत्विगादयः पञ्च शब्दाः क्विन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते, अपरे त्रयो धातवो निर्दिश्यन्ते।

ऋत्विक् = गृहस्थाश्रमी साधु, दधृक् =उर्मट, स्त्रक् = हार, दिक्= दिशा, उष्णिक्=चार ओळीची कविता, अञ्चु = पुजा करणे, क्रुञ्चु=पोचणे हे शब्द क्विन् प्रत्यय वापरून निपातन केले आहेत.

३.२.६० त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च । विधि सूत्र

पदानिः- त्यद् आदिषु दृशः अनालोचने कञ् च । त्यदादिषु ७.३, दृशः ५.१, अनालोचने ७.१, कञ १.१, च अव्यय (अनु. क्विन् सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च।)

वृत्तिः- त्यदादिषूपपदेषु दृशेर्धातोरनालोचनेऽर्थे वर्तमानात्कञ् प्रत्ययो भवति, चकारात्क्विन् च ।समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.१०७)। दृशेः क्सश्च वक्तव्यः ।(म.भा.२.१०७)।

ज्ञान होणे, समजणे असा अर्थ नसेल तर त्यद् वगैरे शब्द उपपद असताना दृश् =पाहणे धातूला कञ् आणि क्विन् प्रत्यय होतो जसे त्यादृशः किंवा त्यादृक् = त्या प्रकारचा, यादृक् किंवा यादृशः = या प्रकारचा. जेंव्हा ज्ञान होणे किंवा समजणे असा अर्थ होत असेल तर हे सूत्र लागत नाही जसे तं पश्यति= तदर्शः =ते जो पाहतो तो. वार्तिकाप्रमाणे १. समान आणि अन्य हे शब्द दृश धातूला जोडले असतील तरी देखील हे सूत्र लागु पडते जसे सदृक् किंवा सदृशः= सारखे, अन्यादृशः किंवा अन्यादृक् = वेगळ्या प्रकारचे. २. दृश् धातूला क्स प्रत्यय लागतो जसे तद् +दृश् + क्स = ता +दृश +क्स =तादृष् +स =तादृक् +स = तादृक् +ष= तादृक्षः, यादृक्षः कीदृक्ष; वगैरे. (अभ्यंकरांच्या महाभाष्याच्या भाषांतरात हे वार्तिक नाही)

३.२.६१ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् । विधि सूत्र

पदानिः- सत् सू द्विष द्रुह युज विद भिद छिद जि नी राजान् उपसर्गे अपि क्विप् । सत्सूद्विष..जाम् ६.३, उपसर्गे ७.१, अपि अव्यय, क्विप् १.१ (अनु. सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- सुपि' इत्यनुवर्तते। कर्मग्रहणं तु 'स्पृशोऽनुदके क्विन्'(३.२.५८/४३२) इत्यतः प्रभृति न व्याप्रियते। सदादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्ते उपपदे उपसर्गेऽपि, अनुपसर्गेऽपि क्विप्प्रत्ययो भवति।

सत् =बसणे, सू =प्रसवणे, द्विष् =द्वेष करणे, द्रुह् =वाईट चिंतणे, दुह् =दोहणे, युज् =जोडणे, चित्त एकाग्र करणे,विद् = जाणणे, छिद्= तोडणे,जि= जिंकणे, नो =नेतृत्व करणे, राज् =चमकणे या धातूंना सुबन्त उपपद उपसर्ग किंवा नाम असताना कर्मवाचक नसले तरी क्विप् प्रत्यय होतो .येथे अदादि वर्गातील धातू आहेत तुदादि नाहीत. विद् धातूचे जाणणे, होणे आणि विचार करणे हे अर्थ आहेत पण मिळवणे हा अर्थ नाही. उदः शुचिषत् = शुद्ध राहणे, अन्तरिक्षसत् = अन्तरिक्षात राहणे, शतसूः = १०० पुत्र प्रसवणारी, प्रसूः पालक, मित्रद्विष् = धोका देणारा, वगैरे.

३.२.६२ भजो ण्विः । विधि सूत्र

पदानि:- भज: ण्वि: । भज; ५.१, ण्वि: १.१ (अनु.उपसर्गेऽपि सुपि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति: = उपसर्गे' सुपि' इति वर्तते। भजेर्धातोः सुबन्त उपपदे उपसर्गेऽपि, अनुपसर्गेऽपि ण्विप्रत्ययो भवति।
नाम किंवा उपसर्ग हे सुबन्त उपपद असताना भज् = वाटून घेणे या धातूला ण्वि (०) प्रत्यय लागतो जसे अर्ध भजते = अर्धभाक् = अर्धे वाटून घेतात. प्रभाक् = दोन भाग.

३.२.६३ छन्दसि सहः । विधि सूत्र

पदानि:- छन्दसि सहः ।छन्दसि ७.१, सह:५.१ (अनु.ण्वि: सुपि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति: उपसर्गे' ऽसुपि' इत्येव। छन्दसि विषये सहेर्धातोः सुबन्त उपपदे ण्विप्रत्ययो भवति।
नाम किंवा उपसर्ग हे सुबन्त उपपद असताना सह् =सहन करणे या धातूला वेदामध्ये ण्वि प्रत्यय होतो जसे तुर+सह्+ण्वि = तुराषाट् =इंद्र

३.२.६४ वहश्च । विधि सूत्र

पदानि:- वह: च । वह: ५.१, च अव्यय (अनु.छन्दसि ण्वि सुपि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- वहेर्धातोश्छन्दसि विषये सुबन्त उपपदे ण्विप्रत्ययो भवति।
वैदिक भाषेत उपसर्ग किंवा सुबन्त उपपद असताना वह= वाहणे या धातूला ण्वि प्रत्यय होतो जसे प्रष्टवहति इति - प्रष्टवाट् = प्रष्ट माप वाहून नेणारा.

३.२.६५ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् । विधि सूत्र

पदानि:- कव्य पुरीष पुरीष्येषु ञ्युट् ।कव्यपुरीषपुरीष्येषु ७.३, ञ्युट् १.१ (अनु. वह: छन्दसि सुपि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- कव्य, पुरीष, पुरीष्य-इत्येतेषु उपपदेषु छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ञ्युट् प्रत्ययो भवति।
वैदिक भाषेत कव्य=तर्पण, पुरीष =विष्टा, पुरीष्य = पाणी हे शब्द उपपद असताना वह् धातूला ञ्युट् (यु) प्रत्यय होतो जसे कव्यं वहति इति कव्यवाहन: = पितरांना हव्य नेणारा अग्नि. ञ्युट् प्रत्ययात अ इत आहे म्हणून वृद्धि होते (७.२.११६)आणि यु ला अन आदेश होतो(७.१.१). यांचे स्त्रीलिंगी रूप ई लावून होते. पुरीष, पुरीष्य यांचे अर्थ वैदिक कोशात वेगळे आहेत.

३.२.६६ हव्येऽनन्त: पादम् । विधि सूत्र

पदानि:- ह्व्ये अनन्त: पादम् । हव्ये ७.१, अनन्तपादम् १.१ (अनु. वह: छन्दसि ञ्युट् सुपि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- हव्यशब्दे उपपदे छन्दसि विषये वहेर्धातोर्ञ्युट् प्रत्ययो भवति, अनन्तः पादं चेद्बहिर्वर्तते।
वैदिक भाषेत हव्य शब्द उपपद असताना वह् धातूला ञ्युट् प्रत्यय होतो पण तो शब्द पादाच्या शेवटी असला पाहिजे जसे अग्निश्च हव्यवाहन: = अग्नि. पण सुरवातीला किंवा पादाच्या मध्ये आला तर हव्यवाट् होते.

३.२.६७ जनसनखनक्रमगमो विट् । विधि सूत्र

पदानि:- जन सन क्रम गम: विट् ।जनसनखनक्रमगम: ५.१, विट् १.१ (अनु. छन्दसि सुपि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- छन्दसि', उपसर्गे', सुपि' इत्यनुवर्तेते। जन जनने'(धा.पा.११०६), जनी प्रादुर्भावे' (धा.पा.११५०) -द्वयोरपि ग्रहणम्। तथा षणु दाने'(धा.पा.१४६५), वन षण संभक्तौ' (धा.पा.४६३/४६४) द्वयोरपि ग्रहणम्। जनादिभ्यो धातुभ्यः सुबन्त उपपदे छन्दसि विषये विट् प्रत्ययो भवति।
वैदिक भाषेत जन्= जन्म देणे, प्रादुर्भाव होणे, सन् = देणे, खन् = खणणे, क्रम् = चालणे आणि गम् = जाणे या धातूंना उपसर्ग किंवा नाम हे सुबन्त उपपद असताना विट् प्रत्यय होतो .विट् प्रत्ययात ट् अनुबंध असून शेवटच्या अनुनासिकाला आ आदेश होतो (६.४.४१)आणि संपूर्ण प्रत्ययाचा लोप होतो(६.१.६७) जसे- अप्+जन् +विट् =अब्जा: =पाण्यात जन्मलेले विसखा: = कमळाचे देठ खोदणारा, कूपखा: =विहीर खोदणारा. अग्रेगा =पुढारी,दध्रिका: =दूध काढणारा.

३.२.६८ अदोऽनन्ने । विधि सूत्र

पदानिः- अदः अनन्ने ।अदः ५.१, अनन्ने ७.१ (अनु. विट् सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- छन्दसि' इति निवृत्तम्। अदेर्धातोरनन्ने सुप्युपपदे विट् प्रत्ययो भवति।
अन्न शब्दाशिवाय इतर सुबन्त शब्द उपपद असताना अद्=खाणे या धातूला विट् प्रत्यय लागतो जसे आममत्ति = आमात् = कच्चे अन्न खाणारा. पण अन्न शब्द उपपद असता अण् प्रत्यय लागुन अन्नादः = अन्न खाणारा असे होते.

३.२.६९ क्रव्ये च। विधि सूत्र @

पदानिः- क्रव्ये च ।क्रव्ये ७.१, च अव्यय. (अनु.अदः विट् सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- क्रव्यशब्दे उपपदे अदेर्धातोर्विट् प्रत्ययो भवति।
क्रव्य शब्द उपपद असताना अद् धातूला विट् प्रत्यय होतो जसे क्रव्यमति = क्रव्यात् = मासभक्षक. ३.१.९४ वाऽसरूप हे सूत्र येथे लागु पडु नये म्हणून ६८ व ६९ ही दोन सूत्रे वेगळी केली आहेत. क्रव्य शब्द उपपद असताना अद् धातूला अण् प्रत्यय लावून क्रव्यादः =मासाहारी पदार्थ तयार करून खाणारा असे होतो क्रव्यात् म्हणजे कच्चे मास खाणारा असा अर्थ . कव्यादः हा शब्द सूत्र ६.३.१०९ प्रमाणे पुषोरादि शब्दांप्रमाणे अनियमित पणे तयार झाला असे समजावे.

३.२.७० दुहः कब् घश्च। विधि सूत्र

पदानिः- दुहः कप् घः च। दुहः ५.१, कप् १.१, घः १.१ च अव्यय. (अनु. सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- दुहेर्धातोः सुप्युपपदे कप्प्रत्ययो भवति, धकारश्चान्तादेशः।
सुबन्त उपपद असताना दुह् =दोहणे या धातूला कप् (क) प्रत्यय होतो आणि दुह् धातूच्या ह काराला धकार होतो जसे कामान् दुग्धे कामदुग्धा =भरपूर दूध देणारी

३.२.७१ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्। विधि सूत्र

पदानिः- मन्त्रे श्वेतवह उक्थशस् पुरोडाशः ण्विन्। मन्त्रे ७.१श्वेते...डाशः ५.१, ण्विन् १.१ (अनु. सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- श्वेतवह, उक्थशस्, पुरोडाश-इत्यतेभ्यो ण्विन् प्रत्ययो भवति मन्त्रे विषये। श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम
वेदांच्या मंत्र भागात श्वेतवह, उक्थशस् आणि पुरोडाश् या शब्दांना ण्विन् (व) प्रत्यय लागतो.या शब्दात उपसर्ग आणि धातू पण आहेत आणि म्हणून प्रत्यय लावताना काही अनीयमित पणा आहे. कर्तुवाचक श्वेत शब्द असताना वह् = वाहून नेणे, आणि पूर्ण शब्द कर्म या अर्थी होत असताना ण्विन् प्रत्यय होतो जसे श्वेताः वहन्ति एनम् स श्वेतवाः =इंद्र. कर्मवाचक किंवा करणवाचक उक्थ = एक प्रकारचे साम उपपद असताना शंस् = स्तुती करणे या धातूला ण्विन् प्रत्यय होतो. निपातामुळे शंस् धातूच्या नकाराचा लोप होतो जसे उक्थानि शंसति उक्थैः वा शंसति इति उक्थशास् -उक्थशाः = साममंत्र म्हणारा. पुरस् शब्द उपपद असताना दाश् = देणे या धातूला कर्म या अर्थी ण्विन् प्रत्यय होतो. निपातामुळे धातूच्या दकाराला डकार होतो जसे पुरः दाश्यते दीयते इति पुरोडाशः = हव्य पदार्थ. वार्तिकाप्रमाणे श्वेतवाह् इत्यादि शब्द पद म्हणजे अर्थपूर्ण शब्द होताना डस् (अस्) प्रत्यय लागतो जसे श्वेतवाह् चे श्वेतवस् होते आणि श्वेतवोभ्याम्, श्वेतवोभिः अशी रूपे होतात. डस् प्रत्यय सर्वनामस्थानाचे आधी (सूत्र १.१.४२) आणि भ ने (सूत्र १.४.१८)शेवट होणाऱ्या शब्दांना लागत नाही जसे श्वेवाहौ.

३.२.७२ अवे यजः। विधि सूत्र

पदानिः- अवे यज; ।अवे ७.१, यजः ५.१ (अनु. मंत्रे ण्विन् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अवे उपपदे यजेर्धातेरण्विन् प्रत्ययो भवति, मन्त्रे विषये।
वेदाच्या मंत्रभागात अव उपसर्ग असलेल्या यज् =यज्ञ करणे या धातूला ण्विन् प्रत्यय लागतो जसे अवयाज् -अवयाः = वैदिक ऋषीचे नांव

३.२.७३ विजुपे छन्दसि। नियम सूत्र

पदानिः- विच् उपे छन्दसि। विच् १.१, उपे ७.१, छन्दसि ७.१ (अनु. यजः धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- उप' उपपदे यजेश्छन्दसि विषये विच्प्रत्ययो भवति।
वेदामध्ये उप उपसर्ग असताना यज् धातूला विच् (वि आणि त्याचा लोप होतो) प्रत्यय होतो जसे उपयज् = यज्ञात हवन करण्याच्या ११ पद्धती. विच् या च् अनुबंध असून विच् या प्रत्ययाचा वि या प्रत्ययात सामवेश व्हावा म्हणून आहे. वि प्रत्ययात क्विन्,क्विप्, ण्वि, आणि विट् प्रत्यय येतात. (सूत्र ६.१.६७)

३.२.७४ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च । विधि सूत्र

पदानिः-आतः मनिन् क्वनिप् वनिपःच ।आतः५.१,मनिन..वनिपः१.३,च अव्यय (अनु.छन्दसि विच् सुपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-छन्दसि'इति वर्तते।सुपि', ठउपसर्गेऽपि' इति च।आकारान्तेभ्यो धातुभ्यः सुप्युपपदे छन्दसि विषये मनिन्, क्वनिप्, वनिप्-इत्येते प्रत्यया भवन्ति।
वैदिक भाषेत उपसर्ग किंवा इतर सुबन्त शब्द उपपद असताना आकारान्त धातूंना मनिन्(मन्) क्वनिप्(वन्) वनिप् (वन्) आणि विच् (वि) हे प्रत्यय होतात. जसे सुदा + मनिन् = सुदामन् -सुदामा= दिलदार, अश्व+स्था+मनिन् =अश्वत्थामन् - अश्वत्थामा, सुधा+क्वनिप् = सुधीवन् -सुधीवा = चांगली समज असलेला, सुपा+क्वनिप् =सुपीवन् - सुपीवा= चांगला पिणारा. भूरि+दा+वनिप् = भूरिदावन् -भूरिदावा=दिलदार, कीलाल+पा+विच् =कीलालपाः = मध पिणारा.

३.२.७५ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।विधि सूत्र

पदानिः-अन्येभ्यः अपि दृश्यन्ते।अन्येभ्यः५.३,अपि अव्यय,दृश्यन्ते क्रियापद(अनु.मनिन्क्वनिब्वनिपः विच् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- छन्दसि' इति निवृत्तम्। अन्येभ्योऽपि धातुभ्योऽनाकारान्तेभ्यो मनिन्, क्वनिप्, वनिप्-इत्येते प्रत्यया दृश्यन्ते, विच्च।
मनिन् वगैरे प्रत्यय आकारान्त धातूशिवाय इतर धातूंना देखील लागलेले आढळतात. जसे सुशर्मा, प्रजावा.

३.२.७६ क्विप् च । विधि सूत्र

पदानिः- क्विप् च । पदानिः क्विप् १.१, च अव्यय (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- सर्वधातुभ्यः सोपपदेभ्यो निरुपपदेभ्यश्च छन्दसि भाषायां च क्विप् प्रत्ययो भवति।
सर्व धातूंना वैदिक आणि लौकिक संस्कृत भाषेत क्विप् (०) प्रत्यय होतो जसे उखावा स्त्रंसते उखास्त्रत् =भांड्यातून पडलेले, पर्णध्वत् = पानातून पडलेले

३.२.७७ स्थः क च । विधि सूत्र

पदानिः- स्थः क च । स्थः ५.१, क लुप्त प्रथमान्तनिर्देशः (अनु. क्विप् सुपि उपसर्गेऽपि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- सुपि' उपसर्गेऽपि' इति च वर्तते। स्था'-इत्येतस्माद्धातोः सुप्युपपदे कप्रत्ययो भवति, क्विप् च ।
उपसर्ग किंवा इतर सुबन्त उपपद असताना स्था धातूला क आणि क्विप् प्रत्यय होतो जसे शंस्थः किंवा शंस्थाःसूत्र ३.२.४ या सूत्राने स्था धातूला लागणाऱ्या क प्रत्ययाला ३.२.४ या सूत्राने बाधा केली आहे ती या सूत्राने दूर होते.

३.२.७८ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । विधि सूत्र

पदानिः- सुपि अजातौ णिनिः ताच्छील्ये । सुपि ७.१, अजातौ ७.१, णिनिः १.१ताच्छील्ये ७.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अजातिवाचिनि सुबन्त उपपदे ताच्छील्ये गम्यमाने धातेर्णिनिप्रत्ययो भवति। उत्प्रतिभ्यामाङि सर्त्तेरुपसङ्ख्यानम् ।(म.भा.२.१०९)।
साधुकारिणि च ।(म.भा.२.१०९)। ब्रह्मणि वदः ।(म.भा.२.१०९)।
जाति =जात वाचक शब्द सोडून इतर सुबन्त शब्द उपपद असताना धातूला कर्ता या अर्थी णिनि (इन्) परंतु ती क्रिया तशी करण्याचा स्वभाव असला पाहिजे जसे उष्णभोजी =गरम अन्न खाण्याची सवय असलेला. पण जात असा अर्थ असेल तर हे सूत्र लागत नाही जसे ब्राह्मणानामन्त्रयिता = ब्राह्मणांना आमंत्रित करणारा. वार्तिकाप्रमाणे १.ती क्रिया तशी करण्याचा स्वभाव नसला तरी जर तो ती क्रिया चांगली करीत असेल तर सुबन्त उपपद असताना धातूला णिनि प्रत्यय होतो जसे साधुकारी, साधुदायी. २. ब्रह्म शब्द उपपद असताना वद् धातूला णिनि प्रत्यय होतो जसे ब्रह्मवादिन् -ब्रह्मवादिनो. ३. उत् आणि प्रति उपसर्ग असताना आस् धातूला णिनि प्रत्यय होतो जसे उदासारिन् , प्रत्यासारिणी. सूत्र ३.२.२० पहावे महाभाष्यात हे वार्तिक नाही.

३.२.७९ कर्तर्युपमाने । विधि सूत्र

पदानि :- कर्तरि उपमाने ।कर्तरि ७.१, उपमाने ७.१ (अनु. सुपि णिनि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्तृवाचिनि उपमान उपपदे धातोर्णिनिप्रत्ययो भवति। उपपदकर्त्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरुपमानम्।
कर्तुवाचक उपमान (ज्याची उपमा देतात) असलेले सुबन्त उपपद असताना धातूला कर्ता याअर्थी णिनि (इन्) प्रत्यय होतो जसे उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रकोशी =उंटा सारखा आवाज करणारा.

३.२.८० व्रते । विधि सूत्र

पदानिः- व्रते । व्रते ७.१ (अनु. सुपि णिनि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- व्रत इति शास्त्रतो नियम उच्यते। व्रते गम्यमाने सुबन्त उपपदे धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति।
व्रत म्हणजे शास्त्राप्रमाणे कृती करणे. जेंव्हा मूळ धातू, उपपद आणि प्रत्यय यांनी पूर्ण झालेला शब्द व्रत दाखवतो तेंव्हा त्या धातूला णिनि प्रत्यय लागतो जसे स्थण्डिलशायी=जमिनीवर व्रत म्हणून झोपणारा.

३.२.८१ बहुलमाभीक्ष्ण्ये । विधि सूत्र

पदानिः- बहुलम् आभीक्ष्ण्ये ।बहुलम् १.१, आभीक्ष्ण्ये ७.१ (अनु. सुपि णिनि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आभी ष्ण्ये गम्यमाने धातोर्बहुलं णिनिप्रत्ययो भवति। आभीक्ष्ण्यम् = पौनःपुन्यम्। तात्पर्यम् = आसेवैव, ताच्छील्यादन्यत्।
पुनः पुनः तीच क्रिया करणे असा अर्थ होत असेल तर सुबन्त उपपद असताना धातूला णिनि प्रत्यय कधी होतो किंवा होत नाही (बहुलम्) जसे क्षीरपायिण सतत दूध पिणारे.

३.२.८२ मनः । विधि सूत्र

पदानिः- मनः । मनः ५.१ (अनु. सुपि णिनि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- सुपि' इति वर्तते। मन्यतेः सुबन्त उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति। बहुलग्रहणानुवृत्तेर्मन्यतेर्ग्रहणम्, न मनुतेः।
मन् = समजूत करून घेणे हा धातू येथे चौथ्या गणाचा घेतला आहे आठव्या गणाचा नाही. अशा चौथ्या गणातील मन् धातूला सुबन्त उपपद असताना णिनि (इ) प्रत्यय होतो जसे दर्शनीयम् मन्यते - दर्शनीयमानी = स्वतःला सुंदर समजणारा.

३.२.८३ आत्ममाने खश्च । विधि सूत्र

पदानिः- आत्ममाने खश् च ।आत्ममाने ७.१, खश् १.१, च अव्यय (अनु.मनः सुपि णिनि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आत्मनो मननम् उ आत्ममानः। आत्ममाने वर्तमानान्मन्यतेः सुप्युपपदे खश्प्रत्ययो भवति। चकाराण्णिनिश्च।
मानणे या क्रियेचा विषय आपणच असेल तर सुबन्त उपपद असताना चौथ्या गणातील मन् धातूला खश् (अ) प्रत्यय किंवा णिनी (इ) प्रत्यय होतो जसे दर्शनीयम् आत्मानम् मन्यते दर्शनीयंमन्यः किंवा दर्शनीयमानि = स्वतःला सुंदर समजतो

३.२.८४ भूते ।अधिकार सूत्र

पदानिः- भूते । भूते ७.१
वृत्तिः भूते' इत्यधिकारः 'वर्त्तमाने लट्'(३.२.१२३/२१५१) इति यावत्। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः भूते' इत्येवं तद्वेदितव्यम्। धात्वधिकाराच्च धात्वर्थे भूते इति विज्ञायते।
हे अधिकार सूत्र आहे. या पुढील सर्व सूत्रात (३.२.१२३ पर्यंत) सांगितलेले प्रत्यय भूतकाळ दर्शवितात असे समजावे.

३.२.८५ करणे यजः । विधि सूत्र

पदानिः- करणे यजः ।करणे ७.१, यजः ५.१
(अनु. भूते णिनिः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- णिनिरनुवर्त्तते, न खश्। यजतेर्धातोः करण उपपदे णिनिप्रत्ययो भवति भूते।

करण उपपद असताना (तृतियेतील) यज् =होम करणे या धातूला णिनि(इ) प्रत्यय भूतकाळ या अर्थी होतो जसे अग्निष्टोमेन ईष्टवान् =अग्निष्टोमयाजी =अग्निष्टोम यज्ञ केलेला.

३.२.८६ कर्मणि हनः। विधि सूत्र

पदानिः- कर्मणि हनः ।कर्मणि ७.१, हनः ५.१ (अनु. भूते णिनिः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्मणि' इति वर्तते। ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति भूते।
कर्म उपपद असताना (द्वितीयेत) भूतकाळ या अर्थी हन् =मारणे या धातूला णिनि (इ) प्रत्यय लागतो पण या ठिकाणी टीका करणे, दोषी असणे असा अर्थ असावयाला हवा जसे पितृव्यघाती= काकाला ज्याने मारले असा. पण टीका किंवा दोष नसेल तर हे सूत्र लागु पडत नाही जसे चोरं हतवान् = चोराला मारले.

३.२.८७ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् । विधि सूत्र

पदानिः- ब्रह्म भ्रूण वृत्रेषु क्विप् ।ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु ७.३, क्विप् १.१ (अनु. कर्मणि हनः भूते धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्मणि' इति वर्तते। ब्रह्मादिषु कर्मसूपपदेषु हन्तेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति भूते।
ब्रह्मन् =ब्राह्मण, भ्रूण =गर्भ आणि वृत्र हे शब्द कर्मवाचक (द्वितीयेत) असताना भूतकाळ या अर्थी हन् = मारणे या धातूला क्विप् (०) प्रत्यय लागतो जसे ब्रह्महन्- ब्रह्महा = ज्याने ब्राह्मणाला मारले आहे असा.

३.२.८८ बहुलं छन्दसि । विधि सूत्र

पदानिः- बहुलं छन्दसि ।बहुलं १.१, छन्दसि ७.१ (अनु. क्विप् कर्मणि हनः भूते, धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- पूर्वेण नियमादप्राप्तः क्विब्विधीयते। छन्दसि विषये उपपदान्तरेष्वपि हन्तेर्बहुलं क्विप्प्रत्ययो भवति।
वैदिक भाषेत इतर उपपद असताना देखील भूतकाळ या अर्थी हन् धातूला क्विप् प्रत्यय होतो जसे यो मातृहा = हा ज्याने आईला मारले.

३.२.८९ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः । नियम सूत्र

पदानिः- सु कर्म पाप मन्त्र पुण्यषु कृञः।सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु ७.३,कृञः५.१ (अनु. क्विप् कर्मणि भूते, धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्मणि' इति वर्तते, तदसम्भवात्सुशब्दं वर्जयित्वा परिशिष्टानां विशेषणं भवति।
हा नियम तीन प्रकारचा आहे. १)सु=चांगले, कर्मन्, पाप, मन्त्र आणि पुण्य हे शब्द कर्मवाचक (द्वितीयेत- सु सोडून) असतानाच भूतकाळ या अर्थी कृ =करणे या धातूलाच क्विप् प्रत्यय होतो. २ वरील शब्द उपपद असताना कृ धातूला **भूतकाळ या अर्थीच** क्विप् प्रत्यय होतो आणि ३) वरील शब्द उपपद असताना कृ धातूला भूतकाळ या अर्थी **क्विप् प्रत्ययच** होतो. जसे- कर्मकृत् .या सूत्रात काळ, धातू आणि प्रत्यय आवश्यक आहेत, उपपदावर बंधन नाही म्हणून इतर उपपद असले तरी क्विप् प्रत्यय लागतो जसे- शास्त्रकृत् =ज्याने शास्त्र केले आहे असा, भाष्यकृत् = ज्याने भाष्य केले. हे बसू प्रमाणे आहे.

३.२.९० सोमे सुञः ! नियम सूत्र

पदानिः- सोमे सुञः । सोमे ७.१, सुञः ५.१ (अनु. क्विप् कर्मणि भूते, धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्मणि' इति वर्तते। सोमे कर्मण्युपपदे सुनोतेर्धातोः क्विप् प्रत्ययो भवति।
हा नियम चार प्रकारचा आहे. १)कर्मवाचक सोम शब्द उपपद असतानाच षुञ् (सु) = पीळून रस काढणे या धातूला भूतकाळ या अर्थी क्विप् प्रत्यय होतो २)सोम शब्द उपपद असताना भूतकाळ या अर्थी षुञ् धातूलाच क्विप् प्रत्यय लागतो ३)सोम शब्द उपपद असताना भूतकाळ या अर्थीच क्विप् प्रत्यय लागतो आणि ४)सोम शब्द उपपद असताना भूतकाळ या अर्थी षुञ् धातूला क्विप् प्रत्ययच होतो जसे -जसे सोमसुत् = सोम पिळणारा.उपपद, धातू, प्रत्यय आणि काळ हे सर्व सोम, षुञ्, क्विप् आणि भूतकाळ हे आवश्यक आहेत.

३.२.९१ अग्नौ चे : । नियम सूत्र

पदानि:- अग्नौ : चे : ।अग्नौ: ७.१, चे: ५.१. (अनु. क्विप् कर्मणि भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- कर्मणि' इत्येव। अग्नौ कर्मण्युपपदे चिनोतेर्धातोः क्विप्प्रत्ययो भवति।
हा नियम चार प्रकारचा आषे. १)कर्मवाचक अग्नि शब्द उपपद असतानाच चि =गोळा करणे या धातूला भूतकाळ या अर्थी क्विप् प्रत्यय होतो. २)अग्नि शब्द उपपद असताना चि धातूलाच भूतकाळ या अर्थी क्विप् प्रत्यय होतो. ३) अग्नि शब्द उपपद असतानाच चि धातूला भूतकाळ या अर्थी क्विप् प्रत्यय होतो आणि ४) अग्नि शब्द उपपद असताना भूतकाळ या अर्थीच क्विप् प्रत्यय होतो. उपपद, धातू, प्रत्यय आणि काळ हे सर्व वरील प्रमाणे असलेच पाहिजेत. जसे अग्निचित् = ज्याने अग्नि ठेवला आहे असा.

३.२.९२ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । नियम सूत्र

पदानि:- कर्मणि अग्नि आख्यायाम् ।कर्मणि ७.१, अग्निआख्यायाम् ७.१ (अनु. चे: क्विप् कर्मणि भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- चेः कर्मणि' इति वर्तते। कर्मण्युपपदे चिनोतेः कर्मण्येव कारके क्विप् प्रत्ययो भवति
कर्मवाचक शब्द (द्वितीयेत) असताना पूर्ण शब्दाचा अर्थ अग्नि असा होत असेल तर भूतकाळ या अर्थी चि धातूला क्विप् प्रत्यय होतो जसे श्येनचित् = ससाण्या प्रमाणे मांडणी केलेला अग्नि. या सूत्रात आख्या म्हणजे रुढी हा शब्द असल्यामुळे अर्थ रुढी प्रमाणे करावा.

३.२.९३   कर्मणीनि विक्रियः । विधि सूत्र

पदानि:- कर्मणि इनि विक्रय: ।कर्मणि ७.१, इनि लुप्तान्त प्रथमान्तनिर्देश:, विक्रय: ५.१ (अनु. भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- कर्मण्युपपदे विपूर्वात्क्रीणातेर्धातोरिनिप्रत्ययो भवति। 'कर्मणि' इति वर्तमाने पुनः कर्मग्रहणं कर्तुः कुत्सानिमित्ते कर्मणि यथा स्यात्, कर्ममात्रे मा भूत्।
कर्मवाचक शब्द उपपद असताना आणि वि उपसर्ग असताना भूतकाळ या अर्थी क्री = विकत घेणे या धातूला (विक्री = विकणे) वस्तु विकणे हा निंदास्पद व्यवहार असेल तरच भूतकाळ या अर्थी इनि (इन्) प्रत्यय लागतो जसे सोमविक्रयिन् - सोमविक्रयी = सोम वनस्पतीची विक्री करणारा. पण जर व्यवहार निंदास्पद नसेल तर सूत्र लागु पडत नाही जसे धान्यविक्राय: = धान्य विकणारा.

३.२.९४   दृशेः क्वनिप् । विधि सूत्र

पदानि:- दृशे: क्वनिप् । दृशे: ५.१, क्वनिप् १.१ (अनु. कर्मणि भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- कर्मणि' इत्येव। दृशेर्धातोः कर्मण्युपपदे क्वनिप् प्रत्ययो भवति। अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' (३.२.७५/२९८०) इति क्वनिपि सिद्धे पुनर्वचनं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम्।।
कर्मवाचक (द्वितीयेत) शब्द उपपद असताना भूतकाळ या अर्थी दृश् = पाहणे या धातूला क्वनिप् (वन्) हा प्रत्यय लागतो जसे मेरुं दृष्टवान् - मेरुदृश्वन् - मेरुदृश्वा = मेरु पर्वत पाहिलेला. मागील सूत्रावरून क्वनिप् या प्रत्ययाची अनुवृत्ती झाली असती पण दृश् धातूला दुसरा कोणताच प्रत्यय लागत नाही हे स्पष्ट करण्याकरता सूत्रात क्वनिप् शब्द घातला आहे.

३.२.९५ राजनि युधिकृञः । विधि सूत्र

पदानि:- राजनि युधि कृञ: । राजनि ७.१, युधिकृञ: ५.१ (अनु. क्वनिप् कर्मणि भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- कर्मणि' इत्येव। राजन्शब्दे कर्मण्युपपदे युध्यतेः करोतेश्च क्वनिप्प्रत्ययो भवति। ननु च युधिरकर्मकः ? अन्तर्भावितण्यर्थः सकर्मको भवति। राजयुध्वा। राजानं योधितवानित्यर्थः। राजकृत्वा।।
कर्मवाचक राजन् शब्द उपपद असताना युध् = युद्ध करणे आणि कृ =करावयाला लावणे या धातूंना भूतकाळ या अर्थी क्वनिप् (वन्) हा प्रत्यय लागतो जसे राजानं योधितवान् राजयुध्वा = राजाला युद्ध करावयाला लावणारा., राजकृत्वा =ज्याने राजा केले

३.२.९६ सहे च । विधि सूत्र

पदानि:- सहे च । सहे ७.१, च अव्यय (अनु. युधिकृञ: क्वनिप् भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्तिः- सहशब्दे चोपपदे युधिकृञोर्धात्वोः क्वनिप्प्रत्ययो भवति। असत्त्ववाचित्वान्नोपपदं कर्मणा विशेष्यते।
सहशब्द उपपद असतानायुध् आणि कृ या धातूंना भूतकाळ या अर्थी क्वनिप् (वन्) प्रत्यय होतो जसे सहयुध्वा= ज्याने युद्ध करवले, सहकृत्वा = ज्याने बरोबर काम करावयाला लावले.

३.२.९७ सप्तम्यां जनेर्डः । विधि सूत्र

पदानिः- सप्तम्यां जनेः डः । सप्तम्यां ७.१,जनेः ५.१, डः १.१, (अनु. भूते, धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- सप्तम्यन्ते उपपदे जनेधातोः डप्रत्ययो भवति।
सप्तम्यांत उपपद असताना जन् =प्रसवणे या धातूला भूतकाळ या अर्थी ड (अ) प्रत्यय होतो जसे उपसरे जातः - उपसरजः

३.२.९८ पञ्चम्यामजातौ । विधि सूत्र

पदानिः- पञ्चम्याम् अजातौ । पञ्चम्याम् ७.१, अजातौ ७.१ (अनु. जनेर्डः भूते, धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- पञ्चम्यन्ते उपपदे जातिवर्जिते जनेर्डः प्रत्ययो भवति।
जातीवाचक शब्द ऊपपद नसताना कोणताही पंचम्यांन्त शब्द उपपद असताना जन् = प्रसवणे या धातूला भूतकाळ या अर्थी ड (अ) प्रत्यय होतो जसे बुद्धिजः =बुद्धि वापरून निष्पन्न झालेले. जर जातीवाचक शब्द उपपद असेल तर हे सूत्र लागु पडत नाही जसे हस्तिनो जातः

३.२.९९ उपसर्गे च संज्ञायाम् । विधि सूत्र

पदानिः- उपसर्गे च संज्ञायाम् ।उपसर्गे ७.१, च अव्यय, संज्ञायाम् ७.१ (अनु. जनेर्डः भूते, धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- उपसर्गे चोपपदे जनेर्डः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये।
संज्ञा (नामवाचक) शब्दामध्ये उपसर्ग उपपद असताना भूतकाळ या अर्थी जन् धातूला ड(अ) उपसर्ग लागतो जसे प्रजा

३.२.१०० अनौ कर्मणि । विधि सूत्र

पदानिः- अनौ कर्मणि ।अनौ ७.१, कर्मणि ७.१ (अनु. जनेर्डः भूते, धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अनुपूर्वाद् जनेः कर्मण्युपपदे डः प्रत्ययो भवति।
कर्मवाचक शब्द उपपद असताना आणि अनु उपसर्ग असताना जन् धातूला भूतकाळी ड (अ) प्रत्यय लागतो जसे पुमांसम् अनुरुध्य जातः - पुमनुजः =मुलानंतर झालेली मुलगी. स्त्र्यमनुजः= मुलीनंतर झालेला मुलगा.

३.२.१०१ अन्येष्वपि दृश्यते । विधि सूत्र

पदानिः-अन्येषु अपि दृष्यते ।अन्येषु ७.३, अपि अव्यय, दृष्यते क्रियापद (अनु. जनेर्डः भूते, धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः अन्येष्वप्युपपदेषु कारकेषु जनेर्डप्रत्ययो दृश्यते। सप्तम्यामित्युक्तम्, असप्तम्यामपि दृश्यते।
इतर कोणतेही उपपद नसताना जन् धातूला भूतकाळ या अर्थी ड (अ) प्रत्यय झालेला दिसतो जसे न जायते -अजः = जन्म न झालेला, द्विः जातः - द्विजः = ब्राह्मण

३.२.१०२ निष्ठा । विधि सूत्र

पदानिः- निष्ठा । निष्ठा १.१ (अनु. भूते, धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- क्तक्तवतू निष्ठा'(१.१.२६/३०१२) इत्युक्तम्, स निष्ठासंज्ञकः प्रत्ययो भूते भवति। आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या।(म.भा.२.११३)।
धातूला भूतकाळ या अर्थी निष्ठा म्हणजे क्त आणि क्तवतु हे प्रत्यय होतात. क्त (त) हा प्रत्यय सकर्मक धातूला कर्म या अर्थी आणि अकर्मक धातूला भाव या अर्थी होतो. क्तवतु (तवत्)हा प्रत्यय सर्व धातूंना कर्ता या अर्थी होतो जसे कृ+क्त=कृतम् = केले, कृ + क्तवतु =कृतवत् - कृतवान् =करून . वार्तिकाप्रमाणे क्रियेची सुरवात होत असताना पण निष्ठा प्रत्यय होतो जसे- प्रकृतः कटं देवदत्तः = देवदत्ताने चटई करावयाला सुरवात केली.

३.२.१०३ सुयजोर्ङ्वनिप् । विधि सूत्र

पदानि:- सु यजो: ङ्वनिप् । सुयजो: ६.२, ङ्वनिप् १.१ (अनु. भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- सुनोतेर्यजतेश्च ङ्वनिप् प्रत्ययो भवति।
सु =रस पिळणे आणि यज् = यज्ञ करणे या धातूंना भूतकाळ या अर्थी ङ्वनिप् (वन्) प्रत्यय होतो जसे सु +ङ्वनिप् = सुत् + वन = सुत्वन् - सुत्वा =ज्याने रस पिळला आहे असा, यज्वन् - यज्वा= ज्याने यज्ञ केला आहे असा.

३.२१०४ जीर्यतेरतृन् । विधि सूत्र

पदानि:- जीर्यते: अतृन् ।जीर्यते: ५.१, अतृन् ७.१ (अनु. भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- भूते'(३.२.८४/२९९५) इति वर्तते। जीर्यतेरतृन् प्रत्ययो भवति भूते।
जृ= वयस्क होणे या धातूला भूतकाळ या अर्थी अतृन् (अत्) प्रत्यय होतो जसे जृ +अतृन् = जर् +अव् - जरत् - जरन् - जरन्त: = वय वाढलेला ,जीर्ण:

३.२.१०५ छन्दसि लिट् । विधि सूत्र

पदानि:- छन्दसि लिट् ।छन्दसि ७.१, लिट् १.१ (अनु. भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति: भूते' इत्येव। छन्दसि विषये धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति।
वैदिक भाषेत धातूला परोक्ष(द्वितीय) भूतकाळ या अर्थी लिट् प्रत्यय लागतो जसे अहं सूर्यमुभवतो ददर्श =मी सूर्य दोन्ही बाजूंनी पाहिला.

३.२.१०६ लिट: कानज्वा । विधि सूत्र

पदानि:- लिट: कानच् वा: । लिट: ६.१, कानच् १.१, वा: अव्यय (अनु. भूते, छन्दसि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- छन्दसि लिटः कानजादेशो भवति वा।
वैदिक भाषेत लिट् चे स्थानी कानच् (आन) हा आदेश विकल्पाने होतो जसे अग्निं चिक्यान: = होम केला.

३.२.१०७ क्वसुश्च । विधि सूत्र

पदानि:- क्वसु: च ।क्वसु: १.१, च अव्यय (अनु. भूते,लिट: वा छन्दसि धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति: छन्दसि लिटः क्वसुरादेशो भवति।
वैदिक भाषेत लिट् चे स्थानी क्वसु (वस्) हा आदेश विकल्पाने होतो जसे पपिवस् पपिवान् = धुद झालेला.(बसूं प्रमाणे)

३.२.१०८ भाषायां सदवसश्रुव: । विधि सूत्र

पदानि:- भाषायाम् सद वस श्रुव: । भाषायाम् ७.१, सदवसश्रुव:५.१ (अनु. भूते,लिट:क्वसु वा धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- सद, वस, श्रु इत्येतेभ्यः परस्य लिटो भाषायां विषये वा क्वसुरादेशो भवति।लुङ्लङ्विषये परस्तादनुवृत्तेः क्वसुर्भवति।
संस्कृत भाषेत सद्, वस् आणि श्रु या धातूंना परोक्ष(द्वितीय) भूतकाळी विकल्पाने लिट् प्रत्यय होतो आणि त्याला ं क्वसु (वस्) आदेश होतो जसे उपसेदिवान /उपासीदत् कौत्स: पाणिनिम् = कौत्साने पाणिनिची सेवा केली. विकल्प असल्यामुळे परोक्षभूतकाळाचे पण प्रत्यय लागतात जसे- उपासदत् उपासीदत् आणि उपसाद्.वार्तिकाप्रमाणे लुङ् -सामान्य/तृतीय भूतकाळ आणि लङ् -प्रथम/अनद्यतन भूतकाळ या अर्थी क्वसु प्रत्यय लागतो

३.२.१०९ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च । विधि सूत्र

पदानि:- उपेयिवान् अनाश्वान् अनूचान: च ।उपेयिवान् १.१, अनाश्वान् १.१, अनूचान: १.१, च अव्यय (अनु. भूते,लिट: वा धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- उपेयिवान् अनाश्वान्, अनूचान् इत्येते शब्दा निपात्यन्ते।

उपेयिवान् अनाश्वान् आणि अनूचान् यांचे निपातन केले आहे.

३.२.११० लुङ् । विधि सूत्र @

पदानि:- लुङ् । लुङ् १.१ (अनु. भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- भूते' इत्येव। भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति। वसतेर्लुङ् रात्रिविशेषे जागरणसन्ततौ वक्तव्यः।(म.भा.२.११८)।
धातूंना तृतीय/सामान्यभूतकाळी लुङ् प्रत्यय होतो जसे अकार्षीत् = त्याने केले. वार्तिकाप्रमाणे वस् = राहणे या धातूला मजेदार पणे लुङ् प्रत्यय लागतो.जसे एक माणूस मध्ये न उठता रात्रभर झोपून सकाळी योग्य वेळी उठला आणि विचारले तू रात्री कुठे होतास तर तो वस् धातूला लुङ् प्रत्यय लावून अमुत्र अवात्सम् = तेथे मी निजलो होतो. पण जर तो मधून मधून जाग येऊन मग उठला असेल तर लङ् प्रत्यय लागतो आणि म्हणतो अमुत्र अवसम् .

३.२.१११ अनद्यतने लङ् । विधि सूत्र

पदानि:- अनद्यतने लङ् ।अनद्यतने ७.१, लङ् १.१ (अनु. भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- भूते' इत्येव। ठअनद्यतने' इति बहुव्रीहिनिर्देशः। अविद्यमानाद्यतने भूतेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति।परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः।(म.भा.२.११९)।
चालु दिवसाच्या आधी घडलेली कृती दाखविणाऱ्या (अनद्यतन/प्रथम भूतकाळात) धातूला लङ् प्रत्यय लागतो जसे अकरोत् = त्याने केले. वार्तिकाप्रमाणे लोकप्रसिद्ध अशी एखादी गोष्ट जी बोलणाऱ्याने प्रत्यक्ष पाहीली नसेल पण प्रत्यक्ष होऊ शकत असेल तर लिट् प्रत्यय न लावता लङ् प्रत्यय लावतात जसे अरणत् यवन: साकेतम् = यवनांनी साकेतला वेढा घातला

३.२.११२ अभिज्ञावचने लृट् । विधि सूत्र

पदानि:- अभिज्ञा वचने लृट् ।अभिज्ञावचने ७.१, लृट् १.१ (अनु. अनद्यतने भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- अभिज्ञा =स्मृतिः, तद्वचने उपपदे भूतानद्यतने लृट् प्रत्ययो भवति। लङोऽपवादः।
अभिज्ञा म्हणजे आठवण करणे. अशा अर्थाचा शब्द उपपद असताना अनद्यतन भूतकाळ या अर्थी धातूला लङ् प्रत्यय न होता लृट् प्रत्यय (सामान्य/द्वितीय भविष्यकाळ)होतो जसे अभिजानासि कृष्ण वने वत्स्याम:= आठवते कृष्णा आपण वनात राहात होतो. ? येथे वाक्याचा अर्थ पूर्ण झाला आहे.

३.२.११३ न यदि । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:- न यदि । न अव्यय यदि ७.१ (अनु. अभिज्ञावचने लृट् अनद्यतने भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- यच्छब्दसहितेऽभिज्ञावचन उपपदे लृट् प्रत्ययो न भवति। पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते।
आठवण दर्शवणाऱ्या शब्दाला यत् शब्द जोडला असेल अनद्यतन भूतकाळ या अर्थी सामान्य/द्वितीय भविष्यकाळाचा लृट प्रत्यय धातूला लागत नाही जसे अभिजानासि देवदत्त यत् कश्मीरेषु अवसाम् = आठवते देवदत्त आपण काश्मीरात तरी देखील कसे राहीलो. येथे वाक्याचा अर्थ पूर्ण होण्याकरता अधिक काही सांगणे आवश्यक आहे.

३.२.११४ विभाषा साकांक्षे । विधि सूत्र

पदानि:- विभाषा साकांक्षे । विभाषा १.१, साकांक्षे ७.१ (अनु. अभिज्ञावचने लृट् अनद्यतने भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- यदि' इति नानुवर्त्तते। उभयत्रविभाषेयम्, अभिज्ञावचने उपपदे यच्छब्दसहिते केवले च विभाषा लृट् प्रत्ययो भवति, साकाङ्क्षश्चेत्प्रयोक्ता।
एखाद्या जोड वाक्यात एक क्रिया जोड वाक्यातील दुसऱ्या क्रियेशी संबधीत असेल तर आठवणे या अर्थी असलेल्या उपपदाला यत् प्रत्यय असला आणि नसला तरी अनद्यतन भूतकाळात धातूला लृट् प्रत्यय विकल्पाने होतो. जसे अभिजानासि देवद्त्त कश्मीरान् गमिष्याम: तत्र सक्तून पास्याम: किंवा अभिजानासि देवद्त्त कश्मीरान गच्छाम तत्र सक्तून अपिबाम = तुला आठवते देवद्त्त आपण काश्मीरला गेलो आणि तेथे सक्तु प्यायलो. येथे काश्मीरला जाणे आणि सक्तु पिणे या दोन क्रिया संबधीत आहेत.म्हणून दोन्ही क्रियापदाना लृट् प्रत्यय विकल्पाने होतो.

३.२.११५ परोक्षे लिट् । विधि सूत्र

पदानि:-परोक्षे लिट् । परोक्षे ७.१, लिट् १.१ (अनु. अनद्यतने भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- भूतानद्यतने' इति वर्त्तते। तस्य विशेषणं परोक्षग्रहणम्। भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिट् प्रत्ययो भवति। अत्यन्तापह्नवे च लिड् वक्तव्यः।(म.भा.२.१२०)।

आजचा दिवस सुरु होण्याचे आधी (अनद्यतन)आणि कर्त्याने प्रत्यक्ष न पहिलेली अशी क्रिया (परोक्ष) असेल तर धातूला लिट् प्रत्यय लागतो जसे चकार = त्याने केले.जहार = त्याने घेतले प्रथम् पुरुषी लिट् प्रत्ययाचा उपयोग होणे अशक्य आहे कारण कर्त्याचे बाबतीत घडलेली क्रिया त्याला माहीत नाही असे होणे शक्य नाही पण असा जेंव्हा वापर होतो तेंव्हा कर्त्याला त्या क्रियेची जाणीव नव्हती असा अर्थ होतो जसे सुप्तोऽहं किल विललाप =खर तर मी बडबड केली तेंव्हा झोपेत होतो. वार्तिकाप्रमाणे क्रिया अनद्यतन भूतकाळातील किंवा परोक्ष भूतकाळातील असली तरी जेंव्हा ठामपणे नकार दर्शवला जातो तेंव्हा लिङ् प्रत्यय लागतो जसे कलिंगेषु स्थितोऽसि ? नाहं कलिंगम् जगाम = तू कलिंग देशात राहतोस? नाही मी कलिंग देशात गेलो पण नाही.

३.२.११६ हशश्वतोर्लङ् च । विधि सूत्र

पदानि:- ह शश्वतो: लङ् च । हशश्वतो: ७.२, लङ् १.१, च अव्यय (अनु.परोक्षे अनद्यतने भूते, लिट् धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे लिटि प्राप्ते हशश्वतोरुपपदयोर्लङ् प्रत्ययो भवति,चकाराल्लिट् च।

धातूला ह किंवा शश्वत् हे शब्द जोडले असतील तर अनद्यतन आणि परोक्ष भूतकाळात लङ् प्रत्यय लागतो तसेच सूत्रात च असल्यामुळे लङ् बरोबर लिट् पण प्रत्यय लागतो असा अर्थ होतो जसे इति ह अकरोत् किंवा इति ह चकार= अरेरे! त्याने केलेच , शश्वत् अकरोत् किंवा शश्वत् चकार. = पुन: पुन: त्याने केले

३.२.११७ प्रश्ने चासन्नकाले । विधि सूत्र

पदानि:- प्रश्ने च आसन्नकाले । प्रश्ने ७.१, च अव्यय, आसन्नकाले ७.१ (अनु. परोक्षे अनद्यतने भूते, लङ् लिट् धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- भूतानद्यतनपरोक्षे' इति वर्त्तते। तस्य विशेषणमेतत्। प्रष्टव्यःउप्रश्नः। आसन्नकाले पृच्छ्यमाने भूतानद्यतनपरोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लङ्लिटौ प्रत्ययौ भवतः।

नुकतीच घडलेल्या (आसन्नकाल)गोष्टी संबंधी प्रश्न विचारला असेल तर परोक्ष आणि अनद्यतन भूतकालात धातूला लङ् किंवा लिट् प्रत्यय लागतात जसे अगच्छद् देवदत्त: किंवा जगाम देवदत्त: = देवदत्त गेला का ? पण प्रश्नार्थक वाक्य नसेल तर लिट् (परोक्ष भूतकाळ)प्रत्ययच लागतो जसे जगाम देवदत्त: = देवदत्त गेला.

३.२.११८ लट् स्मे । विधि सूत्र

पदानि:- लट् स्मे । लट् १.१, स्मे ७.१ (अनु. परोक्षे अनद्यतने भूते, धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- भूतानद्यतनपरोक्षे' इति वर्त्तते। स्मशब्द उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे लट् प्रत्ययो भवति। लिटोऽपवादः।

स्म शब्द उपपद असताना अनद्यतन आणि परोक्ष भूतकाळात लिट्(परोक्ष भूतकाळ) प्रत्यय न लावता लट् (वर्तमान काळ) प्रत्यय लावावा जसे यजति स्म युधिष्ठिर: = युधिष्ठिराने यज्ञ केला.

३.२.११९ अपरोक्षे च । वि़धि सूत्र

पदानि:- अपरोक्षे च ।अपरोक्षे ७.१, च अव्यय (अनु. अनद्यतने भूते, लट् धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- अपरोक्षे च भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्म उपपदे लट् प्रत्ययो भवति।

स्म शब्द उपपद असताना आणि क्रियेचा कर्ता साक्षीदार असेल तर अनद्यतन भूतकाळात धातूला लट्(वर्तमान काळ) प्रत्यय लागतो जसे एवं स्म पिता ब्रवीत = असे वडील म्हणाले (कर्ता साक्ष आहे)

३.२.१२० ननौ पृष्टप्रतिवचने । विधि सूत्र

पदानि:- ननौ पृष्ट प्रतिवचने । ननौ ७.१, पृष्टप्रतिवचने ७.१ (अनु. भूते, लट् धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्तिः- अनद्यतने परोक्षे' इति निवृत्तम्। भूतसामान्ये विधिरयम्। ननुशब्द उपपदे प्रश्नपूर्वके प्रतिवचने भूतेऽर्थे लट् प्रत्ययो भवति।
प्रश्नाचे उत्तर देताना उत्तरात जर ननु हा शब्द उपपद असेल तर सामान्य/तृतीय भूतकाळात धातूला लट् प्रत्यय लागतो जसे अकार्षीः कटं देवदत्त? ननु करोमि भोः =देवदत्ता तू चटई केलीस का? हो मी नुकतीच केली.

३.२.१२१ नन्वोर्विभाषा। विधि सूत्र

पदानिः- न न्वोः विभाषा। नन्वोः ७.२, विभाषा १.१ (अनु. पृष्टप्रतिवचने लट् भूते, लट् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भूते' इत्येव। नशब्दे नुशब्दे चोपपदे पृष्टप्रतिवचने विभाषा लट् प्रत्ययो भवति भूते।
प्रश्नाचे उत्तर देताना जर उत्तरात न किंवा नु शब्द उपपद असतील तर (तृतीय) सामान्य भूतकाळी धातूला लट् प्रत्यय विकल्पाने होतो जसे अकार्षीः कट्ं देवदत्त =देवदत्ता तू चटई केलीस का? न करोमी भौःकिंवा नाकार्षम् = नाही मी केली नाही, अहं नु करोमि किंवा अहंन्वकार्षम् = मग केली तर काय झाले? (महाभाष्यात आताच केली असे आहे)

३.२.१२२ पुरि लुङ् चास्मे। विधि सूत्र

पदानिः- पुरि लुङ् च अस्मे। पुरि ७.१, लुङ् १.१, च अव्यय (अनु. विभाषा लट् भूते, लट् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अनद्यतनग्रहणमिह मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते। पुराशब्द उपपदे स्मशब्दवर्जिते भूतानद्यतनेऽर्थे विभाषा लुङ् प्रत्ययो भवति लट् च।
पुरा शब्द उपपद असताना आणि स्म शब्द उपपद नसताना धातूला अनद्यतन भूतकाळी लुङ् आणि लट् प्रत्यय विकल्पाने होतात. येथे विभाषा ची अनुवृत्ती १२० सूत्रानंतर पुनः आली आहे याला मुंडुकप्लुति म्हणतात. हे वैकल्पिक सूत्र आहे. जर लुङ् किंवा लट् प्रत्यय वापरले नसतील तर योग्य काळाचे प्रत्यय वापरावे. वसन्तीह पुरा छात्राः, =येथे पूवी विद्यार्थी राहीले होते.अवात्सु पुरा छात्राः(तृतीय भूतकाळ) अवसन्निह पुरा छात्राः; (अनद्यतन); उषरिह पुरा छात्राः (परोक्ष)

३.२.१२३ वर्तमाने लट्। (विधि सूत्र

पदानिः- वर्तमाने लट्। वर्तमाने ७.१, लट्१.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः प्रारब्धोऽपरिसमाप्तश्च वर्तमानः, तस्मिन्वर्त्तमानेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोः लट् प्रत्ययो भवति।
धातूला वर्तमान काळी लट् प्रत्यय होतो. वर्तमान चा अर्थ क्रिया सुरु झाली असून अजून चालुच आहे. पचति = तो शिजवत आहे. त्याचप्रमाणे जे कायम, नियमित असेल तर लट् प्रत्यय होतो जसे तिष्ठन्ति पर्वताः =पर्वत उभे असतात. , वहन्ति नद्यः = नद्या वाहतात.

३.२.१२४ लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे। विधि सूत्र

पदानिः- लटः शतृ शानचौ अप्रथमा समानाधिकरणे। लटः ६.१, शतृ शानचौ १.२, अप्र..करणे ७.१ (अनु. वर्तमाने धातो;)
वृत्तिः- लटः शतृशानचावित्येतावादेशौ भवतः, अप्रथमान्तेन चेत्तस्य सामानाधिकरण्यं भवति। माङ्याक्रोश
धातू जर प्रथमेत असलेल्या शब्दाशी जुळत नसेल (अप्रथमासमानाधिकरणे) तर शतृ (अत् परस्मैपदी) व शानच् (आन आत्मनेपदी) हे लटाचे ऐवजी धातूला आदेश होतात. जसे पचमानं देवदत्तं पश्य = पहा देवदत्त जो अन्न शिजवत आहे. येथे पच् =शिजवणे या धातूचा देवदत्त या द्वितीयेतील शब्दाशी संबंध आहे म्हणून आन प्रत्यय लागला आहे. तसेच पचता कृतम् किंवा पचमानेन कृतम् = जो शिजवत आहे त्याने केले. वार्तिकाप्रमाणे माङ् (मा) क्रियापदाला जोडला असेल आणि जर दोष किंवा राग दाखविणा असेल तर धातूला शतृ आणि शानच प्रत्यय लागतात जसे मा पचन् आणि मा पचमानः= त्याने अन्न शजवू नये. महाभाष्यात याचा उल्लेख नाही.

३.२.१२५ सम्बोधने च। विधि सूत्र

पदानिः- सम्बोधने च। सम्बोधने ७.१, च अव्यय (अनु. लटः शतृशानचौ वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- प्रथमासमानाधिकरणार्थ आरम्भः। सम्बोधने च विषये लटः शतृशानचौ प्रत्ययौ भवतः।
जर धातूचा संबंध संबोधन विभक्तितील शब्दाशी जुळत असेल तर धातूला लागणाऱ्या (वर्तमान काळ) लट प्रत्ययाला शतृ आणि शानच आदेश होतात जसे हे पचन् किंवा हे पचमानः =अहो अन्न शिजवणारे !

३.२.१२६ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । विधि सूत्र

पदानिः- लक्षण हेत्वोः क्रियायाः । लक्षणहेत्वोः ७.२, क्रियायाः ६.१ (अनु. लटः शतृशानौचौ वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- लक्ष्यते चिह्न्यते येन तल्लक्षणम्। जनकः=हेतुः। धात्वर्थविशेषणं चैतत्। लक्षणे हेतौ चार्थे वर्त्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवतः, तौ चेल्लक्षणहेतू क्रियाविषयौ भवतः।
एखाद्या क्रियापदाने जर दुसऱ्या एखाद्या क्रियेचा उद्देश किंवा कारण किंवा कृती दाखविली असेल तर त्या धातूला लागणाऱ्या लट्(वर्तमान काळ) प्रत्ययाला शतृ (अत् परस्मैपदी) व शानच् (आन आत्मनेपदी) आदेश होतात जसे शयनाः भुंजते यवनाः = यवन झोपून जेवतात. यः कम्पते सः अश्वत्थः = जो कम्प पावत आहे तो अश्वत्थ. वार्तिकाप्रमाणे १)क्रियेला कारण होत असलेला शब्द दाखवायचा असेल तर त्या धातूला शतृ आणि शानच आदेश होतात जसे योऽधियान आस्ते स देवदत्तः= जो अभ्यास करतो आहे तो देवदत्त.२) स्वाभाविक गोष्ट सांगताना हे आदेश होतात जसे शयना वर्धते दूर्वाः = दूर्वा पसरत वाढतात.

३.२.१२७ तौ सत् । संज्ञा सूत्र

३.२.१२८ पूङ्यजोः शानन् । विधि सूत्र

पदानिः- पूङ् यजोः शानन् । पूङ्यजोः ६.२, शानन् १.१ (अनु. वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- पूङो यजेश्च धातोः शानन् प्रत्ययो भवति। द्विषः शतुर्वा वचनम्।
पूङ् = शुद्ध करणे आणि यज् = यज्ञ करणे या धातूंना शानन् (आन) प्रत्यय लागतो. हा लट (वर्तमान काळ) प्रत्याला आदेश नाही. जसे पवमानः शुद्ध करणारा (वायु किंवा अग्नि) यजमानः= यज्ञकर्ता. वार्तिकाप्रमाणे द्विष् = द्वेष करणे या धातूला शतृ (अत्) प्रत्यय लागला असेल विकल्पाने त्या धातूचे कर्म षष्ठी विभक्तितीत असते जसे चोरस्य किंवा चोरं द्विषन् = चोराचा द्वेष करतो. महाभाष्यात हे वार्तिक सूत्र ३.२.१२७ खाली दिले आहे.

३.२.१२९ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । विधि सूत्र

पदानिः- ताच्छील्य वयः वचन शक्रतिषु चानश् । ताच्छी..क्तिषु ७.३, चानश् १.१ (अनु. वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- ताच्छील्यम् =तत्स्वभावता। वयः =शरीरावस्था, यौवनादिः। शक्तिः =सामर्थ्यम्।ताच्छील्यादिषु धातोश्चानश् प्रत्ययो भवति।
स्वभाव, वय आणि कार्यक्षमता हे अर्थ होत असतील तर धातूला चानश्(आन) प्रत्यय होतो जसे भोगं भुञ्जानः = चैन करण्याची सवय असलेला, कवचं विभ्राणः =चिलखत घालण्याच वय असलेला , शत्रुं निन्घानः = शत्रूला मारण्याचे सामर्थ्य असलेला.

३.२.१३० इङ्धार्य्योः शत्रकृच्छ्रिणि । विधि सूत्र

पदानिः-इङ धार्योः शतृ अकृच्छ्रिणि ।इङ्धार्य्योः ६.२,शतृ लुप्तप्रथमा अकृच्छ्रिणि ७.१(अनु.वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- इङो धारेश्च धात्वोः शतृप्रत्ययो भवति अकृच्छ्रिणि कर्त्तरि।
कर्ता धातूने दाखविलेली क्रिया अगदी सहजपणे करत असेल तर इङ् = जाणे आणि धारि = धरणे या धातूंना शतृ (अत्) प्रत्यय लागतो जसे अधीयन् पारायणम् = सहजपणे पुराणाचा अभ्यास करतो. अकृच्छ म्हणजे सहजपणे.

३.२.१३१ द्विषोऽमित्रे । विधि सूत्र

पदानिः- द्विषः अमित्रे । द्विषः ५.१, अमित्रे ७.१ (अनु. शतृ वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अमित्रः =शत्रुः, अमित्रे कर्त्तरि द्विषेर्धातोः शतृप्रत्ययो भवति।
द्विष् = शत्रु या अर्थी हा धातू वापरला असता त्याला कर्ता या अर्थी शतृ (अत्) प्रत्यय लागतो जसे द्विषन् = शतृ

३.२.१३२ ंसुञो यज्ञसंयोगे । विधि सूत्र

पदानिः- सुञः यज्ञ संयोगे । सुञः ५.१, यज्ञसंयोगे ७.१ (अनु. शतृ वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- यज्ञेन संयोगो यज्ञसंयोगः। यज्ञसंयुक्तेऽभिषवे वर्त्तमानात्सुनोतेर्धातोः शतृप्रत्ययो भवति।
सु =रस पिळणे या धातूच्या अर्थाचा यज्ञ करणाऱ्याशी संबंध असेल तर त्या धातूला कर्ता या अर्थी शतृ (अत्) प्रत्यय लागतो जसे सु+नु+शतृ =सुनु+अत् =सन्वत् =यजमान.यज्ञातील इतर सहभागी दर्शवले जात नाहीत.सूत्र ३.२.१०३ पहा.

३.२.१३३ अर्हः प्रशंसायाम् । विधि सूत्र

पदानिः- अर्हः प्रशंसायाम् ।अर्हः ५.१, प्रशंसायाम् ७.१ (अनु. शतृ वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- प्रशंसा =स्तुतिः। अर्हतेर्द्धातोः प्रशंसायां शतृप्रत्ययो भवति।
स्तुती हा अर्थ असेल तर अर्ह या धातूला शतृ (अत्) प्रत्यय लागतो जसे अर्हन् पूजाम् = पूजा करण्यास आपण पात्र आहात. पण स्तुती करणे असा अर्थ नसेल तर हे सूत्र लागु पडत नाही जसे अर्हति चौरो वधम् = चोर वध करण्याच्या योग्यतेचा आहे.

३.२.१३४ आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । अधिकार सूत्र

पदानिः आ क्वेः तच्छील तद्धर्म तत्साधुकारिषु ।आ अव्यय, क्वेः ५.१, तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु . ७.३
वृत्तिः- आ एतस्मात् क्विप्संशब्दाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तच्छीलादिषु कर्तृषु ते वेदितव्याः।
हे अधिकार सूत्र आहे याचे पुढे ३.२.१७७ या सूत्रातील क्विप् (०)प्रत्ययापर्यंत जर धातूचा अर्थ कर्त्याचा स्वभाव असणे, कर्त्याचा धर्म असणे किंवा कर्त्याला ते काम चांगल्या प्रकारे करता येणे असा होत असेल तर ते सर्व प्रत्यय कर्ता या अर्थी होतील.

३.२.१३५ तृन् । विधि सूत्र

पदानिः- तृन् । तृन् १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- सर्वधातुभ्यस्तृन्प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु। तकारः स्वरार्थः। तृन्विधावृत्विक्षु चानुपसर्गस्य।(म.भा.२.१३०)। नयतेः षुक् च। (म.भा.२.१३०)। त्विषेर्देवतानामकारश्चोपधाया अनिट्त्वं च।(म.भा.२.१३१)।क्षदेश्च नियुक्ते।(म.भा.२.१३१)। छन्दसि तृच्च।(म.भा.२.१३१)।
३.२.१३४ या सूत्रातील तच्छील वगैरे अर्थ होत असतील तर धातूला तृन् (तृ)प्रत्यय होतो. या प्रत्ययातील न् हा अनुबंध असून तो उच्चार दाखवतो. तृन् मध्ये आघात पहिल्या वर्णावर होतो तृच् मध्ये शेवट्या वर्णावर होतो. कृ+तृन् = कर्तृ - कर्ता.वार्तिकाप्रमाणे १. उपसर्ग नसेल व ऋत्विज अर्थ होत असेल आणि तच्छील वगैरे अर्थ होत नसतील तरी तृन् प्रत्यय होतो जसे होता, पोता २. नी धातूला तृन् प्रत्यय होतो आणि षुक् आगम होतो जसे नेष्टा= नेष्ट्री गुरुजी ३. जेव्हा देवता असा अर्थ असेल तेंव्हा त्विष् धातूला तृन् प्रत्यय होतो इ च्या जागी अ आगम होतो आणि इ आगम (इडागाम) होत नाही जसे त्विष् +तृन् = त्वष्टा. ४. शद् धातूचा अर्थ प्रेरणा करणे (महाभाष्य) अधिकारी (बसु) असा होत असेल तर तृन् प्रत्यय लागतो जसे क्षद् =दरवान (बसु), क्षता = सारथी (महाभाष्य). ४. वेदामध्ये क्षद् धातूला तृच् आणि तृन् हे दोन्हीही प्रत्यय होतात रूप एकच असते पण आघात वेगवेगळे असतात जसे क्षतृभ्यः

३.२.१३६ अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचर इष्णुच् ।विधि सूत्र

पदानिः- अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पच उत्पत उन्मद रुचि अपत्रप वृतु वृधु सह चरः इष्णुच् ।अलंकृ..हचरः ५.१, इष्णुच् १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अलङ्कृञादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति। अलंकृञो मण्डनार्थाद्युचः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्णुज्वक्तव्यः
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे अर्थी कर्ता असताना अलंकृ=अलंकृत करणे, निराकृ=बाहेर घालवणे, प्रजन =जन्म घेणे, उतपच् = पिकणे, उतपत् = उडणे, उन्मद= उन्माद होणे, रुच् =चमकवणे, अपत्रप् =लाज वाटणे, वृत् =असणे, वृध् =वाढणे, सह् = सहन करणे आणि चर् = चालणे या धातूंना इष्णुच् (इष्णु) प्रत्यय लागतो जसे अलंकारिष्णुः=अलंकार घालून,निराकरिष्णु : बाहेर घालवून वगैरे. वार्तिकाप्रमाणे पुढे सूत्र ३.२.१५१ प्रमाणे अलंकृत या अर्थाने भूषण, मंडण वगैरे शब्दांना युच् प्रत्यय लागत असला तरी या सूत्राने अलंकृ या धातूला प्रतिषेध केला आहे.

३.२.१३७ णेश्छन्दसि । विधि सूत्र

पदानिः- णेः छंदसि । णेः ५.१, छन्दसि ७.१ (अनु.इष्णुच् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- ण्यन्ताद्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् प्रत्ययो भवति।
वेदामध्ये सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना प्रायोजक णि प्रत्ययान्त धातूला इष्णुच् (इष्णु) प्रत्यय लागतो जसे दृषदं धारयिष्णवः दगड धरणारा.

३.२.१३८ भुवश्च । विधि सूत्र

पदानिः- भुवः च । भुवः ५.१,च अव्यय (अनु. छन्दसि इष्णुच् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- भवतोर्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिष्विष्णुच् प्रत्ययो भवति।
वेदामध्ये सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना भू धातूला इष्णुच् (इष्णु) प्रत्यय लागतो जसे भविष्णुः = शोभणारा

३.२.१३९ ग्लाजिस्थश्च क्स्नु । विधि सूत्र

पदानिः- ग्ला जि स्थ क्स्नुः। ग्लाजिस्थः ५.१, च अव्यय, क्स्नुः १.१ (अनु. भुवः तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- छन्दसि’ इति निवृत्तम्। ग्ला, जि, स्था---इत्येतेभ्यो धातुभ्यश्चकाराद्भुवश्च तच्छीलादिषु ग्स्नुः प्रत्ययो भवति। दंशेश्छन्दस्युपसङ्ख्यानम्।।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना ग्ला = कंटाळणे, जि = जिंकणे, स्था= उभे राहणे, भू = होणे या धातूंना ग्स्नु (स्नु) प्रत्यय लागतो जसे ग्लास्नुः = कंटाळलेला, जिष्णुः =जेता, स्थास्नुः =रोवलेला, भूष्णुः =झालेला.वार्तिका प्रमाणे वेदामध्ये दंश =चावणे या धातूला स्नु प्रत्यय लागतो जसे- दङ्क्ष्णवः पशवः = चावणारा पशु

३.२.१४० त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः । विधि सूत्र

पदानिः-त्रसि गृधि धृषि क्षिपेःक्नुः।त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः५.१,क्नुः १.१(अनु.तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- त्रसादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु क्नुः प्रत्ययो भवति।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना त्रस् = कंप पावणे, गृध = लोभी असणे, धृष् =धीट असणे, क्षिप् = फेकणे या धातूंना क्नु (नु) प्रत्यय होतो जसे त्रस्नु = थरथरत असलेला , गृध्नु = लोभी असलेला, धृष्णु = धीट असलेला.

३.२.१४१ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । विधि सूत्र

पदानिः- शम् इति अष्टाभ्यः घिनुण् । शमिति लुप्तपंचम्यन्तनिर्देशः, अष्टाभ्यः ५.३, घिनुण् १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- इति’ शब्द आद्यर्थे। शमादिभ्यो धातुभ्योऽष्टाभ्यस्तच्छीलादिषु घिनुण् प्रत्ययो भवति।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना शम् =शांत असणे, तम् =इच्छा करणे, दम् = दम देणे, श्रम् = श्रम करणे, भ्रम् =भ्रमात असणे, क्लम् =थकणे क्षम् = योग्य असणे, मद् = धुंदीत असणे या धातूंना घिनुण् (इन) प्रत्यय लागतो जसे शमिन् -शमी = शांत इ.

३.२.१४२ सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्याहनश्च । विधि सूत्र

पदानिः- संपृच अनुरुध आङ्यम आङ्यस परिसृसंसृज परिदेवि संज्वर परिक्षिप परिरट परिवद परिमुह दुष द्विष द्रुह दुह युज आक्रीड विविच त्यज रज भज अतिचर अपचर आमुष अभ्याहनः च । सम्पृ..भ्याहनः ५.१, च अव्यय (अनु. घिनुण् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- घिनुणनु वर्तते। सम्पृचादिभ्यो धातुभ्यो घिनुण् भवति तच्छीलादिषु।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना पुढे दिलेल्या धातूंना घिनुण् (इन) प्रत्यय लागतो. संपृच् +घिनुण् = संपर्क+इन् =सम्पर्किन् -सम्पर्की= एकत्र केलेले, अनरोधी =तक्रारदार, आयामी= संयमी, आयासी=श्रम करणारा, परिसारी=

चोहोकडे वाहणारे, संसर्गी = एकत्रित, परिदेवी=दु:खी, संज्वारी= तापवणारे, परिक्षेपी= फिरणारे, परिराटी=जोराने रडणारे, परिवादी= मजा करणारे, परिदाही=जळणारे, परिमोही= भुल पाडणारे, दोषी, द्वेषी, द्रोही, दोही= दूध काढणे, योगी= एकत्रित होणारे, आक्रीडी=खेळणारे, विवेकी, त्यागी, रागी= इच्छा असणारे, भागी= भाग घेणारे, अतिचारी= अमर्यादी, अपचारी= वाईट चालीचे,आमोषी = चोर, अभ्याघाती= आक्रमक

३.२.१४३ वौ कषलसकत्थस्त्रम्भ: । विधि सूत्र

पदानि:- वौ कष लस कत्थ स्त्रम्भ: । वौ ७.१, कषलसकत्थस्त्रम्भ: ५.१ (अनु. घिनुण् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- कष हिंसार्थः'(धा.पा.६८५) लस श्लेषणक्रीडनयोः'(धा.पा.७१४),कत्थ श्लाघायाम्'(धा.पा.३७),स्त्रम्भु विश्वासे'(धा.पा.७५७)इत्येतेभ्यो धातुभ्यो विशब्द उपपदे घिनुण् प्रत्ययो भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना कष् =जखमी करणे, लस् =कवटाळणे, कत्थ = स्तुती करणे, स्त्रम्भ = विश्वास ठेवणे या धातूंना घिनुण् (इन्) प्रत्यय लागतो जसे विकाषि= जखम करणारा, विलासी = खेळकर, विकत्थी =बढाईखोर, विस्त्रम्भी = भोळा.

३.२.१४४ अपे च लष: । विधि सूत्र

पदानि:-अपे च लष: ।अपे ७.१,च अव्यय, लष: ५.१ (अनु. वौ घिनुण् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- लष कान्तौ'(धा.पा.८८९)अस्माद्धातोरप उपपदे, चकाराद्वौ च घिनुण् भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना आणि अप किंवा वि उपसर्ग असताना लष् =इच्छा करणारा या धातूला घिनुण् (इन्) प्रत्यय लागतो जसे अपलाषी= तहानलेला,लोभी विलाषी = लोभी

३.२.१४५ प्रे लपसृद्रुमथवदवस: । विधि सूत्र

पदानि:- प्रे लप सृ द्रु मथ वद वस: । प्रे ७.१, लपसृद्रुमथवदवस:५.१ (अनु. वौ घिनुण् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- प्र' उपपदे लपादीभ्यो घिनुण् भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना आणि प्र उपसर्ग असताना लप् सृ,द्रु, मथ वद् आणि वस या धातूंना घिणुन् (इन्) प्रत्यय लागतो जसे प्रलापी =बडबड करणारा, प्रसारी =भटकणारा, प्रद्रावी=धावणारा, प्रमाथी =त्रास देणारा, प्रवादी =खूप बोलणारा, प्रवासी = प्रवास करणारा.

३.२.१४६ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ: । विधि सूत्र

पदानि:- निन्द हिंस क्लिश खाद विनाश परिक्षिप परिरट परिवादि व्याभाष असूय: वृञ: । निन्द..सूय: पंचम्यार्थे प्रथमा वुञ: १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ्।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना निन्द, हिंस, क्लिश, खाद विनाश, परिरट, परिवादि, व्याभाष असूय: या धातूंना वुञ (अक्) प्रत्यय लागतो जसे निंदक:, हिंसक:,क्लेशक:=कष्ट देणारा, खादक:=खाणारा, विनाशक:, परिक्षेपक: =चारीकडून फेकणारा, परिराटक:= चांगला घोकणारा, परिवादक:= चहुकडून वाजवणारा, व्याभाषक: = विविध भाषा बोलणारा, असूयक:= निन्दक.

३.२.१४७ देविक्रुशोश्चोपसर्गे । विधि सूत्र

पदानि:- देवि क्रुशो च उपसर्गे । देविक्रुशो: ६.२, च अव्यय, उपसर्गे ७.१ (अनु. वुञ् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- देवयतेः क्रुशेश्चोपसर्गे उपपदे वुञ् प्रत्ययो भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना आणि उपसर्ग उपपद असताना देवि = दु:ख करणे आणि क्रुश् = रडणे या धातूंना वुञ् (अक्) प्रत्यय होतो जसे आदेवक: =खेळणारा, रडणारा, आक्रोशक:= गोंधळ करणारा, परिदेवक: = दु:ख करणारा, परिक्रोशक:= गोंधळ घालणारा.

३.२.१४८ चलनशब्दार्थदकर्मकाद्युच् । विधि सूत्र

पदानि:- चलन शब्दार्थात् अकर्मकाद् युच् ।चलनशब्दाथाथत् ५.१, अकर्मकात् ५.१, युच् १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- चलनार्थेभ्यः शब्दार्थेभ्यश्चाकर्मकेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु युच्प्रत्ययो भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना अकर्मक अशा हालचाल आणि आवाज या अर्थाच्या धातूंना युच् (यु चे अन् होते) प्रत्यय लागतो जसे चल् +युच् =चल् +अन् = चलन:= हलणारे. चोपन: =सरपटणारा, शब्दन: = आवाज करणारा.

३.२.१४९ अनुदात्तेतश्च हलादे: । विधि सूत्र

पदानि:- अनुदात्तेत: च हलादे: ।अनुदात्तेत: ५.१, च अव्यय, हलादे: ५.१ (अनु. अकर्माकात् युच् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- अनुदात्तेद्यो धातुः हलादिरकर्मकः ततश्च युच् प्रत्ययो भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना अनुदात्त इत् असा प्रत्यय असताना व्यंजनाने सुरु होणाऱ्या आ.पदी अकर्मक धातूंना युच् (यु चे अन् होते) प्रत्यय लागतो जसे वर्तन: =असणे, वर्द्धन:= वाढणे,

३.२.१५० जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वलशुचलषपतपद: । विधि सूत्र

पदानि:- जुचङ्क्रम्य दन्द्रम्य सृ गृधि ज्वल् शुच् लष्, पत् आणि पद् ।जुचङ..पद: ५.१(अनु. युच् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- जुप्रभृतिभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु। ठजु' इति सौत्रो धातुः।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना जु=चङ्क्रम्य, दन्द्रम्य, सृ, गृध्, ज्वल् शुच्, लष, पत् आणि पद या धातूंना युच् (अन्) प्रत्यय होतो. यातील जु= जाणे हा धातू धातू पाठात नाही त्याला सूत्र धातू म्हणतात. (बसु) चंक्रम्य +युच् = चंक्रम्य +अन् = चंक्रमन:= भटकणारा, दंद्रमण:= फिरणारा, सरण: =वाहणारा, गर्द्धन: = लोभी, ज्वलन:= पेटलेला, शोचन: = दु:ख करणारा, पतन: =पडणारा, पदन: =फिरणारा.

३.२.१५१ कृधमण्डार्थेभ्यश्च । विधि सूत्र

पदानि:- कृध मण्ड अर्थेभ्य: च ।कृधमण्डार्थेभ्य: ५.३, च अव्यय (अनु. युच् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्त:- क्रुध कोपे'(धा.पा.११९०),ठमडि भूषायाम्'(धा.पा.१५८८)इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना कृध् =रागावणे आणि मण्ड् = सुशोभीत करणे या धातूंना युच् (अन्) प्रत्यय लागतो जसे क्रोधन: = रागावलेला, मण्डन: = अलंकृत. पण अकंकृ याला सूत्र ३.२.१३६ प्रमाणे इष्णुच् (इष्णु) प्रत्यय लागतो

३.२.१५२ नय: । प्रतिषेध सूत्र

पदानि :- न य:। न अव्यय य: ५.१ (अनु. युच् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- यकारान्ताद्धातोर्युच् प्रत्ययो न भवति। पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना यकारान्त धातूंना युच् प्रत्यय लागत नाही जसे क्नूयिता = कुरकुर आवाज करणारा, क्ष्मायिता = कांपणारा.

३.२.१५३ सूददीपदीक्षश्च । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:- सूद दीप दीक्ष च। सूददीपदीक्ष: ५.१, च अव्यय (अनु. न युच् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- सूद्, दीप, दीक्ष इत्येतेभ्यश्च युच् प्रत्ययो न भवति। अनुदात्तेत्वात् प्राप्तः प्रतिषिध्यते।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना सुद् = आघात करणे, दीप् = चमकवणे, दीक्ष् = दीक्षा देणे या धातूंना युच् प्रत्यय लागत नाही. हे तीन धातू अनुदातेत आहेत आणि सूत्र ३.२.१४९ प्रमाणे यांना युच् प्रत्यय लागला असता या सूत्राने त्याला प्रतिषेध केला आहे.

३.२.१५४ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ्। विधि सूत्र

पदानि:-लष् पत् पद् स्था भू वृष् हन् कम् गम् शृभ्य: उकञ्। लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य: ५.३, उकञ् १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- लषादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु उकञ् प्रत्ययो भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना लष् पत् पद् स्था भू वृष् इन् कम् गम् शृ या धातूंना उकञ् (उक्) प्रत्यय लागतो जसे लाषुक: = लोभी

३.२.१५५ जल्पभिक्षकुट्टलुण्ठवृङ: षाकन्। विधि सूत्र

पदानि:- जल्प भिक्ष कुट्ट लुण्ठ वृङ: षाकन्।जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङ:५.१, षाकन् १.१. (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- जल्पादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु षाकन् प्रत्ययो भवति। षकारो ङीषर्थः।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना जल्प् भिक्ष् कुट्ट् लुण्ठ या धातूंना षाकन् (क) प्रत्यय लागतो. या प्रत्ययातील ष हा अनुबंध असून या धातूंची स्त्रीलिंगी रूपे डिप् (इ) प्रत्यय लागून होतात हे दाखवितो. जल्पाक: = बडबडणारा, जल्पाकी = बडबडणारी.

३.२.१५६ प्रजोरिनि:। विधि सूत्र

पदानि:- प्रजो: इनि:। प्रजो:५.१, इनि १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- प्रपूर्वाज्जवतेः तच्छीलादिषु कर्तृषु इनिः प्रत्ययो भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना प्र उपसर्ग असताना जु धातूला इनि(इन्) प्रत्यय होतो जसे प्रजविन् - प्रजवी = घाइघाईने

३.२.१५७ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च। विधि सूत्र

पदानि:- जि दृ क्षि विश्रि इण वमअव्यय अभि-अम परिभू प्रसुभ्य: च। जिदृ..सूभ्य: ५.३, च अव्यय (अनु. इनि: तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- जि जये'(धा.पा.५६१),दृङ् आदरे'(धा.पा.१४१२); क्षि क्षये'(धा.पा.२३६),क्षि निवासगत्योः'(धा.पा.१४०८)-इति द्वयोरपि ग्रहणम्। प्रसू इति षू प्रेरणे'(धा.पा.१४०९) इत्यस्य ग्रहणम्। जिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इनिः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना जि =जिंकणे, दृ = मान देणे, क्षि = नासाडी करणे, राहणे, विश्रि = आधार देणे, इ =जाणे, वम् =उलटी करणे, अव्यय् = त्रास न देणे, अव्यम् = जखमी करणे, परिभू = मानहानी करणे, प्रसू = मिळवणे या धातूंना इनि (इन्) प्रत्यय लागतो जसे जयिन् जयी = जिंकणारा.

३.२.१५८ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच्। विधि सूत्र

पदानि:- स्पृहि गृहि पति दयि निद्रा तन्द्रा श्रद्धाभ्य: आलुच्। स्पृहि...भ्य: ५.३, आलुच् १.१ (अनु. तच्छील-तद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- स्पृह ईप्सायाम्'(धा.पा.१८७२),ग्रह ग्रहणे'(धा.पा.१९००),पत गतौ'(धा.पा.१८६२) चुरादावदन्ताः पठ्यन्ते; दय दानगतिरक्षणेषु'(धा.पा.४८१),द्रा

कुत्सायां गतौ'(धा.पा.१०५५) निपूर्वस्तत्पूर्वश्च, तदो नकारान्तता च निपात्यते; डुधाञ्'(धा.पा.१०९३) श्रत्पूर्वः इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु आलुच् प्रत्ययो भवति। आलुचि शीङो ग्रहणं कर्तव्यम्।(म.भा.२.१३४)। शयालुः।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना स्पृह् = इच्छा करणे, ग्रह् = धरणे, पत् = जाणे, दय् =देणे, जाणे, संरक्षण करणे, निद्रा = झोपणे, तन्द्रा = थकणे, श्रद्धा = श्रद्धा ठेवणे,या धातूंना आलुच् (आलु) प्रत्यय लागतो जसे श्रद्धालु = श्रद्धा ठेवणारा. वार्तिकाप्रमाणे शिङ् = झोपणे या धातूला पण आलुच् (आलु) प्रत्यय लागतो जसे शयालु : =झोपाळु

३.२.१५९ दाधेट्सिशदसदो रुः । विधि सूत्र

पदानिः- दा धेट् सि शद् सदः रुः । दाधेट्सिशदसदः ५.१, रुः १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- दा, धेट्, सि, शद्, सद इत्येतेभ्यो रुः प्रत्ययो भवति। सेरुः। शद्रुः। सद्रुः।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना दा = देणे, धेट् = चोखणे, सि = बांधणे, शद् = पडणे, सद् = बसणे या धातूंना रु प्रत्यय लागतो जसे दारुः = सढळ हाताचा.

३.२.१६० सृघस्यदः क्मरच् । विधि सूत्र

पदानिः- सृ घसि अदः क्मरच् । सृघस्यदः५.१,क्मरच्१.१(अनु.तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- सृ, घसि, अद् इत्येतेभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्मरच् प्रत्ययो भवति। सृमरः। घस्मरः। अद्मरः।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना सृ = वाहणे, घसि = खाणे आणि अद् = खाणे या धातूंना क्मरच् (मर) प्रत्यय लागतो जसे सृमर =जाणे, एक प्रकारचे हरिण.

३.२.१६१ भञ्जभासमिदो घुरच् । विधि सूत्र

पदानिः- भञ्ज भास निदःघुरच् । भञ्जभसमिदः ५.१, घुरच् १.१. (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- भञ्ज,भास, मिद इत्येतेभ्यो घुरच् प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना भञ्ज् = तोडणे, भास् = चमकवणे आणि निद् = लठ्ठ होणे या धातूंना घुरच् (उर) प्रत्यय लागतो जसे भंज +घुरच् =भंज्+उर=भंगुर= ठिसूळ.

३.२.१६२ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् । विधि सूत्र

पदानिः- विदि भिदि छिदेः कुरच् । विदिभिदिच्छिदेः ५.१, कुरच् १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- ज्ञानार्थस्य विदेर्ग्रहणम्, न लाभाद्यर्थस्य(धा.पा.१४३३); स्वभावात्। विदादिभ्यो धातुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु कुरच् प्रत्ययो भवति। ।व्यधेः सम्प्रसारणं कुरच्च वक्तव्यः।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना विद् =जाणणे, भिद् = भाग करणे, छिद् = भोक पाडणे,तोडणे या धातूंना कुरच् (उर) प्रत्यय लागतो जसे विदुरः = ज्ञानी. भिदुरः ठिसूळ. वार्तिकाप्रमाणे व्यध् = मारणे या धातूला पण कुरच् (उर) प्रत्यय लागतो जसे व्यध्+ कुरच्+व्यध् +उर =विधूरः

३.२.१६३ इण्नशजिसर्तिभ्यः क्वरप् । विधि सूत्र

पदानिः- इण् नश् जि सर्तिभ्यः क्वरप् । इण्नशजिसर्तिभ्यः ५.३, क्वरप् १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- इण्, नश्,जि, सर्ति इत्येतेभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्वरप् प्रत्ययो भवति। पकारस्तुगर्थः।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना इ=जाणे, नश् =नष्ट करणे, जि=जिंकणे आणि सृ=वाहणे या धातूंना क्वरप् (वर) प्रत्यय लागतो. क्वरप् प्रत्ययातील प् हा अनुबंध असून तो तुक् हा आगम धातू आणि प्रत्यय याचे मध्ये येतो (सूत्र६.१.७१) असे दाखवितो जसे इ+क्वरप् = इ+त् + वर = इत्वरः = प्रवासी.

३.२.१६४ गत्वरश्च । विधि सूत्र

पदानि:- गत्वर: च ।गत्वर: १.१, च अव्यय (अनु. क्वरप् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- गत्वर' इति निपात्यते। गमेरनुनासिकलोपः क्वरप्प्रत्ययश्च। गत्वरः। गत्वरी।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना गम् =जाणे या धातूला क्वरप् (वर) प्रत्यय लावून मकाराचा लोप करून आणि तु आगम करून गत्वर: = फिरणारा असे निपातन केले आहे.

३.२.१६५ जागरूक : । विधि सूत्र

पदानि:- जागु: रुक: ।जागु: ५.१, उक: १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- जागर्तेरूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना जागृ = जागे होणे या धातूला रुक् (उक्) प्रत्यय लागतो जसे जागरूक: = जाग्रुक

३.२.१६६ यजजपदशां यङः । विधि सूत्र

पदानि:- यज जप दशान् यङ: । यजजपदशां ६.३, यङ:५.१ (अनु. उक: तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- यजादीनां यङ्न्तानामूकः प्रत्ययो भवति तच्छीलादिषु कर्तृषु।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना यज् जप् दश् या यङप्रत्ययान्त धातूंना उक् प्रत्यय लागतो. हा प्रत्यय लागल्यानंतर त्या कृतीची तीव्रता वाढते. जसे यायजूक: = नेहमी यज्ञ करणारा., जंजपूक: = सतत मंत्र पुटपुटणारा, दन्दशूक: =साप (पुन:पुन: चावणारा)

३.२.१६७ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपोर: । विधि सूत्र

पदानि:- नमि कम्पि स्मि अजस कम् हिसं दीप: र: । नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीप: ५.१, र:१.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- नम्यादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु रः प्रत्ययो भवति।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना नम् =नमस्कार करणे, कम्प् =कंप पावणे, स्मि =हसणे, अजस् = न थांबणे, कम् = इच्छा करणे हिंस् = इजा करणे आणि दीप् = प्रकाशणे या धातूंना र प्रत्यय लागतो जसे नम्रं काष्टम् = मऊ लाकूड

३.२.१६८ सनाशंसभिक्ष उ: । विधि सूत्र

पदानि:-सन आशंस भिक्ष:।सनाशंसभिक्ष: ५.१, उ:१.१(अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- सन्निति सन्प्रत्ययान्तो गृह्यते, न सनिर्धातुः; अनभिधानात्, व्याप्तिन्यायाद्वा। सन्नन्तेभ्यो धातुभ्य आशंसेर्भिक्षेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु उः प्रत्ययो भवति।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना सन् प्रत्ययान्त धातु, आशंस् =इच्छा करणे आणि भिक्ष् = भिक मागणे या धातूंना उ प्रत्यय होतो. येथे सन् हा धातू नसून इच्छा दर्शक सन् प्रत्यय लागलेले धातू असा अर्थ आहे जसे चिकीर्षु: =करण्याची इच्छा असणारा.

३.२.१६९ विन्दुरिच्छु: । विधि सूत्र

पदानि:- विन्दु: इच्छु: । विन्दु: १.१, इच्छु: १.१ (अनु. उ: तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- विदेर्नुमागम इषेश्छत्वमुकारश्च प्रत्ययो निपात्यते तच्छीलादिषु कर्तृषु। वेदनशीलो विन्दुः। एषणशील इच्छुः।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना विन्दु आणि इच्छु हे दोन शब्द उ प्रत्यय लावून निपातन केले आहेत. विद् धातूला नुमागम आणि इष् धातूच्या षकाराला छकारादेश झाला आहे जसे वेदनशील: =हुशार, एषणशील: =इच्छा करणारा

३.२.१७० क्याच्छन्दसि । विधि सूत्र @

पदानिः- क्यात् छन्दसि ।क्यात् ५.१, छन्दसि ७.१ (अनु. उः तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- क्य' इति क्यच्क्यष्क्यङां सामान्येन निर्देशः। क्यप्रत्यान्ताद्धातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु कर्तृषु उकारप्रत्ययो भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना वैदिक भाषेत क्य प्रत्ययान्त धातूंना उ प्रत्यय होतो. क्य मध्ये क्यच्, क्यङ् आणि क्यष् हे प्रत्यय आहेत. जसे मित्रयुः लौकिक भाषेत तृन् प्रत्यय लागतो व मित्रीविताः असे रूप होते.

३.२.१७१ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च । विधि सूत्र @

पदानिः- आदृ गम हन जनः कि किनौ च ।आदृगमहनजनः ५.१, किकिनौ १.२, लिट् १.१ (अनु. छन्दसि तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- आकारान्तेभ्यः ऋवर्णान्तेभ्यः गम हन जन इत्येतेभ्यश्च छन्दसि तच्छीलादिषु किकिनौ प्रत्ययौ भवतः। लिड्वच्च तौ भवतः। भाषायां धाञ्कृञ्सृजनिगमिनमिभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ।(म.भा.२.१३५)। सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना वैदिक भाषेत आकारान्त धातूंना, ऋ, गम् , हन् आणि जन् =प्रसवणे या धातूंना कि आणि किन् (इ) प्रत्यय होतो. जसे पा+कि= पपिः= पिणारा. वार्तिकाप्रमाणे १)कि आणि किन् (इ) हे प्रत्यय सर्वच धातूंना लागतात. जसे सद् चे सेदिः २) धाञ्, कृञ् सृ, गमि, नमि या धातूंना लौकिक भाषेत पण कि आणि किन् प्रत्यय लागतात जसे जनिः, जज्ञिः, दधिः ३) क्रियेची तीव्रता दाखविण्याकरता यङ् प्रत्ययान्त सह्, वह्, चल् आणि वस् या धातूंना कि आणि किन् प्रत्यय लागतात जसे सासहिः वावहिः . हे शब्द निपातन केले आहेत असे पण काही समजतात.

३.२.१७२ स्वपितृषोर्नजिङ् । विधि सूत्र

पदानिः- स्वपि तृषोः नजिङ् । स्वपितृषोः ६.२, नजिङ् १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- छन्दसि' इति निवृत्तम्। स्वपेस्तृषेश्च तच्छीलादिषु कर्तृषु नजिङ् प्रत्ययो भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना स्वप् =झोपणे, तृष् =तहान लागणे या धातूंना नजिङ (नञ्) प्रत्यय लागतो जसे स्वप्नक् = झोपाळू तृष्णक् = तहानलेला

३.२.१७३ शृवन्द्योरारुः । विधि सूत्र

पदानिः- शृ वन्द्योः आरुः । शृवन्द्योः ६.२, आरुः१.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- शृ हिसायाम्'(धा.पा.१४८९),वदि अभिवादनस्तुत्योः'(धा.पा.११)इत्येताभ्यां धातुभ्यां तच्छीलादिषु कर्तृष्वारुः प्रत्ययो भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना शृ = इजा करणे, वन्द् =स्तुती करणे या धातूंना आरु हा प्रत्यय लागतो जसे शरारुः =हिंसक प्राणी, वन्दारुः =आदरणीय

३.२.१७४ भियः क्रुक्लुकनौ । विधि सुत्र

पदानिः- भियः क्रु क्लुकनौ । भियः ५.१, क्रुक्लुकनौ १.२ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- ञिभी भये'(धा.पा.१०८५)इत्यस्माद्धातोः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्रुक्लुकनौ प्रत्ययौ भवतः। क्रुकन्नपि वक्तव्यः।(म.भा.२.१३५)। भीरुकः।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना भि =घाबरणे या धातूला क्रु (र) आणि क्लुकन् (लुक) हे प्रत्यय लागतात जसे भीरुः =भित्रा, भिलुकः= लांडगा वार्तिकाप्रमाणे भि धातूला क्रुकन् (रुक) प्रत्यय पण लागतो जसे भीरुकः

३.२.१७५ स्थेशभासपिसकसो वरच् । विधि सूत्र

पदानिः- स्था ईश भास पिस कसः वरच् । स्थेशभासपिसकसः ५.१, वरच् १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- ष्ठा गतिनिवृत्तौ'(धा.पा.९२९),ईश ऐश्वर्ये'(धा.पा.१०२१),भासृ दीप्तौ'(धा.पा.६२४),पिसृ पेसृ गतौ'(धा.पा.७१९/७२०),कस गतौ'(धा.पा.८६१) इत्येतेभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति।

सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना स्था =उभे राहणे, ईश =राज्य करणे, भास् = चमकवणे, पिस =जाणे, कस =जाणे या धातूंना वरच् (वर) प्रत्यय लागतो जसे स्थावरः =न हलणारा. ईश्वरः =राज्य करणारा, देव, पेस्वरः =जाणारा, नष्ट करणारा, विकस्वरः =उघडणे, प्रसरण पावणे

३.२.१७६ यश्च यङः । विधि सूत्र

पदानिः- यः च यङः । यः ५.१, च अव्यय यङः ५.१ (अनु. वरच् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- या प्रापणे'(धा.पा.१०५०)इत्यस्माद्यङन्तात्तच्छीलादिषु कर्तृषु वरच् प्रत्ययो भवति। यायावरः।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना या जाणे या धातूला यङ हा तीव्रता दाखविणारा प्रत्यय जोडला असेल तर वरच् (वर) प्रत्यय लागतो जसे यायावरः=हटयोगी

३.२.१७७ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् । विधि सूत्र

पदानिः- भ्राज भास धुर्वि द्युत उर्जि पृ जु ग्रावस्तुवः क्विप् । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः ५.१, क्विप् १.१ (अनु. तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भ्राजादिभ्यो धातुभ्यस्तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् प्रत्ययो भवति।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना भ्राज् =चमकवणे, भास =चमकवणे, धुर्व =इजा करणे, द्युत् = चमकवणे, उर्ज =बलवान असणे, पृः =भरणारे, जु =चटकन हलणे आणि ग्रावन् = दगड हा उपसर्ग असताना स्तु या धातूंना क्विप् (०) हा प्रत्यय लागतो. जसे विभ्राट् =उत्तम, भाः = प्रकाश.

३.२.१७८ अन्येभ्योऽपि दृश्यते । विधि सूत्र

पदानिः- अन्येभ्यः अपि दृश्यते ।अन्येभ्यः ५..३ अपि अव्यय, दृश्यते क्रियापद (अनु. क्विप् तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अन्येभ्योऽपि धातुभ्यस्ताच्छीलिकेषु क्विप् प्रत्ययो दृश्यते। क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तु कटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणं च।(म.भा.२.१३६)। द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च।(म.भा.२.१३६)। जुहोतेर्दीर्घश्च।(म.भा.२.१३६)। दृ भये'(धा.पा.८०९) इत्यस्य ह्रस्वश्च द्वे च।(म.भा.२.१३६)। ध्यायतेः सम्प्रसारणं च।(म.भा.२.१३६)।
सूत्र ३.१.१३४ मधील तच्छील वगैरे कर्ता असताना इतर धातूंना पण क्विप् (०) प्रत्यय लागतो. वार्तिकाप्रमाणे १. जर वच् प्रच्छ, आयतस्तु कटप्रु जु आणि श्रि या धातूंना क्विप् प्रत्यय लागला तर ऱ्हस्व स्वराचे जागी दीर्घ स्वराचा आदेश होतो जसे वच् -वाक् २ द्युत्,गम आणि हु या धातूंना क्विप् प्रत्यय लागला तर धातूना द्वित्व होते जसे दिद्युत् हु धातू दीर्घ होतो जूहुः ४. दृ धातूला क्विप् प्रत्यय लागला तर तो ऱ्हस्व होतो पण महाभाष्यात या वार्तिकाची आवश्यकता मानली नाही ४. ध्यै धातूला क्विप् प्रत्यय लागला तर संप्रसारण (सूत्र १.१.४५ पहावे जेंव्हा इक् प्रत्याहारातील म्हणजे इ,उ,ऋ,लृ यांनी यण् प्रत्याहारातील अर्धस्वरांची म्हणजे य्,व,र,ल् यांची जागा घेतली जाते तेंव्हा संप्रसारण झाले असे म्हणतात.)

३.२.१७९ भुवः संज्ञान्तरयोः । विधि सूत्र

पदानिः- भुवः संज्ञा अन्तरयोः । भुवः ५.१, संज्ञान्तरयोः ७.२ (अनु. क्विप् वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भवतेर्धातोः संज्ञायामन्तरे च गम्यमाने क्विप् प्रत्ययो भवति।
जर संज्ञा (नांव) किंवा मध्यस्थ असा अर्थ असेल तर भू धातूला क्विप् (०) प्रत्यय होतो जसे विभूः = विभू नांवाचा माणूस. प्रतिभूः = अमानत घेणारा.

३.२.१८० विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् । विधि सूत्र

पदानिः- विप्र संभ्यो डु असंज्ञायाम् । विप्रसंभ्यः ५.३, डु १.१, असंज्ञायाम् ७.१ (अनु. भुवः वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भुवः' इति वर्त्तते। वि, प्र, सम् इत्येवम्पूर्वाद् भवतेर्धातोः डुप्रत्ययो भवति, न चेत्संज्ञा गम्यते। डुप्रकरणे मितद्रवादिभ्य उपसङ्ख्यानम्।(म.भा.२.१३६)।

वि, प्र आणि सम् या उपसर्ग असताना भू धातूला कर्ता या अर्थी आणि संज्ञा (नांव) नसेल तर डु (ड् आणि उ) हा प्रत्यय लागतो आणि १.१.६४ या सूत्राप्रमाणे भू धातूच्या टि भागाचा लोप होतो (सूत्र १.१.६४ या सूत्राने टि ची व्याख्या केली आहे. शब्दाच्या शेवटच्या स्वराने सुरु होणाऱ्या भागाला 'टि' म्हणावे.) जसे विभू +ड+उ = विभु+ उ =विभुः= ईश्वर. वार्तिकाप्रमाणे मितद्रु वगैरे शब्द डु प्रत्यय लावून तयार झाले आहेत.

३.२.१८१ धः कर्मणि ष्ट्रन् । विधि सूत्र

पदानिः- धः कर्मणि ष्ट्रन् । धः ५.१, कर्मणि ७.१., ष्ट्रन् १.१ (अनु. वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- धयतेर्दधातोश्च कर्मणि कारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भवति।

धा= भरवणे या धातूला कर्म या अर्थी ष्ट्रन् (इक्) प्रत्यय होतो जसे धयति एनमिति धात्री म्हणजे दाई, आणि आवळ्याचे झाड पण होते.

३.२.१८२ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । विधि सूत्र

पदानिः- दाप् नी शस् यु युज स्तु तुद् सि मिह् पत् दश् नहः करणे । दाम्नीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः ५.१, करणे ७.१ (अनु.ष्ट्रन् वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- दाप् लवने'(धा.पा.१०६०),णीञ् प्रापणे'(धा.पा.९०२),शसु हिंसायाम्'(धा.पा.७२७),यु मिश्रणे',युजिर् योगे'(धा.पा.१४४५),ष्टुञ् स्तुतौ'(धा.पा.७२७),तुद व्यथने'(धा.पा.१०३४),षिञ् बन्धने'(धा.पा.१२४९),षिचिर् क्षरणे'(धा.पा.१४३५),मिह सेचने'(धा.पा.९९३),पत्लृ गतौ'(धा.पा.८४६),दंश दशने'(धा.पा.९९०),णह बन्धने'(धा.पा.११६७) इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके ष्ट्रन्प्रत्ययो भवति।

दाप् =तोडणे, नी =नेतृत्व करणे, शस् =जखम करणे, यु =जोडणे, युज् =जोडणे, स्तु =स्तुती करणे, तुद् = त्रास देणे, सि =बांधणे, सिच् =शिपडणे, मिह =लघवी करणे, पत् =पडणे, दश् = चावणे आणि नह = बांधणे या धातूंना करण (साधन) या अर्थी ष्ट्रन् (इन्) प्रत्यय लागतो जसे दात्रम् =विळा, नेत्रम् =डोळा इ.

३.२.१८३ हलसूकरयोः पुवः । विधि सूत्र

पदानिः- हल सूकरयोः पुवः । हलसूकरयोः ६.२, पुवः ५.१ (अनु. करणे ष्ट्रन् वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- पू' इति पूङ्पूञोस्सामान्येन ग्रहणम्। अस्माद्धातोः करणे कारके ष्ट्रन् प्रत्ययो भवति।

नांगर किंवा डुक्कर याचा एखादा भाग असेल तर पु धातूला करण (साधन) या अर्थी ष्ट्रन् प्रत्यय लागतो जसे पोत्रम् =नांगराचा फाळ, पोत्रमे =डुक्कराचे तोंड

३.२.१८४ अर्तिलूधूसूखनसहचर इत्रः । विधि सूत्र

पदानिः-अर्ति लू धू सू खन् सह चर्ःइत्रः।अर्तिलूधूसूखनसहचरः ५.१, इत्रः १.१ (अनु. करणे वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- ऋ गतौ'(धा.पा.१०९९),लूञ् छेदने'(धा.पा.१४८४),धू विधूनने'(धा.पा.१३९९),षू प्रेरणे' (धा.पा.१४०९), खनु अवदारणे'(धा.पा.८७९),षह मर्षणे'(धा.पा.८५३) ,चर गतिभक्षणयोः' (धा.पा.५५९) इत्येतेभ्यो धातुभ्यः करणे कारके इत्र प्रत्ययो भवति।

ऋ =जाणे, लू =कापणे धू =हलवणे सू =समोर आणणे, खन् =खोदणे, सह् =सहन करणे चर= जाणे, या धातूंना करण (साधन) या अर्थी इत्र प्रत्यय लागतो जसे अरित्रं =सुकाणु, लवित्रं =विळा इ.

३.२.१८५ पुवः संज्ञायाम् । विधि सूत्र

पदानिः- पुवः संज्ञायाम् । पुवः ५.१, संज्ञायाम् ७.१ (अनु. इत्रः करणे वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- पूङ्पूञोः सामान्येन ग्रहणम्। पवतेर्धातोः करणे कारके इत्रप्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते।

संज्ञा(नांव) या अर्थी करण (साधन) म्हणून वापरले असता पू =शूद्ध करणे या धातूला इत्र प्रत्यय होतो जसे पवित्रम् = जानवे, दर्भाची अंगठी

३.२.१८६ कर्तरि चर्षिदेवतयोः । विधि सूत्र

पदानिः- कर्तरि च ऋषि देवतयोः ।कर्तरि७.१,च अव्यय,ऋषिदेवतयोः७.२(अनु.पुवः इत्रःकरणे वर्तमाने धातोः प्रत्ययः

परश्च)
वृत्तिः- पुवः' इति वर्त्तते। पुवः करणे कर्त्तरि च इत्रप्रत्ययो भवति। ऋषिदेवतयोर्यथासङ्ख्यं सम्बन्धः।
पू धातूला ऋषि असा अर्थ होत असेल तर करण या अर्थी इत्र प्रत्यय होतो आणि देवता या अर्थी कर्ता म्हणून इत्र प्रत्यय होतो जसे पूयते अनेन पवित्र: =ऋषि, पुनातीति पवित्र: =अग्नि.

३.२.१८७ ञीत: क्त: । विधि सूत्र

पदानि:- ञी इत: क्त: । ञीत: ५.१, क्त: १.१ (अनु. वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः ञि' इद्यस्यासौ ञीत्। ञीतो धातोर्वर्तमानेऽर्थे क्तप्रत्ययो भवति।
धातूपाठातील ञि हा इत् अनुबंध असलेल्या धातूना वर्तमानकाळी क्त प्रत्यय लागतो जसे ञिमिदा = प्रेम असणे.

३.२.१८८ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । विधि सूत्र

पदानि:- मति बुद्धि पूजा अर्थेभ्य: च । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्य: ५.३, च अव्यय (अनु. क्त: वर्तमाने धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- मतिः = इच्छा। बुद्धिः = ज्ञानम्। पूजा =सत्कारः, इत्येतदर्थेभ्यश्च धातुभ्यो वर्त्तमानार्थे क्तप्रत्ययो भवति। शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि। रुष्टश्च रुषतिश्चोभावभिव्याहृत इत्यपि।।१।। हृष्टतुष्टौ तथा कान्तस्तथोभौ संयतोद्यतौ। कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः'।।२।।(म.भा.२.१३७) कष्ट इति भविष्यति काले। अमृत इति पूर्ववत्। वर्त्तमान इत्यर्थः। तथा सुप्तः, शयितः, आशितः, लिप्तः, तृप्तः इत्येवमादयोऽपि वर्त्तमाने द्रष्टव्याः।।
इच्छा, ज्ञान आणि पूजा या अर्थाच्या मति, बुद्धि, पूजा वगैरे धातूंना वर्तमानकाळी क्त प्रत्यय लागतो इतर धातू वर वृत्तीत दिले आहेत जसे राज्ञां मत:। राज्ञां इष्ट: ।

इति तृतीयस्य द्वितीय पाद:

अथ तृतीयस्य तृतीय पाद:

सारांश : या पादातील सूत्र २ व३ या दोन सूत्रांनी उणादि व काही कृत् प्रत्ययापासून कळून येणाऱ्या काळासंबंधी विधाने केले आहे. सूत्र ४ ते ९ या सहा सूत्रांनी वर्तमानकाळी व क्रियापदांच्या विशेष वापरासंबंधी माहिती दिली आहे. सूत्र १० ते १७ या सूत्रांनी कृत् प्रत्यय, त्यांचे काल, काही क्रियापदांचे काल यासंबंधी माहिती दिली आहे. सूत्र १८ ते १३० या कृत् प्रत्यय सांगितले आहेत. हे सर्व कर्त्याखेरीज इतर अर्थी आहेत. १३१ ते १७६ या ४६ सूत्रांनी क्रियापदा पासून समजून येणारे काळ व इतर विशेष अर्थ याचे विवेचन केले आहे. लट् लिट् वगैरे दहा काळ प्रत्यय आहेत. प्रत्यक्षात ट् व ङ् हे लोप पावून फक्त ल् व्यंजनरूप प्रत्यय शिल्लक राहतो. यांचे संबंधी कारिका आहे :

लट् वर्तमाने लेट् वेदेभूते लङलिङलिटस्तथा
विध्याशिषोस्तु लिङलोटौ लुट् लृट् लृङ च भविष्यति॥

३.३.१ उणादयो बहुल् । विधि सूत्र

पदानिः- उण आदयः बहुलम्।उणादयः १.१, बहुलम् १.१ (अनु. वर्तमाने धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- वर्त्तमाने' इत्येव, ठसंज्ञायाम्' इति च । उणादयः प्रत्यया वर्त्तमानेऽर्थे संज्ञायां विषये बहुलं भवन्ति ।
उणादि प्रत्यय हे वर्तमान काळी होतात आणि ते ज्या धातूंना सागितले आहेत त्यांना लागतात आणि ज्यांना सांगितले नाहीत त्यांना पण लागतात.

३.३.२ भूतेऽपि दृष्यन्ते । विधि सूत्र

पदानिः- भूते अपि दृश्यन्ते । भूते ७.१, अपि अव्यय, दृष्यन्ते क्रियापद (अनु. उणादयः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- पूर्वत्र वर्त्तमानाधिकाराद् भूतार्थमिदं वचनम् । भूते काले उणादयः प्रत्यया दृश्यन्ते ।
हे उणादि प्रत्यय भूतकाळीही लावलेले आढळतात जसे वर्त्म, चर्म, भस्म.

३.३.३ भविष्यति गम्यादयः। विधि सूत्र

पदानिः- भविष्यति गमि आदयः । भविष्यति ७.१, गम्यादयः १.३ (अनु. उणादयः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भविष्यति काले गम्यादयः शब्दाः साधवो भवन्ति । अनद्यतन उपसङ्ख्यानम् । (म.भा.२.१३९)।
गमि वगैरे शब्दातील इन् प्रत्यय भविष्यकाळी पण लागतात. वार्तिकाप्रमाणे हे प्रत्यय फक्त अनद्यतन भविष्यकाळी लागतात. जसे गमी ग्रामम् = गावाला जाण्याचा विचार आहे.

३.३.४ यावत्पूरानिपातयोर्लट् । विधि सूत्र

पदानिः- यावत् पुरा निपातयोः लट् । यावत्पूरानिपातयोः ७.२, लट् १.१ (अनु. भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भविष्यति' इत्येव । यावत्पुराशब्दयोर्निपातयोरुपपदयोर्भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति ।
यावत् = सांप्रत आणि पुरा हे शब्द उपपद असताना धातूंना भविष्यकाळी लट् प्रत्यय होतो. यावत् आणि पुरा हे शब्द क्रियाविशेषण म्हणून वापरलेले असावेत जसे यावद् भुंक्ते, पुरा भुंक्ते.

३.३.५ विभाषा कदाकर्ह्यो :। विधि शुत्र

पदानिः- विभाषा कदा कर्ह्योः। विभाषा १.१, कदाकर्ह्यो : ७.२ (अनु. लट् भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कदा, कर्हि-इत्येतयोरुपपदयोर्विभाषा भविष्यति काले धातोर्लट् प्रत्ययो भवति ।
कदा आणि कर्हि =केंव्हा ही उपपदे असताना धातूला भविष्यकाळ या अर्थी लट् प्रत्यय (वर्तमान काळ) विकल्पाने होतो जसे कदा भुंक्ते किंवा कदा भोक्ष्यते ; कर्हि भुंक्ते किंवा कर्हि भोक्षते = तो केंव्हा खाणार.

३.३.६ किंवृत्ते लिप्सायाम् । विधि सुत्र @

पदानिः- किम् वृत्ते लिप्सायाम् । किंवृत्ते ७.१, लिप्सायाम् ७.१ (अनु. विभाषा लट् भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-'विभाषा' इति वर्त्तते।किमो वृत्तं किंवृत्तम।किंवृत्त उपपदे लिप्सायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति।
लिप्साउलब्धुमिच्छा,प्रार्थनाभिलाषः ।
किंशब्द जोडलेला सुबन्त(विभक्तिप्रत्यय युक्त शब्द) उपपद असताना बोलणाऱ्याला काही मिळण्याची इच्छा (लिप्सा) असेल तर भविष्यकाळ या अर्थी लट् प्रत्यय(वर्तमान काळ) विकल्पाने होतो जसे कं भवन्तो भोजयन्ति किंवा भोजयितारः = कोणाला तुम्ही जेवायला घालणारा आहात म्हणजे मला पण जेवायला घालणारा आहात ना? कतरो भिक्षां दास्यति/ददाति =कोणाला भिक्षा देणारा? म्हणजे मला मिळणार आहे ना?

३.३.७ लिप्स्यमानसिद्धौ च । विधि सूत्र

पदानिः- लिप्स्यमान सिद्धौ च । लिप्स्यमानसिद्धौ ७.१, च अव्यय (अनु. विभाषा लट् भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- विभाषा' इत्येव । लिप्स्यमानसिद्धिः, लिप्स्यमानसिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति काले धातोर्विभाषा लट् प्रत्ययो भवति ।
इच्छिलेला पदार्थ देण्यामुळे काही कार्य होईल असा अर्थ होत असेल तर भविष्यकाळ या अर्थी धातूंना लट् प्रत्यय (वर्तमान काळ) विकल्पाने होतो जसे यो भक्तं ददाति स स्वर्गम् गच्छति किंवा यो भक्तं दास्यति स स्वर्गं गमिष्यति किंवा यो भक्तं दाता स स्वर्गं गन्ता = जो भक्त दान करेल तो स्वर्गाला जाईल. बसूं प्रमाणे - दुसऱ्याला मिळणारे यश जर बोलणाऱ्याच्या इच्छेची पूर्तता करून मिळणार असेल तर भविष्यकाळ या अर्थी वर्तमान काळाचे प्रत्यय विकल्पाने लागतात.
लिप्समानसिद्धौ = दुसऱ्याच्या इच्छेची पुर्तता करून मिळणारे यश.

३.३.८ लोडर्थ लक्षणे च । विधि सूत्र

पदानिः- लोड् अर्थ लक्षणे च । लोडर्थलक्षणे ७.१, च अव्यय (अनु. विभाषा लट् भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- लोडर्थः प्रेषादिर्लक्ष्यते येन स लोडर्थलक्षणो धात्वर्थः, तत्र वर्त्तमानाद्धातोर्भविष्यति काले विभाषा लट् प्रत्ययो भवति ।
जेंव्हा आज्ञार्थक (लोट्)क्रियापदाने दर्शविलेली क्रिया दुसऱ्या क्रियापदावर अवलंबून असते तेंव्हा भविष्यकाळात त्या दुसऱ्या क्रियापदाला लट् प्रत्यय विकल्पाने लागतो जसे उपध्याया- श्चेदागच्छति / आगमिष्यति/ आगन्ता अथ त्वं छन्दोऽधीष्व =जर अध्यापक आले तर तू वेदाचा अभ्यास कर.

३.३.९ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । विधि सूत्र

पदानिः- लिङ् च ऊर्ध्व मौहूर्तिके । लिङ् १.१, च अव्यय, ऊर्ध्वमौहूर्तिके ७.१ (अनु. लोडर्थलक्षणे विभाषा लट् भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भविष्यति' ठविभाषा' ठलोडर्थलक्षणे' इति सर्वमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वमौहूर्त्तिके भविष्यति काले लोडर्थलक्षणार्थे वर्तमानाद्धातोर्विभाषा लिङ् प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च ।
वरील सूत्राप्रमाणे जेंव्हा आज्ञार्थक (लोट्) क्रियापदाने दर्शवलेली क्रिया दुसऱ्या क्रियापदावर अवलंबून असते आणि ती क्रिया मूहूर्तानंतर घडणार असेल तर त्या दुसऱ्या क्रियापदाला भविष्यकाळ या अर्थाने विकल्पाने लट् (वर्तमानकाळ) आणि लिङ् प्रत्यय (विध्यर्थ) लागतो जसे मुहूर्तस्य पश्चाद् उपाध्यायश्चेद् आगच्छेत/आगच्छति/ आगमिष्यति आगन्ता अथ त्वं शन्दोऽधीष्व= जर अध्यापक एका मुहुर्तानंतर (४८ मिनिटानंतर) आले तर तू वेदाचा अभ्यास कर.

३.३.१० तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् । विधि सूत्र

पदानिः-तुमुन् ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्।तुमुन्ण्वुलौ१.३,क्रियायां ७.१,क्रियार्थायाम् ७.१(अनु.भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भविष्यति' इत्येव क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे धातोर्भविष्यति काले तुमुन्ण्वुलौ प्रत्ययौ भवतः ।
एखादी क्रिया साध्य होण्याकरता करावी लागणारी क्रिया ज्या क्रियापदाने दाखविली असेल ते क्रियापद उपपद असेल तर त्याला भविष्याकाळ या अर्थी तुमन् (तुम्) आणि ण्वुल् (अक) प्रत्यय लागतो जसे भोक्तुम् व्रजति, भोजको व्रजति = खाण्या करता जातो. येथे व्रजति= जातो ही क्रिया पुढे होण्याऱ्या भोक्तुम् =खाण्याकरता या क्रियेकरता केलेली आहे.

३.३.११ भाववचनाश्च । विधि सूत्र

पदानिः- भाव वचनाः च । भाववचनाः १.३, च अव्यय (अनु. क्रियायां क्रियार्थायाम् भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भविष्यति' इत्येव । 'भावे'(३.३.१८/३१८४) इति प्रकृत्य ये घञादयो विहितास्ते च भाववचना भविष्यति काले क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां भवन्ति ।
सूत्र ३.१.१८ प्रमाणे क्रियापदाला जे प्रत्यय लावल्या नंतर क्रियापदाचा भाव दाखविला असेल तर त्या प्रत्ययांना भविष्यकाळाचा अर्थ असतो म्हणजे भविष्यकाळात पण वापरले जातात जसे पाकाय व्रजति = शिजवण्याकरता जातो. या सूत्रात वचन म्हणजे वाचक. जे प्रत्यय एखाद्या विशिष्ट धातूलाच त्याच अर्थाने लागत असतील इतर दुसऱ्या कोणत्या धातूला नाही तर त्या प्रत्ययांना वाचक प्रत्यय म्हणतात.

३.३.१२ अण्कर्मणि च। विधि सूत्र

पदानिः- अण् कर्मणि च ।अण् १.१, कर्मणि ७.१, च अव्यय (अनु. क्रियायां क्रियार्थायाम् भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भविष्यति' इत्येव । चकारः सन्नियोगार्थः । धातोरण्प्रत्ययो भवति भविष्यति काले' कर्मण्युपपदे क्रियायां च क्रियार्थायाम् ।
द्वितीयेतील कर्मवाचक शब्द क्रियावाचक प्रत्यय असलेल्या धातूला जोडला असेल आणि त्या क्रियापदाने दर्शवलेली क्रिया दुसऱ्या क्रियापदाकरिता होत असेल तर उपपद क्रियापदाला भविष्यकाळ या अर्थी अण् (अ)प्रत्यय होतो. हा णित् प्रत्यय असल्यामुळे धातूच्या शेवटच्या स्वराला व उपान्य अ ला वृद्धि होते.(सूत्र ७.२.११५-११७) त्याच प्रमाणे स्त्रीलिंगी रूप सूत्र ४.१.१५ प्रमाणे ङिप् (इ) लावून होते जसे गोदायो व्रजति =गाई देण्याकरिता जातो.

३.३.१३ लृट् शेषे च। विधि सूत्र

पदानिः- लृट् शेषे च। लृट् १.१, शेषे ७.१, च अव्यय (अनु. क्रियायां क्रियार्थायाम् भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भविष्यति' इत्येव । शेषः क्रियार्थोपपदादन्यः । शेषे शुद्धे भविष्यति काले चकारात् क्रियायां चोपपदे क्रियार्थायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति ।
सामान्य /द्वितीय भविष्यकाळात धातूला लृट् प्रत्यय लागतात.३.२.१२ या सूत्रा प्रमाणे त्या क्रियापदाने दर्शवलेली क्रिया दुसऱ्या क्रियापदाकरिता होत असेली तरी देखील लृट् प्रत्यय लागतो जसे करिष्यति, हरिष्यति , करिष्यामीति व्रजति = मी करीन म्हणून तो जातो.

३.३.१४ लृटः सद्वा। विधि सूत्र

पदानिः- लृटः सद् वा। लृटः ६.१, सत् १.१ वा अव्यय (अनु. भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- लृटः स्थाने सत्संज्ञौ शतृशानचौ वा भवतः ।
लृटा च्या लकार ऐवजी विकल्पाने शतृ (अत्) आणि शानच् (आन) प्रत्यय विकल्पाने होतात. यांना सत् ही संज्ञा आहे. (सूत्र ३.२.१२७). सूत्र ३.२.१२४ प्रमाणे धातू जर प्रथमेत असलेल्या शब्दाशी जुळत नसेल (अप्रथमासमानाधिकरणे) तर जसे शतृ (अत् परस्मैपदी) व शानच् (आन आत्मनेपदी) हे लटाचे ऐवजी धातूला आदेश होतात तसे नेहमीच लृटातील ल काराला पण होतात. त्यांना भविष्यकाळवाचक धातूसाधित रूपे म्हणतात. जसे करिष्यन्तं देवदत्तं पश्य = पहा देवदत्त आता काय करणार आहे ते. ज्या वेळी धातू प्रथमेत असलेल्या शब्दाशी जुळत असेल तर मात्र विकल्पाने हे आदेश होतात जसे-करिष्यन्/करिष्यमाणः/करिष्यति/करिष्यते देवदत्तः=देवदत्त करेल. उद्देश दाखविण्याकरिता पण हे प्रत्यय लागतात जसे-करिष्यमाणः सशरं शरासनं = धनुष्याला बाण लावण्याची तयारी करतो.

३,३,१५ अनद्यतने लुट्। विधि सूत्र

पदानिः- अनद्यतने लुट् ।अनद्यतने ७.१, लुट् १.१ (अनु. भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-भविष्यति'इत्येव।भविष्यदनद्यतनेऽर्थे वर्त्तमानाद् धातोर्लुट् प्रत्ययो भवति।लृटोऽपवादः।परिदेवने श्वस्तनी भविष्यदर्थे वक्तव्या ।(म.भा.२.१४३) ।
अनद्यतन भविष्य काळात म्हणजे आजचा दिवस सोडून नंतर घडणारी क्रिया दाखविण्याकरता क्रियापदाला लुट प्रत्यय लागतो जसे श्वः कर्ता = तो उद्या करेल. याने लृटाला प्रतिषेध होतो. वार्तिकाप्रमाणे लुट् प्रत्ययाचा वापर द्वितीय भविष्यकाळाच्या लृट प्रत्ययाचे ऐवजी जर दु:ख दाखवायचे असेल तर होतो जसे इयं तु कदा गन्ता यैवं पादौ निदधाति =ही इतकी हळु चालणारी कधी जाणार!

३.३.१६ पदरुजविशस्पृशो घञ्। विधि सूत्र

पदानिः- पद रुज विश स्पृशः घञ्। पदरुजविशस्पृशः ५.१, घञ् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-भविष्यति'इति निवृत्तम।इत उत्तरं त्रिष्वपि कालेषु प्रत्ययाः।पदादिभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति।स्पृश उपताप इति वक्तव्यम्।(म.भा.२.१४४) ।
पद= चालणे, रुज= त्रास देणे, विश= प्रवेश करणे स्पृश =स्पर्श करणे या धातूंना निश्चित असा काळ दाखविला नसेल तर घञ् (अ,उपान्त्य स्वराला वृद्धि) प्रत्यय लागतो. या प्रत्ययामुळे धातूतील उपान्त्य स्वराला वृद्धि होते जसे पद+घञ्= पादः= पाय.रुज् +घञ् =रोगःवार्तिकाप्रमाणे त्रास देणे या अर्थी स्पृश धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे स्पर्शः = उष्णता किंवा रोग.

३.३.१७ सृ स्थिरे । विधि सूत्र

पदानि:- सृ स्थिरे । सृ लुप्तप्रथमा, स्थिरे ७.१ (अनु. घञ् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- सर्त्तेर्धातोः स्थिरे कर्त्तरि घञ् प्रत्ययो भवति । स्थिर इति कालान्तरस्थायी पदार्थ उच्यते व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.१४४) ।
लवकर नाश न पावणारा अशा अर्थाचा कर्ता असेल तर सृ =हलणे या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे सृ +घञ् =सार: =अर्क . वार्तिकाप्रमाणे रोग, मासे आणि ताकद हे अर्थ होत असतील तर घञ् प्रत्यय लागतो जसे अतिसार:= व्याधि:, विसार:= मासा, सार:=ताकद.

३.३.१८ भावे । विधि सूत्र

पदानि:- भावे । भावे ७.१ (अनु. घञ् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- भावे वाच्ये धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति ।
जेंव्हा धातूने फक्त क्रियाच दाखविली असते तेंव्हा त्या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे पच्+ घञ् =पाक:= शिजवणे असे शब्द नामधातू/क्रियावेशेषणे असतात. यांना वचनाचे, लिंगाचे बंधन नाही.

३.३.१९ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् । विधि सूत्र

पदानि:- अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ।अकर्तरि ७.१, च अव्यय, कारके ७.१, संज्ञायाम् ७.१ (अनु. घञ् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- कर्तृवर्जिते कारके संज्ञायां विषये धातोर्घञ् भवति ।
सगळ्या काळाचे आणि अर्थाचे प्रत्यय सोडून क्रियापदाला लागणाऱ्या इतर त्वा, तृ, तुम्, ति, अन या प्रत्यययांना कृत् प्रत्यय म्हणतात आणि अशा कृत्प्रत्ययान्त धातूरूपांना कृदन्त म्हणतात . या सूत्रात धातूपासून क्रियेचा भाव म्हणजे क्रियेचा कर्ता सोडून इतर अर्थाने कृदन्त तयार करतान घञ् (अ) प्रत्यय लागतो असे सांगितले आहे. असे तयार होणारे कृदन्त संज्ञा असावे. जसे पस्यन्ति तम् इति प्रास: = फेकला जातो तो म्हणजे बाण. येथे फेकण्याची क्रिया ज्याचेवर होते तो असे कर्म दाखविणे जाते म्हणून घञ् प्रत्यय लावून प्रास: असे कृदन्त बनते.पण मिषति इति मेष:= दीनवाणे दिसते असे ते =मेंढी. या ठिकाणी कर्म हा अर्थ नसून कर्ता अर्थ आहे म्हणून घञ् प्रत्यय लागत नाही. अकर्तरी कारके व भाव यांची अनुवृत्ती ३.३.११३ पर्यंत आहे.आणि त्या सूत्रापर्यंत धातूपासुन असे कर्ता हा भाव नसलेले कृदन्त बनतात हे गृहीत धरावे

३.३.२० परिमाणाख्यायां सर्वेभ्य: । अधिकार सूत्र

पदानि:- परिमाण आख्यायाम् सर्वेभ्य: । परिमाणाख्यायां ७.१, सर्वेभ्य: ५.३ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- परिमाणाख्यायां गम्यमानायां सर्वेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । दारजारौ कर्तरि णिलुक् च ।(म.भा.२.१४७) दारयन्तीति दाराः । जरयन्तीति जाराः ।
कृदन्ताचा अर्थ माप असा होत असेल तर कारक किंवा भाव या अर्थी सर्व धातूंना घञ् प्रत्यय होतो जसे नि +चि +घञ् =निचै +अ (७.२.११५) =निचाय =ढीग . वार्तिकाप्रमाणे दारि आणि जारि या प्रयोजक धातूंना देखील घञ् प्रत्यय लागतो जसे दारयन्ति भ्रातृन्- दारा:= भावांमध्ये भांडण लावून वेगळे करणारी बायको. या सूत्रात जरी सर्वेभ्य: म्हणजे सर्व धातूंना असा शब्द असला तरी स्त्रीलिंगी रूप करताना सूत्र ३.३.९४ प्रमाणे क्तिन् प्रत्यय लागतो जसे- द्वे प्रसूती.

३.३.२१ इडश्च । विधि सूत्र

पदानि:- इड: च । इड: ५.१, च अव्यय (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय:परश्च)
वृत्ति:-इङो धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति।अचोऽपवादः।अपादाने स्त्रियामुपसङ्ख्यानं तदन्ताच्च वा ङीष्।(म.भा.२.१४७)।शृ वायुवर्णनिवृतेषु।(म.भा.२.१४७)
इड् = अभ्यास करणे या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो. याने अच् प्रत्ययाला (सूत्र ३.३.५६) बाध होतो जसे अधि +इ +घञ् =अधि +ऐ +अ =अध्याय.वार्तिकाप्रमाणे १)इड् धातूला अपादान असा अर्थ होत असेल (पासून) आणि स्त्रीलिंगी रूप असेल

तर घञ् प्रत्यय होतो विकल्पाने ङीष् (उदात्त ई) पण होतो जसे उपेत्याधीयते अस्या: = उपाध्याया किंवा उपाध्यायी = स्त्री शिक्षक.२) शृ = वारा ,रंग किंवा ऱ्हास होणे या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे शार: =वारा/हिरवा रंग.

३.३.२२ उपसर्गे रुवः । विधि सूत्र *

पदानि:- उपसर्गे रुव: ।उपसर्गे ७.१, रुव: ५.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय:परश्च)
वृत्ति:- उपसर्गे उपपदे रौतेर्धातोर्घञ्, प्रत्ययो भवति । अपोऽपवादः संरावः । उपरावः ।
उपसर्ग उपपद असताना रु = ओरडणे या धातूला घञ् प्रत्यय होतो जसे संराव, उपराव: = गोंधळ याने अप् (सूत्र ३.३.५७) ला अपवाद होतो

३.३.२३ समियुद्रुदुवः । विधि सूत्र

पदानि:- समि यु द्रु दुवः । समि ७.१, युद्रुदुव: ५.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय:परश्च)
वृत्ति:- समि उपपदे यु, द्रु, दु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
सम् उपसर्ग असताना यु =जोडणे, द्रु =पळणे आणि दु= जाळणे या धातूंना घञ् प्रत्यय होतो जसे संयाव:, संद्राव: संदाव:

३.३.२४ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । विधि सूत्र

पदानि:-श्रि णी भुव:अनुपसर्गे।श्रिणीभुव:५.१,अनुपसर्गे ७.१(अनु.अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो:प्रत्यय:परश्च)
वृत्ति:- श्रि, णी, भू इत्येतेभ्यो धातुभ्योऽनुपसर्गेभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
श्रि=जाणे,नी=नेतृत्व करणे,भू=होणे या धातूंना उपसर्ग नसताना घञ् प्रत्यय होतो जसे श्राय:=आश्रय देणे,नाय:=उपाय, भाव:= स्थिती

३.३.२५ वौ क्षुश्रुवः । विधि सूत्र

पदानि:- वौ क्षु श्रुव: । वौ ७.१, क्षुश्रुव: ५.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय:परश्च)
वृत्ति:- वावुपपदे क्षु, श्रु इत्येताभ्यां धातुभ्यां घञ् प्रत्ययो भवति ।
वि उपसर्ग असताना क्षु शिकणे आणि श्रु ऐकणे किंवा हलणे या धातूंना घञ् प्रत्यय लागतो जसे विक्षाव: =खोकला, विश्राव: =समोर वाहणारा याने ३.३.५६ सूत्राने लागणाऱ्या अच् प्रत्ययाला बाधा होते जसे श्राव:

३.३.२६ अवो दोर्नियः । विधि सूत्र

पदानि:- अव उदो: निय: ।अवोदो: ७.२, निय: ५.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय:परश्च)
वृत्ति:- अव, उत् इत्येतयोरुपपदयोर्नयतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति ।
अव आणि उत् हे उपसर्ग उपपद असताना नी =नेतृत्व करणे या धातूला घञ् प्रत्यय होतो जसे अवनाय: =खाली पाडणे, उन्नाय =वर चढवणे

३.३.२७ प्रे द्रुस्तुस्त्रुवः विधि सूत्र

पदानि:- प्रे द्रु स्तु स्त्रुव: । प्रे ७.१, द्रुस्तुस्त्रुव: ५.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय:परश्च)
वृत्ति:- प्रशब्द उपपदे द्रु, स्तु, स्रु इत्येतेभ्यो धातुभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति ।
प्र उपसर्ग उपपद असताना द्रु = द्रवणे, स्तु =स्तुति करणे आणि स्त्रु =गळणे या धातूंना घञ् प्रत्यय लागतो जसे प्रद्राव:,प्रस्ताव:, प्रस्त्राव:

३.३.२८ निरभ्योः पूल्वोः । विधि सूत्र

पदानि:- निर् अभ्यो: पू ल्वो: । निरभ्यो: ७.२, पूल्वो: ६.२ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय:परश्च)
वृत्ति:- निरभिपूर्वयोः पूल्वोर्धात्वोर्घञ् प्रत्ययो भवति ।

निस् उपसर्ग उपपद असताना पू= शुद्ध करणे आणि अभि उपसर्ग उपपद असताना लू =कापणे या धातूंना घञ् प्रत्यय लागतो जसे निष्पावः= पाखडणे, पवित्र करणे, अभिलावः= कंप असणे

३.३.२९ उन्न्योर्ग्रः । विधि सुत्र

पदानिः- उत् न्योः ग्रः ।उन्न्योः ७.२, ग्रः ५.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- गृ शब्दे'(धा.पा.१४९९), गृ निगरणे'(धा.पा.१४११) द्वयोरपि ग्रहणम् । उन्न्योरुपपदयोः गृ' इत्येतस्माद्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति ।
उत् आणि नि हे उपसर्ग उपपद असताना गृ =गिळणे, आवाज करणे या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे उद्गारः =वांती, आवाज, निगारः देवदत्तस्य= देवदत्ताचे भोजन.

३.३.३० कृ धान्ये । विधि सुत्र

पदानिः- कृ धान्ये ।कृ प्रथमालुप्त, धान्ये ७.१ (अनु. उन्न्योः अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- उन्न्योः' इति वर्त्तते । ठकृ' इत्येतस्माद्धातोरुन्न्योरुपपदयोर्घञ् प्रत्ययो भवति, धान्यविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति ।
उत् आणि नि हे उपसर्ग उपपद असताना कृ =पसरणे या अर्थी धान्याशी संबंधी क्रिया असेल तर घञ् प्रत्यय लागतो जसे उत्कारः धान्यस्य, निकारः धान्यस्य = धान्य पाखडणे.

३.३.३१ यज्ञे समि स्तुवः । विधि सूत्र

पदानिः-यज्ञे समि स्तुवः।यज्ञे ७.१,समि ७.१,स्तुवः५.१(अनु.अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- यज्ञविषये प्रयोगे सम्पूर्वात्स्तौतेर्घञ् प्रत्ययो भवति ।
यज्ञासंबंधी वापर केला असेल आणि सम् उपसर्ग उपपद असेल तर स्तु धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे संस्तावः = यज्ञातील सामगायन करण्याची जागा.

३.३.३२ प्रे स्त्रोऽयज्ञे । विधि सूत्र

पदानिः- प्रे स्त्र अयज्ञे । प्रे ७.१, स्त्रः ५.१, अयज्ञे ७.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- स्तृञ् आच्छादने'(धा.पा.१२५३) अस्माद्धातोः प्रशब्दे उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति, न चेद्यज्ञविषयः प्रयोगो भवति ।
यज्ञाशिवाय इतर ठिकाणी प्र उपसर्ग उपपद असतांना स्तृ = झाकणे या धातूला घञ् प्रत्यय होतो जसे शंखस्य प्रस्तारः = शंखप्रस्तारः = शंखांचा ताटवा.

३.३.३३ प्रथने वावशब्दे । विधि सूत्र

पदानिः- प्रथने वौ अवशब्दे । प्रथने ७.१, वौ ७.१, अशब्दे ७.१ (अनु. स्त्रः अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- स्तृञ् आच्छादने'(धा.पा.१२५३) अस्माद्धातोर्विशब्द उपपदे घञ् प्रत्ययो भवति प्रथने गम्यमाने, तच्चेत्प्रथनं शब्दविषयं न भवति ।
स्तृ = विस्तार.शब्दांचा विस्तार असा अर्थ होत नसेल तर स्तृ धातूला वि उपसर्ग उपपद असताना घञ् प्रत्यय लागतो जसे पटस्य विस्तारः= कापडाचे लांबणे.शब्दाचा विस्तार- विस्तरः वचसाम शब्दांची लांबवण, तृणविस्तरः=गवताचा ढीग.

३.३.३४ छन्दो नाम्नि च । विधि सूत्र

पदानिः- छंदः नाम्नि च ।छन्दोनाम्नि ७.१, च अव्यय (अनु. वौ स्त्र; अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- वौ' स्त्र' इति वर्त्तते । विपूर्वात्स्तृणातेश्छन्दोनाम्नि घञ् प्रत्ययो भवति ।
ऋचा किंवा काव्यांचे छंद किंवा वृत्त दाखविणाऱ्या आणि वि उपसर्ग उपपद असताना स्तृ धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे विष्टारपंक्ति = एका वृत्ताचे नाव.

३.३.३५ उदि ग्रहः । विधि सूत्र

पदानि:- उदि ग्रहः । उदि ७.१, ग्रहः ५.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- उद्युपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति ।छन्दसि निपूर्वादपीष्यते स्रुगुद्यमननिपातनयोः।(म.भा.२.१४८) ।
उत् उपसर्ग उपपद असताना ग्रह =धरणे या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे उद्ग्राहः म्हणजे वर उचलणे. हा ३.३.५८ सूत्रातील अप् ला अपवाद आहे.वार्तिका प्रमाणे नि उपसर्ग ग्रह धातूला असताना घञ् प्रत्यय लागतो आणि ह ला भ आदेश होतो जसे -उदग्राभं च निग्राभं च ब्रह्मदेवा अविवृधन्

३.३.३६ समि मुष्टौ । विधि सूत्र

पदानि:- समि मुष्टौ । समि ७.१, मुष्टौ ७.१ (अनु. ग्रहः अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- ग्रहः' इत्येव । सम्युपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् भवति मुष्टिविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति । मुष्टिः =अङ्गुलिसंनिवेशः ।
सम् उपसर्ग उपपद असताना ग्रह = धरणे या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो. मल्लस्य संग्राहः = मल्लाच्या मुठीची पकड संग्राह म्हणजे मुठीने धरली जाणारी ढाल तलवार वगैरेची मूठ असा.

३.३.३७ परिन्योर्नीणोर्द्यूताभ्रेषयोः । विधि सूत्र

पदानि:- परि न्योः नी इदोः द्यूत अभ्रेषयोः । परिन्योः ७.२, नीणोः ६.२, द्युताभ्रेषयोः ७.२ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- परिशब्दे निशब्दे चोपपदे यथासङ्ख्यं निय इणश्च धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति । अचोऽपवादः । द्यूताभ्रेषयोः
नी =नेतृत्व करणे या धातूला परि उपसर्ग उपपद असताना आणि क्रियेचा संबंध द्युत खेळण्याशी असेल तर आणि नि उपसर्ग उपपद असताना इण् (इ)=जाणे या धातूला योग्य आचरण असा अर्थ होत असेल तर घञ् प्रत्यय लागतो जसे परिणायेन शारान् हन्ति = सोंगट्यांची हलवा हलवी करुन खूप सोगट्या जींकतो. अभ्रेष म्हणजे योग्य आचरण. जसे नि+ इ +घञ् =न्यायः

३.३.३८ परावनुपात्यय इणः । विधि सूत्र

पदानि:- परौ अनुपात्यये इणः । परौ ७.१, अनुपात्यये ७.१, इणः५.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- परिशब्द उपपदे इणो धातोर्घञ्प्रत्ययो भवति, अनुपात्यये गम्यमाने ।
परि उपसर्ग उपपद असताना आणि क्रमाने मिळालेल्या गोष्टींचा क्रम मोडला नसेल तर इण् =जाणे या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे तव पर्यायः = तुझी पाळी

३.३.३९ व्युपयोः शेतेः पर्याये । विधि सुत्र

पदानि:- वि उपयोः शेतेः पर्याये । व्युपयोः ७.२, शेतेः ५.१पर्याये ७.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- वि, उप इत्येतयोरुपपदयोः शेतेर्धातोर्घञ् भवति, पर्याये गम्यमाने ।
क्रमाने असा अर्थ होत असेल तर वि आणि उप हे उपसर्ग उपपद असताना शी = झोपणे या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे तव विशायः = तुझी झोपण्याची पाळी, तव राजोपशाय = राजाला झोपविण्याची तुझी पाळी

३.३.४० हस्तादाने चेरस्तेये । विधि सुत्र

पदानि:- हस्तादाने चे अस्तेये । हस्तादाने ७.१, चेः ५.१, अस्तेये ७.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- हस्तादाने गम्यमाने चिनोतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, न चेत्स्तेयं चौर्यं भवति ।उच्चस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ।

हाताने पदार्थ घेणे आणि चोरीचा संबंध नसेल तर ची =गोळा करणे या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे पुष्पप्रचाय: = हाताने फुले गोळा करणे.वार्तिकाप्रमाणे उच्चय: याला घञ् प्रत्यय लागत नाही जसे- पुष्पोच्चय:= हाताने फुले गोळा करणे.

३.३.४१ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च क: । विधि सूत्र

पदानि:- नि वास चिति शरीर उपसमाधानेषु आदे: च क: । निवासचितिशरीरोपसमाधानेषु ७.३, आद: ६.१, च अव्यय, क: १.१ (अनु. चे: अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय:परश्च)

वृत्तिः- चेः' इत्येव । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः, चीयतेऽसौ चितिः, पाण्यादिसमुदायः = शरीरम्,राशीकरणम् = उपसमाधानम् एतेष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् प्रत्ययो भवति, धातोरादेश्च ककार आदेशः ।

घर, चिता, शरीर आणि गोळाकरणे असा अर्थ होत असेल तर ची = गोळा करणे या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो आणि च चा क होतो जसे निकाय: =घर, काय: =शरीर.आकायम् =अग्नि.

३.३.४२ संघे चानौत्तराधर्ये । विधि सूत्र

पदानि:- संघे च अनौत्ततधर्ये । संघे ७.१, च अव्यय, अनौत्तराधर्ये ७.१ (अनु. आदेश्च क: चे: अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय:परश्च)

वृत्तिः- चेः' इत्येव । प्राणिनां समुदायः = सङ्घः, स च द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां भवति - एकधर्मनिवेशेन, औत्तराधर्येण वा; तत्र औत्तराधर्यपर्युदासादितरो गृह्यते । सङ्घे वाच्ये चिनोतेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति, आदेश्च कः ।

संघ म्हणजे काही समान गुणधर्म असलेले जीवंत प्राणी असा अर्थ होत असेल तर चि = गोळा करणे या धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे ब्राह्मणनिकाय = ब्राह्मणांचा समुदाय.

३.३.४३ कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियाम् । विधि सूत्र

पदानि:- कर्म व्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।कर्मव्यतिहारे ७.१, णच् १.१, स्त्रियाम् ७.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय:परश्च)

वृत्तिः- कर्म = क्रिया । व्यतिहारः = परस्परं करणम् । कर्मव्यतिहारे गम्यमाने धातोर्णच्प्रत्ययो भवति स्त्रीलिङ्गे वाच्ये, तच्च भावे ।

येथे कर्म म्हणजे कृती आणि व्यतिहार म्हणजे क्रियेची देवाणघेवाण (प्रत्युत्तर). असा अर्थ होत असेल तर धातूला णच् (अ, प्रथम स्वराला वृद्धि) प्रत्यय लागतो हा प्रत्यय लावून देखील मूळ रूप (प्रातिपदिक) तयार होत नाही ते एक काल्पनिक रूप असते. त्याला ५.४.१४ या सूत्राने अञ्(अ) प्रत्यय लागतो आणि ५.४.१५ सुत्राने ङीप् प्रत्यय लागतो मग ते पूर्ण पणे प्रातिपदिक बनते व ते स्त्रीलिंगी चालते. जसे व्यावक्रोशी. = एकमेकाना शिवीगाळ करणारी.

३.३.४४ अभिविधौ भाव इनुण् । विधि सूत्र

पदानि:- अभिविधौ भावे इनुण् ।अभिविधौ ७.१, भावे ७.१, इनुण् १.१ (अनु. धातो: प्रत्यय:परश्च)

वृत्तिः- अभिविधिः अभिव्याप्तिः, क्रियागुणाभ्यां कार्त्स्न्येन सम्बन्धः । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्भावे इनुण् भवति ।

क्रियापदाने दर्शवलेली कृती आणि कृतीमागचा भाव यांच्यात पूर्ण एकवाक्यता असते तेंव्हा धातूला भाव दाखविणारा इनुण् (इन्) प्रत्यय लागतो. हा प्रत्यय लावून देखील पूर्ण मूळ शब्द (प्रातिपदिक) बनत नाही ते एक काल्पनिक रूप असते नंतर ५.४.१५ या सूत्राने अण् (अ, प्रथम स्वराला वृद्धि) प्रत्यय लागतो व मगच पूर्ण प्रातिपदिक तयार होते जसे सं +कूट् +इन् +अण्- सांकुटिनम् =सार्वत्रिक गोंधळ, सांराविणम्= गर्जना.

३.३.४५ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रह: । विधि सूत्र

पदानि:- आक्रोशे अवन्यो: ग्रह: ।आक्रोशे ७.१, अवन्यो: ७.२, ग्रह:५.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातो: प्रत्यय:परश्च)

वृत्तिः- दृष्टानुवृत्तिसामर्थ्याद् घञनुवर्त्तते, नानन्तर इनुण् । ठअव', नि' इत्येतयोरुपपदयोर्ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति आक्रोशे गम्यमाने ।

आक्रोश म्हणजे शाप देणे. हा अर्थ असताना अव आणि नि उपसर्ग उपपद असतील तर ग्रह् धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे अवग्राहो हन्त ते वृषल भूयात् = अरे पाप्या तुझा नाश होवो.

३.३.४६ प्रे लिप्सायाम् । विधि सूत्र

पदानिः- प्रे लिप्सायाम् । प्रे ७.१, लिप्सायाम् ७.१ (अनु. ग्रहः अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)

वृत्तिः- ग्रहः' इत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति लिप्सायां गम्यमानायाम् ।

काही लाभ व्हावा अशी इच्छा आहे असा अर्थ असेल तर ग्रह धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः = हातात कटोरी घेऊन भिकारी भिक्षा मिळण्याच्या इच्छेने चालतो.

३.३.४७ परौ यज्ञे । विधि सूत्र

पदानिः- परौ यज्ञे । परौ ७.१, यज्ञे ७.१ (अनु. ग्रहः अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)

वृत्तिः- परिशब्द उपपदे ग्रहेर्घञ् प्रत्ययो भवति । यज्ञविषयश्चेत्प्रत्ययान्ताभिधेयः स्यात् ।

यज्ञा संबंधी असा अर्थ होत असेल तर परि उपसर्ग उपपद असताना ग्रह् धातूला भावे घञ् प्रत्यय होतो जसे उत्तरपरिग्राहः = उत्तरेकडील यज्ञकुंडाचे/उत्तर वेदीची भिंत

३.३.४८ नौ वृ धान्ये । विधि सूत्र

पदानिः- नौ वृ धान्ये ।नौ ७.१,वृ लुप्त प्रथमा, धान्ये ७.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)

वृत्तिः- वृ' इति वृङ्वृञोः सामान्येन ग्रहणम् । निशब्दे उपपदे वृ' इत्येतस्माद्धातोर्धान्यविशेषेऽभिधेये घञ् प्रत्ययो भवति ।

धान्यासंबंधी अर्थ होत असेल तर नि उपसर्ग उपपद असताना वृ धातूला घञ् प्रत्यय लागतो जसे नीवारः = बेसुमार वाढलेले भाताचे शेत. सूत्रे ३.३.२२,२७ पहावी)

३.३.४९ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः । विधि सूत्र

पदानिः- उदि श्रयति यौति पू द्रुवः ।उदि ७.१, श्रयतियौतिपूद्रुवः५.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)

वृत्तिः- उच्छब्द उपपदे श्रयत्यादिभ्यो घञ् प्रत्ययो भवति । वक्ष्यमाणं विभाषाग्रहणमिह सिंहावलोकितन्यायेन सम्बध्यते ।

उत् उपसर्ग उपपद असताना श्रि,यु,पू आणि द्रु या धातूंना घञ् प्रत्यय लागतो जसे उच्छ्रायः ग्रहांचे वर येणे, उद्यावः = मिसळणे, उत्पावः =तूप शुद्ध करणे, उद्द्रावः = उड्डाण. या सूत्रात विभाषा या शब्दाची पुढील सूत्राची अनुवृत्ति घ्यावी लागते याला सिहावलोकनन्यायः असे म्हणतात. वार्तिकाप्रमाणे घञ् प्रत्यय लावणे वैकल्पिक असल्यामुळे समुच्छ्रयः असे रूप होते. महाभाष्यात या वार्तिकाचा उल्लेख नाही. येथे पुढील सूत्रातील विभाषा याची अनुवृत्ती मागील सूत्रात घेतली आहे याला सिंहावलोकितन्यायः असे म्हणतात.(सिंह समोर जाताना मागे वळून पाहतो तसे)

३.३.५० विभाषाङि रुप्लुवोः । विधि सूत्र

पदानिः- विभाषा आङि रु प्लुवोः । विभाषा १.१, आङि ७.१, रुप्लुवोः ६.२ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)

वृत्तिः- आङि उपपदे रौतेः प्लवतेश्च विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति ।

आङ् उपसर्ग उपपद असताना रु आणि प्लु या धातूंना घञ् प्रत्यय विकल्पाने होतो जसे आरावः किंवा आरवः= कलकलाट, आप्लावः किंवा आप्लवः =स्नान

३.३.५१ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे । विधि सूत्र

पदानिः अवे ग्रहः वर्ष प्रतिबन्धे ।अवे ७.१, ग्रहः ५.१, वर्षप्रतिबन्धे ७.१ (अनु. विभाषा अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)

वृत्तिः- विभाषा' इति वर्त्तते । अव उपपदे ग्रहेर्धातोर्घञ् प्रत्ययो भवति विभाषा वर्षप्रतिबन्धेऽभिधेये ।

पाऊस न पडणे असा अर्थ होत असेल तर अव उपसर्ग उपपद असताना ग्रह धातूला विकल्पाने घञ् प्रत्यय लागतो जसे अवग्राहः किंवा अवग्रहः देवस्य = कोरडा दुष्काळ

३.३.५२ प्रे वणिजाम् । विधि सूत्र

पदानिः-प्रे वणिजम्।प्रे ७.१,वणिजम् ६.३(अनु.ग्रहः विभाषा अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- ग्रहः' इति वर्त्तते । विभाषा' इत्येव । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति । प्रत्ययान्तवाच्यश्चेद्वणिजां सम्बन्धी भवति ।
व्यापाराशी संबंधीत असा अर्थ होत असेल तर प्र उपसर्ग उपपद असताना ग्रह् धातूला घञ् प्रत्यय विकल्पाने लागतो जसे तुलाप्रग्राहेण किंवा तुलाप्रग्रहेण चरति= तराजूची दोरीने उपजीवीका करतो - दुकानदारी करतो. तुलाप्रग्रहः किंवा तुलाप्रग्राहः म्हणजे तराजूची दोरी.व्यापाराशी सबंधीत नसेल तर घञ् प्रत्यय लागत नाही जसे- देवदत्तस्य प्रग्रहः=चाबूक.

३.३.५३ रश्मौच । विधि सूत्र

पदानिः- रश्मौ च । रश्मौ ७.१, च अव्यय (अनु. प्रे ग्रहः विभाषा अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- ग्रहः', विभाषा', प्र' इति वर्त्तते । प्रशब्द उपपदे ग्रहेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, रश्मिश्चेत् प्रत्ययान्तेनाभिधीयते ।
लगाम असा अर्थ होत असेल तर प्र उपसर्ग उपपद असताना ग्रह् धातूला घञ् प्रत्यय विकल्पाने लागतो जसे प्रग्राहः किंवा प्रग्रहः = लगाम

३.३.५४ वृणोतेराच्छादने । विधि सूत्र

पदानिः- वृणोतः आच्छादने । वृणोतः ५.१, आच्छादने ७.१ (अनु. प्रे ग्रहः विभाषा अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- विभाषा' प्र' इति वर्त्तते । प्रशब्द उपपदे वृणोतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, प्रत्ययान्तेन चेदाच्छादनविशेष उच्यते ।
आच्छादन (वेष्टन) हा अर्थ होत असेल तर प्र उपसर्ग उपपद असताना वृ धातूला विकल्पाने घञ् प्रत्यय लागतो जसे प्रवारः किंवा प्रवरः = बुरखा

३.३.५५ परौऽभुवोऽवज्ञाने । विधि सुत्र

पदानिः- परौ भुवः अवज्ञाने । परौ ७.१, भुवः ५.१, अवज्ञाने ७.१ (अनुः विभाषा अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- विभाषा इत्येव । परिशब्द उपपपदे भवतेर्धातोर्विभाषा घञ् प्रत्ययो भवति, अवज्ञाने गम्यमाने । अवज्ञानम् = असत्कारः ।
अवज्ञा (आज्ञा न पाळणे) असा अर्थ होत असेल तर परि उपसर्ग उपपद असताना भू धातूला विकल्पाने घञ् प्रत्यय लागतो जसे परिभावः किंवा परिभवः = अपमान.

३.३.५६ एरच् । विधि सूत्र

पदानिः- एः अच् ।एः ५.१, अच् १.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- इवर्णान्ताद्धातोः 'भावे'(३.३.१८/३१८४) 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्'(३.३.१९/३१८८)अच् प्रत्ययो भवति । अज्विधौ भयादीनामुपसङ्ख्यानम् ।(म.भा.२.१४९) । जवसवौ छन्दसि वक्तव्यौ (म.भा.२.१५०) ।
इ वर्ण शेवट असणाऱ्या धातूंना अच् (अ) प्रत्यय लागतो जसे चयः= गोळा केलेले, जयः = विजय.वार्तिकाप्रमाणे १)भय, वर्ष वगैरे धातूंना अच् प्रत्यय लागतो जसे भयः वर्षः२) वेदात जव आणि सव हे शब्द अच् प्रत्यय लावून निपातन केले आहेत.

३.३.५७ ऋदोरप् । विधि सूत्र

पदानिः- ऋत् ओः अप् ।ऋदोः ५.१, अप् १.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)
वृत्तिः- ॠकारान्तेभ्य उवर्णान्तेभ्यश्च अप् प्रत्ययो भवति । घञोऽपवादः । पित्करणं स्वरार्थम् ।
दीर्घ ॠकारान्त आणि उ,ऊ वर्णांन्त धातूंना भाव व कर्त्याप्रमाणे नसताना अप् (अ) प्रत्यय लागतो जसे कॄ+ अप् =करः पसरणे, गॄ+ अप् = गरः पेय, वीष, शॄ +अप् = शरः= बाण

३.३.५८ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च। विधि सूत्र

पदानिः-ग्रह्, वृ दृ निश्चि गमः च।ग्रहवृदृनिश्चिगमः५.१,च अव्यय(अनु.अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ्धातोः प्रत्ययःपरश्च)

वृत्तिः- ग्रहादिभ्यो धातुभ्योऽप् प्रत्ययो भवति । वशिरण्योरुपसङ्ख्यानम् ।(म.भा.२.१५०) । घञर्थे कविधानं स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् ।(म.भा.२.१५०) ।

ग्रह्, वृ, दृ, निस् उपसर्ग असताना चि आणि गम् या धातूंना अप् (अ) प्रत्यय लागतो जसे ग्रहः, वरः, दरः = गुहा, निश्चयः = निश्चय, गमः = चाल. वार्तिकाप्रमाणे १. वश् आणि रण् या धातूंना अप् (अ) प्रत्यय लागतो जसे वशः., रणः. २. :घञ् प्रत्यय लागु शकेल असा अर्थ होत असेल (सूत्र ३.३.१९: कर्ता सोडून इतर अर्थी धातूसाधित धातूंना घञ् प्रत्यय लागतो मात्र तो शब्द नाम या अर्थी असावा) तर स्था, स्ना, पा, व्यध्, हन् आणि युध् या धातूंना क प्रत्यय लागतो जसे- प्रस्थः = पठार; प्रस्नः =स्नान करण्याचे पात्र; प्रपाः= पाणपोई. .

३.३.५९ उपसर्गेऽदः। विधि सूत्र

पदानिः- उपसर्गे अदः ।उपसर्गे ७.१, अदः ५.१ (अनु. अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययःपरश्च)

वृत्तिः- अप्' इत्येव । उपसर्ग उपपदेऽदेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति ।

उपसर्ग उपपद असताना अद् धातूला अप् प्रत्यय लागतो जसे विघसः=अर्धवट चावलेला घास, प्रघसः=अधाशी.

३.३.६० नौ ण च। विधि सूत्र

पदानिः- नौ ण च। नौ ७.१, ण प्रथमा लुप्त, च अव्यय (अनु. अदः अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे घञ् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- निशब्द उपपदे अदेर्धातोर्णः प्रत्ययो भवति, चकारादप् च ।

नि उपसर्ग उपपद असताना अद् धातूला ण् (अ) व अप् प्रत्यय लागतात जसे नि +अद् +ण् =नि +आद् +अ =न्यादः(सूत्र ७.२.११६) भरवणे, नि + अद् +अप् = नि + घस् +अ =निघसः = जेवणे (सूत्र २.४.३८)

३.३.६१ व्यधजपोरनुपसर्गे। विधि सूत्र

पदानिः-व्यध जपोः अनुपसर्गे।व्यधजपोः६.२,अनुपसर्गे ७.१(अनु.अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- व्यध', जप' इत्येतयोरनुपसर्गयोरप् प्रत्ययो भवति ।

उपसर्ग नसताना व्यध् आणि जप् धातूंना अप् (अ) प्रत्यय लागतो जसे व्यधः =जखम, जपः= बडबड

३.३.६२ स्वनहसोर्वा। विधि सूत्र

पदानिः-स्वन हसोःवा।स्वनसहोः६.२,वा अव्यय(अनु.अनुपसर्गे अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- अनुपसर्गे' इत्येव । स्वनहसोरनुपसर्गयोर्वा अप् प्रत्ययो भवति ।

उपसर्ग नसलेल्या स्वन्,हस् या धातूंना विकल्पाने अप् प्रत्यय लागतो जसे स्वनःकिंवा स्वानः=आवाज;हसःकिंवा हासः=हास्य.

३.३.६३ यमः समुपनिविषु च। विधि सूत्र

पदानिः- यमः सम् उप नि विषु च। यमः ५.१, समुपनिविषु ७.३, च अव्यय (अनु. वा अनुपसर्गे अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- अनुपसर्गे, वा' इति वर्त्तते । सम्, उप्, नि, वि इत्येतेषूपपदेषु अनुपसर्गेऽपि यमेर्वा अप् प्रत्ययो भवति ।

उपसर्ग नसताना किंवा सम्, उप, नि आणि वि हेच फक्त उपसर्ग असताना यम् धातूला विकल्पाने अप् प्रत्यय लागतो जसे यमःकिंवा यामः, संयमःकिंवा संयामः,उपयमःकिंवा उपयामः= लग्न, नियमःकिंवा नियाम,वियमः किंवा वियामः= तपास,त्रास.
.

३.३.६४ नौ गदनदपठस्वनः । विधि सूत्र

पदानिः- नौ गद् नद् पठ स्वनः । नौ ७.१, गदनदपठस्वनः ५.१ (अनु. वा अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- अप्' इत्येव । निशब्द उपपदे गद, नद, पठ, स्वन इत्येतेभ्यो धातुभ्यो वा अप् प्रत्ययो भवति ।

नि उपसर्ग उपपद असताना गद् = बोलणे, नद्= आवाज करणे, पठ= वाचणे, स्वन् = आवाज करणे या धातूंना विकल्पाने अप् प्रत्यय लागतो जसे निगदः किंवा निगादः =पाठांतर, निनदःकिंवा निनादः = आवाज, निपठः किंवा निपाठः= वाचन, निस्वनः किंवा निस्वानः =गोंगाट

३.३.६५ क्वणो वीणायाम् च । विधि सूत्र

पदानिः- क्वणः वीणायाम् च ।क्वणः ५.१, वीणायाम् ७.१, च अव्यय (अनु. नौ वा, अनुपसर्गे अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- नौ' वा' अनुपसर्गे' इति वर्त्तते । क्वणतेर्धातोर्निपूर्वादनुपसर्गाच्च वीणायां वा अप् प्रत्ययो भवति । सोपसर्गार्थं वीणाया ग्रहणम् ।

नि उपसर्ग उपपद असताना किंवा उपसर्ग नसताना किंवा बासरी संबंधी अर्थ होत असेल तर क्वण् = आवाज करणे या धातूला अप् प्रत्यय विकल्पाने होतो जसे क्वणः किंवा क्वाणः = आवाज. बासरीशी संबंधीत असेल तर नि च उपसर्ग असला पाहिजे असे नाही पण कोणता तरी उपसर्ग असलाच पाहिजे जसे कल्याण प्रक्वणा वीणाः

३.३.६६ नित्यं पणः परिमाणे । विधि सूत्र

पदानिः-नित्यं पणःपरिमाणे।नित्यं १.१,पणः५.१, परिमाणे ७.१(अनु.अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोःप्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- पण व्यवहारे स्तुतौ च'(धा.पा.४३९)अस्माद्धातोर्नित्यमप् प्रत्ययो भवति परिमाणे गम्यमाने । नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

पण् = विकणे या धातूला एक ठराविक माप असा अर्थ होत असेल तर नेहमीच अप् (अ) प्रत्यय लागतो जसे मूलकपणः = मुळ्याची विकाऊ जुडी. पण ठराविक माप असा अर्थ नसेल तर मात्र अप् लागत नाही जसे पाणः = विक्री

३.३.६७ मदोऽनुपसर्गे । विधि सूत्र

पदानिः- मदः अनुपसर्गे । मदः ५.१, अनुपसर्गे ७.१ (अनु. अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- मदेर्धातोरनुपसर्गादप् प्रत्ययो भवति ।

उपसर्ग नसताना मद् धातूला अप् प्रत्यय लागतो जसे विद्यामदः = विद्येचा गर्व

३.३.६८ प्रमदसंमदौ हर्षे । विधि सूत्र

पदानिः- प्रमद सम्मदौ हर्षे । प्रमदसंमदौ १.२, हर्षे ७.१ (अनु. अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- प्रमद' ठसंमद' इत्येतौ शब्दौ निपात्येते हर्षेऽभिधेये । कन्यानां प्रमदः । कोकिलानां संमदः ।

प्रमद आणि संमद हे शब्द आनंद हा अर्थ होत असेल तर निपातन केले आहेत.

३.३.६९ समुदोरजः पशुषु । विधि सूत्र

पदानिः- सम् उदोःपशुषु ।समुदोः७.२,अजः५.१, पशुषु ७.३(अनु.अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- समुदोरुपपदयोरजतेर्धातोः पशुविषये धात्वर्थे अप् प्रत्ययो भवति ।

सम्, अप् उपसर्ग असताना पशूंचा असा अर्थ होत असेल तर अज् धातूला अप् प्रत्यय लागतो जसे समजः पशूनां = गुरांचा जत्था, उदजः पशूनां = गुरांना चालवणे.

३.३.७० अक्षेषु ग्लहः । विधि सूत्र

पदानिः- अक्षेषु ग्लहः ।अक्षेषु ७.३, ग्लहः १.१ (अनु. अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः ग्लहः' इति निपात्यते अक्षविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति ।
जुगाराशी संबंधीत ग्लहः हा शब्द निपातन केला आहे

३.३.७१ प्रजने सर्तेः । विधि सूत्र

पदानिः- प्रजने सर्तेः । प्रजने ७.१, सर्तेः ५.१ (अनु. अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- सर्तेर्धातोः प्रजने विषये अप् प्रत्ययो भवति ।
सृ=वाहणे या धातूला पहिल्यांदाच गर्भ धारणा या अर्थी अप् प्रत्ययही लागतो जसे गवाम् उपसारः-गायींचे प्रथम गर्भधारण.

३.३.७२ ह्वः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु । विधि सूत्र

पदानिः- ह्वः संप्रसारणम् च नि अभि उप विषु । ह्वः ५.१, संप्रसारणं १.१, च अव्यय, न्यभ्यपविषु ७.३ (अनु. अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- नि, अभि, उप, वि इत्येतेषु उपपदेषु ह्वयतेर्धातोः सम्प्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवति।
नि,अभि,उप,वि हे उपसर्ग उपपद असताना ह्वे = आवाहन करणे या धातूला अप् प्रत्यय लागतो आणि धातूतील व काराला संप्रसारण (सूत्र १.१.४५ पहावे जेंव्हा इक् प्रत्याहारातील म्हणजे इ,उ,ऋ,लृ यांनी यण् प्रत्याहारातील अर्धस्वरांची म्हणजे य्,व,र,ल् यांची जागा घेतली जाते तेंव्हा संप्रसारण झाले असे म्हणतात.) जसे आहवः संग्रामः = युद्धाला आवाहन करणे.

३.३.७३ आङि युद्धे । विधि सूत्र

पदानिः-आङि युद्धे।आङि ७.१,युद्धे ७.१(अनु. ह्वेःसंप्रसारणम् अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आङि उपपदे ह्वयतेर्द्धातोः सम्प्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवति, युद्धेऽभिधेये ।
आ उपसर्ग उपपद असताना ह्वे धातूला युद्ध हा अर्थ होत असेल तर अप् प्रत्यय लागतो आणि धातूतील वकाराल संप्रसारण होते जसे आहवः = युध्द

३.३.७४ निपानमाहावः । विधि सूत्र

पदानिः- निपानम् आहावः । निपानम् १.१, आहावः १.१ (अनु. आङि ह्वेः संप्रसारणम् अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आङ् पूर्वस्य ह्वयतेर्धातोः सम्प्रसारणम्, अप् प्रत्ययः, वृद्धिश्च निपात्यते, निपानं चेदभिधेयं भवति ।
ह्वे धातूला आ उपसर्ग असताना अप् प्रत्यय लावून , धातूतील वकाराला संप्रसारण करून आणि त्याला वृद्धि करून आहावः हे निपातन झाले. आहावः = गुरांकरता पाण्याचे टाके जेथे गुराखी गुरांना बोलावतात.

३.३.७५ भावेऽनुपसर्गस्य । विधि सूत्र

पदानिः- भावे अनुपसर्गस्य । भावे ७.१, अनुपसर्गस्य ६.१ (अनु. ह्वेः संप्रसारणम् अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अनुपर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणम्, अप् प्रत्ययश्च भवित, भावेऽभिधेये । हवः ।
उपसर्ग नसताना ह्वे धातूला अप् प्रत्यय लागतो आणि धातूतील वकाराला संप्रसारण होते जसे हवः = बोलावणे,

३.३.७६ हनश्च वधः । विधि सूत्र

पदानिः- हनः च वधः । हनः ६.१, च अव्यय, वधः १.१ (अनु. भावे अनुपसर्गस्य अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- भावे', अनुपसर्गस्य' इति वर्तते । हन्तेर्धातोरनुपसर्गे भावे अप् प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च वधादेशः, स चान्तोदात्तः ।

तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणाप उदात्तत्वं भवति । वधश्चोराणाम् ।
उपसर्ग नसताना हन् धातूला अप् प्रत्यय लागतो आणि वध् आदेश होतो जसे वधश्चोराणाम् = चोरांची हत्या. सूत्रातील च हा हन् किंवा वध् शी संबंधीत नसून इतर प्रत्यय दाखवतो जसे घञ पण लागतो घातः ।

३.३.७७ मूर्तौ घनः । विधि सुत्र

पदानिः-मूर्तोः घनः। मूर्तोः ७.१, घनः१.१ (अनु.हनःअप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- हनः’ इत्येव । मूर्तिः = काठिन्यम् । मूर्तावभिधेयायां हन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घनश्चादेशः ।
कठीणपणा अर्थ होत असेल तर हन् धातूला अप् प्रत्यय होतो आणि हन् ला घन आदेश होतो जसे दधिघनः=घट्ट दही.

३.३.७८ अन्तर्घनो देशे । विधि सूत्र

पदानिः अन्तः घनः देशे ।अन्तघनः १.१, देशे ७.१ (अनु.घनः अपः अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः अन्तः पूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च भवति, देशेऽभिधेये ।
देश असा अर्थ होत असेल तर हन् धातूचा अन्तर्घन असा शब्द निपातन केला जातो =एका देशाचे नाव.

३.३.७९ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । विधि सूत्र

पदानिः- अगार एकदेशे प्रघणः प्रघाणः च ।अगारैकदेशे ७.१, प्रघणः १.१, प्रघाणः १.१, च अव्यय (अनु. घनः हनः अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- प्रपूर्वस्य हन्तेः प्रघण, प्रघाण इत्येतौ शब्दौ निपात्येते, अगारैकदेशे वाच्ये ।
घराचा एखादा भाग या अर्थाने प्रषणः आणि प्रघाणः = वऱ्हांडा हे कृदन्त निपातन केले आहेत.

३.३.८० उद्घनोऽत्याधानम् । विधि सूत्र

पदानिः- उद्घनः अत्याधानम् ।उद्घनः १.१, अत्याधानम् १.१ (अनु. घनः हनः अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- उत्पूर्वस्य हन्तेरुद्घन इति निपात्यते, अत्याधानं चेद्भवति
अत्याधान म्हणजे लाकुडकाम करावयाचा ओंडका या अर्थी उद्धन हा शब्द निपातन केला आहे.

३.३.८१ अपघनोऽङ्गम् । विधि सूत्र

पदानिः-अपघनः अंगम् ।अपघनः १.१, अंगम् १.१ (अनु. घनः हनः अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अपपूर्वस्य हन्तेरपघन इति निपात्यते, अङ्गं चेत्तद्भवति ।
शरीराच एक भाग या अर्थाने अपघन हा शब्द निपातन केला आहे.

३.३.८२ करणेऽयोविद्रुषु । विधि सुत्र

पदानिः- करणे अयः वि द्रुषु ।करणे ७.१, अयोविद्रुषु ७.३ (अनु. घनः हनः अप् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- हनः’ इति वर्त्तते । अयस्, वि, द्रु इत्येतेषूपपदेषु हन्तेर्धातोः करणे कारकेऽप् प्रत्ययो भवति, घनादेशश्च ।
अयस् वि आणि द्रु हे शब्द उपपद असताना हन् धातूला अप् (अ) हा प्रत्यय लागतो आणि हन् धातूला घन आदेश होतो जसे अयोघनः =घण, विघनः= हातोडी, द्रुघनः = कुऱ्हाङ द्रुघणः असा पण हा शब्द वापरला जातो.

३.३.८३ स्तम्बे क च । विधि सूत्र

पदानिः- स्तम्बे क च । स्तम्बे ७.१, क लुप्त प्रथमा च अव्यय (अनु. करणे घनः हनः अप् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- करणे’ हनः’ इति वर्त्तते । स्तम्बशब्द उपपदे करणे कारके हन्तेः कः प्रत्ययो भवति । चकारादप्, तत्र घनादेशः ।

स्तम्ब शब्द उपपद असताना हन् धातूला करण या अर्थी क आणि अप् प्रत्यय होतात आणि हन् ला घन आदेश होतो जसे स्तम्बघ्न: किंवा स्तम्बघन: = लहान नांगर.

३.३.८४ परौ घः । विधि सूत्र

पदानिः- परौ घः । परौ ७.१, घन: १.१ (अनु. करणे हन: अप् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- करणे' हनः' इत्येव । परिशब्द उपपदे हन्तेर्धातोरप् प्रत्ययो भवति, करणे कारके घशब्दश्चादेशः ।
परि उपपद असताना हन् धातूला करण या अर्थी अप् प्रत्यय होतो आणि धातूला घ आदेश होतो जसे परिघ: = अडसर.

३.३.८५ उपघ्न आश्रये । विधि सूत्र

पदानिः- उपघ्न आश्रये ।उपघ्न: १.१, आश्रये ७.१ (अनु. हन: अप् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- उपपूर्वस्य हन्तेरप् प्रत्यय उपधालोपश्च निपात्यते ।
उप उपसर्ग असताना ह्न धातूला अप् प्रत्यय लावून आणि धातूतील अकाराचा लोप करून आश्रय = जवळ या अर्थी उपघ्न असा शब्द निपातन केला आहे. ग्रामोपघ्न:= गावाचे सीमेवर

३.३.८६ संघोद्धौ गणप्रशंसयोः । विधि सूत्र

पदानिः- संघ उद् धौ गण प्रशंसयोः । संघोद्धौ १.२, गणप्रशंसयो: ७.२ (अनु. हन् अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- समुदोरुपपदयोर्हन्तेर्द्धातोरप् प्रत्ययो भवति, टिलोपो घत्वं च निपात्यते, यथासङ्ख्यं गणेऽभिधेये प्रशंसायां गम्यमानायाम् ।
गण या अर्थी संघ शब्द आणि प्रशंसा या अर्थी उद्ध शब्द निपातित केले आहेत. येथे नि उपसर्ग असताना हन् धातूला अप् प्रत्यय आणि अन् या टि भागाचा लोप व हकाराला घकार.

३.३.८७ निघो निमितम् । विधि सूत्र

पदानिः- निघ: निमितम् ।निघ: १.१,निमितम्१.१(अनु. हन् अप् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- निघ' इति निपूर्वाद्धन्तेरप् प्रत्ययष्टिलोपो घत्वं च निपात्यते, निमितं चेदभिधेयं भवति । समन्तान्मितम् = निमितम्, समारोहपरिणाहम् ।
निमित म्हणजे सारखीच उंची व रुंदी या अर्थी निघ: हा शब्द वरील सूत्राप्रमाणे निपातन केला आहे. जसे निघा वृक्षा: = जितकी उंच तितकीच रुंद झाडे.

३.३.८८ ड्वित: क्त्रि: । विधि सूत्र

पदानिः- डु इत: क्त्रि: । ड्वत:५.१, क्त्रि: १.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- भावे'अकर्तरि च कारके' इति वर्तते ।डु' इद्यस्य तस्माद्ड्वितो धातोः क्त्रिः प्रत्ययो भवति ।
ज्या धातूच्या आरंभी डु इत् संज्ञक आहे त्या धातूंना भाव आणि कर्ता हे कारक सोडून क्त्रि (त्रि) प्रत्यय लागतो. त्री प्रत्यया नंतर पुढे मप् प्रत्यय (४.४.२०) प्रमाणे लागतो जसे डुपचष् - पक्त्रिमम् = पिकलेले.

३.३.८९ ट्वितोऽथुच् । विधि सूत्र

पदानिः- टु इत: अथुच ।ट्वित:५.१, अथुच् १.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- टु' इद्यस्य तस्मात् ट्वितो धातोरथुच् प्रत्ययो भवति भावादौ ।
ज्या धातूच्या आरंभी टु इत् संज्ञक आहे त्या धातूला वरील अर्थी अथुच् (अथु) प्रत्यय लागतो जसे वेपथु: = थरथर कापणारा.

३.३.९० यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् । विधि सुत्र

पदानिः- यज याच यत विच्छ प्रच्छ रक्षः नङ् । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षः ५.१, नङ् १.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- भावे' अकर्त्तरि च कारके' इति वर्तते । यजादिभ्यो धातुभ्यो नङ् प्रत्ययो भवति । ङकारो गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थः ।

यज् याच् यत् विच्छ् प्रच्छ् व रक्ष् या धातूंना भाव आणि कर्ता हे कारक सोडून नङ् (न) प्रत्यय लागतो नङ् मधील ङ् या अनुबंधामूळे गुण आणि वृद्धि यांना बाधा येते. जसे- यज्ञः,यत्नः

३.३.९१ स्वपो नन् । विधि सूत्र

पदानिः- स्वपः नन् । स्वपः ५.१, नन् १.१ (अनु. भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- स्वपेर्धातोर्नन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः (६.१.१९७/३६८६)।

स्वप्= झोपणे या धातूला भाव आणि कर्ता हे कारक सोडून नन् (न) प्रत्यय लागतो न् उच्चारकरता आहे. जसे- स्वप्नः

३.३.९२ उपसर्गे घोः किः । विधि सूत्र

पदानिः- उपसर्गे घोः किः ।उपसर्गे ७.१, घोः ५.१, किः १.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- भावे'अकर्तरि च कारके' इति वर्तते ।उपसर्गे उपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति ।

उपसर्ग उपपद असतांना घु ही संज्ञा असलेल्या धातूंना (सूत्र १.१.२०) कि (इ) प्रत्यय भाव आणि कर्ता हे कारक सोडून लागतो जसे विधिः , निधिः

३.३.९३ कर्मण्यधिकरणे च । विधि सूत्र

पदानिः- कर्मणि अधिकरणे च ।कर्मणि ७.१, अधिकरणे ७.१, च अव्यय (अनु. घोः किः अकर्तरिच कारके भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- घोः' इत्येव । कर्मण्युपपदे घुसंज्ञकेभ्यो धातुभ्यः किः प्रत्ययो भवति, अधिकरणे कारके ।

कर्म उपपद असताना (द्वितीयेतील) घु ही संज्ञा असलेल्या धातूंना (सूत्र १.१.२०) अधिकरण (सप्तमी चा अर्थ) हा अर्थ होत असेल तर कि (इ) प्रत्यय लागतो जसे जलानि धियन्ते अस्मिन् जलधिः = समुद्र

३.३.९४ स्त्रियां क्तिनाबादिभ्यश्च । विधि सूत्र

पदानिः- स्त्रियाम् क्तिन् । स्त्रियाम् ७.१, क्तिन् १.१ (अनु. अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- भावे' अकर्तरि च कारके' इति वर्तते । स्त्रीलिङ्गे भावादौ धातोः क्तिन्प्रत्ययो भवति । घञजपामपवादः । क्तिन्नाबादिभ्यश्च वक्तव्यः ।(म.भा.२.१५१) । श्रुयजिस्तुभ्य करणे । (म.भा.२.१५१) श्रूयतेऽनयेति श्रुतिः। ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः ।(म.भा.२.१५२) । ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवति इति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.१५२) । सम्पदादिभ्यः क्विप् । (म.भा.२.१५२) ।

भाव आणि कर्ता सोडून इतर कारक असताना धातूला क्तिन् (ति) प्रत्यय लागतो व तो शब्द मग स्त्रीलिंगी चालतो जसे कृतिः, स्तुतिः. वार्तिकाप्रमाणे १) आप् वगैरे धातूना क्तिन् प्रत्यय लागतो जसे- आप्तिः=मिळणे, राद्धिः= प्राप्त करणे, दीप्तिः =चमकणे, ध्वस्तिः= चुक, लब्धिः= मिळणे या धातूंना पण क्तिन् (ति) प्रत्यय लागतो. २) करण या अर्थी श्रु= ऐकणे, यज् =प्रार्थना करणे, स्तु =स्तुति करणे, यांना पण क्तिन् (ति) प्रत्यय लागतो जसे श्रुतिः =कान. इष्टिः =यज्ञ, स्तुतिः = स्तुति. ३) ग्लै= थकणे, म्लै =फिक्कट होणे, ज्या= वृद्ध होणे, हा= त्याग करणे या धातूंना नि प्रत्यय लागतो जसे ग्लानिः, म्लानिः, ज्यानिः आणि हानिः ४) दीर्घ ऋ आणि दीर्घ लृ यांनी शेवट होणाऱ्या धातूंना क्तिन् (ति) प्रत्यय लागतो आणि ते निष्ठा सारखे असतात जसे कीर्णिः = पसरणे,जीर्णिः= वृद्धत्व. ४) संपत् =भरभराट, विपत् = संकट, प्रतिपत् =पोच असणे. या धातूंना क्विप् (०) प्रत्यय व क्तिन् (ति) प्रत्यय पण लागतो जसे संपत् किंवा संपत्तिः, विपत् किंवा विपत्तिः (म.भा. २-४ ही वार्तिके दिलेली नाहीत)

३.३.९५ स्थागापापचो भावे । विधि सूत्र

पदानिः- स्था गा पा पचः भावो । स्थागापापचः ५.१, भावे ७.१ (अनु. स्त्रियाम् क्तिन् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- स्त्रियाम्' इति वर्त्तते । स्थादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रीलिङ्गे भावे क्तिन् प्रत्ययो भवति । अङोऽपवादस्य बाधकः ।

स्त्रीलिंगी फक्त कृति दाखविणारे कृदन्त तयार करताना स्था=उभे राहणे, गा=गाणे, पा=पिणे आणि पच् =शिजवणे या धातूंना क्तिन् (ति) प्रत्यय लागतो जसे प्रस्थितिः=प्रवास, संगीतिः= मैफील, प्रपीतिः =भांडे, संपीतिः= एकत्र पिणे, पक्तिः = शिजवणे.

३.३.९६ मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः। विधि सूत्र

पदानिः- मन्त्रे वृष इष पच मन विद भू वी रा उदात्तः। मन्त्रे ७.१, वृषेषपचमनविदभूवीराः १.३ उदात्तः १.१ (अनु. भावे स्त्रियाम् क्तिन् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- भावे' स्त्रियाम्' इति वर्तते । मन्त्रे विषये वृषादिभ्यो धातुभ्यः क्तिन् प्रत्ययो भवति, उदात्तः ।

मंत्रामध्ये वृष्, इष्, पच्, मन् विद्, भू, वी आणि रा या धातूंना क्तिन् (ति) प्रत्यय लागतो आणि तो उदात्त असतो जसे वृष्टिः, इष्टिः

३.३.९७ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयश्च। विधि सुत्र

पदानिः- ऊति यूति जूति सति हेति कीर्तयः च ।ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्तयः १.३, च अव्यय (अनु. उदात्तः स्त्रियाम् क्तिन् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च) .

वृत्तिः- मन्त्रे' इति नानुवर्त्तते । ऊत्यादयः शब्दा निपात्यन्ते । उदात्तः' इति वर्त्तते ।

ऊति यूति जूति सति हेति कीर्ति हे शब्द क्तिन् (ति) प्रत्यय लावून निपातन केले आहेत.मन्त्रे ची अनुवृत्ती महाभाष्यात आहे.

३.३.९८ व्रजयोर्भावे क्यप्। विधि सूत्र

पदानिः- व्रज यजोः भावे क्यप्। व्रजयोः ६.२, भावे ७.१, क्यप् १.१ (अनु. उदात्तः स्त्रियाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- उदात्त' इत्येव । व्रजयजोर्धात्वोः स्त्रीलिङ्गे भावे क्यप् प्रत्ययो भवति, उदात्तः । क्तिनोऽपवादः ।

व्रज आणि यज या धातूंना स्त्रीलिंगी भाव या अर्थी शब्द करताना क्यप (०) प्रत्यय लागतो आणि तो उदात्त होतो जसे व्रज्या = इकडेतिकडे फिरणारी, इज्या = प्रार्थना करणारी

३.३.९९ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः। विधि सूत्र

पदानिः- समज निषद निपत मन विद वुञ् शिङ् भृञ् इणः। संज्ञायां ७.१, समजनिषदनिपतमनविदषुञ्शीङ्भृञिणः ५.१ (अनु. क्यप् उदात्तः स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- भावे' इति न स्वर्यते । पूर्व एवात्रार्थाधिकारः । समजादिभ्यो धातुभ्यः स्त्रियां क्यप् प्रत्ययो भवति उदात्तः, संज्ञायां विषये ।

स्त्रीलिंगी संज्ञावाचक शब्द करताना सम् अज् नि पत् निषद् मन् विद् षुञ् शीङ् भृञ् आणि इण् या धातूंना क्यप् प्रत्यय लागतो आणि तो उदात्त असतो जसे समज्या = सभा, निषद्या = आसन, निपत्या=घसरडे, मन्या=विचार, विद्या =ज्ञान.

३.३.१०० कृञः श च। विधि सूत्र

पदानिः- कृञः श च ।कृञः ५.१, श लुप्त प्रथमा, च अव्यय (अनु. क्यप् उदात्त स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- करोतेर्धातोः स्त्रियां श प्रत्ययो भवति । चकारात् क्यप् च ।

स्त्रिलिंगी शब्द तयार करताना कृ धातूला श आणि क्यप् प्रत्यय लागतो जसे क्रिया कृत्या

३.३.१०१ इच्छा। विधि सूत्र

पदानिः- इच्छा। इच्छा १.१ (अनु. श स्त्रियाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः-इषेर्धातोः शः प्रत्ययो यगभावश्च निपात्यते।परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाट्यानामुपसङ्ख्यानम।(म.भा.२.१५३)।जागर्तेरकारो वा ।(म.भा.२.१५३)।

इच्छा या शब्दाचे निपातन केले आहे. वार्तिकाप्रमाणे १) परिचर्या=देखभाल, मृगया=शिकार, अटाट्या=भ्रमंती याचे निपातन केले आहे २) जागृ धातूला भाव या अर्थी अ प्रत्यय विकल्पाने लागतो जसे- जागरा किंवा जागर्या= चालणे.

३.३.१०२ अ प्रत्ययात् । विधि सूत्र

पदानिः- अ प्रत्ययात् ।अ लुप्त प्रथमा, प्रत्ययात् ५.१(अनु. स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- प्रत्ययान्तेभ्यो धातुभ्यः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः ।
प्रत्ययान्त धातू हे इच्छार्थक,प्रयोजक, वारंवार क्रिया दर्शवणारे आणि नामधातू हे असतात. त्यांना आधीच प्रत्यय लागला असला तरी सूत्र ३.१.३२ प्रमाणे ते धातूच असतात. त्यांचे स्त्रीलिंगी रूप करताना त्यांना अ प्रत्यय लागतो जसे कृ+ सन् =चिकीर्ष् +अ=चिकीर्ष (६.४.४८ प्रमाणे) त्यानंतर त्याला सूत्र ४.१.४ प्रमाणे टाप् (आ) लावून स्त्रीलिंगी रूप तयार होते. चिकीर्षा = करण्याची इच्छा

३.३.१०३ गुरोश्च हलः । विधि सूत्र

पदानिः-गुरोःच हलः।गुरोः५.१,च अव्यय, हलः५.१(अनु.अ स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- हलन्तो यो धातुर्गुरुमान् ततः स्त्रियामकारः प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः ।
स्त्रीलिंगी रूप करताना गुरु(दीर्घ) स्वर असणाऱ्या आणि व्यंजनाने शेवट होणाऱ्या धातूंना अ प्रत्यय लागतो जसे कुण्डा = स्वैर स्त्री, हुण्डा = वाघीण,

३.३.१०४ षिभ्दिदादिभ्योऽङ् । विधि सूत्र

पदानिः- षित् भिद् आदिभ्यः अङ् । षिभ्दिदादिभ्यः ५.३, अङ् १.३ (अनु. स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । गणपठितेषु भिदादिषु निष्कृष्य प्रकृतयो गृह्यन्ते ।
इत् संज्ञक ष् अक्षर असलेल्या धातूंना आणि भिदादि गणातील धातूंना भावे अङ् (अ) प्रत्यय स्त्रीलिंगी रूप करताना लागतो जसे जृष्- जरा = म्हातारपण, त्रपूष् – त्रपा=लाजाळूपणा. त्याचप्रमाणे भिदा=तोडणे, छिदा = कापणे, आरा = चाकू वगैरे भिदादि गणातील धातू एकत्र दिलेले नाहीत ते असे भिदा, छिदा, विदा, क्षिपा, गुहा (गिर्योषध्योः), श्रद्धा, मेधा, गोधा, आरा, हारा, कारा, क्षिया, भारा, धारा, लेखा, रेखा, चूडा, पीडा, वपा, वसा, मृजा, सृजा, कृपा (क्रपे संप्रसारणां च)

३.३.१०५ चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । विधि सुत्र

पदानिः- चिन्ति पूजि कथि कुम्बि चर्च च । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चः ५.१, च अव्यय (अनु. अङ् स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- चिति स्मृत्याम्'(धा.पा.१५३६), पूज पूजायाम्'(धा.पा.१६४३), कथ वाक्यप्रबन्धे'(धा.पा.१८५२),कुबि आच्छादने'(धा.पा.१६५६), चर्च अध्ययने'(धा.पा.१७१३) चुरादिः, इत्येतेभ्यो धातुभ्यो युचि प्राप्ते स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति ।
चिन्त, पुज, कथ् कुम्ब, आणि चर्च या णिप्रत्ययान्त धातूंचे स्त्रीलिंगी रूप करताना भावे अङ् (अ) प्रत्यय लागतो हा युच् (३.३.१०७) प्रत्ययाला अपवाद आहे. जसे चिन्ता, पुजा, कथा. बसूंप्रमाणे सूत्रात च असल्यामुळे युच् प्रत्यय पण लागतो आणि युच् प्रत्यय लागल्या नंतर चिन्तना वगैरे रुपे सूत्र ७.१.१. प्रमाणे होतात.

३.३.१०६ आतश्चोपसर्गे । विधि सूत्र

पदानिः- आतः च उपसर्गे ।आतः ५.१, च अव्यय, उपसर्गे ७.१ (अनु. अङ् स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आकारान्तेभ्यो धातुभ्य उपसर्गे उपपदे स्त्रियामङ् प्रत्ययो भवति । क्तिनोऽपवादः । श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिः
उपसर्ग उपपद असताना आकारान्त धातूंना भावे अङ् (अ) प्रत्यय होतो हा क्तिन् प्रत्ययाचा बाधक आहे जसे प्रदा, उपदा वार्तिकाप्रमाणे अत् आणि अन्तर् यांना उपसर्ग समजावे जसे - श्रद्धा, अन्तर्द्धा (सूत्र १.४.५९)

३.३.१०७ ण्यासश्रन्थो युच् । विधि सूत्र

पदानि:- णि आस श्रन्थ: युच् । ण्यासश्रन्थ: ५.१, युच् १.१ (अनु. स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- ण्यन्तेभ्यो धातुभ्यः, आस, श्रन्थ इत्येताभ्यां च स्त्रियां युच्प्रत्ययो भवति ।अकारस्यपवादः । घट्टिवन्दिविधिभ्य पसङ्ख्यानम् ।(म.भा.२.१५४) । इषेरनिच्छार्थस्य युज्वक्तव्यः। (म.भा.२.१५४) । परेर्वा ।(म.भा.२.१५४) ।

णि प्रत्ययान्त धातू, आस् आणि अन्य या धातूंना स्त्रीलिंगी रूप करताना भावे युच् (यु) प्रत्यय लागतो या युच् चे नंतर अन् होते जसे कृ+ णिच= कारि +युच =कार्+ अन= कारणा = करून घेणे. वार्तिकाप्रमाणे १. घट्ट=हलणे , वन्द=स्तुति करणे, विद = जाणवणे, या धातूंना सुद्धा युच प्रत्यय लागतो जसे घट्टना= हलणारे, वन्दना= स्तुति करणारे, वेदना= जाणवणारे, वेदना. २. इच्छा हा अर्थ सोडून इतर अर्थी इष् धातूला युच् प्रत्यय लागतो जसे अन्विष्यते, अन्वेषणा = याचना करणे, याचना. ३. परि उपसर्ग असताना इष् धातूला युच् प्रत्यय विकल्पाने लागतो जसे पर्येषणा किंवा परीष्टि = तर्काने शोधणे.

३.३.१०८ रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् । विधि सूत्र

पदानि:-रोग आख्यायाम् ण्वुल् बहुलम् । रोगाख्यायां ७.१,ण्वुल् १.१,बहुलम्१.१ (अनु.स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- रोगाख्यायां गम्यमानायां धातोर्बहुलं ण्वुल् प्रत्ययो भवति । धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल्वक्तव्यः। (म.भा.२.१५४) । इक्शितपौ धातुनिर्देशे इति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.१५४) । वर्णात्कारः। (म.भा.२.१५४) । रादिफः ।(म.भा.२.१५४) । मत्वर्थाच्छः ।(म.भा.२.१५५) । (अकारलोपश्च ।) मत्वर्थीयः । इणजादिभ्यः ।(म.भा.२.१५५) । इक् कृष्यादिभ्यः । (म.भा.२.१५५) । इक् कृष्यादिभ्यः ।(म.भा.२.१५५) ।

रोगाशी संबधीत स्त्रीलिंगी कृदन्त रूप करताना धातूला भावे ण्वुल् (अक् व आधीच्या स्वराची वृद्धि होते) प्रत्यय कधी लागतो जसे प्रच्छर्दिका = आम्लपित्त प्रवाहिका = संग्रहणी, विचर्चिका = खरूज. किंवा लागत नाही जसे शिरोर्त्ति: = डोके दुखी. वार्तिकाप्रमाणे १.मूळ धातूचा अर्थ दाखवायचा असेल तर ण्वुल् प्रत्यय लागतो जसे-आशिका= मजा करणे, शायिका = झोपणे. २.मूळ धातूचा अर्थ स्पष्ट करण्याकरता इक् (इ) आणि श्तिप् (ति) प्रत्यय पण लागतात जसे पचति: छिदि: ३. कार प्रत्यय वर्ण दाखविण्या करिता लावतात जसे ककार:४.र वर्ण दाखवण्याकरता त्याला इफ प्रत्यय लागतो जसे रेफ. ५.मत्वर्थ शब्दाला त्याचा भाव दाखवण्याकरता छ (ईय) प्रत्यय लागतो आणि शेवटच्या अ चा लोप होतो जसे मत्वर्थीय. ६. अज् वगैरे धातूंना इञ् (इ) प्रत्यय लागतो जसे आजि:, आति: ७. कृष् वगैरे धातूंना इक् (इ) प्रत्यय लागतो जसे कृषि:,किरि: .

३.३.१०९ संज्ञायाम् । विधि सूत्र

पदानि:-संज्ञायाम् । संज्ञायाम् ७.१ (अनु. ण्वुल् स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- संज्ञायां विषये धातोर्ण्वुल् प्रत्ययो भवति ।

संज्ञा (नाम/विशेषण) शब्दांमध्ये धातूला ण्वुल् प्रत्यय लागतो जसे उद्दालकपुष्पभंजिका=एक प्रकारचा खेळ.

३.३.११० विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ्च । विधि सुत्र

पदानि:- विभाषा आख्यान परिप्रश्नयो: इञ् च । विभाषा १.१, आख्यानपरिप्रश्नयो: ७.२, इञ् १.१, च अव्यय (अनु. ण्वुल् स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायाम् भावे धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- पूर्वं परिप्रश्नः, पश्चादाख्यानम् ; सूत्रेऽल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातः । परिप्रश्ने आख्याने च गम्यमाने धातोरिञ् प्रत्ययो भवति, चकाराद् ण्वुलपि ।

क्रियेसंबंधी प्रश्न व उत्तर अशी रचना असेल तर धातूला इञ् (इ) आणि ण्वुल् (अक्) प्रत्यय विकल्पाने लागतो जसे कां त्वं कारिकार्षी: =तू काय काम करतोस? सर्वां कारिमकार्षम् = सर्व काम करतो.येथे कारिम् च्या बदली कारिकाम्, क्रियाम् कृत्याम् कृतिम् असेही शब्द वापरता येतात.

३.३.१११ पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् । विधि सूत्र

पदानि:-पर्याय अर्ह ऋण उत् पत्तिषु ण्वुच् ।पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ७.३,ण्वुच् १.१(अनु.विभाषा स्त्रियाम् भावे धातो: प्रत्यय:परश्च)

वृत्ति:- पर्यायः = परिपाटीक्रमः । अर्हणमर्हः = तद्योग्यता । ऋणं तद्यत् परस्य धार्यतेः, उत्पत्तिः =जन्म एतेष्वर्थेषु धातोर्ण्वुच् प्रत्ययो भवति ।

पर्याय, योग्यता, ऋण आणि उत्पत्ति असा अर्थ होत असेल तर धातूला विकल्पाने ण्वुच् (अक्) प्रत्यय लागतो. ण्वुल् आणि ण्वुच् हे प्रत्यय सारखेच आहेत फक्त स्वर उच्चार करण्यात फरक आहे. जसे भवत: शयिका = आपली झोपायची पाळी.

३.३.११२ आक्रोशे नञ्यनिः । विधि सुत्र

पदानिः- आक्रोशे नञि अनिः । आक्रोशे ७.१, नञि ७.१, अनिः १.१ (अनु. स्त्रियाम् अकर्तरिच कारके संज्ञायामन् भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- विभाषा' इति निवृत्तम् । आक्रोशः = शपनम् । आक्रोशे गम्यमाने नञ्युपपदे धातोरनिः प्रत्ययो भवति । क्तिन्नादीनामपवादः ।

नञ् उपपद असताना शाप देणे या अर्थी धातूला अनि (अनि. ऋ च्या नंतर न चा ण किंवा रेफ होतो सूत्र ८.४.२९)) प्रत्यय लागतो जसे अकरणिस्ते वृषल भूयात् = पाप्या तूझे कार्य न होवो.

३.३.११३ कृत्यल्युटो बहुलम् । विधि सूत्र

पदानिः- कृत्य ल्युटः बहुलम् ।कृत्यल्युटः १.३, बहुलम् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- भावे' अकर्त्तरि च कारके' इति निवृत्तम् । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया ल्युट् च बहुलमर्थेषु भवन्ति । यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि भवन्ति ।

भावे, अकर्तरि च कारके याची अनुवृत्ति या सूत्रापासून पुढे नाही. कृत्य प्रत्ययांचा खुलासा सूत्र ३.१.९५ या अधिकार सूत्राने केला आहे. त्याच प्रमाणे ल्युट् प्रत्ययाचा खुलासा पुढे सूत्र ११५ व ११७ येथे केला आहे. या सूत्रांत सांगितलेल्या कारकाशिवाय इतर कारकाचे बाबतीत पण कृत्य आणि ल्युट् प्रत्यय वापरतात जसे स्नानीयं चूर्णम्= स्नानाकरता चूर्ण येथे करण या तृतीयेतील प्रत्ययाचे जागी अनीयर् हा कृत्य प्रत्यय वापरला आहे. राजभोजनाः शालयः = राजाचे जेवण घर येथे षष्ठी या अर्थी ल्युट् प्रत्यय वापरला आहे.

३.३.११४ नपुंसके भावे क्तः । विधि सूत्र

पदानिः- नपुंसके भावे क्तः । नपुंसके ७.१, भावे ७.१, क्तः१.१ (अनु.धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- नपुंसकलिङ्गे भावे धातोः क्तः प्रत्ययो भवति ।

नपुंसक लिंगी रूप करताना धातूला भावे (क्रियेचा भाव) क्त (त) प्रत्यय लागतो जसे हसितम् = हास्य.

३.३.११५ ल्युट् च । विधि सूत्र

पदानिः- ल्युट् च । ल्युट् १.१, च अव्यय (अनु. नपुंसके भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तोः- नपुंसकलिङ्गे भावे धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति ।

नपुंसक लिगी रूप करताना धातूला भावे ल्युट (अन) लागतो जसे हसनं, शोभनं

३.३.११६ कर्मणि च येन संस्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । विधि सूत्र

पदानिः- कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुः शरीर सुखम् ।कर्मणि ७.१, च अव्यय, येन ३.१, संस्पर्शात् ५.१, कर्तुः ६.१, शरीरसुखम् १.१ (अनु. ल्युट् नपुंसके भावे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- येन कर्मणा संस्पृश्यमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे धातोर्नपुंसकलिङ्गे भावे ल्युट् प्रत्ययो भवति ।

कर्त्याला शरीरसुख होते अशा अर्थाचा कर्मवाचक शब्द उपपद असताना धातूला ल्युट् (अन) प्रत्यय लागतो जसे ओदनभोजनं सुखं = भात खाण्याचे सुख. हा समास नित्यउपपद समास असतो.

३.३.११७ करणाधिकरणयोश्च । विधि सूत्र

पदानिः- करण अधिकरणयोः च ।करणअधिकरणयोः ७.२, च अव्यय (अनु. ल्युट् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- करणेऽधिकरणे च कारके धातोर्ल्युट् प्रत्ययो भवति ।

धातूला करण व अधिकरण या अर्थी ल्युट् (अन) प्रत्यय लागतो जसे इध्मप्रवश्चनः=कुऱ्हाड.गोदोहनी= कासंडी

३.३.११८ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । विधि सूत्र

पदानि:- पुंसि संज्ञायाम् घ: प्रायेण। पुंसि ७.१, संज्ञायाम् ७.१, घ: १.१, प्रायेण ३.१ (अनु. करणअधिकरणयो: धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- करणाधिकरणयोः’ इत्येव । पुंल्लिङ्गयोः करणाधिकरणयोरभिधेययोर्धातोर्घः प्रत्ययो भवति, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते ।

पुलिंगी संज्ञा (नाम) शब्दाला सामान्यत: करण व अधिकरण या अर्थी धातूला घ (अ) प्रत्यय लागतो जसे दन्तच्छद: =ओठ. आकर: = खाण. सूत्रात प्राय: असल्यामुळे कष: निकष: येथे घ प्रत्यय होतो घञ् होत नाही

३.३.११९ गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च। विधि सूत्र

पदानि:- गोचर संचर वह व्रज व्यज आपण निगमा: च।गोचरसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमा: १.३, च अव्यय (अनु. पुंसि: संज्ञायाम् घ: करणअधिकरणयो: धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- गोचरादयः शब्दा घप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते पूर्वस्मिन्नेवार्थे ।

करण व अधिकरण या अर्थाने घ (अ) प्रत्यय लावून गोचर, संचर, वह, व्रज, व्यज आपण आणि निगम हे शब्द निपातन केले आहेत.

३.३.१२० अवे तृस्त्रोर्घञ्। विधि सूत्र

पदानि:- अवे तृ स्त्रो;घञ्।अवे ७.१, तुस्त्रो: ६.२, घञ् १.१ (अनु. पुंसि: संज्ञायाम् प्रायेण करणअधिकरणयो: धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- अव’ उपपदे तरतेस्स्तृणातेश्च धातोः करणाधिकरणयोः संज्ञायां घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः । ञकारो वृद्ध्यर्थः, स्वरार्थश्च ।

अव उपसर्ग उपपद असताना तृ = ओलाडणे, आणि स्तृ = पसरणे या धातूंना करण व अधिकरण या अर्थी घञ् (अ. आधीच्या स्वराला वृद्धि होते) प्रत्यय लागतो जसे अवतार:, अवस्तार:=तंबूच्या भोवतालचा पडदा.

३.३.१२१ हलश्च। विधि सूत्र @

पदानि:- हल: च। हल: ५.१, च अव्यय (अनु.घञ् पुंसि:संज्ञायाम् प्रायेण करणअधिकरणयो:धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- पुंसि संज्ञायाम्’,करणाधिकरणयोश्च’ इति सर्वमनुवर्त्तते । हलन्ताद्धातोः करणाधिकरणयोर्घञ् प्रत्ययो भवति । घस्यापवादः ।

व्यंजनान्त धातूंना कृदन्त करताना करण आणि अधिकरण या अर्थी घञ् (अ) प्रत्यय लागतो जसे लेख:= ज्यात काहीतरी लिहीले आहे ते लेख, वेष:= ज्यात शिरले जाते ते कपडे. राम: = ज्यात भक्ताला आनंद मिळतो तो राम.

३.३.१२२ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च। विधि सूत्र

पदानि:- अध्याय न्याय उद्याव संहार आधार आवाया: च।अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावाया: १.३, च अव्यय (अनु. घञ् पुंसि: संज्ञायाम् करणअधिकरणयो: धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- अध्यायादयः शब्दा घञन्ता निपात्यन्ते ।

अध्याय, न्याय, उद्याव = मिश्रण, संहार आधार आणि आवाय हे शब्द करण, अधिकरण या अर्थी घञ् प्रत्यय लावून निपातन केले आहेत.

३.३.१२३ उदङ्कोऽनुदके। विधि सूत्र @

पदानि:- उदङ्क: अनुदके।उदङ्क: १.१, अनुदके ७.१ (अनु. घञ् पुंसि: संज्ञायाम् करणअधिकरणयो: धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- उदङ्कः’ इति निपात्यते, अनुदकविषयश्चेद्धात्वर्थो भवति ।

उदङ्क = भांडे या शब्दाचे येथे निपातन केले आहे. या शब्दाचा उदक=पाणी या शब्दाशी संबंध नाही जसे तैलोदङ्क: = तेल वर काढण्याचे साधन, उदकोदञ्चन: = पोहरा.येथे घञ् प्रत्यय होत नाही

३.३.१२४ जालमानाय:। विधि सूत्र

पदानिः- जालम् आनायः ।जालम् १.१, आनायः१.१ (अनु. घञ् पुंसिः संज्ञायाम् करणे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आनायः' इति निपात्यते, जालं चेत्तद्भवति ।
आङ् उपसर्ग असलेल्या नी धातूला करण या अर्थी घञ् प्रत्यय लावून जाळे या अर्थी आनाय असे निपातन केले आहे.

३.३.१२५ खनो घ च । विधि सूत्र

पदानिः- खनः घ च ।खनः ५.१, च लुप्त प्रथमा (अनु.घञ् पुंसिः संज्ञायाम् करणअधिकरणयोःधातोःप्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- खनतेर्धातोः करणाधिकरणयोर्घः प्रत्ययो भवति । चकाराद् घञ्च । डो वक्तव्यः ।(म.भा.२.१५६) । डरो वक्तव्यः ।(म.भा.२.१५६) । इको वक्तव्यः ।(म.भा.२.१५६) । इकवको वक्तव्यः ।(म.भा.२.१५६) ।
खन् = खणणे या धातूला करण आणि अधिकरण या अर्थी घ(अ) आणि घञ् (अ आणि आधीच्या स्वराला वृद्धि) हे प्रत्यय लागतात जसे आखन किंवा आखानः = फावडे. वार्तिका प्रमाणे ड (अ), डर (अर), इक् (इ) व इकवक हे प्रत्यय पण लागतात जसे आखः, आखरः, आखनिकः , आखनिकवकः = फावडे

३.३.१२६ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । विधि सूत्र

पदानिः- ईषत् दुस् सुषु कृच्छ अकृच्छ अर्थेषु खल् । ईषद्दुःसुषु ७.१, कृच्छ्रा कृच्छ्रार्थेषु ७.३, खल् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- करणाधिकरणयोः' इति निवृत्तम् । ईषत्, दुस्, सु इत्येतेषूपपदेसु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु धातोः खल् प्रत्ययो भवति ।
सुख-सहज, किंवा दुःख-कठीण असा अर्थ होत असेल तर ईषत्, दुस् किंवा सु यापैकी कोणतेही उपपद असताना धातूंना खल् (अ) प्रत्यय लागतो. जसे ईषत् करो भवता कटः = महाराज आपण चटई सहज केलीत. येथे खल् प्रत्यय कर्म या अर्थी झाला आहे.

३.३.१२७ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः । विधि सूत्र

पदानिः- कर्तृ कर्मणो च भू कृञोः ।कर्तृकर्मणोः ७.२, च अव्यय भूकृञोः ६.२ (अनु. ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रा कृच्छ्रार्थेषु खल् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-भवतेःकरोतेश्च धातोर्यथासङ्ख्यं कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे,चकारादीषदादिषु च खल् प्रत्ययो भवति।कर्तृकर्मणोश्च्व्यर्थयोरिति वक्तव्यम । (म.भा.२.१५७) ।
ईषत्, दुस् किंवा सु हे शब्द जोडलेले असताना कर्ता असलेला शब्द उपपद असताना भू धातूला आणि कर्म असलेला शब्द उपपद असताना कृ धातूला खल् (अ) प्रत्यय लागतो जसे ईषदाढ्यंभवं भवता = श्रीमंत नसून श्रीमंता सारखी तुझी स्थिती आहे. स्वाढ्यंकरो देवदत्तो भवता =देवदत्त श्रीमंत नसून तू त्याला श्रीमंत केल्यासारखे दिसते. वार्तिकाप्रमाणे कर्ता आणि कर्म जे उपपद आहे ते वस्तुतः खरे नसून केवळ भास होतो अशा अर्थाचे असावे.बसूं प्रमाणेः- त्याला सहजपणे श्रीमंत केलेस. आणि दुराढ्यंकरो म्हणजे कष्टाने श्रीमंत केले असा आहे.

३.३.१२८ आतो युच् । विधि सूत्र

पदानिः- आतः युच् ।आतः ५.१, युच् १.१ (अनु. ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रा कृच्छ्रार्थेषु खल् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- ईषदादयोऽनुवर्त्तन्ते । कर्तृकर्मणोः' इति न स्वर्यते । कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु ईषदादिषूपपदेषु आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो युच् प्रत्ययो भवति ।
सुख किंवा दुःख असा अर्थ होत असेल आणि ईषत्, दुस् किंवा सु यापैकी एक उपपद असेल तर आकारान्त धातूला युच् (यु) प्रत्यय लागतो ईषत्पानः सोमो भवता = आपण सहज सोमरस घेऊ शकता.

३.३.१२९ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः । विधि सूत्र

पदानिः-छन्दसि गति अर्थेभ्यः।छन्दसि ७.१,गत्यर्थेभ्यः५.३(अनु.युच् ईषद्दुःसुषु कृच्छ्रा कृच्छ्रार्थेषु खल् धातोःप्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- ईषदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो भवति । खलोऽपवादः ।

सुख आणि दु:ख असा अर्थ होत असेल, जाणे असा अर्थ असेल, ईषत् दुस् किंवा सु यापैकी एक उपपद असेल तर वैदिक भाषेत धातूला युच् (यु) प्रत्यय लागतो जसे सूपसदन: अग्नि:।

३.३.१३० अन्येभ्योऽपि दृश्यते । विधि सूत्र #

पदानि:- अन्येभ्य: अपि दृश्यते ।अन्येभ्य: ५.३, अपि अव्यय, दृश्यते क्रियापद (अनु. छन्दसि युच् ईषद्दु:सुषु कृच्छ्रा कृच्छ्रार्थेषु खल् धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- अन्येभ्योऽपि धातुभ्यो गत्यर्थेभ्यश्छन्दसि विषये युच्प्रत्ययो दृश्यते । भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युज् वक्तव्यः ।(म.भा.२.१५७) ।

सुख आणि दु:ख असा अर्थ होत असेल, जाणे असा अर्थ असेल, ईषत् दुस् किंवा सु यापैकी एक उपपद असेल तर इतर धातूंना देखील, म्हणजे जाणे असा होत नसेल तरी वैदिक भाषेत युच् (यु) प्रत्यय लागतो. वार्तिका प्रमाणे लौकिक भाषेत याप्रमाणे शास्, युध् दृश् आणि मृष् या धातूंना युच् (यु) प्रत्यय लागतो जसे दु:शासन:, दुर्योधन:

३.३.१३१ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।.अतिदेश सूत्र

पदानि:- वर्तमान सामिप्ये वर्तमान वत् वा। वर्तमानसामीप्ये ७.१, वर्तमानवत् अव्यय, वा अव्यय (अनु. धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्त्तमानाद् धातोर्वर्त्तमानवत्प्रत्यया वा भवन्ति ।

वर्तमान काळाच्या अगदी जवळचा जो भूतकाळ किंवा भविष्यकाळ यात घडलेल्या किंवा घडणारी क्रिया दाखविण्याकरता क्रियापदाला वर्तमान काळाचे प्रत्यय विकल्पाने लावावे. जसे कदा देवदत्ताऽगतोसि = देवदत्ता तू केंव्हा आलास?. याचे उत्तर अयमागच्छामि =मी आत्ताच आलो, किंवा आगच्छन्तमेव मां विद्धि = मी इतक्यात येत आहे असे समज.

३.३.१३२ आशंसायां भूतवच्च। अतिदेश सूत्र

पदानि:- आशंसायाम् भूतवत् च ।आशंसायां ७.१, भूतवत् अव्यय, च अव्यय (अनु. वर्तमानवद्वा धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- वा' इत्येव । वर्त्तमानसामीप्ये' इति नानुवर्त्तते । आशंसनमाशंसा = अप्राप्तस्य प्रियार्थस्य प्राप्तुमिच्छा, तस्याश्च भविष्यत्कालो विषयः । तत्र भविष्यति काले आशंसायां गम्यमानायां धातोर्वा भूतवत्प्रत्यया भवन्ति, चकाराद्वर्त्तमानवच्च ।

आशंसा म्हणजे सध्या न मिळालेली वस्तु मिळण्याची इच्छा आणि असा अर्थ होत असेल तर धातूंना भूतकाळी आणि वर्तमानकाळी जे प्रत्यय सांगितले असतील ते विकल्पाने भविष्यकाळात लागतात. जसे उपाध्यायश्चेदागमिष्यति व्याकरणमध्येष्यामहे=उपाध्याय येतील तर व्याकरणाचा अभ्यास करु. येथे आगमिष्यति च्या ऐवजी आगमत्,आगत:, आगच्छति असे रूप होते.अशी रचना अनद्यतन आणि परोक्ष भूतकाळात करता येत नाही. फक्त तृतीय भूतकाळात होते.

३.३.१३३ क्षिप्रवचने लृट्। विधि सूत्र

पदानि:- क्षिप्र वचने लृट्। क्षिप्रवचने ७.१, लृट् १.१ (अनु. आशंसयाम् धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- आशंसायाम्' इत्येव । क्षिप्रवचन उपपदे आशंसायां गम्यमानायां धातोर्लृट् प्रत्ययो भवति । वचनग्रहणं पर्यायार्थम् । क्षिप्रम्, शीघ्रम्, आशु, त्वरितम् अध्येष्यामहे ।

वरील सूत्राप्रमाणे आशंसा म्हणजे सध्या न मिळालेली वस्तु मिळण्याची इच्छा आणि असा अर्थ होत असेल तर क्षिप्र= लवकर या धातूला लृट् (सामान्य/ द्वितीय भविष्यकाळाचे) प्रत्यय लागतात जसे उपध्यायश्चेत्क्षिप्रमागमिष्यति क्षिप्रं व्याकरणमध्येष्यामहे = उपध्याय लवकर आले तर आपण व्याकरणाचा अभ्यास लवकर करू. वार्तिकाप्रमाणे क्षिप्र या अर्थाच्या शीघ्रम् आशु, त्वरितम् या धातूंना हे सूत्र लागु पडते.

३.३.१३४ आशंसावचने लिङ्। विधि सूत्र

पदानि:- आशंसा वचने लिङ् ।आशंसावचने ७.१, लिङ् १.१ (अनु. आशंसयाम् धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्ति:- आशंसा येनोच्यते तदाशंसावचनम्, तस्मिन्नुपपदे धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।

आशंसा वाचक म्हणजे न मिळालेली वस्तु मिळण्याची इच्छा आणि असा अर्थ असलेला शब्द उपपद असताना भविष्य काळी विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय लागतो जसे उपाध्यायश्चेदागच्छेत् आशंसे युक्तोऽ अधीयिय = जर शिक्षक येतील तर तू चांगला अभ्यास करशील अशी आशा आहे.

३.३.१३५ नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । प्रतिषेध सूत्र

पदानिः- न अनद्यतन वत् क्रिया प्रबन्ध सामीप्ययोः । न अव्यय, अनद्यतनवत् अव्यय, क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ७.२ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- अनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, क्रियाप्रबन्धे सामीप्ये च गम्यमाने । क्रियाणां प्रबन्धः = सातत्येनानुष्ठानम् । कालानां सामीप्यम् = तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् ।

आजचा दिवस सोडून घडलेली गोष्ट सांगण्याकरिता लङ् (अनद्यतन/प्रथम भूतकाळाचा) प्रत्यय धातूला लागतो आणि आजचा दिवस सोडून पुढे घडणारी गोष्ट सांगण्याकरिता लुट्(प्रथम/अनद्यतन भविष्यकाळाचा) प्रत्यय लागतो.जर घडणारी गोष्ट कायमची घडणारी असेल किंवा घडणारी क्रिया अगदी जवळच्या भूत किंवा भविष्य काळातील असेल तर हे दोन्ही प्रत्यय न लागता अनुक्रमे लुङ् (तृतीय/ सामान्य भूतकाळाचा) प्रत्यय आणि लृट्(द्वितीय/ सामान्य भविष्यकाळाचा) प्रत्यय लागतो जसे यावज्जीवनम् भृशमन्नमदात् = आयुष्यभर त्याने अन्नदान केले. किंवा भृशमन्नं दास्यति = तो आयुष्य भर अन्नदान करील.

३.३.१३६ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् । प्रतिषेध सूत्र

पदानिः- भविष्यति मर्यादावचने अवरस्मिन् । भविष्यति ७.१, मर्यादावचने ७.१, अवरस्मिन् ७.१ (अनु. नानद्यतनवत् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः-नानद्यतनवत्’इति वर्त्तते।अक्रियाप्रबन्धार्थमसामीप्यार्थञ्च वचनम।भविष्यति काले मर्यादावचने सत्यवरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिन भवति

घडणारी गोष्ट दोन भागाच्या किंवा प्रदेशांच्या अलीकडच्या किंवा आधीच्या भागात घडणार असेल तर अनद्यतन लुट् प्रत्यय न लागता द्वितीय भविष्यकाळाचा लृट् प्रत्यय धातूला लागतो जसे योऽयमध्वा गन्तव्य आ पाटलिपुत्रात् तस्य यदवरं कौशाम्ब्याः तत्र सक्तून् पास्यामः = पाटलीपूत्रा ला जाताना कौशंबी नगरीच्या अलीकडे आपण सक्तु पीऊ. या सूत्रात वेळ आणि स्थळ हे अलीकडचे असावे असे बंधन आहे.

३.३.१३७ कालविभागे चानहोरात्राणाम् । प्रतिषेध सूत्र

पदानिः- काल विभागे च न अहः रात्राणाम्।कालविभागे ७.१, च अव्यय, अनहोरात्राणाम् ६.३ (अनु. भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् नानद्यतनवत् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- भविष्यति’ मर्यादावचनेऽवरस्मिन्’ इति वर्त्तते । कालमर्यादाविभागे सत्यवरस्मिन्प्रविभागे भविष्यति कालेऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसम्बन्धी विभागः, तैस्तेषां च विभागे प्रतिषेधः ।

आजच्या दिवसात न घडणारी भविष्य काळची क्रिया दाखविणाऱ्या धातूला जर अवर आणि रात्र आणि दिवस हे सोडून इतर वेळेचे भाग दाखविणारा शब्द जोडला असेल तर अनद्यतन भविष्यकाळाचा लुट् प्रत्यय न लागता द्वितीय भविष्यकाळाचा लृट् प्रत्यय लागतो जसे योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्यामहे = हे वर्ष सोडून पुढच्या वर्षी चैत्रात आपण बरोबर अभ्यास करू. या सूत्रात स्थळाचे बंधन नाही पक्त अलीकडच्या काळाचे बंधन आहे.

३.३.१३८ परस्मिन् विभाषा। प्रतिषेध सूत्र

पदानिः- परस्मिन् विभाषा। परस्मिन् ७.१, विभाषा १.१ (अनु. कालविभागे चानहोरात्राणाम् भविष्यति मर्यावचने नानद्यतन वत् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- भविष्यति मर्यादावचने’ कालविभागे चानहोरात्राणाम्’ इति सर्वमनुवर्त्तते । कालमर्यादाविभागे सति भविष्यति काले परस्मिन्प्रविभागे विभाषाऽनद्यतनवत्प्रत्ययविधिर्न भवति, न चेदहोरात्रसम्बन्धी प्रविभागः ।

आजच्या दिवसात न घडणारी भविष्य काळची क्रिया दाखविणाऱ्या धातूला जर पर शब्द आणि रात्र आणि दिवस हे सोडून इतर वेळेचे भाग दाखविणारा शब्द जोडला असेल तर वेळेच्या पलिकडच्या भागात घडणारी भविष्यकाळची क्रिया दाखविण्याकरता विकल्पाने अनद्यतन भविष्यकाळाचा लुट् प्रत्यय आणि द्वितीय भविष्यकाळाचा लृट् प्रत्यय लागतो. जसे योऽयं सर्वत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्र अध्येष्यामहे/अध्येतास्महे = पुढच्या वर्षीच्या चैत्र महिन्यात आपण बरोबर अभ्यास करू. या सूत्रात फक्त काळाचे बंधन आहे.

३.३.१३९ लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपतौ । विधि सूत्र

पदानिः- लिङ् निमित्ते लृङ् क्रिया अतिपत्तौ । लिङ्निमित्ते ७.१, लृङ् १.१, क्रियातिपतौ ७.१ (अनु. भविष्यति धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- भविष्यति' इत्यनुवर्त्तते । 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्'(३.३.१५६/२८१३) इत्येवमादिकं लिङो निमित्तम् । तत्र लिङ्निमित्ते भविष्यति काले लृङ् प्रत्ययो भवति क्रियातिपत्तौ सत्याम् ।

भविष्यकाळी जेथे विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय धातूला लावायचा असतो तेथे जर एखादी क्रिया पूर्ण झाली नसेल तर लृङ् हा संकेतार्थ प्रत्यय लागतो जसे अभोक्ष्यत भवान् यदि मत्समीप असिष्यत = जर तू माझ्याजवळ असशील तर तुला भोजन मिळेल.

३.३.१४० भूते च । विधि सूत्र

पदानिः- भूते च । भूते ७.१, च अव्यय (अनु. लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियाति पत्तौ धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण भविष्यति विहितः सम्प्रति भूते विधीयते । भूते च काले लिङ् निमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां लृङ् प्रत्ययो भवति ।

भूतकाळातील एखादी क्रिया अपूर्ण आहे हे दाखवण्याकरता विध्यर्थी लिङ् प्रत्ययाचे ऐवजी संकेतार्थी लृङ् प्रत्यय धातूला लागतो जसे अभोक्ष्यत भवान् यदि मत्समीप आसिष्यत =जर माझ्याजवळ असतास तर तुला भोजन करता आले असते.

३.३.१४१ वोताप्योः । अधिकार सूत्र

पदानिः-वा आ उताप्योः।वा अव्यय,आ अव्यय,उताप्योः७.२(अनु.भूतेलिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपतौ धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- भूते' लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति सर्वमनुवर्त्तते । वा +आ + उताप्योः = वोताप्योः । मर्यादायामयमाङ्, नाभिविधौ । 'उताप्योः समर्थयोर्लिङ्'(३.३.१५२/२८०९) इति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् सूत्रावधेर्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, तत्र भूते लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ लृङ् वा भवतीत्येतदधिकृतं वेदितव्यम् ।

हे अधिकार सूत्र आहे. या सूत्रापासून ते ३.३.१५२ या सूत्रापर्यंत जेथे विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय धातूला लागु होत असेल तेथे संकेतार्थी लिङ् प्रत्यय विकल्पाने लावावा.

३.३.१४२ गर्हायां लट् अपिजात्वोः । विधि सूत्र

पदानिः-गर्हाया लट् अपिजात्वोः ।गर्हायां ७.१, लट् १.१, अपिजात्वोः७.२ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- गर्हा, कुत्सेत्यनर्थान्तरम् । गर्हायां गम्यमानायाम् अपिजात्वोरुपपदयोर्धातोर्लट् प्रत्ययो भवति ।

वाक्याचा अर्थ दोष देणे, टीका करणे असा होत असेल आणि अपि किंवा जातु हे शब्द उपपद असतील तर धातूला सामान्य काळी म्हणजे विशिष्ट काळ नसेल तर लट् प्रत्यय लागतात जसे अपि नाम तत्र भवान् वृषलं याजयति = काय तू क्षूद्रा कडून यजन केलेस, करतोस करशील ही गोष्ट बरोबर नाही

३.३.१४३ विभाषा कथमि लिङ् च । विधि सूत्र

पदानिः-विभाषा कथमि लिङच च ।विभाषा१.१,कथमि ७.१,लिङच१.१,च अव्यय (अनु. गर्हायाम् लट् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः-गर्हायाम्' इति वर्त्तते । कथंशब्दे उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्प्रत्ययो भवति, चकाराल्लट् च ।

कथम् हा शब्द उपपद असताना आणि दोष देणे असा वाक्याचा अर्थ होत असेल तर धातूंना विध्यर्थी लिङ् आणि वर्तमानकाळचा लट् हे प्रत्यय विकल्पाने होतात. जसे कथं नाम तत्रभवान् वृषलं याजयेत् याजयति वा = खरोखर महाराज आपण शूद्रा करता यजन करू शकता, शकाल. हे प्रत्यय एखादा विशिष्ट काळ अपेक्षीत नसेल तेंव्हा लागतात. विकल्प असल्यामुळे सामान्य भूतकाळात लिट् प्रत्यय लागतो, अनद्यतन भूतकाळात लङ् लागतो,परोक्षभूतकाळ असेल तर लिट् लागतो. सामान्य भविष्यकाळ असेल तर लृट् लागतो, अनद्यतन भविष्यकाळ असेल तर लुट् होतो. येथे लिङ हा प्रत्यय पण सांगितला आहे म्हणून क्रिया पूर्ण होणार किंवा नाही हे नक्की नसेल तर विकल्पाने भूतकाळी संकेतार्थी लृङ् आणि भविष्यकाळी नेहमी संकेतार्थी लृङ् लागतो. पुढेही ज्या सूत्रांमध्ये लिङ् सांगितला असेल तेथे असेच समजावे आणि त्यात सुद्धा ३.३.१५२ उताप्योः। या सूत्रापासून जेथे लिङ् सांगितला असेल तेथे जर क्रिया पूर्ण होणार किंवा नाही याची खात्री नसेल तर भूतकाळ असो कि भविष्यकाळ असो नेहमी लृङ प्रत्ययच लागतो

३.३.१४४ किंवृत्ते लिङ्लृटौः । विधि सुत्र

पदानिः-किम् वृत्ते लिङ् लृटौ । किंवृत्ते ७.१, लिङ्लृटौः १.२ (अनु. गर्हायाम् लट् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-गर्हायाम्' इत्येव । विभाषा न स्वर्यते । किंवृत्त उपपदे गर्हायां गम्यमानायां धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः ।
किम् शब्दापासून तयार झालेला शब्द उपपद असताना आणि दोष देणे असा अर्थ होत असेल तर विशिष्ट काळ नसेल तर विध्यर्थ लिंङ आणि सामान्य किंवा द्वितीय भविष्य काळाचा लृट् प्रत्यय लागतात जसे को नाम वृषलो यं तत्रभवान् याजयेत् याजयिष्यति वा = कोणत्या शूद्रा करता आपण यजन केले

३.३.१४५ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि । विधि सूत्र

पदानिः-अनवक्लृप्ति अमर्षयोःअकिंवृत्ते अपि।अनवक्लृप्त्यमर्षयोः ७.२, अकिंवृत्ते ७.१, अपि अव्यय (अनु. लिङलृटौ धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-गर्हायाम्' इति निवृत्तम। अनवक्लृप्तिः=असम्भावना।अमर्षः=अक्षमा । किंवृत्तेऽकिंवृत्ते चोपपदेऽनवक्लृप्त्यमर्षयोर्धातोर्लिङ्लृटौ प्रत्ययौ भवतः ।
किम् शब्दापासून तयार झालेला किंवा न झालेला असा कोणताही शब्द उपपद असताना आणि एखादी गोष्ट होणार नाही किंवा सहन केली जाणार नाही असा अर्थ होत असेल तर धातूला विशिष्ट काळ नसेल तर विध्यर्थ लिंङ आणि सामान्य किंवा द्वितीय भविष्य काळाचा लृट् प्रत्यय लागतात जसे न संभावयामि तत्र भवान् वृषलं याजयेत् किंवा याजयिष्यति= आपण शूद्रा करिता यजन कराल, करिता किंवा केले हे मला शक्य वाटत नाही. न मर्षयामि तत्र भवान वृषलं याजयेत् याजयिष्यति=आपण शूद्राकरता यजन करिता, केले किंवा कराल हे मी सहन करू शकत नाही. जेव्हा गोष्ट न घडण्याचा संभव असेल तर भूतकाळी संकेतार्थ लृङ् प्रत्यय विकल्पाने लागतो पण भविष्यकाळच असेल तर लृङ् प्रत्ययच लागतो .

३.३.१४६ किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् । विधि सूत्र

पदानिः- किंकिल अस्त्यर्थेषु लृट् । किंकिलास्त्यर्थेषु ७.३, लृट् १.१ (अनु. अनवक्लृप्त्यमर्षयोः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति वर्त्तते । किंकिलशब्दः समुदाय एवोपपदम् । अस्त्यर्थाः =अस्तिभवतिविद्यतयः । किंकिलास्त्यर्थेषूपपदेषु अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्धातोर्लृट्प्रत्ययो भवति ।
किंकिल हा एकच शब्द उपपद असा धरावा किं आणि किल हे दोन वेगळे शब्द नाहीत. हा शब्द किंवा अस्ति या अर्थाचा शब्द उपपद असताना आणि गोष्ट न घडण्याचा किंवा सहन न करण्याचा असा अर्थ होत असेल तर धातूला विशिष्ट काळ नसेल तर द्वितीय भविष्य काळाचा लृट् प्रत्यय लागतो जसे न संभावयामि किंकिल भवान् वृषलं याजयिष्यति वगैरे.

३.३.१४७ जातुयदोर्लिङ् । विधि सूत्र

पदानिः- जातु यदोः लिङ् ।जातुयदोः ७.२, लिङ् १.१ (अनु. अनवक्लृप्त्यमर्षयोः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इत्येव । जातु, यदा इत्येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ्प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः । जातुयदोर्लिङ् विधाने यदायद्योरुपसङ्ख्यानम् ।(म.भा.२.१६४)
जातु किंवा यद् शब्द उपपद असताना आणि गोष्ट न घडण्याचा किंवा सहन न करण्याचा संभव असेल आणि विशिष्ट काळ नसेल तर धातूला विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय लागतो जसे न संभावयामि जातु/यद् भवान् वृषलं याजयेत्; न मर्षये जातु/यद् भवान वृषलं याजयेत्

३.३.१४८ यच्चयत्रयोः । विधि सूत्र

पदानिः- यच्च यत्रयोः । यच्चयत्रयोः ७.२ (अनु. लिङ् अनवक्लृप्त्यमर्षयोः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इत्येव। यच्च, यत्र येतयोरुपपदयोरनवक्लृप्त्यमर्षयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । लृटोऽपवादः ।
वरील सूत्रप्रामाणेच अर्थ असताना यच्च आणि यत्र शब्द उपपद असताना धातूला लिङ् प्रत्यय लागतो जसे न संभावयामि यच्च/ यत्र भवान् वृषलं याजयेत्

३.३.१४९ गर्हायां च । विधि सूत्र

पदानिः- गर्हायाम् च ।गर्यायाम् ७.१ च अव्यय (अनु. यच्चयत्रयोः लिङ् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति निवृत्तम् । गर्हा, निन्दा, कुत्सा इत्यनर्थान्तरम् । यच्च, यत्र इत्येतयोरुपपदयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति गर्हायां गम्यमानायाम् ।
यच्च आणि यत्र शब्द उपपद असताना आणि दोष देणे हा अर्थ होत असताना धातूला विशिष्ट काल अपेक्षीत नसेल तर लिङ् प्रत्यय लागतो जसे यत्र/यच्च भवान् वृषलं याजयेत् ऋद्धो वृद्धः सन् ब्राह्मणः वृषलं याजयेत् अन्यायं तत् = तूझ्या सारखा विद्वान, वयस्क ब्राह्मण शूद्राकरता सहन करतोस, हे चूक आहे. याचा आम्ही धिक्कार करितो.

३.३.१५० चित्रीकरणे च । विधि सूत्र

पदानिः- चित्रीकरणे च । चित्रीकरणे ७.१, च अव्यय (अनु. यच्चयत्रयोः लिङ् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-यच्चयत्रयोः'इत्येव।चित्रीकरणम=आश्चर्यम्,अद्भुतम्, विस्मयनीयम।यच्च-यत्रयोरुपपदयोश्चित्रीकरणे गम्यमाने धातोर्लिङ्प्रत्ययो भवति ।
यच्च किंवा यत्र शब्द उपपद असताना, विशिष्ट काल अपेक्षीत नसेल आणि आश्चर्य असा अर्थ होत असेल तर धातूला लिङ् प्रत्यय लागतो जसे यच्च / यत्र भवान् वृषलं याजयेत् आश्चर्यमेतत् = आश्चर्य आहे आपण शूद्राकरता यजन करता.

३.३.१५१ शेषे लृडयदौ । विधि सूत्र

पदानिः- शेषे लृट् अयदौ । शेषे ७.१, लृट् १.१, अयदौ ७.१ (अनु. चित्रीकरणे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-यच्चयत्राभ्यामन्यत्र चित्रीकरणं शेषः।शेषे उपपदे चित्रीकरणे गम्यमाने धातोलृट् प्रत्ययो भवति, यदिशब्दश्चेन्न प्रयुज्यते।सर्वलकाराणामपवादः ।
यच्च, यत्र आणि यदि हे शब्द सोडून इतर शब्द उपपद असताना विशिष्ट काल अपेक्षीत नसेल तर धातूला द्वितीय किंवा सामान्य भविष्यकाळाचा लृट् प्रत्यय लागतो जसे आश्चर्यम् अन्धो पर्वतम् आरोह्यति = आश्चर्य आहे अन्ध पर्वत चढतो.

३.३.१५२ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् । विधि सुत्र

पदानिः- उत अप्योः समर्थयोः लिङ् ।उताप्योः ७.२, समर्थयोः ७.२, लिङ् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च०
वृत्तिः- उत, अपि इत्येतयोः समर्थयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
उत आणि अपि याचा अर्थ वाढं म्हणजे खचित हा अर्थ होत असेल तर हे शब्द उपपद असताना विशिष्ट काळ अपेक्षित नसेल तर विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय धातूला लागतो इतर कोणतेही काळ प्रत्यय लागत नाहीत जसे उत / अपि कुर्यात् = तो खात्रीने करितो.

३.३.१५३ कामप्रवेदनेऽकच्चिति । विधि सूत्र

पदानिः- काम प्रवेदने अकच्चिति । कामप्रवेदने ७.१, अकच्चिति ७.१ (अनु. लिङ् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- स्वाभिप्रायाविष्करणम् = कामप्रवेदनम् । कामः, इच्छा, अभिलाष इत्यनर्थान्तरम्, तस्य प्रवेदनम् = प्रकाशनम् । तस्मिन् गम्यमानेऽकच्चित्युपपदे धातोर्लिङ्प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
बोलणाऱ्याची इच्छा दाखविली जात असेल , कच्चित् शब्दाचा उपयोग नसेल आणि विशिष्ट काळ अपेक्षित नसेल तर धातूला विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय लागतो जसे कामो मे भुंजीत भवान् = आपण जेवण करावे अशी माझी इच्छा आहे.

३.३.१५४ संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । विधि सूत्र

पदानिः- संभावने अलम् इति चेत् सिद्ध अप्रयोगे । संभावने ७.१, अलम्, इति ,चेत् अव्यय, सिद्ध अप्रयोगे ७.१ (लिङ् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- लिङ्' इत्येव । सम्भावनम् = क्रियासु योग्यताध्यवसानम्, शक्तिश्रद्धानम् । तदिदानीमलमर्थेन विशेष्यते । तच्चेत्सम्भावनं पर्याप्तमवितथं भवति । सिद्धाप्रयोग इत्यलमो विशेषणम् -सिद्धश्चेदलमोऽप्रयोगः।क्व चासौ सिद्धः?यत्र गम्यते चार्थो न चासौ प्रयुज्यते । तदीदृशसम्भावनोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
क्रियापदाने दाखविलेली क्रिया घडण्याचा संभव असेल तर आणि अलम् शब्दाचा प्रत्यक्ष उपयोग केला नसला तरी तसा वाक्याचा अर्थ होत असेल आणि विशिष्ट काळ अपेक्षित नसेल तर धातूला विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय लागतो जसे अपि गिरिं शिरसा भिन्द्यात् = तो डोक्याने पर्वत देखील तोडु शकेल.

३.३.१५५ विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि । विधि सूत्र

पदानिः- विभाषा धातौ संभावन वचने अयदि । विभाषा १.१, धातौ ७.१, संभावनवचने ७.१, अयदि७.१ (अनु. संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे लिङ् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- सम्भावनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे'(३.३.१५४/२८११) इति सर्वमनुवर्त्तते । सम्भावनमुच्यते येन स सम्भावनवचनः। सम्भावनवचने धातावुपपदे यच्छब्दवर्जिते धातोर्विभाषा लिङ् भवति । पूर्वेण नित्यप्राप्तौ विकल्पार्थं वचनम् ।

यत् शब्दाचा वापर केला नसेल पण क्रिया घडु शकते या अर्थाचा शब्द उपपद असेल आणि विशिष्ट काळ अपेक्षीत नसेल तर धातूला विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय विकल्पाने लागतो जसे संभावयामि भुंजीत किंवा भोक्ष्यते भवान् = आपण भोजन कराल अशी माझी अपेक्षा आहे.

३.३.१५६ हेतुहेतुमतोर्लिङ । विधि सूत्र

पदानिः- हेतु हेतुमतोः लिङ् । हेतुहेतुमतोः ७.२, लिङ १.१ (अनु. विभाषा धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- हेतुः = कारणम्, हेतुमत्फलम् । हेतुभूते हेतुमति चार्थे वर्तमानाद् धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।

दोन धातू पैकी एक धातू करण या अर्थी आणि दुसरा धातू क्रियेचा परीणाम दाखवित असेल तर दोन्ही धातूंना विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय विकल्पाने लागतो जसे दक्षीणेन चेद्यायात् न शकटं पर्याभवेत्=दक्षीण बाजूने जाईल तर त्याची गाडी बिघडणार नाही.

३.३.१५७ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । विधि सूत्र

पदानिः- इच्छा अर्थेषु लिङ् लोटौ । इच्छार्थेषु ७.३, लिङ्लोटौ १.२ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- इच्छार्थेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । कामप्रवेदन इति वक्तव्यम् ।(म.भा.२.१६५)

इच्छार्थक धातू उपपद असताना आणि विशिष्ट काळ अपेक्षीत नसेल तर धातूला विध्यर्थी लिङ् आणि आज्ञार्थ लोट् प्रत्यय लागतात जसे इच्छामि भुञ्जीत / भुङ्क्ता भवान् = आपण भोजन करावे अशी मी इच्छा करितो.वार्तिकाप्रमाणे इच्छा व्यक्त झाली असेल तरच हे प्रत्यय योजावे फक्त इच्छा किंवा त्या अर्थाचा शब्द वापरला म्हणून करू नये जसे- इच्छन् करोति

३.३.१५८ समानकर्तृकेषु तुमुन् । विधि सूत्र

पदानिः- समान कर्तृकेषु तुमुन् । समानकर्तृकेषु ७.३, तुमुन् १.१ (अनु. इच्छार्थेषु धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति ।

इच्छार्थक धातू उपपद असेल आणि दोन्ही धातूंचा कर्ता एकच असेल तर त्या धातूला तुमुन् (तुम्) प्रत्यय लागतो जसे भोक्तुमिच्छति देवदत्तः = देवदत्त भोजन करण्याची इच्छा करितो.

३.३.१५९ लिङ् च । विधि सूत्र

पदानिः- लिङ् च । लिङ् १.१, च अव्यय (अनु. समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- इच्छार्थेषु समानकर्तृकेषु धातुषूपपदेषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति ।

इच्छार्थक धातू उपपद असताना आणि दोन्ही धातूंचा कर्ता एकच असेल व विशिष्ट काळ अपेक्षीत नसेल तर दुसऱ्या धातूला विध्यर्थी लिङ प्रत्यय पण लागतो जसे भुंजीय इति इच्छति = तो जेवण्याची इच्छा करतो.

३.३.१६० इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । विधि सूत्र

पदानिः- इच्छा अर्थेभ्यः विभाषा वर्तमाने । इच्छार्थेभ्यः ५.३, विभाषा १.१, वर्तमाने ७.३ (अनु. लिङ् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- इच्छार्थेभ्यो धातुभ्यो वर्तमाने काले विभाषा लिङ्प्रत्ययो भवति ।

इच्छार्थक धातूला वर्तमानकाळी विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय विकल्पाने होतो जसे इच्छेत, इच्छति

३.३.१६१ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । विधि सूत्र

पदानिः- विधि निमंत्रण आमंत्रण अधीष्ट संप्रश्न प्रार्थनेषु लिङ। विधि..नेषु ७.३, लिङ् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- विधिः = प्रेरणम् । निमन्त्रणम् = नियोगकरणम् । आमन्त्रणम् = कामचारकरणम् । अधीष्टः = सत्कारपूर्वको व्यापारः । सम्प्रश्नः = सम्प्रधारणम् । प्रार्थनम् = याच्ञा । विध्याद्यर्थेषु प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
विधि= आज्ञा देणे, निमन्त्रण = आमन्त्रण देणे, आमन्त्रण = परवानगी देणे, अधीष्ट = विनय पूर्वक इच्छा प्रगट करणे, सम्प्रश्न = प्रश्न आणि प्रार्थना = प्रार्थना. असे कर्ता,कर्म किंवा भाव या अर्थी धातूला इच्छार्थी लिङ् प्रत्यय लागतो इतर दुसरे काळाचे प्रत्यय लागत नाहीत जसे कटं कुर्यात् = त्याला चटई करू दे.

३.३.१६२ लोट् च। विधि सूत्र

पदानिः- लोट् च। लोट् १.१, च अव्यय (अनु. विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- लोट्प्रत्ययो भवति धातोर्विध्यादिष्वर्थेषु ।
विधि, निमंत्रण, आमंत्रण, अधीष्ट संप्रश्न आणि प्रार्थना असे कर्ता,कर्म किंवा भाव या अर्थी धातूला आज्ञार्थक लोट् प्रत्यय पण धातूला लागतो जसे कट् करोतु देवदत्त = देवदत चटई कर.

३.३.१६३ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च। विधि सूत्र

पदानिः-प्रैष अतिसर्ग प्राप्तकालेषु कृत्याःच। प्रैषा..लेषु ७.३,कृत्याः१.३च अव्यय (अनु. लोट् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-प्रेषणम =प्रैषः,कामचाराभ्यनुज्ञानम्=अतिसर्गः, निमित्तभूतस्य कालस्यावसरः = प्राप्तकालता एतेष्वर्थेषु धातोः कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया भवन्ति।
प्रैष = मार्गदर्शन, अतिसर्ग= मनाप्रमाणे करण्याची परवानगी, प्राप्तकाल = योग्य वेळ हे अर्थ होत असतील तर धातूला कृत्य प्रत्यय (सूत्र ३.१.९५ ते ३.१.१३३ पर्यंत चे प्रत्यय) व लोट् प्रत्यय देखील लागतो जसे भवता कटः करणीयः कर्तव्यः कृत्यः किंवा कार्यः = आपण चटई करावी, करण्यास योग्य वेळ आहे, करण्याची इच्छा आहे तर कर..

३.३.१६४ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके। विधि सूत्र

पदानिः-लिङ् च ऊर्ध्व मौहूर्तिके।लिङ् १.१,च अव्यय,ऊर्ध्वमौहूर्तिके ७.१ (अनु. प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- प्रैषादयो वर्त्तन्ते । प्रैषादिषु गम्यमानेषु =र्ध्वमौहूर्त्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च ।
प्रैष, अतिसर्ग आणि प्राप्तकाल असा अर्थ होत असेल आणि क्रिया एका मुहूर्तानंतर घडणार असेल तर विध्यर्थी लिङ आणि इतर लागणारे प्रत्यय पण लागतात जसे मुहूर्तादूर्ध्व भवान् कटं कुर्यात् , भवता कटः कर्तव्यः, भवान् कटं करोतु .

३.३.१६५ स्मे लोट्। विधि सूत्र

पदानिः- स्मे लोट्। स्मे ७.१, लोट् १.१ (अनु. ऊर्ध्व मौहूर्तिके प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- प्रैषादिषु' ऊर्ध्वमौहूर्तिके' इति वर्तते । स्मशब्द उपपदे प्रैषादिषु गम्यमानेषूर्ध्वमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति ।
प्रैष, अतिसर्ग आणि प्राप्तकाल असा अर्थ होत असेल,स्म शब्द उपपद असेल आणि क्रिया एका मुहूर्तानंतर घडणार असेल तर फक्त आज्ञार्थक लोट् प्रत्ययच धातूला लागतो जसे ऊर्ध्वम् मुहूर्ताद् ग्रामम् गच्छतु स्म = योग्य वेळी आपण गावाला जावे.

३.३.१६६ अधीष्टे च। विधि सूत्र

पदानिः- अधीष्टे च। अधीष्टे ७.१, च अव्यय (अनु. स्मे लोट् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- स्मे' इति वर्तते । अधीष्टं व्याख्यातम् । स्मशब्द उपपदेऽधीष्टे गम्यमाने धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति । लिङोऽपवादः ।
अधीष्ट म्हणजे नम्रतापूर्व इच्छा दाखविणे. असा अर्थ होत असेल तर (सूत्र ३.३.१६१) घडणारी क्रिया मुहूर्तानंतर घडणार नसेल तरी स्म शब्द उपपद असेल तर धातूला लोट् प्रत्ययच लागतो जसे अंग स्म उपाध्याय माणवकमध्यापय =आचार्य आपण मुलाला शिकवावे.

३.३.१६७ कालसमयवेलासु तुमुन्। विधि सूत्र

पदानिः- काल समय वेलासु तुमुन् ।कालसमयवेलासु ७.३, तुमुन् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कालादिषूपपदेषु धातोस्तुमुन्प्रत्ययो भवति ।
प्रैष,अतिसर्ग आणि प्राप्तकाल असा अर्थ होत असेल तर आणि काल, समय किंवा वेला या पैकी एक शब्द उपपद असेल तर धातूला तुमुन् (तुम्) प्रत्यय लागतो जसे कालो भोक्तुम् = जेवण्याची वेळ.

३.३.१६८ लिङ् यदि । विधि सूत्र

पदानिः- लिङ् यदि । लिङ् १.१, यदि ७.१ (अनु. कालसमयवेलासु धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कालादयोऽनुवर्त्तन्ते । यच्छब्दे उपपदे कालादिषु धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । तुमुनोऽपवादः ।
प्रैष,अतिसर्ग आणि प्राप्तकाल असा अर्थ होत असेल तर आणि काल, समय किंवा वेला या पैकी एक शब्द उपपद असेल आणि यद् शब्द पण असेल तर धातूला फक्त विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय लागतो जसे कालो /समयो /वेला यद् भुंजीत भवान् = आपण जेवण करण्याची वेळ झाली आहे.

३.३.१६९ अर्हे कृत्यतृचश्च । विधि सूत्र

पदानिः अर्हे कृत्यः तृचः च ।अर्हे ७.१, कृत्यतृचः १.३, च अव्यय (अनु. लिङ् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अर्हतीत्यर्हः = तद्योग्यः । अर्हे कर्तरि वाच्ये गम्यमाने वा धातोः कृत्यतृचः प्रत्यया भवन्ति । चकाराल्लिङ् च ।
कर्त्याची योग्यता आहे असा अर्थ होत असेल तर धातूला कृत्य (सूत्र ३.१.९५ ते ३.१.१३३ पर्यंत चे प्रत्यय), तृच् (तृ) आणि विध्यर्थी लिङ् प्रत्यय पण लागतात जसे भवता खलु कन्या वोढव्या, भवान् खलु कन्याया वोढा, भवान् खलु कन्यां वहेत् =आपण मुलीशी लग्न करण्यास योग्य आहात.

३.३.१७० आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः । विधि सूत्र

पदानिः- आवश्यक आधमर्ण्ययोः णिनिः ।आवश्यकाधमर्ण्ययोः ७.२, णिनिः १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अवश्यं भावः = आवश्यकम् । उपाधिरयम्, नोपपदम् । अवश्यम्भावविशिष्टे आधमर्ण्यविशिष्टे च कर्तरि वाच्ये धातोर्णिनिः प्रत्ययो भवति ।
आवश्यकता किंवा ऋण किंवा कर्तव्य असणे असा अर्थ होत असेल तर धातूला कर्ता या अर्थी णिनि (इन्) प्रत्यय लागतो जसे अवश्यं कारी = केलेच पाहिजे. शतं दायी= शंभर रूपये दिलेच पाहिजेत.

३.३.१७१ कृत्याश्च । विधि सूत्र

पदानिः- कृत्याः च ।कृत्याः १.३, च अव्यय (अनु. आवश्यकाधमर्ण्ययोः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आवश्यकाधमर्ण्ययोः' इति वर्तते । कृत्यसंज्ञकाश्च प्रत्यया आवश्यकाधमर्ण्ययोरुपाधिभूतयोर्धातोर्भवन्ति ।
आवश्यकता किंवा कर्तव्य असणे असा अर्थ होत असेल तर भाव किंवा कर्म या अर्थी कृत्य प्रत्यय (सूत्र३.१.९५ ते १३३ पर्यंत चे प्रत्यय)धातूला लागतात जसे भवता खलु अवश्यं कटःकर्तव्यः करणीयः कार्यः कृत्यः =आपण चटई केलीच पाहिजे.

३.३.१७२ शकि लिङ् च । विधि सूत्र

पदानिः- शकि लिङ् च । शकि ७.१, लिङ् १.१, च अव्यय (अनु. कृत्याः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- शकि' इति प्रकृत्यर्थविशेषणम् । शक्नोत्यर्थोपाधिके धात्वर्थे लिङ् प्रत्ययो भवति । चकारात्कृत्याश्च ।
योग्यता किंवा सक्षम असणे असा अर्थ होत असेल तर धातूला लिङ् आणि कृत्य प्रत्यय पण लागतात जसे भवता खलु भारो वोढव्यः किंवा भवान् खलु भारं वहेत् = आपण ओझे वाहु शकता.

३.३.१७३ आशिषि लिङ्लोटौ । विधि सुत्र

पदानिः- आशिषि लिङ् लोटौ ।आशिषि ७.१, लिङ्लोटौ १.२ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आशंसनमाशीः = अप्राप्तस्येष्टस्यार्थस्य प्राप्तुमिच्छा । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आशीर्विशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानाद्धातोर्लिङ्लोटौ प्रत्ययौ भवतः ।

आशीस् म्हणजे मिळण्याची इच्छा,आशीर्वाद,शुभेच्छा.असा अर्थ होत असेल तर धातूला आशीर्लिङ लिङ् आणि आज्ञार्थी लोट् प्रत्यय लागतात.हे लिङ् प्रत्यय विध्यर्थी लिङ् प्रत्ययापेक्षा वेगळे आहेत जसे- चरं जिव्याद्/जीवतु भवान् =चिरंजीव होवो.

३.३.१७४ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् । विधि सूत्र

पदानि:- क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम् । क्तिच्क्तौ १.२, च अव्यय, संज्ञायाम् ७.१ (अनु. आशिषि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- आशिषि' इत्येव । आशिषि विषये धातोः क्तिच्क्तौ प्रत्ययौ भवतः, समुदायेन चेत्संज्ञा गम्यते ।
आशीस् म्हणजे अप्राप्त गोष्ट प्राप्त व्हावी अशी इच्छा असा अर्थ होत असेल आणि तयार होणारा शब्द संज्ञा असेल तर धातूला क्तिच (ति) आणि क्त (त) प्रत्यय लागतात आणि तो शब्द संज्ञा (नाम) असतो जसे तन्तिः = विणकर देवदत्तः= देव याला देवो.

३.३.१७५ माङि लुङ । विधि सूत्र

पदानि:- माङि लुङ । माङि ७.१, लुङ् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- माङ्युपपदे धातोर्लुङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः ।
माङ् (मा) = नको हे अव्यय उपपद असताना धातूला तृतीय/सामान्य भूतकाळाचा लुङ् प्रत्यय लागतो जसे मा कार्षीत् = त्याला करू देऊ नका

३.३.१७६ स्मोत्तरे लङ् च ऽ विधि सूत्र

पदानि:- स्म उत्तरे लङ् च । स्मोत्तरे ७.१, लङ् १.१, च अव्यय (अनु. माङि लुङ धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- स्मशब्दोत्तरे माङ्युपदे धातोर्लङ् प्रत्ययो भवति । चकाराल्लुङ्च ।
माङ् (मा) अव्ययाच्या पुढे स्म शब्द असेल तर धातूला प्रथम/अनद्यतन भूत लङ् प्रत्यय आणि सामान्य/तृतीय भूतकाळाचा लुङ् प्रत्यय लागतो जसे मा स्म करोत, मा स्म कार्षीत् = त्याला करू देऊ नका

॥ इति तृतीय पादः ॥

॥ अथ चतुर्थ पादः ॥

सारांश: तिसऱ्या अध्यायाच्या चवथ्या पादातील १ ते ८ सूत्रांमध्ये निरनिराळ्या लकारांच्या अर्था संबंधी विधाने आहेत. सूत्र ९ ते १७ या ९ सूत्रांनी वेदामध्ये तुम् वगैरे प्रत्ययांच्या अर्थी वापरलेले प्रत्यय सांगितले आहेत. १८ ते ६४ ह्या ४७ सूत्रांमध्ये कृत्वा, कारम् इत्यादि पूर्वकालवाचक धातूसाधित अव्ययांसंबंधी सांगितले आहे. ६५ व ६६ सूत्रांनी तुमुन् प्रत्ययांचे स्पष्टीकरण दिले आहे. ६७ ते ७६ या सूत्रांनी धातूवरून सांगितलेले कृत् व लट्, लिट् वगैरे दहा लकार प्रत्ययांचे अर्थ स्पष्ट केले आहेत. ७७ ते १०१ या सूत्रात लकारांचे आदेश व त्या आदेशांचे फेरआदेश सांगितले आहेत. सूत्र १०२ व १०३ येथे विध्यर्थ लिङ या प्रत्ययाला सीयुट् व यासूर् हे दोन आगम सांगितले आहेत व सूत्र १०४ ने यासुट् हा आगम आशीर्वादार्थक वापरात कित् समजावा असा अतिदेश दिला आहे. सूत्र १०५ ते ११२ या सूत्रांनी लकारादेशांचे आदेश सांगितले आहेत. सूत्र ११३ ते ११७ येथे सार्वधातूक व आर्धधातूक संज्ञा सांगितल्या आहेत. .

३.४.१ धातूसंबन्धे प्रत्ययाः । परिभाषा सूत्र

३.४.२ क्रियासमभिहारे लोट् लोटौ हिस्वौ वा च तध्वमोः । विधि सूत्र

पदानिः- क्रिया समभिहारे लोट् लोटो हि स्वौ वा च त ध्वमोः । क्रियासमभिहारे ७.१, लोट् १.१, लोटः ६.१, हिस्वौ १.२, वा, च अव्यय,तध्वमोः ६.२ (धातूसंबंधे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- धातुसम्बन्धे' इति वर्तते । पौनः पुन्यं भृशार्थो वा क्रियासमभिहारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । समभिहारविशिष्टक्रियावचनाद्धातोर्लोट् प्रत्ययो भवति, सर्वेषु कालेषु ।

समभिहार म्हणजे क्रिया पुनः पुनः होणे. असा वापर असेल तर धातूला सर्व काळी आणि पुरुषी द्वितीय पुरुषाचा परस्मैपदाचा एक वचनाचा हि किंवा बहुवचनाचा त आणि आत्मनेपदाचा एक वचनाचा स्व किंवा बहुवचनाचा ध्वम् हे आज्ञार्थक लोट् प्रत्यय लागतात. हे प्रत्यय वारंवार क्रिया दाखविणाऱ्या धातूला होतात आणि मुख्य धातू मात्र कर्त्याप्रमाणे काळ, पुरुष व वचना प्रमाणे असतो जसे लुनीहि लुनीहि इति एव अयं लुनीतः = जणु काय कोणी सांगतो आहे तू काप, तू काप म्हणून तो कापतो. येथे लुनीही हे दुय्यम क्रियापद काळ पुरुष व वचना प्रमाणे बदलत नाही पण मुख्य लुनाति हे क्रियापद काळ, पुरुष व वचन या प्रमाणे बदलते. जसे लुनीत लुनीत इति एव यूयं लुनीथ, अहं लुनामि, अयम् अलावीत् = जणु काय कोणी सांगतो आहे म्हणुन तो , मी हे वारंवार कापत आहेत. तसेच अधीध्वम् अधीध्वम् इति एव यूयं अधीध्वे = जणु काय कोणी सांगतो म्हणून तो वारंवार अभ्यास करतो.

३.४.३ समुच्चयेऽ न्यतरस्याम् । विधि सूत्र

पदानिः-समुच्चये अन्यतरसस्याम्। समुच्चये ७.१, अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु.लोट् लोटो वा च तद्वमोः धातूसंबंधे धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- अनेकक्रियाध्याहारः = समुच्चयः । समुच्चीयमानक्रियावचनाद्धातोरन्यतरस्यां लोट् प्रत्ययो भवति, तस्य लोटो हिस्वावादेशौ भवतः । तध्वंभाविनस्तु वा भवतः ।

अनेक वेगवेगळ्या क्रिया मिळून एक क्रिया पूर्ण होत असेल तर त्या वेगवेगळ्या क्रिया दाखविणाऱ्या क्रियापदांना सर्व काळी आणि पुरुषी द्वितीय पुरुषाचे परस्मैपदाचा एक वचनाचा हि किंवा बहुवचनाचा त आणि आत्मनेपदाचा एक वचनाचा स्व किंवा बहुवचनाचा ध्वम् हे आज्ञार्थक लोट् प्रत्यय लागतात.जसे भ्राष्टमट मठमट खदूरमट स्थाल्यपिधानमट इति एव अयं मटति/इमावटत/इमेऽटन्ति = तवा आणायला जातो, मठात जातो, खोलीत जातो झाकण लावयाला पण जातो.

३.४.४ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । नियम सुत्र

पदानिः- यथा विधि अनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् । यथाविधि अव्यय, अनुप्रयोगः १.१, पूर्वस्मिन् ७.१ (अनु. धातोः)

वृत्तिः- पूर्वस्मिन् लोड्विधाने यथाविध्यनुप्रयोगो भवति ।

सूत्र ३..४.२ प्रमाणे ज्या दुय्यम क्रियापदाला लोट् प्रत्यय सांगितला आहे तेच क्रियापद मुख्य क्रियापद म्हणून वापरावे लागते जसे लुनीहि लुनिहि इति एव अयं लुनाति. इथे लु धातूपासुन होणाऱ्या धातूशिवाय इतर धातू चालत नाहीत.

३.४.५ समुच्चये सामान्यवचनस्य । नियम् सूत्र

पदानिः- समुच्चये सामान्य वचनस्य । समुच्चये ७.१, सामान्यवचनस्य ६.१ (अनु. अनुप्रयोगः धातोः)
वृत्तिः- द्वितीये लोड्विधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः ।
सूत्र ३.४.३ येथे अनेक क्रिया मिळून एकच क्रिया पूर्ण होत असेल तर दुय्यम क्रियापदाला लोट् प्रत्यय सांगितला आहे अशा वेळी मुख्य क्रियापद दुय्यम क्रियापदाप्रमाणे न ठेवता दुय्यम क्रियापदांना अनुरुप असे ठेवावे जसे ओदं भुंक्ष्व सक्तुन पिब धानाः खाद इति अभ्यवहरति = भात खाऊन, सक्तु पीऊन तळलेला मका खाऊन तो जेवण करतो.

३.४.६ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः। विधि सूत्र

पदानिः- छन्दसि लुङ् लङ् लिटः ।छन्दसि ७.१, लुङ्लङ्लिटः१.३ (अनु. धातूसंबंधे धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- धातुसम्बन्धे' इत्येव । छन्दसि विषये धातुसम्बन्धे सर्वेषु लुङ्लङ् लिटः प्रत्यया भवन्ति । अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते ।
सूत्र ३.२.११० येथे लुङ्, सूत्र ३.२.१११ येथे लङ् आणि ३.२.११५ येथे लिट् हे प्रत्यय कोठे लावावेत हे सांगतिले आहे. वैदिक भाषेत हे प्रत्यय वरील सूत्रांप्रमाणे लावता येत नसले तरी विकल्पाने लागतात आणि इतर काळाचे पण प्रत्यय लागतात जसे देवो देवेभिरागमत = हे अग्नि इतर देवांबरोबर ये. येथे तृतीय भूतकाल आज्ञार्थ असा वापरला आहे.

३.४.७ लिङ्र्थे लेट् । नियम सूत्र

पदानिः- लिङ्र्थे लेट् । लिङ्र्थे ७.१, लेट् १.१ (अनु. छन्दसि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- छन्दसि'अन्यतरस्याम्' इति वर्त्तते । लिङर्थे - यत्र लिङ् विधीयते विध्यादिः 'हेतुहेतुमतोर्लिङ्' (३.३.१५६/२८१३) इत्येवमादिः, तत्र छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां लेट् प्रत्ययो भवति ।
लिङ् प्रत्यय लावणे योग्य असेल तेथे वैदिक भाषेत लेट् (सिप्) प्रत्यय विकल्पाने लागतो . या करता सूत्र ३.१.३४ पहावे

३.४.८ उपसंवादाशंकयोश्च ।विधि सूत्र

पदानिः- उपसंवाद आशंकयोः च ।उपसंवादाशंकयोः ७.२, च अव्यय (अनु. लेट् छंदसि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः-उपसंवादः = परिभाषणम्, कर्त्तव्ये पणबन्धः कारणतः कार्यानुसरणं तर्कः, उत्प्रेक्षा = आशङ्का । उपसंवादे आशङ्कायां च गम्यमानायां छन्दसि विषये लेट् प्रत्ययो भवति ।
उपसंवाद म्हणजे एक गोष्ट मान्य केली तर दुसरा काही तरी करण्याचे मान्य करतो आणि आशंका म्हणजे अपेक्षा किंवा भीती. असा अर्थ होत असेल तर वैदिक भाषेत लेट् प्रत्यय लागतो जसे यदि मे भवान् इदं कुर्य्याद् अहमपि भवत इदं दास्यामि = आपण हे केलेत तर मी आपणाला हे देईन. येथे विकल्प नाही.

३.४.९ तुमर्थे सेसेनसेऽसेन्क्सेकसेनध्यैअध्यैन्कध्यैकध्यैन्शध्यैशध्यैन्तवैतवेङ्तवेनः । विधि सूत्र

पदानिः- तुमर्थे से सेन् असे असेन् क्से कसेन् अध्यै अध्यैन् कध्यै कध्यैन् शध्यै शध्यैन् तवै तवैङ तवेनः । तुमर्थे ७.१, सेसे..वेनः १.३ (अनु. छन्दसि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः छन्दसि' इत्येव । तुमुनोऽर्थस्तुमर्थः । तत्र छन्दसि विषये धातोः सयादयः प्रत्यया भवन्ति ।
से, सेन् असे, असन्, क्से, कसेन्, अध्यै, अध्यैन्, कध्यै, कध्यैन् शध्यै, शध्यैन् तवै, तवेङ, आणि तवेन् हे प्रत्यय वैदिक भाषेत तुमुन् प्रत्ययाच्या अर्थी होतात. या प्रत्ययातील नकार, ककार, शकार आणि ङकार हे इत् आहेत.कर्ता हा तुमुन् प्रत्ययाचा अर्थ आहे. (सूत्र ३.४.६७)

३.४.१० प्रयै रोहिष्यै अव्यथिश्यै । विधि सूत्र

पदानिः- प्रयै,रोहिष्यै, अव्यथिष्यै । प्रयै, रोहिष्यै, अव्यथिश्यै अव्यय (अनु. तुमर्थे छन्दसि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- तुमर्थे छन्दसि' इत्येव । प्रयै, रोहिष्यै, अव्यथिष्यै इत्येते शब्दा निपात्यन्ते छन्दसि विषये ।

प्रयै, रोहिष्यै आणि अव्यथिष्यै हे शब्द तुमुन् प्रत्ययाच्या अर्थी वैदिक भाषेत निपातन केले आहेत. यांना अव्यय संज्ञा आहे (सुत्र १.१.३९) प्र उपसर्ग असताना या धातूला कै प्रत्यय होतो. रुह आणि नञ् उपसर्ग असताना व्यथ् धातूला इष्यै प्रत्यय होतो. प्रयाणाकरिता, आरोहणाकरिता आणि व्यथा न होण्यारिता असे यांचे क्रमाने अर्थ आहेत.

३.४.११ दृशे विख्ये च । विधि सूत्र

पदानि:- दृशे विख्ये च । दृशे, विख्य, च अव्यय (अनु. तुमर्थे छन्दसि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- तुमर्थे', ठछन्दसि' इत्येव । दृशे, विख्ये इत्येतौ छन्दसि विषये निपात्येते ।
दृशे आणि विख्ये हे शब्द तुमुन् प्रत्ययाच्या अर्थी वैदिक भाषेत निपातन केले आहेत. यांना अव्यय संज्ञा आहे. दृश धातू आणि नि उपसर्ग असताना क्या धातू यांना के प्रत्यय होतो. पाहण्याकरिता आणि सांगण्या करिता असे यांचे क्रमाने अर्थ होतात.

३.४.१२ शकि णमुल्कमुलौ । विधि सूत्र

पदानि:- शकि णमुल् कमुलौ । शकि ७.१, णमुल्कमुलौ १.२ (अनु. तुमर्थे छन्दसि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- छन्दसि' इत्येव । शक्नोतौ धातावुपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे णमुल्, कमुल् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । णकारो वृद्ध्यर्थः ।
शक् धातू उपपद असताना वैदिक भाषेत तुमुन् प्रत्ययाचे अर्थी णमुल् (अम्)आणि कमुल् (अम्) प्रत्यय धातूला लागतात. णमुल मधिल ण मुळे वृद्धि होते आणि ल मुळे आघात कळतो. त्याचप्रमाणे कमुल् मधील क मुळे गुण आणि वृद्धि होत नाही. जसे विभाजम्, अपलुपम् = विभागणे.

३.४.१३ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ । विधि सूत्र

पदानि:- ईश्वरे तोसुन् कसुनौ । ईश्वरे ७.१, तोसुन्कसुनौ १.२ (अनु. तुमर्थे छन्दसि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- तुमर्थे', छन्दसि' इत्येव । ईश्वरशब्द उपपदे छन्दसि विषये तुमर्थे धातोस्तोसुन्कसुन्प्रत्ययौ भवतः ।
ईश्वर शब्द उपपद असताना वैदिक भाषेत तुमुन् प्रत्ययाचे अर्थी तोसुन् (तोस्) आणि कसुन् (अस्) हे प्रत्यय धातूला लागतात जसे ईश्वरो अभिचरितो, ईश्वरो विलिखः

३.४.१४ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः । विधि सूत्र

पदानि:- कृत्य अर्थे तवै केन् केन्य त्वनः ।कृत्यार्थे ७.१, तवैकेन्केन्यत्वनः १.३ (अनु छन्दसि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- छन्दसि' इत्येव । कृत्यानामर्थो भावकर्मणी । तस्मिन् कृत्यार्थे छन्दसि विषये तवै, केन्, केन्य, त्वन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति ।
कृत्य प्रत्यय या अर्थी वैदिक भाषेत तवै , केन् (ए) केन्य (एन्य) त्वन् (त्व) हे प्रत्यय धातूला लागतात. कृत्य प्रत्यय भाव (कृती) आणि कर्म दाखवितात जसे अन्ततवै, परिधातवै. सूत्र ३.४.९ येथे पण तवै प्रत्यय आला आहे पण तेथे तो तुमुन् (कर्ता) या अर्थी होता येथे तो कर्मणि धातूसाधित विशेषण या अर्थी आला आहे.

३.४.१५ अवचक्षे च । विधि सूत्र

पदानि:- अवचक्षे च ।अवचक्षे, च अव्यय (अनु. कृत्यार्थे छन्दसि धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कृत्यार्थे छन्दसि' इत्येव । अवपूर्वाच्चक्षिङ एश्प्रत्ययो निपात्यते ।
वैदिक भाषेत अव उपसर्ग असताना चक्ष धातूला एश् प्रत्यय लावून अवचक्षे असे कृत्य प्रत्ययाच्या अर्थी निपातन केले आहे. याला अव्यय संज्ञा आहे. अवख्यातव्यम् असा अर्थ आहे.

३..४.१६ भावलक्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । विधि सूत्र

पदानि:- भाव लक्षणे स्था इण् कृञ् वदि चरि हु तमि जनिभ्यः तोसुन् । भावलक्षणे ७.१, स्थेण्......नभ्यः ५.३, तोसुन् १.१
(अनु. छन्दसि तुमर्थे
धातोः प्रत्यय परश्च)

वृत्तिः- कृत्यार्थे' इति निवृत्तम् ।तुमर्थे' इति वर्त्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम् । भावो स्मन्नर्थे वर्तमानेभ्यः स्थादिभ्यो धातुभ्यश्छन्दसि विषये तुमर्थे तोसुन्प्रत्ययो भवति ।

स्था इण् कृञ् वदि चरि हु तमि जन् या धातूंना वैदिक भाषेत भाव या अर्थी तोसुन् (तोस्) प्रत्यय लागतो. पण स्था वगैरे धातूंनी जी क्रिया दाखविली असेल तीने दुसरी क्रिया मर्यादित झाली पाहिजे. जसे आ संस्थातोः वेद्यां सीदन्ति = यज्ञ समाप्ति पर्यंत बसतो. संस्थातोः= समाप्ती हे अव्यय आहे.

३.४.१७ सृपितृदोः कसुन् । विधि सुत्र =

पदानिः- सृपि तृदोः कसुन् । सृपितृदोः ६.२, कसुन् १.१ (अनु. भावलक्षणे छन्दसि तुमर्थे धातोः प्रत्ययः परश्च०

वृत्तिः- भावलक्षणे' छन्दसि' इति वर्त्तते । सृपितृदोर्धात्वोर्भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोश्छन्दसि विषये तुमर्थे कसुन्प्रत्ययो भवति ।

सृप् = सरपटणे आणि तृद् = जखम करणे या धातूंना वैदिक भाषेत भाव या अर्थी कसुन् (अस्) प्रत्यय लागतो पण या धातूने दुसऱ्या धातूची क्रिया मर्यादित झाली पाहिजे जसे पुरा विसृपः= वसर्पण, गमना पूर्वी, पुरा आतृदः हिंसे पूर्वी

३.४.१८ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । विधि सूत्र

पदानिः-अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां त्त्वा।अलंखल्वोः७.२,प्रतिषेधयोः७.२,प्राचां ६.३,क्त्वा १.१ (अनु.धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- छन्दसि' भावलक्षणे' इति सर्वं निमित्तम् । अलं, खलु इत्येतयोः प्रतिषेधवाचिनोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन ।

निषेध करणे, नाकारणे या अर्थी अलं व खलु हे शब्द उपपद असताना धातूला भाव या अर्थी क्त्वा प्रत्यय विकल्पाने लागतो. जसे अलं कृत्वा = आता करणे नको. महाभाष्यात विकल्पाने असे म्हंटले आहे तर वर वृत्तीत व बसु हे पूर्वेकडील व्याकरणकारांचे मत आहे म्हणून विकल्प आहे असे सांगतात. कारण अलंरोदनेन = रडु नकोस असे पण रुप होते. .

३.४.१९ उदीचां माङो व्यतीहारे । विधि सूत्र

पदानिः- उदीचां माङ् व्यतीहारे ।उदीचां ६.३, माङो ५.१, व्यतीहारे ७.१ (अनु. क्त्वा धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- क्त्वा' तु वर्त्तते । माङो धातोर्व्यतीहारे वर्तमानादुदीचामाचार्याणां मतेन क्त्वा प्रत्ययो भवति ।

मेङ् = विनीमय किंवा अदलाबदल. उत्तरेकडील व्याकरणकारांचे मते या धातूला क्त्वा प्रत्यय लागतो पण या धातूने दाखविलेली क्रिया दुसऱ्या धातूने दाखविलेल्या क्रियेच्या नतंर घडणारी असावी जसे अपमित्य याचते = बदली काही तरी देऊन याचना करतो. या सूत्रात माङ् = मोजणे हा अर्थ होऊ नये म्हणुन व्यतीहारे = उलटसुलट असे म्हंटले आहे. या सूत्राला विकल्प आहे म्हणून वाचित्वाऽपयमते असे रूप होते. अभ्यंकराचे भाषांतरात याचना करून नंतर बदलणे.

३.४.२० परावरयोगे च । विधि सूत्र

पदानिः- पर अवर योगे च । परावरयोगे ७.१, च अव्यय (अनु. क्त्वा धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- परेण पूर्वस्य योगे गम्यमाने अवरेण च परस्य धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति ।

एक पदार्थ अलीकडे आणि एक पदार्थ पलीकडे असा अर्थ होत असेल तर धातूला क्त्वा प्रत्यय लागतो जसे अप्राप्य नदी पर्वतः किंवा अतिक्रम्य पर्वतं नदी = पर्वत अलीकडे व नदी पलीकडे.

३.४.२१ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । विधि सूत्र

पदानिः- समान कर्तृकयोः पूर्व काले । समानकर्तृकयोः ७.२, पूर्वकाले ७.१ (अनु. क्त्वा धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- समानः कर्त्ता ययोर्धात्वर्थयोस्तत्र पूर्वकाले धात्वर्थे वर्तमानाद्धातोः क्त्वा प्रत्ययो भवति । आस्यं व्यादाय स्वपिति चक्षुः संमील्य हसतीत्युपसङ्ख्यानमपूर्वकालत्वात् ।(म.भा.२.१७३) ।

अनेक क्रियापदांचा एकच कर्ता असेल तर शेवटची क्रिया सोडून आधीच्या सर्व क्रियापदांना क्त्वा प्रत्यय लागतो जसे स्नात्वा भुक्त्वा व्रजति = स्नान करून जेऊन तो जातो. वार्तिकाप्रमाणे आस्यं व्यादाय स्वपिति संमील्य हसति = तोंड उघडे ठेवून झोपतो आणि तोंड मिटून हसतो येथे क्त्वा प्रत्यय वापरला नसला तरी चूक नाही.

३.४.२२ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च । विधि सूत्र

पदानि:-आभिक्ष्ण्ये णमुल् च ।आभीक्ष्ण्ये७.१,णमुल् १.१,च अव्यय (अनु. समानकर्तृकयो: पूर्वकाले क्त्वा धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्येव । आभीक्ष्ण्यम् = पौनः पुन्यम् । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । आभीक्ष्ण्यविशिष्टेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, चकारात् क्त्वा च ।
अनेक क्रियापदांचा एकच कर्ता असेल तर आणि आधीची क्रिया पुन: पुन: होत असेल तर शेवटची क्रिया सोडून आधीच्या सर्व क्रियापदांना णमुल(अम्) आणि क्त्वा प्रत्यय लागतो जसे भोजं भोजं व्रजति किंवा भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति = बऱ्याच वेळा खाऊन तो जातो.

३.४.२३ न यद्यनाकाङ्क्षे । प्रतिषेध सूत्र

पदानि:-न यदि अनाकाङ्क्षे ।न अव्यय,यदि ७.१,अनाकाङ्क्षे ७.१(अनु.आभीक्ष्ण्ये णमुल् समानकर्तृकयो:पूर्वकाले क्त्वा धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- यच्छब्द उपपदे धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ न भवतोऽनाकाङ्क्षे वाच्ये । यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये स्तस्तच्चेद्वाक्यं न परं किञ्चदाकाङ्क्षत इति ।
न आकाङ्क्षे म्हणजे वाक्यात दोन क्रिया दाखविणारी दोन क्रियापदे असतील तर आधीची क्रिया दाखविणाऱ्या क्रियापदाचा अर्थ पूर्ण होण्याकरिता दुसऱ्या क्रियापदाची आवश्यकता नसते. असा उपयोग असताना आणि यत् शब्द उपपद असताना आधीच्या क्रिया दाखविणाऱ्या क्रियापदांना णमुल् आणि क्त्वा प्रत्यय लागत नाहीत जसे यदयं भुङ्क्ते तत: पचति = खाऊन तो अन्न शिजवितो.

३.४.२४ विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु । विधि सूत्र

पदानि:-विभाषा अग्रे प्रथम पूर्वेषु।विभाषा१.१,अग्रेप्रथमपूर्वेषु ७.३(अनु.णमुल् समानकर्तृकयो: पूर्वकाले क्त्वा धातो:प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:-अप्राप्तविभाषेयम।आभीक्ष्ण्ये' इति नानुवर्त्तते।अग्रे,प्रथम,पूर्व इत्येतेषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौविभाषा भवतः ।
अग्रे, प्रथम आणि पूर्व हे शब्द उपपद असताना पूर्वीची क्रिया दाखविणाऱ्या क्रियापदाला णमुल् आणि क्त्वा हे प्रत्यय विकल्पाने लागतात जसे अग्रे भोजम् किंवा अग्रे भुक्त्वा व्रजति = प्रथम खाऊन मग तो जातो.

३.४.२५ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् । विधि सूत्र

पदानि:- कर्मणि आक्रोशे कृञः खमुञ् ।कर्मणि ७.१, आक्रोशे ७.१, कृञः ५.१, खमुञ् १.१ (अनु: समानकर्तृकयो: पूर्वकाले क्त्वा धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- कर्मण्युपपदे कृञो धातोः खमुञ् प्रत्ययो भवति, आक्रोशे गम्यमाने ।
दोष देणे असा अर्थ होत असेल आणि कर्म वाचक शब्द उपपद असेल तर कृञ् धातूला खमुञ् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे चोरं कारमाक्रोशति = तो त्याला चोर म्हणून दुषण देतो.

३.४.२६ स्वादुमि णमुल् । विधि सूत्र

पदानि:- स्वादुमि ण्मुल् । स्वादुमि ७.१, णमुल् १.१ (अनु. कृञः समानकर्तृकयो: पूर्वकाले क्त्वा धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- समानकर्तृकयोः पूर्वकाले', कृञः' इति चानुवर्त्तते ।
अनेक क्रियापदांचा एकच कर्ता असेल तर शेवटची क्रिया सोडून आधीची क्रिया दाखविणारे क्रियापद कृ असेल आणि स्वादु= स्वादिष्ट या अर्थाचा शब्द उपपद असेल तर कृ धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतोआणि त्या उपपदाचे शेवटी म येतो जसे स्वादुंकारम् भुङ्क्ते = अन्न स्वादिष्ट करून जेवतो.

३.४.२७ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिध्दाप्रयोगश्चेत् । विधि सूत्र

पदानि:-अन्यथा एवं कथम् इत्थेसु सिद्धु अप्रयोग: चेत् ।अन्य..ंसु ७.३,सिध्दा..चेत्१.१(अनु.णमुल् कृञ्:धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- कृञः' इत्येव । अन्यथादिषूपपदेषु कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति, सिद्धाप्रयोगश्चेत्करोतेर्भवति ।

अन्यथा, एवम्, कथम् आणि इत्थम् हे शब्द उपपद असताना कृ धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो मात्र तेथे कृ धातूचा मुळी प्रयोगच जरी केला नाही तरी हरकत नाही अशी स्थिति असली पाहिजे. जसे अन्यथाकारं भुङ्क्ते आणि अन्यथा भुङ्क्ते यांचा अर्थ एकच नाहीतरी तो जेवतोच असाच होतो.

३.४.२८ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने। विधि सूत्र

पदानिः-यथा तथयोः असूया प्रतिवचने। यथातथयोः ७.२, असूयाप्रतिवचने ७.१ (अनु. सिद्धप्रयोगः णमुल् कृञः धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- कृञः' ठसिद्धाप्रयोगे' इति वर्त्तते । यथातथाशब्दयोरुपपदयोः कृञो णमुल् प्रत्ययो भवति, असूयाप्रतिवचने गम्यमाने ।

रागाने उलट उत्तर दिले असा अर्थ होत असेल आणि कृ धातूचा मुळी प्रयोगच जरी केला नाही तरी हरकत नाही अशी स्थिति असेल आणि उत्तरात यथा आणि तथा हे शब्द उपपद असतील तर कृ धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय होतो जसे तथाकारम् भोक्ष्ये किं तवानेन = मी त्याच प्रकारे जेवीन तुला काय करावयाचे आहे?

३.४.२९ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये। विधि सूत्र

पदानिः- कर्मणि दृशि विदोः साकल्ये।कर्मणि ७.१, दृशिविदोः ६.२, साकल्ये ७.१ (अनु. णमुल् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- कर्मण्युपपदे साकल्यविशिष्टेऽर्थे दृशिविदोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।

साकल्य म्हणजे समग्र, सर्व. असा अर्थ होत असेल आणि कर्म हे उपपद असेल तर दृश् आणि विद् धातूंना णमुल्(अम्) प्रत्यय लागतो जसे कन्यादर्शं वरयति = जी जी मुलगी पाहतो तिला वरतो. ब्राह्मणवेदं भोजयति = ब्राह्मण आहे हे समजले की त्याला भोजन देतो. म्हणजे सर्वांना.

३.४.३० यावति विन्दजीवोः। विधि सूत्र

पदानिः- यावति विन्द जीवोः। यावति ७.१, विन्दजीवोः ६.२ (अनु. णमुल् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- यावच्छब्द उपपदे विन्दतेर्जीवतेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति ।

यावत् शब्द उपपद असताना विद् = लाभ आणि जीव् = जगणे या धातूंना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे यावद्वेदं भुङ्क्ते = जेवढे मिळेल तितके खातो. याज्जीवम् अधीते = जीवंत आहे तो पर्यंत अभ्यास करतो

३.४.३१ चर्मोदरयोः पूरेः। विधि सूत्र

पदानिः- चर्म उदरयोः पूरेः।चर्मोदरयोः ७.२, पूरेः ५.१ (अनु. कर्मणि णमुल् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- कर्मणि' इत्येव । चर्मोदरयोः कर्मणोरुपपदयोः पूरयतेर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।

चर्मन् आणि उदर हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना पूर = पुरेसे असणे या धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे चर्मपूरं स्तृणाति = पूर्ण कातडी झाकली जाईल इतके आच्छादन करतो.

३.४.३२ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम्। विधि सूत्र

पदानिः- वर्ष प्रमाण ऊ लोपः च अस्य अन्यतरस्याम्। वर्षप्रमाणे ७.१, ऊलोपः १.१, च अव्यय, अस्य ६.१, अन्यतरस्याम् अव्यय (अनु. पूरेः कर्मणि णमुल् धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- कर्मणि' इत्येव । पूरयतेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति, ऊलोपश्चास्य पूरयतेरन्यतरस्यां भवति, समुदायेन चेद्वर्षस्य प्रमाणम् = इयत्ता गम्यते ।

तयार होणाऱ्या शब्दाचा अर्थ पर्ज्यन्यमान असा असेल आणि कर्मवाचक शब्द उपपद असेल तर पूर धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो आणि पूर मधील ऊ चा विकल्पाने लोप होतो जसे गोष्पदपूरं किंवा गोष्पदप्रं वृष्टो देवः = गाईच्या खूराने केलेल्या खळग्यात मावेल इतका पाऊस पडला

३.४.३३ चेले क्नोपेः। विधि सूत्र

पदानिः- चेले क्नोपेः।चेले ७.१, क्नोपेः ५.१ (अनु. वर्षप्रमाणे कर्मणि णमुल धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः-कर्मणि’ इत्येव क्नूयी शब्दे उन्दने च’(धा.पा.४८५)- अस्माण्ण्यन्ताद्धातोश्चेलार्थेषु कर्मसु उपपदेषु णमुल् प्रत्ययो भवति, वर्षप्रमाणे गम्ययाने ।
चेल =वस्त्र. द्वितीयेतील वस्त्रवाचक शब्द उपपद असताना क्नोपि म्हणजे क्नूय =भिजणे या धातूच्या णि प्रत्ययान्त म्हणजे प्रयोजक रूपाला णमुल् (अम्) प्रत्यय होतो पण त्या शब्दापासून पर्ज्यनमान असा अर्थ होत असला पाहिजे जसे चेलक्नोपं वृष्टो देवः = कपडे भिजतील इतका पाऊस पडला. वस्त्रक्नोपं वृष्टो देवः

३.४.३४ निमूलसमूलयोः कषः । विधि सूत्र

पदानिः- निमूल समूलयोः कषः । निमूलसमूलयोः ७.२, कषः ५.१ (अनु. कर्मणि णमुल धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्मणि’ इत्येव । निमूलसमूलशब्दयोः कर्मवाचिनोरुपपदयोः कर्षधातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति ।
कष् = चोळणे , खरवडणे या धातूला निमूल आणि समूल हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे निमूल / समूल काषं कषति = तो मूळासकट /मुळापर्यंत खरवडतो. येथून पुढे ३.४.४५ या सूत्रापर्यंत धातूला णमुल प्रत्यय केल्यानंतर पुढे त्याच मूळ धातूचा पुनः वापर करतात. .

३.४.३५ शुष्कचूर्णरुक्षेषु पिषः । विधि सूत्र

पदानिः- शुष्क चूर्ण रुक्षेषु पिषः । शुष्कचूर्णरुक्षेषु ७.३, पिषः ५.१ (अनु. कर्मणि णमुल धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्मणि’ इत्येव । शुष्कादिषु कर्मवाचिषूपपदेषु पिषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
पिष् =दळणे या धातूला शुष्क=कोरडे, चूर्ण =पीठ, रुक्ष= कोरडे हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे शुष्कपेषं पिनष्टि = तो कोरडे दळतो.

३.४.३६ समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः । विधि सूत्र

पदानिः-समूल अकृत जीवेषु हन् कृञ् ग्रहः।समूलाकृतजीवेषु ७.३,हन्कृञ्ग्रहः५.१(अनु. कर्मणि णमुल धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्मणि’ इत्येव । समूल, अकृत, जीव इत्येतेषु शब्देषु कर्मसूपपदेषु यथासङ्ख्यं हन्, कृञ्, ग्रह इत्येतेभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति ।
समूल=मूळासकट, अकृत = पूर्वी न केलेले आणि जीव हे कर्मवाचक शब्द उपपद असताना अनुक्रमे हन्, कृञ् आणि ग्रह् या धातूंना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे समूलघातं हन्ति =मूळासकट तोडतो. अकृतकारं करोति, तं जीवग्राहं गृण्हाति.

३.४.३७ करणे हनः । विधि सूत्र

पदानिः- करणे हनः ।करणे ७.१, हनः ५.१ (अनु. णमुल धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- करणे उपपदे हन्तेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
करण वाचक शब्द उपपद असताना हन्= आघात करणे धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे पाणिघातं वेदिं हन्ति = यज्ञवेदीला हाताने धापटतो.महाभाष्याप्रमाणे येथे हन् धातूला जाणे असा पण अर्थ होऊ शकतो आणि या वाक्याचा अर्थ हात टेकीत तो यज्ञवेदीपर्यंत जातो असा अर्थ होतो आणि सूत्र ३.४.४८ प्रमाणे या सूत्राने देखील हन् धातूला मारणे या अर्थी ण्मुल् प्रत्यय होतो.

३.४.३८ स्नेहने पिषः । विधि सूत्र

पदानिः- स्नेहने पिषः । स्नेहने ७.१, पिषः ५.१ (अनु. करणे णमुल धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- करणे’ इत्येव । स्निह्यते येन तत् स्नेहनम् । स्नेहनवाचिनि करणे उपपदे पिषेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
स्नेह= द्रव पदार्थ. ओलावा निर्माण करणारा पदार्थ या अर्थाचा शब्द उपपद असताना पिष् धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे उदपेषं पिनष्टि = पाणी घालून दळतो.

३.४.३९ हस्ते वर्तिग्रहोः । विधि सूत्र

पदानिः- हस्ते वर्ति ग्रहोः । हस्ते ७.१, वर्तिग्रहोः ६.२ (अनु. करणे णमुल धातोः प्रत्ययः परश्च)

वृत्तिः- करणे' इत्येव । हस्ते' इत्यर्थग्रहणम् । वर्तिर्ण्यन्तः । हस्तवाचिनि करण उपपदे वर्त्तयतेर्गृह्णातेश्च णमुल् प्रत्ययो भवति ।
हस्त या अर्थाचा करण वाचक (साधन)शब्द उपपद असताना णि प्रत्ययान्त वृत् -वर्ति आणि ग्रह् या धातूंना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे हस्तवर्त वर्तयति = हाताने फिरवतो. हस्तग्राहं गृण्हाति = हाताने घेतो.

३.४.४० स्वे पुषः । विधि सूत्र

पदानिः- स्वे पुषः । स्वे ७.१, पुषः ५.१ (अनु. करणे णमुल धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- करणे' इत्येव । ठस्वे' इत्यर्थग्रहणम् । स्ववाचिनि करणे उपपदे पुषेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति ।
स्व म्हणजे स्वतः, आपल्या जातीचा किंवा आपल्या मालकीचा. अशा अर्थाचा करण वाचक(साधन) शब्द उपपद असताना पुष् = पोसणे या धातूला णमुल्(अम्) प्रत्यय लागतो जसे स्वपोषं पुष्णाति= स्वतःचे पोषण करतो.

३.४.४१ अधिकरणे बंधः । विधि सूत्र

पदानिः- अधिकरणे बंधः ।अधिकरणे ७.१, बंधः ५.१ (अनु. णमुल धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अधिकरणवाचिन्युपपदे बध्नातेर्धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति ।
बंध = बांधणे या धातूला करण वाचक (साधन) शब्द उपपद असताना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे चक्रबधं बध्नाति = तो चाकाला बांधतो.

३.४.४२ संज्ञायाम् । विधि सूत्र

पदानिः- संज्ञायाम् । संज्ञायाम् ७.१ (अनु. बन्धः णमुल धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- संज्ञायां विषये बध्नातेर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
संज्ञा या अर्थी बंध धातूचा वापर केला असेल तर या धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे क्रौंचबन्ध बन्धाति = क्रौंच बंध वापरुन तो त्याला बांधतो.

३.४.४३ कर्त्रोजीवपुरुषयोर्नशिवहोः । विधि सूत्र

पदानिः- कर्त्रोः जीव पुरुषयोः नशि वहोः ।कर्त्रोः ७.२, जीवपुरुषयोः ७.२, नशिवहोः ६.२ (अनु. णमुल् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- जीवपुरुषयोः कर्तृवाचिनोरुपपदयोर्यथासङ्ख्यं नशिवहोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
जीव शब्द कर्तुवाचक उपपद असताना नश् = नाश होणे आणि पुरुष शब्द कर्तुवाचक उपपद असताना वह् = वाहणे या धातूंना णमुल् (अम) प्रत्यय लागतो जसे जीवनाशं नश्यति = जीव नष्ट होतो. पुरुषवाहं वहति = पुरुष ओझे वाहतो.

३.४.४४ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः । विधि सूत्र

पदानिः- ऊर्ध्वे शुषि पूरोः ।ऊर्ध्वे ७.१, शुषिपूरोः ६.२ (अनु. कर्त्रोः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- कर्तृग्रहणमनुवर्त्तते । ऊर्ध्वशब्दे कर्तृवाचिन्युपपदे शुषिपूरोर्धात्वोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
शुष् = कोरडे करणे, पूर = भरणे या धातूंना ऊर्ध्व हा शब्द कर्तावाचक उपपद असताना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे ऊर्ध्वशोषं शुष्यति =ऊभे असलेले झाड वाळते,

३..४.४५ उपमाने कर्मणि च । विधि सूत्र

पदानिः- उपमाने कर्मणि च ।उपमाने ७.१, कर्मणि ७.१, च अव्यय (अनु. कर्त्रोः धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः उपमीयतेऽनेनेत्युपमानम् । उपमाने कर्मण्युपपदे चकारात्कर्त्तरि धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
ज्याच्याशी तुलना केली जाते (उपमान) असा कर्ता किंवा कर्म वाचक शब्द उपपद असताना त्या धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे घृतनिधायं जलं निदधाति = तुपा सारखे पाणी जपतो.

३.४.४६ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः । नियम सूत्र

पदानि:- कष आदिषु यथा विधि अनुप्रयोग: ।कषादिषु ७.३, यथाविधि अव्यय अनुप्रयोग: १.१
वृत्ति:- निमूलसमूलयोः'(३.४.३४/३३५५) इत्येतदारभ्य कषादयः, एतेषु यथाविध्यनुप्रयोगो भवति ।
कष् वगैरे धातूंना आतापर्यंत जो णमुल् प्रत्यय सांगितला आहे (३.४.३४ ते ३.४.४५) तेथे ज्या धातूला णमुल् प्रत्यय केला असेल त्याच धातूच्या योग्य रूपाचा पुढे वापर करतात.

३.४.४७ उपदशंस्तृतीयायाम् । ड़िधि सूत्र

पदानि:- उपदशं तृतीयायां ।उपदशं: ५.१, तृतीयायां ७.१ (अनु. णमुल् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- दशं दशने'(धा.पा.९९०)अस्माद्धातोरुपपूर्वात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति ।
दंश=चावणे या धातूला उप हा उपसर्ग असताना आणि तृतीयान्त शब्द उपपद असताना णमुल् प्रत्यय लागतो जसे मूलकोपदंशं भुङ्क्ते किंवा मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते = मूळा चाऊन खाल्ल्या नंतर तो जेवतो. या सूत्रापासून पुढे ण्मुल प्रत्यय केला असेल तर उपपद समास विकल्पाने होतो. (सूत्र २.२.२१)

३.४.४८ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । विधि सूत्र

पदानि:- हिंसा अर्थानां च समान कर्मकाणां । हिंसार्थानां ६.३, च अव्यय, समानकर्मकाणाम् ६.३ (अनु. तृतीयायाम् णमुल् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- तृतीयायाम्' इत्येव । हिंसा उ प्राण्युपघातः । तदर्थानां धातूनामनुप्रयोगधातुना समानकर्मकाणां तृतीयान्त उपपदे णमुल् प्रत्ययो भवति ।
तृतीयान्त शब्द उपपद असताना मारणे या अर्थाच्या धातूंना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो पण या कृदन्ताचे व मुख्य धातूचे कर्म एकच असले पाहिजे जसे दण्डोपघातम् गा: कालयति = काठीने मारून तो गाईंना एकत्र करतो.

३.४.४९ सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्ष: । विधि सूत्र

पदानि:- सप्तम्यां च उपपीड रुध कर्ष: । सप्तम्यां ७.१, च अव्यय उपपीडरुधकर्ष: १.१ (अनु. तृतीयायाम् णमुल् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- उपशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्ये । उपपूर्वेभ्यः पीडरुधकर्षेभ्यः सप्तम्यन्त उपपदे चकारात्तृतीयान्त उपपदे णमुल्प्रत्ययो भवति ।
उप उपसर्ग असताना आणि सप्तम्यांन्त किंवा तृतीयान्त शब्द उपपद असताना पीड = दाबणे रुध=अडवणे आणि भ्वादि गणातील कृष् =काढणे वगैरे धातूंना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे पार्श्वोपपीडं शेते = बाजूवर दाब देवून झोपतो.

३.४.५० समासतौ । विधि सूत्र

पदानि:- समासतौ । समासतौ ७.१ (अनु. सप्तम्यां तृतीयायाम् णमुल् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- सप्तम्याम्',तृतीयायाम्' इति वर्त्तते । समासत्तिः = सन्निकर्षः । समासत्तौ गम्यमानायां तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
अत्यंत जवळ असा अर्थ होत असेल आणि सप्तम्यांत किंवा तृतीयान्त शब्द उपपद असेल तर धातूंना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे केशग्राहं युध्यन्ते = एकमेकाचे केस धरून ते लढतात .

३.४.५१ प्रमाणे च । विधि सूत्र

पदानि:- प्रमाणे च । प्रमाणे ७.१, च अव्यय (अनु. सप्तम्यां तृतीयायाम् णमुल् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्ति:- तृतीयासप्तम्योः' इत्येव । प्रमाणम् = आयामः, दैर्घ्यम् । प्रमाणे गम्यमाने तृतीयासप्तम्योरुपपदयोर्धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
प्रमाण म्हणजे लांबी असा अर्थ होत असेल तर आणि सप्तम्यांत किंवा तृतीयान्त शब्द उपपद असेल तर धातूंना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे द्व्यङ्गुलोत्कर्ष खण्डिकां छिनत्ति = दोन बोटा इतक्या लांबीचे तो तुकडे करतो.

३.४.५२ अपादाने परीप्सायाम् । विधि सूत्र

पदानि:- अपादाने परीप्सायाम् ।अपादाने ७.१, परीप्सायाम् ७.१ (अनु. णमुल् धातो: प्रत्यय: परश्च)

वृत्तिः- परीप्सा = त्वरा । परीप्सायां गम्यमानायामपादान उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
घाई, त्वरा हा अर्थ होत असेल आणि पंचमी विभक्तितील शब्द उपपद असेल तर त्या धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे शय्योत्थायं धावति= झोपेतून उठल्याबरोबर घाईने तो धावत सुटतो. घाई अर्थ होत नसेल तर क्त्वा (ल्यप् -य) प्रत्यय लागतो.

३.४.५३ द्वितीयायां च । विधि सुत्र

पदानिः- द्वितीयायां च । द्वितीयायां ७.१, च अव्यय (अनु. परीप्सायाम् णमुल् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- परीप्सायाम्' इत्येव । द्वितीयान्त उपपदे परीप्सायां गम्यमानायां धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
वरील प्रमाणे घाई हा अर्थ होत असेल तर द्वितीयांन्त शब्द उपपद असताना देखील धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे यष्टिग्राहं युध्यन्ते = घाई घाईने काठीच घेऊन लढतात.

३.४.५४ स्वांगेऽध्रुवे । विधि सूत्र

पदानिः- स्वांगे अध्रुवे । स्वांगे ७.१, अध्रुवे ७.१ (अनु. द्वितीयायां णमुल् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- द्वितीयायाम्' इत्येव । अध्रुवे स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
स्वतःच्या शरीराचा असा अवयव की जो नष्ट झाला असता जीव जात नाही असा शब्द द्वितीया विभक्तितीत असून उपपद असेल तर त्या धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे भ्रूविक्षेपं कथयति = इक़्डेतिकडे बघत(भूवई तिरपी करून) तो बोलतो.

३.४.५५ परिक्लिश्यमाने च । विधि सुत्र

पदानिः- परिक्लिश्यमाने च । परिक्लिश्यमाने ७.१, च अव्यय (अनु. स्वांगे द्वितीयायां णमुल् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- स्वाङ्गे', द्वितीयायाम्' इत्येव । परिक्लिश्यमाने स्वाङ्गवाचिनि द्वितीयान्त उपपदे धातोर्णमुल् प्रत्ययो भवति ।
परिक्लिश्यमाने = संपूर्णपणे आघात होणे. वरील सूत्राप्रमाणे स्वतःच्या शरीराचा कोणताही अवयव असा शब्द द्वितीया विभक्तित उपपद असा असला तर आणि धातूची क्रिया त्या अवयवावर पूर्णपणे होत असेल तर धातूला णमुल्(अम्) प्रत्यय लागतो जसे उरःप्रतिपेषं युध्यन्ते = सर्व उराचा चुराडा होईतो लढतात.

३.४.५६ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः । विधि सूत्र

पदानिः- विशि पति पदि स्कन्दां व्याप्यमान आसेव्यमानयोः । विशि.. न्दां ६.३, व्या..नयोः ७.२ (अनु. द्वितीयायां णमुल् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- द्वितीयायाम्' इत्येव । द्वितीयान्ते उपपदे विश्यादिभ्यो धातुभ्यो णमुल् प्रत्ययो भवति, व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्यमाने ।असमासपक्षे तु व्याप्यमानतायां द्रव्यवचनस्य द्विर्वचनम्, आसेव्यमानतायां तु क्रियावचनस्य ।
विश् =प्रवेश करणे, पत् =पडणे, पद् = जाणे आणि स्कन्द् उडी मारणे या धातूंना द्वितीयान्त शब्द उपपद असेल आणि धातूच्या अर्थाचा कर्माशी संबंध सर्व प्रकारे किंवा वारंवार असा असला तर त्या धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे गेहानुप्रवेशमास्ते = घरात सगळीकडे शिरला आहे किंवा घरात वारंवार शिरतो आहे.या ठिकाणी जर समास केला नाही तर मात्र कर्माचे द्वित्व होते पण कर्माशी सर्वप्रकारे किंवा वारंवार असा अर्थ असला तर जसे गेहम् गेहम् अनुप्रवेशमास्ते. सूत्र ३.४.२२ पण पहावे.

३.४.५७ अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु । विधि सुत्र

पदानिः- अस्यति तृषोः क्रिया अंतरे कालेषु ।अस्यतितृषोः ६.२, क्रियान्तरे ७.१, कालेषु ७.३ (अनु. द्वितीयायां णमुल् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- द्वितीयायाम्' इत्येव । क्रियामन्तरयति क्रियान्तरः = क्रियाव्यवधायकः । क्रियान्तरे धात्वर्थे वर्तमानाभ्यामस्यतितृषिभ्यां द्वितीयान्तेषु कालवाचिषूपपदेषु णमुल्प्रत्ययो भवति ।

अस् =फेकणे आणि तृष् = तहानणे या धातूंना जर धातूंनी दाखविलेल्या क्रियेमध्ये वेळेचे अंतर दाखविणारा द्वितीयान्त शब्द उपपद असेल तर णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे द्व्यहायासं गा: पाययति = दोन दिवसांचे अंतराने बैलांना पाणी पाजतो. क्रियेमध्ये जर वेळेचे अंतर नसून स्थळाचे अंतर असले तर ल्यप् (क्त्वा-य) प्रत्यय लागतो जसे योजनमत्यस्य गा: पाययति = चार मैलाचे अंतराने बैलांना पाणी पाजतो.

३.४.५८ नाम्न्यादिशिग्रहोः । विधि सूत्र

पदानिः- नाम्नि आदिशि ग्रहोः । नाम्नि ७.१, आदिशिग्रहो: ६.२ (अनु. द्वितीयायां णमुल् धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- द्वितीयायाम्' इत्येव । नामशब्दे द्वितीयान्त उपपदे आदिशेर्ग्रहेश्च धातोर्णमुल्प्रत्ययो भवति ।
द्वितीयान्त नाम शब्द उपपद असताना आणि आ उपसर्ग असेल तर दिश् आणि ग्रह् धातूंना णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे नामादेशमाचष्टे = नांव घेऊन सांगतो.

३.४.५९ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ । विधि सूत्र

पदानिः- अव्यये अयथा अभिप्रेत आख्याने कृञ्: क्त्वा णमुलौ ।अव्यये ७.१, अयथाभिप्रेताख्याने ७.१, कृञ: ५.१, क्त्वाणमुलौ १.२ (अनु. धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- अव्यय उपपदेऽयथाभिप्रेताख्याने गम्यमाने करोतेः क्त्वाणमुलौ भवतः ।
अयोग्य किंवा अपेक्षा नसेल अशा प्रकारे सांगणे असा अर्थ होत असेल आणि अव्यय उपपद असेल तर कृ धातूला णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतो जसे उच्चैः कृत्य उच्चैःकारमप्रियमाचष्टे = मोठ्याने वाईट गोष्ट सांगतो. समास केला नाही तर उच्चैः कृत्वा, उच्चैः कारम् असे होते.

३.४.६० तिर्यच्यपवर्गे । विधि सूत्र

पदानिः- तिर्यचि अपवर्गे । तिर्यचि ७.१, अपवर्गे ७.१ (अनु. कृञ: क्त्वाणमुलौ धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- तिर्यक्शब्दे उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः, अपवर्गे गम्यमाने । अपवर्गः = समाप्तिः ।
तिर्यच् =तोंड फिरवून हा शब्द उपपद असताना आणि समाप्ति असा अर्थ होत असेल तर कृ धातूला क्त्वा आणि णमुल् प्रत्यय लागतात जसे तिर्यक्कृत्य गत: किंवा तिर्यक्कारं गत: = काम करून गेला. समास न झाला तर तिर्यक् कृत्वा गत: किंवा तिर्यक् कारं गत: असे होते.

३.४.६१ स्वांगेतस्प्रत्यये कृभ्वोः । विधि सूत्र

पदानिः- स्वांगे तस् प्रत्यये कृ भ्वो: । स्वांगे ७.१, तस्प्रत्यये ७.१, कृभ्वो: ६.२ (अनु. क्त्वाणमुलौ धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- तस्प्रत्यये स्वाङ्गवाचिन्युपपदे करोतेर्भवतेश्च धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः ।
स्वतःच्या शरीराचा अवयव दाखविणारा शब्द तस् प्रत्ययान्त (५.४.४४)असेल तर कृ आणि भू धातूंना क्त्वा (य) आणि णमुल् (अम्)प्रत्यय लागतात जसे मुखतःकृत्य गत: किंवा मुखतःकृत्वा गतः= समोर तोंड करून चालता झाला. मुखतोभूय तिष्ठति किंवा मुखतोभावं तिष्ठति=समोर तोंड करून उभा राहतो. समास न झाला तर मुखत: कृत्वा व मुखतो भावम् होते

३.४.६२ नाधार्थप्रत्यये च्व्यर्थे । विधि सूत्र

पदानि: ना धा अर्थ प्रत्यये च्वी अर्थे । नाधार्थप्रत्यये ७.१, च्व्यर्थे ७.१ (अनु. कृभ्वो: क्त्वाणमुलौ धातो: प्रत्यय: परश्च)
वृत्तिः- नाधार्थप्रत्यये शब्दे च्व्यर्थ उपपदे कृभ्वोर्धात्वोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः ।
सूत्र ५.२.२७ प्रमाणे अयोग्य या अर्थी वि शब्दाला ना(नकारार्थी) प्रत्यय लागतो आणि ५.३.४२ प्रमाणे संख्याचक शब्दाला किती वेळा या अर्थी धा हे प्रत्यय लागतात. हे प्रत्यय शेवटी असलेला शब्द आणि च्वि (इ) (सूत्र ५.४.५०)म्हणजे आधी नव्हते पण नंतर केले असा अर्थ होत असलेला शब्द उपपद असेल तर कृ आणि भू धातूंना क्त्वा (य) आणि णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतात जसे नानाकृत्य गत: =जे अनेक प्रकारचे नाही ते अनेक प्रकारचे बनवून गेला.च्वि प्रत्ययाचे उदाहरण :- नाना कृत्वा काष्ठानि गत: महाभाष्यात च्वि चा अर्थ घेतलेले नाही आणि येथे उपपदाचा अर्थ खऱ्या अर्थाने नसून कल्पिलेला असावा असा उल्लेख आहे.

३.४.६३ तृष्णीमि भुवः । विधि सूत्र

पदानिः- तृष्णीमि भुवः । तृष्णीमि ७.१, भुवः ५.१ (अनु. क्त्वाणमुलौ धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- तूष्णींशब्द उपपदे भवतेर्धातोः क्त्वाणमुलौ प्रत्ययौ भवतः ।
तृष्णिम् = चुपचाप , शांत होणे हा शब्द उपपद असताना भू धातूला क्त्वा (य) आणि णमुल् (अम्) प्रत्यय लागतात जसे तृष्णीम्भूय, तृष्णीम्भावम्. समास केला नसेल तर तृष्णीम् भूत्वा होते.

३.४.६४ अन्वच्यानुलोम्ये । विधि

पदानिः- अन्वचि आनुलोम्ये ।अन्वचि ७.१, आनुलोम्ये ७.१ (अनु. भुवः क्त्वाणमुलौ धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- अन्वक्शब्द उपपदे भवतेर्धातोरानुलोम्ये क्त्वाणमुलौ भवतः । आनुलोम्यम् = अनुलोमता, अनुकूलत्वम्
अन्वच = समजावून घेणारा. हा शब्द उपपद असताना भू धातूला क्त्वा (य) आणि णमुल् (य) प्रत्यय लागतात जसे अन्वग्भूय आस्ते, अन्वग्भावमास्ते = दुसऱ्याचे मनाप्रमाणे वागतो.समास नसेल तर अन्वग्भूत्वा. सूत्र ३.१.१२ पहावे

३.४.६५ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । विधि सूत्र

पदानिः- शक धृष ज्ञा ग्ला घट रभ लभ क्रम सह अर्हा अस्ति अर्थेषु तुमुन् > शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु ७.३, तुमुन् १.१ (अनु.धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः शकादिषूपपदेषु अस्त्यर्थेषु वा धातुमात्रात्तुमुन् प्रत्ययो भवति ।
शक् =योग्यता असणे, धृष् = धैर्य, ज्ञा=जाणणे, ग्ला=थकणे, घट्= प्रयत्न करणे, रभ्= आरंभ करणे, लभ्=मिळवणे, क्रम्= चालण्यास सुरु करणे, सह= सहन करणे, अर्ह् = सुखावणे किंवा मान्य करणे, अस् = असणे या धातूपैकी कोणताही धातू उपपद असताना कोणत्याही धातूला तुमुन् (तुम्) प्रत्यय लागतो जसे भोक्तुम शक्नोति = मी खाऊ शकतो.

३.४.६६ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । विधि सूत्र

पदानिः- पर्याप्ति वचनेषु अलम् अर्थेषु । पर्याप्तिवचनेषु ७.३, अलमर्थेषु ७.३ (अनु. तुमुन् धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- पर्याप्तिः = अन्यूनता । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषूपपदेषु धातोस्तुमुन् प्रत्ययो भवति ।
अलम् = योग्यता असणे, पुरेसे असणे या अर्थाचे शब्द उपपद असताना धातूला तुमुन् (तुम्) प्रत्यय लागतो जसे पर्याप्तो भोक्तुम् = हा चांगला जेवणारा आहे.

३.४.६७ कर्तरि कृत् । विधि सूत्र

पदानिः- कर्तरि कृत् ।कर्तरि ७.१, कृत् १.१ (अनु. धातोः प्रत्ययः)
वृत्तिः- कृत्संज्ञकाः प्रत्ययाः कर्तरि कारके भवन्ति ।
कृत् ही संज्ञा असलेले प्रत्यय दुसऱ्या कुठल्या सूत्राने इतर कारक होत नसतील तर कर्ता या अर्थी होतात. हा सामान्य नियम आहे. यामुळे हे सूत्र ख्युन् (सूत्र ३.२.५) या प्रत्ययाला लागु पडत नाही.सूत्र ३.१.१३३ प्रमाणे ण्वुल् आणि तृच् प्रत्ययांना लागु पडते. जसे कारक= करणारा,

३.४.६८ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । विधि सूत्र

पदानिः- भव्य गेय प्रवचनीय उपस्थानीय जन्य आप्लाव्य आपात्याः वा । भव्य..त्याः१.३ वा अव्यय (अनु. कर्तरि प्रत्ययः)
वृत्तिः- भव्यादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपात्यन्ते ।
भव्य, गेय, प्रवचनीय, उपस्थानीय =सेवक, जन्य, आप्लाव्य= बुडवणारे, आपात्य= आंगावर पडणारे हे शब्द कर्ता या अर्थी कृत्य प्रत्यय लावून विकल्पाने निपातन केले आहेत. या शब्दांतील भू वगैरे धातून कृत्य प्रत्यय लावून अकर्मक असताना भाव या अर्थाने आणि सकर्मक असताना कर्म या अर्थी पण वापरतात जसे कर्ता या अर्थी -गेयो माणवकः आणि गेयं साम.

३.४.६९ लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः। विधि सूत्र

पदानिः- लः कर्मणि च भावे च अकर्मकेभ्यः।लः१.३,कर्मणि ७.१,च अव्यय, भावे ७.१, अकर्मकेभ्य ५.३ (अनु. कर्तरि धातोः)
वृत्तिः लकाराः कर्मणि कारके भवन्ति, चकारात्कर्तरि च । अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो भावे भवन्ति, पुनश्चकारात्कर्तरि च ।
लट्, लिट् वगैरे लकार हे सकर्मक धातूना कर्म किंवा कर्ता या अर्थी लागतात(कर्तरि प्रयोग) आणि अकर्मक धातूंना भाव किंवा कर्ता(कर्त रि किंवा भावे प्रयोग) या अर्थी लागतात जसे सकर्मकः तण्डुलं पचति देवदत्तः किंवा तण्डुलः पच्यते देवदत्तेन. अकर्मक्: आस्यते देवदत्तेन , आस्ते देवदत्तः ।

३.४.७० तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः। विधि सूत्र

पदानिः- तयोः एव कृत्य क्त खलर्थाः। तयोः ७.२,एव अव्यय,कृत्यक्तखलर्थाः १.३ (अनु. कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः प्रत्ययः)
वृत्तिः- तयोरेव भावकर्मणोः कृत्यसंज्ञकाः क्तखलर्थाश्च प्रत्यया भवन्ति ।
कृत्य प्रत्यय, क्त प्रत्यय आणि खल् (सूत्र ३.३.१२६) या प्रत्ययाच्या अर्थाने सांगितलेले प्रत्यय हे अकर्मक धातूंना भाव या अर्थी आणि सकर्मक धातूंना कर्म या अर्थी लागतात भाव या अर्थी लागत नाहीत. जसे कर्तव्यः कटो भवता= चटई आपणच केली पाहिजे. कृतः कटो भवता= चटई आपणच केलीत.

३.४.७१ आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च। विधि सुत्र

पदानिः-आदि कर्मणि क्तः कर्तरि च।आदिकर्मणि ७.१,क्तः१.१, कर्तरि ७.१,च अव्यय (अनु.कर्मणि भावे चाकर्मकेभ्यः प्रत्ययः)
वृत्तिः- आदिकर्मणि यः क्तो विहितः स कर्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं भावकर्मणोः ।
एखाद्या कृतीची सुरवात या अर्थी क्त (त)प्रत्यय सूत्र ३.२.१०२ वरील वार्तिक ३ मध्ये सांगितला आहे. तो कर्ता या अर्थी पण होतो जसे प्रकृतः कटं देवद्त्तः = देवदत्ताने चटई विणायला सुरवात केली. कर्म या अथी प्रकृतः कटो देवदत्तेन आणि नुसती क्रिया दाखविण्याकरिता प्रकृतम् देवदत्तेन

३.४.७२ गत्यर्थाकर्मश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च। विधि सूत्र

पदानिः- गत्यर्थ अकर्म श्लिष शीङ् स्था आस् वस् जन् रुह् जिर्यतिभ्यः च।गत्यर्थाकर्मश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यः ५.३, च अव्यय (अनु. क्तः कर्तरि कर्मणि ड़ावे चाकर्मकेभ्यः प्रत्ययः)
वृत्तिः गत्यर्थेभ्यो धातुभ्योऽकर्मकेभ्यः श्लिषादिभ्यश्च यः क्तः स कर्तरि भवति । चकाराद्यथाप्राप्तं च भावकर्मणोः ।
जाणे या अर्थाचे धातू, अकर्मक धातू श्लिष् =कवटाळणे, शीङ्=झोपणे, स्था=उभे राहणे, अस्= बसणे, वस्= वस्ती करणे, जन्= प्रसवणे, रह्=आरोहण करणे आणि जॄ= वृद्ध होणे या धातूंना कर्ता या अर्थी क्त्(त) प्रत्यय लागतो. अकर्मक धातूंना भाव या अर्थी पण आणि सकर्मक धातूंना कर्म या अर्थी पण होतो जसे कर्ताः ग्रामं गतः देवदत्तः= देवदत्त गावाला गेला. कर्मः- देवदत्तेन ग्रामं गतः= गावाला देवदत्ताने जाणे झाले. कृतीः- गतं देवदत्तेन= देवदत्त गेला.

३.४.७३ दाशगोघ्नौ संप्रदाने। विधि सूत्र @

पदानिः- दाश गोघ्नौ संप्रदाने। दाशगोघ्नौ १.२, संप्रदाने ७.१
वृत्तिः- दाशगोघ्नौ शब्दौ सम्प्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै इति दाशः । आगताय तस्मै दातुं गां हन्तीति गोघ्नः, अर्घार्होऽतिथिः ।
दाश हे कृदंत आहे आणि ते कर्ता म्हणून वापरले जाते पण येथे त्याला संप्रदानाचा म्हणजे सप्तमी विभक्तिचा अर्थ आहे. दाशृ=देणे. दाश = ज्याला दिले जाते तो म्हणजे सेवक. त्याच प्रमाणे गोघ्न म्हणजे गाईला मारणारा नाही तर ज्याच्याकरिता गाय मारली जाते तो म्हणजे अतिथी.हे दोन्ही शब्द निपातन केले आहेत.

३.४.७४ भीमादयोऽपादाने। विधि सूत्र

पदानिः- भीम आदयः अपादाने।
वृत्तिः-भीमादयः शब्दा अपादाने निपात्यन्ते ।

भिम वगैरे शब्द उणादि प्रत्यय वापरून निपातन केले आहेत. भी+मक्= भीम. भीमः, भीष्मः,भयानकः वरुः चः, भूमिः, रजः, संस्कारः, संक्रदनः, प्रपतनः, समुद्रः,स्त्रुचः,स्त्रुकः, खलतिः हे इतर शब्द.

३.४.७५ ताभ्यामन्यत्रोणादयाः । विधि सूत्र

पदानिः- ताभ्यां अन्यत्र उणादयः। ताभ्याम् ५.२, अन्यत्र अवयव, उणादयाः १.३ (अनु. प्रत्ययः)
वृत्तिः- उणादयः शब्दाः ताभ्यामपादानसम्प्रदानाभ्यामन्यत्र कारके भवन्ति ।
संप्रदान आणि अपादान याशिवाय इतर अर्थी उणादि प्रत्यय होतात. कर्ता, कर्म, करण, अधिकरण आणि भाव या अर्थापैकी ज्या शब्दामध्ये जो अर्थ जुळेल तो घ्यावा.

३.४.७६ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । विधि सूत्र

पदानिः क्तः अधिकरणे च ध्रौव्य गति प्रत्यवसानार्थेभ्यः ।क्तः१.१, अधिकरणे ७.१, च अव्यय, ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ५.३ (अनु. धातोः प्रत्ययः)
वृत्तिः- ध्रौव्यार्थाः उ अकर्मकाः, प्रत्यवसानार्थाः उ अभ्यवहारार्था इति स्वनिकायप्रसिद्धिः । ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यो यः क्तो विहितः सोऽधिकरणे भवति ।
चकाराद्यथाप्राप्तं च। ध्रौव्यार्थेभ्यः कर्तृभावाधिकरणेषु, गत्यर्थेभ्यः कर्तृकर्मभावाधिकरणेषु, प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्मभावाधिकरणेषु ।
ध्रौव्य= एखाद्या जागी चिटकून राहणे.ही क्रियापदे अकर्मक आहेत. प्रत्यवसान म्हणजे खाणे असा अर्थ पण होतो.स्थिति, गति आणि भक्षण या अर्थाच्या धातूंना अधिकरण या अर्थी पण क्त (त) प्रत्यय होतो. स्थिति वाचक धातूंना कर्ता,क्रिया आणि अधिकरण या अर्थी, गति वाचक धातूंना कर्ता,क्रिया,अधिकरण आणि कर्म या अर्थी आणि भक्षण वाचक धातूंना कर्म,क्रिया आणि अधिकरण या अर्थी क्त प्रत्यय लागतो. जसे कर्ताः- आसितो देवदत्तः= देवदत्त बसला, क्रियाः आसितं तेन = त्याने बसणे, अधिकरणः इदमेषामासितम् = हे त्यांचे आसन होते. यातो देवदत्तो ग्रामम (कर्तरि), यातो देवदत्तेन ग्रामः(कर्मणि), यातं देवदत्तेन(भाव),इदमेषां यातम् (अधिकरण)

३.४.७७ लस्य । अधिकार सूत्र

पदानिः- लस्य । लस्य ६.१
वृत्तिः- लस्य' इत्ययमधिकारः । अकार उच्चारणार्थः । लकारमात्रं स्थानित्वेनाधिक्रियते । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो लस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् ।
हे अधिकार सूत्र आहे. यापुढील सूत्र ३.४.११७ पर्यंतच ल चे आदेश दिले आहेत. ल ने दहा लकार दाखविले जातात.

३.४.७८ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् । विधि सूत्र

पदानिः-तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् त आथाम् झ थास् आथाम् ध्वम् इट् वहि महिङ् ।(अनु.लस्य,धातोःप्रत्ययःपरश्च)
तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् १.१(अनु. लस्य धातोः प्रत्ययः परश्च)
वृत्तिः- लस्य तिबादय आदेशा भवन्ति ।
तिप् तस् झि सिप् थस् थ मिप् वस् त आथाम् झ थास् आथाम् ध्वम् इट् वहि महिङ् हे लकाराचे१८ आदेश आहेत. सूत्र १.४.१०९, ११०, १०१, १०२ येथे खुलासा आहे.

३.४.७९ टित आत्मेपदानां टेरे । विधि सूत्र

पदानिः- टितः आत्मनेपदानाम् टेःए।टितः६.१,आत्मनेपदानाम् ६.३, टेः६.१,ए लुप्त प्रथमा(अनु. लस्य धातोः प्रत्ययः परश्च०
वृत्तिः- टितो लकारस्य स्थाने यान्यात्मनेपदानि तेषां टेरेकारादेशो भवति । तथा चैवोदाहृतम् ।
सूत्र १.१.६३ सूत्राने टि ची व्याख्या केली आहे. (शब्दाच्या शेवटच्या स्वराने सुरु होणाऱ्या भागाला 'टि' म्हणावे.)लट्, लिट्, लुट्, लृट् लोट् आणि लेट् हे सहा काळ दाखविणारे टित् लकार आहेत. यांना सूत्र ३.४.७८ प्रमाणे जे आदेश होतात त्यातील आत्मने पदाच्या प्रत्ययाचा टि भागाला ए आदेश होतो जसे- त चा ते होतो, आताम् चा आतो होतो झ चा झे होतो

३.४.८० थासः से। विधि सूत्र

पदानि:- थास: से। थासः ६.२, से लुप्त प्रथमा (अनु. टितः लस्य)
वृत्ति:- टितः' इत्येव । टितो लकारस्य यस्थास्तस्य सेशब्द आदेशो भवति ।
वरील प्रमाणे टित् लकाराला स्थानी झालेला तो थास् प्रत्यय त्याला से असा आदेश होतो जसे पचसे, पेचिषे पक्तासे.

३.४.८१ लिटेस्तझयोरेशिरेच्। विधि सूत्र

पदानि:- लिटः त झोः एश् इरेच्। लिटेः ६.१, तझयोः ६.२, एशिरेच् १.१
वृत्ति:- लिडादेशयोस्तझयोर्यथासङ्ख्यम् एश्, इरेच् इत्येतावादेशौ भवतः । शकारः सर्वादेशार्थः । चकारः स्वरार्थः ।
वरील प्रमाणे लिटाचे स्थानी जे त आणि झ प्रत्यय आहेत त्यांना क्रमाने एश् आणि इरेच् असे आदेश होतात सूत्र १.१.५५ प्रमाणे (बदली येणारा आदेश एका पेक्षा जास्त वर्णाचा असेल किंवा त्याला 'श' हा दर्शक(अनुबंध) असेल तर आदेश ज्या पदाला लागू होत असेल ते पूर्ण पदच बदलले जाते.) श् हा एश् मधला अनुबंध पूर्ण त प्रत्यय बदलतो. च् हा इरेच् मधला फक्त आघाता करिता आहे. जसे पेचे पेचाते पेचिरे.

३.४.८२ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः। विधि सूत्र

पदानि:-परस्मैपदानां णल् अतुस् उस्,थल् अथुस् अ णल् व माः ।परस्मैपदानां६.३,णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः१.३(अनु. लिटः)
वृत्ति:- लिटः' इत्येव । लिडादेशानां परस्मैपदसंज्ञकानां यथासङ्ख्यं तिबादीनां णलादयो नवादेशा भवन्ति । लकारः स्वरार्थः ।
वरील प्रमाणे लिटाचे स्थानी जे तप् तस् वगैरे परस्मैपदाचे ९ प्रत्यय झाले आहेत त्यांना क्रमाने णल्, अतुस्, उस्, थल् अथुस् अ, णल्, व, आणि म असे आदेश होतात णल् आणि थल् मधील ल् आघाता करिता आहे (सूत्र ६.१.१९३)आणि ण् वृद्धि करण्या करिता आहे (सूत्र ७.२.२५) जसे पपाच.

३.४.८३ विदो लटो वा। विधि सूत्र

पदानि:- विदः लटः वा। विदः ५.१, लटः ६.१, वा अव्यय (अनु. परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः धातोः प्रत्ययः)
वृत्ति:- परस्मैपदानाम्' इत्येव । विद ज्ञाने'(धा.पा.१०६५) अस्माद्धातोः परेषां लडादेशानां परस्मैपदानां णलादयो नव विकल्पेनादेशा भवन्ति ।
वरील प्रमाणे लटाचे स्थानी तिप्, तिस् वगैरे परस्मैपदाचे ९ आदेश सांगितले आहेत त्यांना क्रमाने णल्, अतुस् वगैरे वरील सूत्राने सांगितलेले ९ आदेश विद् धातूला विकल्पाने होतात जसे वेद किंवा वेत्ति वगैरे.

३.४.८४ ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः। विधि सूत्र

पदानि:- ब्रुवः पञ्चानाम् आदितः आहः ब्रुवः।ब्रुवः ५.१, पञ्चानाम् ६.३, आदितः अव्यय, आहः १.१, ब्रुवः ६.१ (अनु. लटो वा परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः धातोः प्रत्ययः)
वृत्ति:- परस्मैपदानाम्' इत्येव । ठलटो वा' इति च । ब्रुवः परस्य लटः परस्मैपदानां पञ्चानामा- दिभूतानां पञ्चैव णलादय आदेशा भवन्ति, तत्सन्नियोगेन च ब्रुव आहशब्द आदेशो भवति ।
वरील प्रमाणे लटाला तिप् तिस् वगैर परस्मैपदाचे जे ५ स्थानी आदेश सांगतिले आहेत त्यांना क्रमाने णल्, अतुस्, उस, थल् आणि अथुस् हे पाच आदेश विकल्पाने होतात आणि आदेश झाल्यावर ब्रू धातूला आह असा आदेश होतो जसे आह किंवा ब्रवीति , आहतुः किंवा ब्रूतः

३.४.८५ लोटो लङ्वत्। अतिदेश सूत्र

पदानि:- लोटः लङ्वत्। लोटः ६.१, लङ्वत् अव्यय।अनु. लटो वा)
वृत्ति:- अतिदेशोऽयम् । लोटो लङ्वत्कार्यं भवति ।
लङाचे स्थानी आदेशाला जे आदेश किंवा कार्य करावे लागते ते आदेश किंवा कार्ये लोट्ाचे स्थानी झालेल्या आदेशाला करावे जसे सूत्र ३.४.१०१ प्रमाणे भवताम् येथे ताम् आदेश होतो भवाव यथे सूत्र ३.४.९९ प्रमाणे सकाराचा लोप होतो.

या सूत्रात वा ची अनुवृत्ती आहे म्हणून लङाचे सर्वच प्रत्ययांना लोटाचे प्रत्ययांचा आदेश आणि कार्य होत नाहीत. हे व्यवस्थितविभाषा या परिभाषेचे उदाहरण आहे.

३.४.८६ एरुः । विधि सूत्र

पदानिः- एरुः ।एः ६.१, उः १.१ (अनु. लोटः)
वृत्तिः- लोटः'इत्येव।लोडादेशानामिकारस्य उकारादेशो भवति । हिन्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। (म.भा.२.१८५) । न वा, उच्चारणसामर्थ्यात् । अथवा वा' इति वर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा ।
लोटाचे स्थानी झालेल्या आदेशातील इकाराला उकार होतो जसे पचतु. वार्तिकाप्रमाणे हि आणि नि या आदेशातील इ काराला उ कार होत नाही जसे लुनीहि, लुनानि

३.४.८७ सेर्ह्यपिच्च । विधि सूत्र

पदानिः- सेः हि अपित च । सेः ६.१, हि लुप्त प्रथमा, अपित् १.१ च अव्यय (अनु. लोटः)
वृत्तिः- लोटः' इत्येव । लोडादेशस्य सेः हि' इत्ययमादेशो भवति, अपिच्च भवति । स्थानिवद्भावात्पित्त्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते ।
लोटाचे स्थानी झालेला जो सि प्रत्यय त्याचे स्थानी हि आदेश होतो आणि तो सिप् प्रत्यया प्रमाणे पित् समजू नये जसे चिनुहि.

३.४.८८ वा छन्दसि । प्रतिषेध सूत्र

पदानिः- वा छन्दसि । पदानिः वा अव्यय, छन्दसि ७.१ (अनु. सेर्ह्यपित् लोटः)
वृत्तिः- अपित्त्वं विकल्प्यते । लादेशश्छन्दसि विषये हिशब्दो वाऽपिद् भवति ।
वैदिक भाषेत लोटाचे स्थानी जो हि आदेश तो विकल्पाने पित् पण समजला जातो आणि ईकार आदेश सूत्र ६.४.१३ प्रमाणे होतो. जसे प्रीणाहि किंवा प्रीणीहि.

३.४.८९ मेर्निः । विधि सूत्र

पदानिः- मेः निः । मेः ६.१, निः १.१ (अनु. लोटः)
वृत्तिः- लोटः' इत्येव । लोडादेशस्य मेर्निरादेशो भवति । उत्वलोपयोरपवादः ।
लोटाचे स्थानी झालेला जो मि प्रत्यय त्याचे स्थानी नि आदेश होतो जसे भवानि.

३.४.९० आमेतः । विधि सूत्र

पदानिः- आम् एतः ।आम् १.१, एतः ६.१ (अनु. लोटः)
वृत्तिः- लोटः' इत्येव । लोट्सम्बन्धिन एकारस्य आमित्ययमादेशो भवति ।
लोटाचे स्थानी झालेल्या आदेशातील एकाराला आम् आदेश होतो जसे यजताम् ।

३.४.९१ सवाभ्यां वामौ । विधि सूत्र

पदानिः- स वाभ्यां व अमौ । सवाभ्यामं ५.२, वामौ १.२ (अनु. एतः लोटः)
वृत्तिः- लोटः' इत्येव । सकारवकाराभ्यामुत्तरस्य लोट्सम्बन्धिन एकारस्य यथासङ्ख्यं व, अम् इत्येतावादेशौ भवत । आमोऽपवादः ।
लोटाचे स्थानी झालेल्या आदेशातील एकार जर सकाराच्या पुढे असेल तर त्याला व असा आदेश होतो आणि जर वकाराच्या पुढे असेल तर त्याला अम् आदेश होतो जसे पचस्व, पचध्वम्.

३.४.९२ आडुत्तमस्य पिच्च । विधि सूत्र

पदानिः- आट् उत्तमस्य पित् च ।आट् १.१, उत्तमस्य ६.१, पित् १.१, च अव्यय (अनु. लोटः)

वृत्तिः- लोटः’ इत्येव । लोट्सम्बन्धिन उत्तमपुरुषस्याऽऽडागमो भवति, स चोत्तमपुरुषः पिद्भवति ।
लोटाचे स्थानी आदेश झालेला तो प्रथम पुरुषी प्रत्यय त्याला आट् आगम होतो आणि तो प्रत्यय पित् समजावा जसे करवाणि करवाव, करवाम.

३.४.९३ एत ऐ । विधि सुत्र

पदानिः- एतः ऐ ।एतः ६.१, ऐ लुप्त प्रथमा (अनु. उत्तमस्य लोटः)
वृत्तिः- लोट्’उत्तमस्य’ इति वर्तते । लोडुत्तमसम्बन्धिन एकारस्य ऐकारादेशो भवति । आमोऽपवादः ।
लोटाचे स्थानी आदेश झालेल्या प्रथम पुरुषी प्रत्ययापैकी एकाराला ऐकार आदेश होतो जसे करवै, करवावहै करवामहै.
पण संधी झाल्यामुळे झालेल्या ए ला ऐ करू नये जसे पचाव + इदम् = पचावेदम्

३.४.९४ लेटो ऽ डाटौ । विधि सूत्र #

पदानिः- लेटः अट् आटो । लेटः ६.१, अडाटौ १.२
वृत्तिः- लोटोऽडाटागमौ भवतः पर्यायेण ।
वैदिक भाषेत होणाऱ्या लेटाचे स्थानी झालेल्या आदेशाला अट् किंवा आट असे आगम होताता जसे पताति, तारिषत् .

३.४.९५ आत ऐ । विधि सूत्र #

पदानिः- आतः ऐ ।आतः ६.१, ऐ लुप्त प्रथमा (अनु. लेटः)
वृत्तिः- लेटः’ इत्येव । लेट्सम्बन्धिन आकारस्य ऐकारादेशो भवति । प्रथमपुरुषमध्यम- पुरुषात्मनेपदद्विवचनयोः ।
लोटाचे स्थानी झालेल्या आदेशातील आकाराला म्हणजे प्रथम पुरषी आत्मनेपदी एकवचन व द्विवचन प्रत्ययांना ऐकार होतो जसे मन्त्रयैते. येथे आताम् च्या आकाराला ऐकार झाला आहे.

३.४.९६ वैतोऽन्यत्र । विधि सूत्र

पदानिः- वा ऐतः अन्यत्र । वा अव्यय, एतः ६.१, अन्यत्र अव्यय (अनु. ऐ लेटः)
वृत्तिः- लेटः’ इत्येव । लेट्सम्बन्धिन एकारस्य वा ऐकारादेशो भवति ।
वरील सूत्रात सांगितलेले प्रथम पुरुषी आत्मनेपदाच्या द्विवचनाचे प्रत्यय सोडून इतर ठिकाणी लेटाचे स्थानी झालेल्या आदेशातील एकाराला विकल्पाने ऐकार होतो जसे ईशै, गृह्यान्तै.

३.४.९७ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु । विधि सूत्र

पदानिः- इतः च लोपः परस्मैपदेषु । इतः ६.१, च अव्यय, लोपः १.१ (अनु. वा लेटः)
वृत्तिः- लेटः’ इत्येव । लेट्सम्बन्धिन इकारस्य परस्मैपदविषयस्य लोपो भवति ।
लेटाचे स्थानी झालेल्या परस्मैपद आदेशातील ऱ्हस्व इकाराचा विकल्पाने लोप होतो जसे तारिषत् , पताति

३.४.९८ स उत्तमस्य । विधि सूत्र

पदानिः- स उत्तमस्य । सः ६.१, उत्तमस्य ६.१ (अनु. लोपः लेटः वा)
वृत्तिः- लेटः’ इति, वा’ इति च वर्तते । लेट्सम्बन्धिन उत्तमपुरुषस्य सकारस्य वा लोपो भवति ।
लेटाचे स्थानी झालेल्या प्रथम पुरुष प्रत्ययातील सकाराचा लोप विकल्पाने होतो जसे करवाव किंवा करवावः

३.४.९९ नित्यं ङितः । विधि सूत्र

पदानिः- नित्यं ङितः । नित्यं १.१, ङितः ६.१ (अनु. स उत्तमस्य लोपः लस्य)
वृत्तिः- लेटः’ इति निवृतम् । ङितो लकारस्य य उत्तमस्तस्य नित्यं सकारस्य लोपो भवति ।

ङ अनुबंध असलेले लकार लङ्, लिङ्, लुङ् आणि लृङ् हे चार आहेत. या लकारामध्ये शेवटच्या स चा नेहमी लोप होतो. जसे अभवाव, अभवाम. लोटा मध्ये देखील हा लोप सूत्र ३.४.८५ या अतिदेशामुळे होतो जसे भवाव, भवाम.

३.४.१०० इतश्च। विधि सूत्र

पदानिः- इतः च। इतः ६.१, च अव्यय (नित्यं ङितः लोपः लस्य;)
वृत्तिः- ङितः' इत्येव । ङिल्लकारसम्बन्धिन इकारस्य नित्यं लोपो भवति ।
ङ अनबुंध असलेल्या (वरील सूत्राप्रमाणे) स्थानी आदेश झालेल्या परस्मैपद प्रत्ययातील शेवटच्या ऱ्हस्व इ काराचा लोप होतो जसे अभवत्

३.४.१०१ तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः। विधि सूत्र

पदानिः- तस् थस् थ मिपाम् तां तं त आमः। तस्थस्थमिपां ६.३, तान्तन्तामः१.३ (अनु. ङित् लस्य)
वृत्तिः- ङितः' इत्येव । ङिल्लकारसम्बन्धिनां चतुर्णां यथासङ्ख्यं तामादय आदेशा भवन्ति ।
ङित् लकाराचे स्थानी आदेश झालेल्या तस् थस् थ आणि मिप् या चार प्रत्ययांना क्रमाने ताम्, तम्, त आणि अम् हे आदेश होतात जसे अभवतात्, अभवतम्, अभवत, अभवम्. लोटा मध्येही हे आदेश (३.४.८५) अतिदेशामुळे होतात जसे भवताम् भवतम्, भवत.

३.४.१०२ लिङः सीयुट्। विधि सूत्र

पदानिः- लिङः सीयुट्। लिङ ६.१ सीयुट् १.१
वृत्तिः- लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । टकारो देशविध्यर्थः । उकार उच्चारणार्थः ।
लिङाचे (विध्यर्थ आणि आशीर्लिङ्)स्थानी आदेश झालेल्या आत्मनेपद प्रत्ययांना सीयुट (सीय्) असा आगम होतो जसे पचेत (विध्यर्थ), पक्षीष्ट(आशीर्लिङ्) सीयुट् मधील ट् अनुबंध असून तो आगम प्रत्ययापूर्वी लावावा असे दाखवितो आणि उ हे उच्चाराकरिता आहे. विध्यर्थ प्रयोगात स् चा सूत्र ७.२.७९ प्रमाणे लोप होतो आणि सूत्र ६.१.६६ प्रमाणे व्यंजनाने सुरु होणाऱ्या प्रत्यय लागताना य् चा लोप होतो जसे पचेत, पचेयाताम्, पचेरन् . आशीर्लिङ् प्रयोगात मात्र सूत्र ६.१.६६ लागु होत नसेल तर कोणताच लोप होत नाही जसे पक्षीष्ट, पक्षीयास्ताम्, पक्षीरन्

३.४.१०३ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च। विधि सूत्र

पदानिः-यासुट् परस्मैपदेषु उदात्तः ङीत् च। यासुट् १.१,परस्मैपदेषु ७.३,उदात्तः १.१, ङित् १.१,च अव्यय (अनु. लिङः)
वृत्तिः- लिङः' इत्येव । परस्मैपदविषयस्य लिङो यासुडागमो भवति, स चोदात्तो भवति, ङिच्च । सीयुटोऽपवादः ।
लिङाचे स्थानी आदेश झालेल्या परस्मैपद प्रत्ययांना यासुट् (यास्)आगम होतो तो उदात्त होतो आणि तो प्रत्यय ङित् समजावा त्यामुळ सूत्र१.१.५ प्रमाणे इ,उ,ऋ,लृ यांना गुण होत नाही. यासुट् चा उट् अनुबंध आहे.

३..४.१०४ किदाशिषि। विधि सूत्र

पदानिः- कित् आशिषि। कित् १.१,आशिषि ७.१(अनु. यासुट् परस्मैपदेषु उदात्तः ङीत् च)
वृत्तिः- आशिषि यो लिङ् तस्य यासुडागमो भवति, स चोदात्तः किद्वद्भवति ।
आशिर्लिङ प्रत्यय लावताना यासुट् आगम केला असेल तर आशिर्लिंगाचे प्रत्यय कित् समजावेत ङित् समजू नये जसे- इज्यात्. , इज्यास्ताम्. येथे सूत्र ६.१.१५ प्रमाणे संप्रसारण झाले आहे आणि ङित् नसल्यामुळे सूत्र ७.३.८५ ने गुण नाही.

३.४.१०५ झस्य रन्। विधि सूत्र

पदानिः- झस्य रन् ।झस्य ६.१, रन् १.१ (अनु. लिङः)
वृत्तिः- लिङः' इत्येव । झस्य लिङादेशस्य रन् - इत्ययमादेशो भवति । झोऽन्तापवादः ।

लिङाचे स्थानी आदेश झालेल्या झ प्रत्ययाला रन् असा आदेश होतो जसे एधेरन् इतर ठिकाणी झ ला सूत्र ७.१.३ प्रमाणे अन्त हा आदेश होतो.

३.४.१०६ इटोऽत । विधि सूत्र

पदानिः- इटः अत् । इटः ६.१, अत् १.१ (अनु. लिङः)
वृत्तिः- लिङादेशस्य इटः ठअत्' इत्ययमादेशो भवति ।
लिङाचे स्थानी आदेश झालेल्या इट् प्रत्ययाला(आत्मनेपदाच्या प्र. पुरुषी ए.वचन) अत् असा आदेश होतो जसे एधेरन.

३.४.१०७ सुट् तिथो । विधि सूत्र

पदानिः- सुट् ति थोः । सुट् १.१, तिथोः ६.२ (अनु. लिङः)
वृत्तिः- लिङः' इत्येव । लिङ्सम्बन्धिनोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति ।
लिङाचे स्थानी आदेश झालेल्या लिङ प्रत्ययातील मूळच्या तकार आणि थकार प्रत्ययांना सुट् (स्)आगम होतो जसे भूयास्ताम् भूयास्थम् .

३.४.१०८ झेर्जुस् । विधि सूत्र

पदानिः- झे जुस् ।झेः ६.१, जुस् १.१ (अनु. लिङः)
वृत्तिः- लिङः' इत्येव । लिङादेशस्य झेर्जुस् आदेशो भवति ।
लिङाचे स्थानी आदेश झालेल्या झि प्रत्ययाला (प.पदी प्र.पुरुषी बहुवचन) जुस् (युस्)आदेश होतो जसे भवेयुः

३.४.१०९ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । विधि सूत्र

पदानिः- सिच् अभ्यस्त विदिभ्यः च । सिजभ्यस्तविदिभ्यः ५.३, च अव्यय (अनु. झेर्जुस् लस्य ङित)
वृत्तिः- अलिङर्थ आरम्भः । सिचः परस्य, अभ्यस्तसंज्ञकेभ्यो, वेत्तेश्चोत्तरस्य झेर्जुस् आदेशो भवति ।
सिच् प्रत्यय, अभ्यस्त म्हणजे (सूत्र ६.१.५,६) द्विरुक्ती झालेले धातू (जक्ष्, जागृ, दरिद्रा, चकास्, शास्, दीधी आणि वेवी) आणि विद् धातूंना लागणाऱ्या ङित् लकाराचे (अनद्यतन भूत लङ् आणि तृतीय/सामान्य भूत लुङ प्रत्यय)स्थानी झालेल्या झि प्रत्ययाला जुस् (उस्)आदेश होतो जसे अकार्षुः, अजक्षुः, अविदुः. येथे ङित् चा अर्थ सूत्र ३.४.९९ प्रमाणे समजावा.

३.४.११० आतः । नियम सूत्र

पदानिः- आतः ।आतः ५.१ (अनु. झेर्जुस् सिच्)
वृत्तिः- सिज्ग्रहणमनुवर्तते । सिच आकारान्ताच्च परस्य झेर्जुसादेशो भवति ।
सूत्र २.४.७७ प्रमाणे सिच् प्रत्ययाचा लुक् होतो. सूत्र १.१.६२ प्रमाणे सिच् प्रत्यय तेथे आहे असे समजून जर वरील सूत्राने जुस् (उस्) आदेश होत असेल तर तो फक्त आकारान्त धातूनांच होतो जसे अदुः , अधुः

३.४.१११ लङ् शाकटायनस्यैव । विधि सूत्र

पदानिः- लङः शाकटायनस्य एव । लङ : ६.१, शाकटायनस्य ६.१, एव अव्यय (अनु. आतः झेर्जुस्)
वृत्तिः- आतः' इत्येव । आकारान्तादुत्तरस्य लङादेशस्य झेर्जुसादेशो भवति, शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन ।
अनद्यतन भूतकाळात आकारान्त धातूंना झि प्रत्ययाला जुस् (उस्)आदेश शाकटायन यांच्या मते होतो जसे अयुः इतरांच्या मते अयान् असे होते.

३.४.११२ द्विषश्च. । विधि सूत्र

पदानि:- द्विष: च । द्विष: ५.१, च अव्यय (अनु. लङः शाकटायनस्यैव झेर्जुस्)
वृत्तिः- लङः शाकटायनस्यैव' इत्येव । द्विषः परस्य लङादेशस्य झेर्जुसादेशो भवति, शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन ।
अनद्यतन भूतकाळात द्विष् धातूला शाकटायनांचे मते झि प्रत्ययाला जुस् (उस्)प्रत्यय आदेश होतो जसे अद्विषु: इतरांचे मते अद्विषन्

३.४.११३ तिङ्शित् सार्वधातूकम् । संज्ञा सूत्र
३.४.११४ आर्धधातूकं शेष: । संज्ञा सूत्र
३.४.११५ लिट् च । संज्ञा सूत्र
३.४.११६ लिङाशिषि । संज्ञा सूत्र
३.४.११७ छन्दस्युभयथा । संज्ञा सुत्र

॥ इति तृतीय: अध्याय: ॥